

Ռ. ՉԻՐՎԱՐԵՆԸ

ՄԵՐ ԱՐՏԵՑ

Զ. ԳՒՐԳ

ՐԱՐՁԱՐՆԵՆ ԳՐԱԳՐԱՆ ԵՎ ԳՐԱԳՐԱՆ

ԵՎ ԳՐԱԳՐԱՆ ԵՎ ԳՐԱԳՐԱՆ

ԳՐԱԳՐԱՆ

ԵՎ ԳՐԱԳՐԱՆ ԵՎ ԳՐԱԳՐԱՆ

ԳՐԱ Գ

Գ

807.
23.1
1914

ՉԱՐԴԱՐԵԱՆ

ՄԵՂՐԱԳԵՏ

Զ. ԳԻՐԲ

[ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ԿԱՐԳԵՐՈՒ ՉԱՄԱՐ]

ԼՈՒՍՆԱԳԻՏ

մատակցական բնկերութիւն

Թիւ 9

Լ ՈՒՍԱ Ղ Բ Ի Ր
Հրատարակչական Ընկերութիւն
== ՕՆՆԻԿ-ՎԻՐԱՅԻ ==
Կ. Պոլիս, Ասմա Ակթը, Ճամլը Խան Կ՞ 6—8

ԱՅՍ ԳՐՔԻՆ ՆՊԱՏԱԿԸ

Մեղրագիտեանը շարքին վերջին հատորն է այս, սահմանուած բարձրագոյն ցրացուցիչ կարգերու եւ միջնակարգ վարժարաններու: Այս ձեռնարկին նպատակն եղած է Մտքի եւ Արուեստի գեղեցկութիւններուն առջեւ զմայլումի հրաւիրել մեր նորահաս սերունդը, եւ այդ զմայլումի ստեղծագործ ազդեցութեան տակ՝ բեղմնաւորել աւսոր միտքն ու հոգին: Այս պատճառով, ամփոփուած են այս հաւաքածուին մէջ ո՛չ միայն թրքահայ եւ ռուսահայ գրականութեան գեղեցկագոյն էջերը, այլեւ հաւասարապէս ճառագայտից ստար դրականութիւններէ եւ մասնաւորաբար թուրք ժամանակակից գրողներու Մտքէն:

Գեղեցկութիւնն ըմբռնելու համար կայ միայն մէկ միջոց,— դալ դէմ յանդիման անոր հետ, զմայլիլ եւ անով լեցնել միտքն ու հոգին: Գրագիտութեան չոր կանոնները ունայն են ու ամուլ: Պէտք չէ երբեք մոռնալ որ՝ այդ կանոնները գոյուլթիւն ունեցած են ոչ թէ Գրականութեան ստեղծումէն առաջ, այլ անոր ստեղծումէն ետքը, շատ վերջը միայն արուեստի հրաշակերտներուն երեւան դալէն՝ որոնք իրենց կազմութեան ատեն, ոչ մէկ կանոն ու օրէնք ունեցած են իբրեւ ուղեցոյց՝ բացի ստեղծագործ հանձարէն: Գրականութեան ուսուցչին պարտքն է ուրեմն փոխանակ սպարդիւն կանոններ սորվեցնելու ուսանողին, անոր ընդնշմարել տալ միայն Գեղեցկութիւնը՝ իր զգեցած գանազան ձեւերուն մէջ. ցոյց տալ թէ ի՛նչպէս կրցած են ըմբռնել զայն գանազան Արուեստագէտներ, ի՛նչ միջոցներու դիմած են զայն արտայայտելու համար, ո՛ր կողմերէն նայած են Բնութեան եւ Կեանքին՝ տեսնելու համար այն, ինչ որ ուրիշներ կա՛մ բնաւ չեն տեսած կամ տեսած են անոր մէկ մասը,— քանի որ Գեղեցկութեան դաշտը անհունապէս ընդարձակ է եւ լայն, եւ ամէն մէկ իմացակաւնութիւն կարող է նոր բան մը դտնել եւ նոր բան մը հաղորդել տիեզերական Խորհուրդներէն:

Ահա թէ ի՛նչու կը հրաւիրենք ուսուցիչները՝ մէկ կողմ դնել գրագիտական կանոններու աննպատակ ծանրաբեռնումը տղուն մտքին վրայ եւ տրամագրելի ժամերը նուիրել գեղեցիկ էջերու ընթերցման

ու գեղեցկագիտական վերլուծման⁽¹⁾, անոնցմով թաթաւելու համար լոյսին բացուող իմացականութիւնները: Բաւական է որ գեղեցկու- թեան ճառագայթ մը ինչայ ընդունակ հոգիներու խորքը, անիկա պիտի արթնցնէ անոնց մէջ ինչ որ կայ կենսակից եւ պիտի մղէ փըթ- թելու:

Գրագիտական կանոններէ աւելի մենք կ'ուռաջարկենք սուսույա- նել գրական սեւերու ծաղման եւ զարգացման պատմութիւնը, ցոյց տալով այսպէս Արուեստին դանազան ձեւերը եւ անոնց կրած բարեշըր- շական փուլերը: Այո նպատակով ներկայ հաւաքածուին վերջը փոր- ձած ենք սերուագծել այդպիսի ծրագիր մը, թողլով որ գրականու- թեան դասախօսները ընդլայնեն դայն եւ դարձնեն կենդանի՝ իւրա- քանչիւր սեռին համար վեր առնելով օրինակներ եւ վերլուծելով դա- նոնք սուսնողներուն հետ միասին:

Կովկասահայ գրականութիւնը պահած ենք իր սեփական բար- բառով եւ իր լեզուական առանձնայատուկ դրօշմով: Եւ այս բանին վրայ կը հրաւիրենք թրքահայ սուսուցիչներուն մասնաւոր ուշադրու- թիւնը: Հայ նոր գրականութիւնը մշակուած է ու կը զարգանայ եր- կու ուրոյն բարբառներու՝ Թիֆլիսի եւ Կ. Պոլսի հայերէնին միջոցով: Անոնցմէ իւրաքանչիւրը ունի իր քերականական որոշ կազմութիւնը եւ իր յատուկ նկարագիրը, որոնք պէտք է ինամով սուսուցիչն հայ վար- ժարաններուն մէջ՝ սրպէս զի կարելի ըլլայ Հայութեան երկու ամէնա- կարեւոր հատուածներուն միջեւ մտաւորական հաղորդակցութիւնը դարձնել հեշտ ու սերտ, եւ, մտաւոր գործունէութիւնը ներգոր ու արգասաբեր:

Հայ երկու բարբառներով մշակուած գրականութիւններուն ամ- բողջութիւնն ու միութիւնն է որ կը ներկայացնէ հայ Միտքը: Որքան մեծ տաղանդներ արտայայտուած են թրքահայ, նոյնքան եւ կովկա- սահայ բարբառին միջոցով. ցեղը, քաղաքական եւ այլ պայմաններու ազդեցութեան տակ, ինչ որ յաջողած չէ յայտնագործել թրքահայաս- տանի մէջ, յաջողած է գայն ընել կովկասի մէջ, ու փոխադարձաբար՝ Մէկը կը լրացնէ միւսը, եւ շատ անգամ մէկը կը որբագրէ միւսը: Ատենը եկած է ուրեմն որ, լրացուցիչ դասարաններու եւ միջնակարգ վարժարաններու մէջ, հաւասար հոգածութեամբ եւ հաւասար չափով աւանդուին երկու քոյր գրականութիւնները, նկատելով դանոնք ան- բաժան մասեր իրարմէ:

Առաջին անգամն ըլլալով նաեւ հայերէն հաւաքածուի մը մէջ, որպիսին է այս պիւքը, ջանացած ենք ներկայացնել մեր բնակակից մէկ կարեւոր ցեղին—Թուրքին—միտքը, աւելի շատ տեղ տալով ժամանակա-

(1) Այդ վերլուծման առիթով միայն յիշատակել, անհրաժեշտ գրագիտական կամոնը, ո՛չ քէ իբրեւ չոր կանոններու դաս, այլ իբրեւ բացաւտուրիւնը միայն արուեստին:

կից գրական դէմքերու: Կարող է այս նախափորձը ըլլալ անկատար, բայց երբեք զուրկ չահեկանութիւնէ: Պատմական եւ քաղաքական ճակատագրով միացած երկու ժողովուրդներ, որոնք կ'ապրին կողք կողքի եւ կը գործեն միասին, հարկ է որ զիրար ճանչնան մանաւանդ մտաւորապէս: Այդ փոխադարձ ճանաչողութիւնը պիտի օգնէ ջնջելու շատ մը նախաարշարումներ եւ անհասկացողութիւններ, որոնք մեծ մասով հետեւանք են երկու ցեղերու միջեւ մտաւորական հաղորդակ- ցութեան մը պակասին: Գրականութիւնն է մէկը այն միջոցներէն, որ կարող պիտի ըլլայ կամաց կամաց ներդաշնակութիւն ստեղծել երկու բնակակից ցեղերու հոգեբանութեան մէջ, կուտակուած դառնու- թիւնները ջբացնելով ու անոնց տեղ ստեղծելով աւելի մարդկային, աւելի ազնիւ եւ երկու ժողովուրդներուն յաւաքգիտութեանը ծառա- յող աւելի գիտակից զգացումներ:

Օտար գրական դաշտորայքէն, լայնատարած եւ բազմաբեղուն, քաղած ենք միայն մէկ քանինները ամէնէն յարգի ծաղիկներէն, ցան- կալով մեր նորահաս սերունդին տալ **Մեղրագիտին** միջոցով, գոնէ կտոր մը խորիսի, պատրաստուած բոլոր երկիրներու մտաւոր ծաղ- կաստանէն: Արուեստն ու Միտքը հայերէնք չունին, հարկ է անոնց լոյսին առջեւ լայնօրէն բանալ մեր տղոց իմացականութիւնները, որոնք որքան աւելի ողողուին այդ լոյսով՝ այնքան աւելի պիտի դառնան կենսակից եւ յուռթի:

1914, Ապրիլ 15

Ռ. ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ

Պ Ա Պ Կ Է Պ Ս Ա Կ

Սիրելի՛ թոռնիկ, ևս նորէն և կրկին քեզ պիտի պսակեմ. դու մի՛ կարծեր որ եկեղեցւոյ կամ քահանայի պսակ քեզ բաւական է: Այո՛, հոգեւորապէս և Աստուծոյ օրէնքով բաւական է և շատ: Բայց եթէ Պապիկ այդ պսակին վրայ իր պսակ չդնէ, դու անօթի կը մնունիս: Ահա աղօթարան բացուեցաւ. հրաման արա մշակներուն, թող գութան սարքեն, տանին գեղի մօտի խօզան աւազարտ. պէտք է այժմէն վարենք, աղբնք այն արտը և գարունը բանջարեղինաց պարտէզ անենք:

Լծեցէ՛ք գութան. դու տես հիմի, Թոռնի՛կ, թէ ինչպէս պիտի պսակեմ քեզ: Գնա նախ գումշուկներուն և կզներուն ճակատներ համբուրէ, արի գութանին մաճին քով խոնարհիւր գետին՝ մայրենի հող համբուրէ. ձեռքս մաճին վրայ դրած եմ, համբուրէ՛ Պապկէ՛ ձեռք և մաճը. ահա քառասուն տար-

ուան մաճկալ Պապիկ, այսօր քեզ կը յանձնէ մաճկալութեան վտեմագոյն պաշտօնը, զոր Տէր Աստուած Ազամայ մեր մեծ Պապիկէն տուաւ, որ գործէ երկիր և պահէ:

Յորենարայէ հիւսուած մի սիրուն, գեղեցիկ, բորբակ պսակ շինեմ իմ ձեռքովս քեզ համար. բեր գլուխդ, Թոռնիկ, դնեմ այս իմ պսակ. և այս պսակը, Պապիկդ պսակն և յիշատակն է, երբեք չվերցնես գլխէդ մինչեւ մահուանդ օրը: Եւ երբ դու էլ կը ձերանաս Պապիկ պէս, այդ պսակ քո անդրանիկ սրբուոյդ գլուխ դիր, և այսպէս սրբուոյ սրբի թող շարունակէ: Այդ պսակին խորհուրդ բացատրեմ քեզ, որ լաւ բմբունես և անկող պահես այս առար յիշատակ քո մտքին մէջ:

Ազնիւ Թոռնիկ, իմ խորհրդաւոր պսակիս նշանակութիւն այս է. քահանան քեզ պսակեց Շուշանին հետ. Պապիկն այսօր քեզ կը պսակէ հողին հետ, գութանին հետ, դաշտի մշակութեան հետ: Եւ ինչպէս Շուշանին հետ կապեց քեզ քահանան, և դու տէր ես մինչեւ ի մահ, կարող չես զինքը թողուլ, նոյնպէս եւս Պապիկը քեզ պսակելով կը կապէ մայրենի երկրին հետ, որ յաւիտեան չպիտի թողուս և որ մեր հայրենի պսակնական սեպհականութիւն է: Ադամն ասաց և մարդիկ կ'ասեն, թէ՛ կինը մարդոց կեանքն է. միթէ հողն էլ մարդոց կեանքը չէ՞. մարդիկ աշխարհիս վրայ հացով կ'ապրին: Շուշան քեզ զաւակներ պիտի բերէ. հողն էլ ձեզ հաց պիտի տայ, դաշտի մէջ արածող կովը ու սլխար՝ ձեզ առատ-առատ կաթ պիտի տան. կաթէն յուղ ու պանիր կը շինէք. այս ամէն բարիքներուն վայելքը հողէն չէ՞:

Այժմ, Թոռնիկ, ասա՛ մշակներուն՝ առնեն գութան և տաւարներ, դառնանք երթանք տուն, մայրիկիդ և Շուշանին պէտք է յայտնեմ դաշտի պսակի խորհուրդ:

Մտիկ արէ՛ք որ խօսիմ ձեզ, բարի՛ տանտիկին և Շուշան: Ես այսօր, նոր փեսայ Թոռնիկ սարի դաշտ. գութան լծել տուի, մաճը Թոռնիկին ձեռք տուի, ձեռքս գլխուն վրայ

դնելով՝ նահապետական օրհնութիւն կարգացի, և զինքը կրկին անգամ հողագործութեան հետ պսակեցի, հողին և գութանին հետ կապեցի. և գիտէ՞ք դուք, որ Պապիկ պսակն անբակտիկ պէտք է լինի: Թոռնիկ այժմ երկու կին ունի, իմացէ՛ք, մի կինը Շուշանն է, սրտ հետ պսակուեցաւ սուրբ ամուսնութեամբ. մի կինն ալ հայրենատուր ժառանգութեան հողն է, որուն հետ ես կապեցի Հայր Աբրահամու օրհնութեամբ: Շուշանը զաւակներ պիտի բերէ Թոռնիկին համար, հողն ալ հաց պիտի տայ բոլոր ընտանեաց համար: Կ'աղօթեմ որ Աստուած պահէ Շուշանը և շա՛տ ապրի. բայց Շուշանը մահկանացու է, թէ մեռնի, Թոռնիկ մի ուրիշ Շուշան ալ կը գտնէ: Իսկ եթէ հողը մեռնի, էն ժամանակ բոլոր Պապիկ տանն ընտանիք միասին կը մեռնին: Եւ ի՞նչպէս կը մեռնի հողը, որ Ադամէն մինչեւ էս օր կայ ու կը մնայ անմահ: Խօսիմ ձեզի թէ հողն ի՞նչպէս կը մեռնի.— այն անբախտ օրը, երբ Թոռնիկ ձեռքը մաճէն քաշելով՝ հողագործութիւն չի շարունակիր, կամ հարստանալով կը բարձրամտի՝ այլուս ամօթ կը համարի գիւղին մէջ կամ գիւղական ընկերութեան հետ ապրել, կը թողու գիւղն ու հող՝ կ'երթայ քաղաքացի կը լինի: Եւ կամ զժրախտ օրեր կը հասնին իր վրայ, երբ յուսալով թէ շատ հողեր ունի, պարտք անելով իրարու վրայ կը բարդէ, պարտատէրն հողերը կը գրաւէ, ո՛հ, Թոռնիկն անհող կը մնայ:

Ահա այն օր հողը Թոռնիկին համար կը մեռնի, գրաւողին համար կենդանի կը մնայ: Այն օր, այ՛մ, Պապիկ տան ճրագ կը մարի, Թոռնիկ տանուտէր՝ վարձաւոր մշակ կը լինի: Աւա՛ղ, Պապիկ հարս, նագերի Շուշան՝ պիտի երթայ հացթուխ լինի գիւղին մէջ, իրիկուան մի քանի հաց գոգնոցին մէջ դնելով՝ բերէ իր ձօրկներուն: Թոռնիկին մայր, բարի տանտիկին, դու Պապիկ ետեւէն մեռիր, որ չտեսնես այն օր:

Կ'ըսես, Թոռնիկ. ա՛հ, Պապիկ. ի՞նչ չար գուշակութիւն կ'անես Թոռնիկիդ վրայ, բերանդ բարի բաց: Ո՛հ, Թոռնիկ, Աստուած չ'ընէ որ գուշակութիւնը ձեր վրայ կատարուի: Ես

կ'աղօթեմ որ դուք այն սեւ օրը չոտենաք. ասոր համար այն սեւ աւուր տխուր կեանքի պատկեր նկարեցի ձեր աչքի առաջ, որպէս զի տեսնաս ու յիշես Պապուզ հեռատես գուշակութիւնը, ամբողջ զօրութեամբդ աշխատիս հողը ձեռքէ չհանել. ոչ միայն հողը քեզ պէտք է, որ հայ կուտայ քեզ, երբ աշխարհիս վրայ կ'ապրիս, այլ և անոր համար, Աստուած շատ արեւ տայ քեզի, որ երբ մեռնիս՝ գերեզմանիդ համար ալ երկու կանգուն հող պէտք է. չգիտե՞ս դու, մարդիկ գերեզմանի հողին վրայ ալ կը կուռնին. վա՛յ անոր, որ կը մեռնի և թաղուելու տեղ չունի, զի գերեզմանի հողն եւս մարդուն համար մի սեպհական իրաւունք է: Ասել կ'ուզեմ, Թոռնի՛կ, մարդ իր ծնած օրէն հողով կ'ապրի, և երբ մեռնի, դարձեալ հող պէտք է, որ անոր տակ թաղուի:

Այսպէս, Թոռնի՛կ, հողը պէտք է կեանքին և մահուան օրը, ասոր համար Պապիկը քեզ հողին հետ կապեց ու պսակեց, որ պինդ գրկես հողը, չթաղուս որ ուրիշներ ձեռքէդ յափշտակեն, դու անհող մնաս, սարուկ լինիս, երթաս ուրիշի դռներ վարձկան մշակ դառնաս, և էն ժամանակ ձեր վրայ կատարուի Պապիկէ կախարդ գուշակութիւն. և դու խելարեղբերով յիշես, աւա՛ղ, ես տանուտէր էի, նահապետ Պապիկէս խրատներուն մտիկ չ'ըրի, այժմ անառակ որդիին պէս՝ վարձկան մշակ եղայ, թողլով իմ ոչխարներու հօտ, ուրիշներու նախիր կ'արածեմ. և շարաթը մի անգամ դունք դուռ շրջելով նախրահայ կը ժողվեմ:

Է՛, սիրելի՛ Թոռնիկ, բաւական եղաւ, աւարտենք դաշտի պտակ և դաշտի դասերս: Ես պէտք է պատմեմ նաեւ գեղի էրկցուն և գեղացւոց, թող աշխարհ իմանայ թէ Առձակու Պապիկէ քսպէս մի տարօրինակ բան արած է. իր Թոռնիկ նոր փեսան տարեր է դաշտ՝ հողին ու գութանին վրայ պսակեր է. մարդ չգիտեր լինչ պսակ է այդ, որ առանց քահանայի, առանց խաչի և Աւետարանի ու ժողովուրդի վկայութեան դաշտի մէջ կատարուեր է:

Թող մեր գիւղացիք այսպէս դատաստան ընեն. Թոռնի՛կ,

բաւական է, որ դու լաւ հասկցար այս պսակին խորհուրդը. ես կը մեռնիմ, դու ողջ կը մնաս՝ կը տեսնաս յետոյ, գեղացին էլ կը հասկընայ և ողորմիս կուտայ Պապիկէ հագուոյն:

ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ

ԽՐԻՄԵԱՆ ՄԿՐՏԻՉ (ՀԱՅՐԻԿ) (1820-1907). - Խրիմեան Հայրիկ նոյնքան ինքնատիպ է՝ որպէս եկեղեցական ու գործիչ, որքան գրող եւ բանաստեղծ: Առաջին առհմիրան է դաւաճական գրականութեան, ինքն հիմնած ըլլալով, 70ական թուականներուն, Աթիւ Վասպուրականին եւ տաղաբական մամուլ: Վանի մէջ: Իր գործերը կը բաժնուին երկու մասի, գրաբար եւ աշխարհաբար: Գրաբարներն են՝ Հրախոսկ Արարտեան եւ Հրախոսկ երիթի Անիկաց բանաստեղծական գոհարները: Աշխարհաբարներն են՝ Սիրակ եւ Սաւառէի, Գրախոսկ Ընկալի, Պապիկ եւ Թոռնիկ՝ գրուած ժողովուրդին համար եւ հայուերգական անկեղծ ջերմութեամբ մը: Վանգոյժ եւ Հայգոյժը ողբերգութիւններ են, իրաչի ճառք եւ Մարգարիտ Արայուրեան երկիկը՝ կրօնական ճառեր, ու ժամանակ եւ Խոտեղոյի խոյ՝ փնտրական խորհրդածութիւններ:

Խրիմեան Հայրիկ բանաստեղծ է ամէն բանէ առաջ, այնպէս որ քնարական ոգին զգալի է իր բոլոր արձակներուն մէջ անգամ: Ո՞՞ք ինքնատիպ, լեզուն նոյնքան եւ զգացումները հուստարապէս:

Եղած է Պատրիարք Կ. Պոլսոյ, ապա աքսորուած է՝ Համբոտեան կառավարութեան կողմէ Երուսաղէմ, ուրիչ առաջնորդուեցաւ էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռը: Ծնած է Վան եւ մեռած էջմիածին:

ԼՈՒՍՆԿԱՆ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՅ ՀԱՅՈՑ

կաղ սեւ սուա շակո չհան երբ շատ երկո հողին ուեբ մի ս ծնա է, ո օրը կեց յափ դւն կատ րելո խրա կան նախ նախ պրա էրէ Պաս փեւ մար աու տի

Այ իմ լուսնակ գեղեցիկ, աստուածախառ դու լապանք,
 Ձոր առաջնորդ գիշերուան դրաւ երկինքն ինքն Տէր .
 Կոյր մթութեան աչք անտիակ, սրտիս ալ դու աչք կուտաս,
 երբ շողշողուն շղթայով կախուած շարժիս իմ վրաս :
 Քու թեկն՝ երկնից արծաթէն հիւսած, պատրոյզդ ալ ոսկի,
 Ադամանդէ կայծակներ սփռես աստղերդ չորս դի .
 Եղի մնորի նման կաթ մի ամանէդ յիս թափած
 Կու խաղաղէ կրքերս զինչ ալիք լինս հանդարտած :
 Ռհ, մնց պայծառ էիր դուն կենացդ երկրորդ գիշերին,
 երբ նոր քաշուած Աստուծոյ նախարակէն քնդ երկին .
 Ռհ, մնց փայլուն էր քո լոյսն երբ առաջին այն անգամ
 Գիշերազուարթ պլպլուլիկըն ձգեց ձայն երկնահամ .
 Շունչը պայծառ քեզ նման հովտէ հովիտ կու խաղայր .
 Հեզիկ հոխով թունդ ելած մարուր առուակը հնւար .
 Չկար ականջ հողեղէն որ զայն լսէր ու փառք տար :
 Միայն հրեշտակք լսէին եւ շարժէին զքեզ վար .
 Եւ դուն լսիկ չափեցիր անամպ երկնից կէս բոլոր,
 Ծով ու ցամաքի վարագոյր բացիր, ներքեւ մտար խոր՝
 երբ արեգակը կուգար հրեղէն ոտքովն յօդս ի վազ,
 Արշարոյսի ցօղ սփռէր եւ առաւօտն հրամագ...:
 Կացի՛ր, արեւ, յետ կացիր, մ'ե՛լնիր երկինքդ կապոյտ,
 Թող լուսնեկիդ ի ման գալ դեռ ի մէջ թուխ ամպերուդ .
 Կա՛ց, կա՛ց, լուսնակ դու առաջ, լեռնէ ի լեռ սարէ սար,
 Մէջ ձորերուս խորերուս անցի՛ր յուշիկ հաւասար .
 Հետ քեզ ունիմ ես զանգատ, քեզ նահապետն ունի բան,
 Սիրտն երկուք է ճեղքուած, եւ ցաւերն, ո՛հ, զանազան :
 Պայծա՛ռ լուսնակ, մի՛ փախչիր, թէ տրտմութեան լսես ձայն,
 Ցաւած սրտի մխիթարանք ես դու կանգնել երկինքն այն .
 Ման զաս երկիրն Եդեմայ, բայց ոչ ի հինն այն գիշեր,
 երբ երջանիկ էր դեռ մարդ, լսի սէր ու կեանք կը յիշէր .

ձերմակ նահանջդ յայնժամ տար էր ջրերուն ու ծաղկանց,
 Ուր որ կաթէր քու շաղիկ՝ կենդանութիւն էր անանց...
 Դարձիր նայէ հիմ ի վայր, նայէ ի փէշ սարերուս,
 նայէ ի տափ տաճարիս, եւ ի հողրանք գեղերուս...
 Ահ, գերեզմանքն են Հայոց, որ ոչ եւս են աշխարհի,
 Մաշաձ նշխարք մեր հարանց՝ թաղուած ի խոր խաւարի:
 Շ. ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ

ՀՆՅՈՐ ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ (ՆԱՀԱԹԵՏ) (1820 - 1901) —

Վենետիկի Մխիթարեան Միաբանութեան այն մեծաշուք դէմքն է
 Շ. Ղեւոնդ Ալիշան՝ սրուն մաքի լոյսը
 ճառնաչած է երկար ստեն թէ՛ թրքա-
 Տայ եւ թէ՛ սուսահայ գրականու-
 թեանց վրայ, սրուն հայրենասիրական
 շունչը եւ քերթուածներուն տաքու-
 թիւնը ճառարած են, տարիներ ու տա-
 րիներ, 19րդ դարու մեր սղգային եւ
 մտաւարական վերածնութեան արշա-
 լոյսին մէջէն: Ալիշան, սրտէս բազմա-
 Տմուտ քննասէր, խորատէս հետպ-
 դոտած ըլլալով մեր երգիչներու եւ
 միջնադարեան աշուղներու սգին ու
 ձեւը, կոցած է իր աշխարհաբար քեր-
 թուածներուն մէջ՝ տալ իր քնարեր-
 գութեան եւ իր լեզուին աշուղական
 մ'ամուտութիւն, անկեղծութիւն եւ հա-
 յադրոշմ քաղցրութիւն:

Ալիշան թողած է հայ գրակա-
 նութեան բազմաձեւ եւ հարուստ
 ժառանգութիւն մը. իր Արարածը,
 Սիաւանը, Երտակը, Հայրապետները, Հայրուսակը եւ Հայոց հերսնուական
 Կոթը՝ պատմական եւ ազգագրական սուսմտասիրութեանց պատկա-
 ռազգու աշխատութիւններ են: Յուշիկ Հայրենեացը գրուած է նոյն
 հայրենասիրական խանդավառ շունչով, իսկ Նուագիւր կը պարունակէ
 իր քնարական քերթուածները: Ալիշանի գործերուն թիւը կը հասնի
 70ի, սրունցմէ 23ը դեռ անտիպ կը մնան:
 Ծնած է Պոլիս եւ մեռած Վենետիկի Ս. Ղազարու կողմն:

«ԵՍ Ի՞ՆՉ ԸՆԵՄ ՀՈԳԻՈՎ»

Ձմեռուան անուշ կիրակիներէն էր, ցուրտ օդով մը որ աւելի քաղցր կ'ընէ տունը մնայու եսական հաճոյքը: Տան վարի պզտիկ սենեակին մէջ, ուր վառարանին տաքութեամբը թուլցած մթնոլորտը սպրիլը հաճելի կ'ընէր այդ ստերիմ ու ապահով եղկութեան մէջ, երկու եղբայր մինակ մնացեր էին: Չարմայր սեղանին առջեւ անցած՝ պատմութեան գիրք մը կը կարդար, առասպելի աշխարհին ոլորտներուն մէջ մոլորած: Պատուհանին առջեւ, պզտիկ Տրդատը, իր խաղալիկները առած, լուրջ բան մը ընելու խորունկ ձեւով մը՝ անոնցմով կը զբաղէր:

Տրտում երգ մը երկնցաւ փողոցին ծայրէն. թաւ ձայնի կտորներ լայն ողբերգ մը կը թոցնէին՝ որ հովին մէջ կտոր կտոր կ'ըլլար: Տրդատ ականջ դրաւ: Ձայները մօտեցան, խունիկ հոտ մը մինչեւ սենեակին ներսը մտաւ, եկեղեցիի քաղցրութիւն մը բերաւ հոն, ու պատուհանին առաջը, թափօր մը երեւցաւ, խաչերով, մամերով, սեւազգեստ մարդերով: Յուղարկաւորութիւն մըն էր:

Տրդատ, զարմացած, նայեցաւ: Առջի անգամն էր որ իր կեանքին մէջ կը հանդիպէր այս տեսարանին: Չհասկցաւ զայն: Եւ բնագրաբար, տղոց անյագ և բռնաւոր հետաքրքրութեամբը:

— Չարմայր, պոռաց, ի՞նչ է աս:

Չարմայր, դժգոհ իր ընթերցումին գինովութենէն սթափուելուն, գլուխը վեր առաւ, վայրկեան մը նայեցաւ, ու՝

— Մեռել է, մրմնջեց:

Յետոյ գլուխը գրքին վրայ կախեց նորէն:

Տրդատ, ապշած, դուրս կը նայէր. փողոցին վարի ծայրը, դեռ կ'երեւային սեւ մարդերը, և խաչը որ անոնց վերեւ օղին մէջ կը ցցուէր. ու ձայները լայրագին, կ'երկնային փողոցին մէջ:

Մեռել:

Վախ մը չէր զգացածը, բայց անհանգստութիւն մը՝ չհասկցուած բանէն, անծանօթին առջեւ վրդովումը:

— Ի՞նչ բսել է մեռել:

— Չարմայր գիրքը ձգեց: Պզտիկին հարցումը իր ծիծաղը շարժած էր: Բզէ՛ղ. դեռ չէր գիտեր:

Ու բացատրեց անոր.

— Ատ մարդիկը հիմա գերեզման կը տանին կոր մարդ մը որ մեռած է: Ատ մարդը ա՛լ չ'պիտի ապրի, ա՛լ աշխարհի վրայ չ'պիտի պարտի, ա՛լ պիտի չուտէ, պիտի չ'խօսի, պիտի չ'տեսնէ...:

Տրդատ, աչուքները բացած, մտիկ կ'ընէր: Խաղալիկ մը գոր ձեռքը բռնեւ էր, վար ինկաւ:

— Ի՞նչ, հիմա ատ մարդը ա՛լ պիտի չ'բայէ՞:

— Չէ՛, հողին մէջ պիտի դնեն զայն, վրան ալ քար մը: Եւ հողին մէջ որդերը պիտի ուտեն անոր մարմինը: Աչքերը, թուերը, սաքերը պիտի փրթին, հալին, և մինակ ոսկորները պիտի մնան:

— Ամէն մարդ ասանկ պիտի ըլլայ. ե՞ս ալ ասանկ պիտի ըլլամ:

— Դուն ալ, ես ալ, հայրիկն ալ, մայրիկն ալ:

Ահագին սարսափ մը ցցուեր էր Տրդատին պզտիկ հոգիին մէջ, և այդ թարմ իմացականութիւնը՝ առաջին անգամ բաղխելով ջնջումի գաղափարին, կը ճզմուէր անկից: Չկրցաւ դիմանալ, ու վախուն, սկսաւ լալ:

Չարմայր անոր քով եկաւ, անոր վախէն զուարճանալով:

— Խե՛նդ ևս, Տրդատ. վախնայու բան չ'կայ. դեռ շատ տեսն ունինք մեռնելու:

Տրդատ կու լար, սիրտը այնչափ կտորած՝ որչափ կթէ իր խաղալիկներէն մէկը կորսուած ըլլար:

Լացին ձայնէն մայրը վար վաղեց:

Տրդատ, զայն տեսնելով, լացը շատցուց. թեւերը անոր վզին անցուց, ու գլուխը անոր երեսին դնելով.

— Մայրիկ, կը հեծկտար, ես պիտի մեռնիմ եղեր, դուն պիտի մեռնիս եղեր, ա՛յ պիտի չքալենք եղեր, ա՛յ պիտի չխօսինք եղեր... իրա՛ւ է... :

Զարմայր բացատրեց. ու մայրիկը, յուզուած, պզտիկը կուրծքին վրայ սեղմեց, և բաւ անոր, համբոյրներու մէջ.

— Մի՛ վախնար, տղա՛ս. մեռնելէն ետքը, նորէն պիտի ապրինք: Աս աշխարհէն ետքը ուրիշ աշխարհ մը պիտի երթանք: Մեր մարմինը պիտի մեռնի, բայց հոգինս անզին պիտի երթայ:

Տրդատ լացը դադրեցուցր էր:

— Հոգին... :

Քիչ մը խորհեցաւ, և հարցուց.

— Մի՛նակ հոգին պիտի երթայ անդին. հապա գլո՛ւխս, հապա թեւերս, հապա ոտքե՛րս:

— Անոնք հողին մէջ պիտի մնան: Հոգին պիտի երթայ մինակ:

Այն ատեն, ճշմարիտ յուսահատութիւն մըն էր որ պայթեցաւ խեղճ պզտիկին միամիտ սրտէն:

— Ի՛նչ... ըսել է ա՛յ պիտի մայրիկը չտեսնե՞մ, ա՛յ հայրիկիս ձեռքը պիտի չբռնե՞մ, ա՛յ պիտի չքայնե՞մ, ա՛յ կերակուր պիտի չուտե՞մ... Է՛, ի՛նչ ընեմ: Հոգիով ի՛նչ ընեմ ես:

Ու լացը նորէն սկսաւ, կատաղի, խորունկ, անյոյս լաց մը այս անգամ: Եւ մայրիկը, որ պատասխան չէր գտներ, զգաց որ իր աչքերն ալ կը թրջէին:

ԱՐՇԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆ

ԱՐՇԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆ. — Ժամանակակից հայ գրականութեան միակ վարպետը որպէս դեղագէտ-քննադատ, եւ առաջին ներկայացուցիչը, թրքահայ գրականութեան մէջ, Լըքոնդ տը Լիլեան բանաստեղծութեան: Իր լեզուն՝ դիւրաթեք, պատկերալից, գունաւոր եւ կատարեալ կը մնայ միշտ տիպար եւ ընդօրինակելի: Զօպանեան 90ական թուականներուն թրքահայ քնարերգութեան մէջ կը բանայ նոր

թուական մը, մտցնելով անոր մէջ իրապաշտ շունչը եւ նկարագրական կենդանի արուեստ մը, հակադեբիով քնարական ուրմանթիւրին:

Աշխատակցած է, որպէս գրական-քննադատ եւ գրական աշխատակից, Պոլսոյ նախկին Հայրենիք օրաթերթին, եւ հրատարակած է մինչեւ 96 թուականը՝ Մաղիկ կիսամսեայ գրական հանդէսը: Ապա հաստատուելով Փարիզ՝ երկար տարիներ հրատարակած է իր Անտիս պարբերականը, գրական, գեղարուեստական եւ ուսումնասիրական բաժիններով:

Իր առաջին հրատարակութիւններն են՝ Առշաղոյսի Զայներ, Թուրքի Փառք, Թըրքուսներ, Պետու Դուրեանի կեկագրութիւնը: Ֆրանսայի մայրաքաղաքին մէջ իր հիմնական նպատակներէն մէկն է եղած ծանօթացնել նաեւ հայ գրականութիւնը օտարներուն, եւ այս ուղղութեամբ Հայ Յեղին մատուցած է խիստ մեծ ծառայութիւն: Ինք էր որ թէ՛ Հայութեան եւ թէ՛ օտարներուն լիակատար կերպով

ծանօթացուց նահապետ-Քուչակ միջնադարեան հայ աշուղը, մէկը ամէնէն ինքնատիպ ու հոյակապ հայ երգիչներէն: Զօպանեան Ֆրանսերէն լեզուով հրատարակած է, ուրեշներու մէջ, նաեւ «Les Massacres d'Arménie», «Poèmes Arméniens anciens et modernes», «Chants populaires arméniens», «Les Trouvères arméniens», «L'Arménie, son histoire, sa littérature, son rôle en Orient», ինչպէս նաեւ հայերէն լեզուով՝ Նահապետ Քուչակի Դիւանը, Մկրտիչ Պեշկիրաշլեանի կեանքն ու գործերը, Մկրտիչ Պեշկիրաշլեանի սերունդներն ու գործերը, իր Քերտածներու հաւաքածուն, Նաղաշ Յովնաթան Աշուղը եւ Թարգմանութիւններ:

Ա Ս Տ Ո Ւ Ա Ծ Ն Ե Ր

Քրսանըչորս անդրիններ, ամէնքն ալ դիք ու աստուած,
 Բէլլու լերան սուր կատարն հին դարերուն հաստատուած՝
 Դեռ կենսալից, տիրական, դեռ յաղթական ու հզօր
 Կ'իշխեն, կ'ապրին, կը նային երկինքն ի վեր ամէն օր:

Երկինքն, ուրկէ Արեւն իր մաքրութեամբը տեւական
 Կ'օժէ զիրենք՝ բերելով կեանք ու շնորհք բաւական
 Այն վայրերուն ուր երբեմն Ամբոխն իբրեւ սուրբ նըւէր
 Գիրկ զիրկ ծաղիկ, օրհնութիւն եւ պաշտամունք կը բերէր:

Քրսանըչորս աստուածներ բազինին մէջ տ ըխրամած,
 Ամայի ու աներակ այդ բարձունքէն անկասկած
 Դեռ կըսպասեն հրակելով որ յապաղած Քուրմն իրեն
 Անկեղծ զղումն ունենայ եւ անօթել գայ նորէն:

Շահապետներն ի զո՛ւր, բայց, անթարթ աչքով կը նային.
 Մարդկային սիրտն հիմա հետտ արբեցութեան երկնային,
 Ականջ չի տար, չի լսեր հին բարձրութեան յաղթապանծ,
 Շատունց մոռցած է աստուածն ու իր հրաշքն անթափանց:

Կատարներէն լուսազօծ այդ դարաւոր ու խոպան՝
 Ուր կը կենան դիք իբրեւ բընակիչ ու պահապան,
 Լոկ արծիւներ կը թըռչին ահակողոհնչ, թեւաբախ,
 Եւ իրկուններ մերթ հըպարտ, արհամարհոտ ու անվախ՝

Կ'երթան թառած կը նստին գլխուն վրայ մեծաշուք՝
 Լըբուած, անտէր աստուծոյ մ'եւ մտամփոփ, անշըշուկ
 Կը մըամըտան, կը խորհին՝ երբ թեւերէն իրենց լայն,
 Հովը կ'անցնի սուրալով, սանտըրուելով տրտմածայն:

Նըւրբական Բազինն ու մեծ աստուածներն յաղթական,
 Խաղաղիկ են արդ հովուն, ամպին, անգղին գաղթական,
 Եւ երբեմնի աղօթքին, սուրբ փառքերուն տեղհիմա
 Լոկ լըուութիւն ամայի, մահուան քունը կը մընայ:

Ո՛վ հեզնութիւն, սակայն, հո՛տ աստուածներուն քով մինակ
 Խաշնարած մը ծընրաղիր, ժամանակէն անգիտակ,
 Սըրինգ մ'ունի բերանը եւ անխըռով, անարգել
 Մեծ դարերու ծայր դեռ կը յամառի դաշներգել:

Եւ ոչխարներն հըմայուած սուրբ Բազինին, Տաճարին
 Խորհուրդոջն ու ահոջն այն, աչքով զեանին կը յառին՝
 Ոմանք հանգիստ մակաղած, ոմանք ծըռած կամ կանգուն,
 Մըտիկ կ'ընեն Հովիւին աստուածային երգն՝ անբուն:

Աստուածային, երկնաշո՛ւնչ նուագն, այո՛, այդ մանկան՝
 Զո՛ր կը լսեն դիք անխօս՝ տէր գիտութեանց մոգական
 Եւ իրենց լուռ հանութեամբ, թոյլ կուտան որ տեւէ միշտ
 Քանի կեանքը կը ծաղկի դաշտերուն մէջ բազմավիշտ:

Որովհետեւ հարկ է որ տըրտմաթախիծ ու մըռայլ
 Հոգիները բարձրանան բազինն ի վեր լուսափայլ,
 Պարմանիներ հա՛րկ է որ՝ հաւատացեալ ուխտաւոր՝
 Տանին իրենց ու ժասպառ տրկար սըրտերն ախտաւոր

Դէպի լեռը քաւութեան փողփողումի՛, արեւի,
 Եւ շնորհքի, փըրկութեան, երանութեան ծարաւի՝
 Առնեն օժումն ու դառնան՝ հանդա՛րտ, խաղաղ, երջանիկ՝
 Գեղի աղբիւրն հայրենի, հայրենի տ'ունն ու տանիք:

Ո՛վ աստուածներ, նըշանակ խորհրդա՛ւոր ու մըթին,
 Ժամանակին, Անցեալին, Աղջամուղջին ու Մութին՝
 Որ արբեցաք սափորէն անմահութեան ձեզ պահուած
 Եւ ձեզ հետ ալ այս տըղան՝ դաշտի անհո՛գ խաշնարած:

Մ Ե Ղ Ա Յ , Տ Է Ր

(Ն Ո Ր Ա Վ Է Պ)

1

Առաւօտեան ժամերգութիւնը նոր կը սկսէր. մթութեան մէջ կորսուած դեկտեմբերի առաւօտ մը, ցուրտ ու խոնաւ. կրնակը օդին ու փութքին մէջ կ'արձակէր իր ընդհաս վայելանքը, մինչդեռ թափուր եկեղեցին պանդուխտ քահանային ձայնովը կ'արթննար, կը սարսուար իր քարակոփ պատերուն ու կամարներուն մէջ:

Տէրութիւնը՝ կ'երկնցնէր իր աղօթքը, սպասելով բարեպաշտներուն որ չէին գար. վասն զի ո՞վ կուգար եկեղեցի, ձմեռ ու լուր օր մը, այս չուսցող առաւօտով:

Քահանան շուրջաւր ուսին, իր ժամերգութիւնը կը շարունակէր.

«Տէ՛ր, զի բազում եղեն մեղք իմ և բազում անօրէնութիւնք իմ:»

Խուլ ու տարտամ ձայնով մը որ տիրող կէս մթութեան կը յարմարէր, անտարբեր իր շուրջի միայնութեան, և անըզգայ ձայնագրի մը պէս արտասանելով աղօթքին սուները, իրեն համար քսան տարուան սովորութիւն մը:

Յետոյ երկրորդ ստուեր մը տեսնուեցաւ իր քովը. լուսարարն էր, այս որմերուն պահապանը, անոնց պէս ամուր իր պաշտօնին մէջ, սիրելով այս ստուերները, այս լքումը և կամարներէն կախուած կամ սուրբերու պատկերներուն առջև հաստատուած կանթեղները՝ որ իր հիւանդագլին զաւակներն էին գրեթէ, փութալով անոնց քով, մէկէն միւսին, անոնց շարունակ սպասելու մօտ կեանքը արծարծելով:

Քիչ քիչ մէկ երկու հոգի եւս երեւցան, — ժամկտը, յետոյ մուրացիկ մը իր փայտէ գաւազանին կռթնած. ու յետոյ եր-

կու պանդուխտ որմնաղիւրներ, հագլու քուներնուն արթնցած: Հիմա առաւօտը կը ճշտուէր. կանուխ գործի գացող բանուորներ կուգային խաչ մը հանելու դռան մօտ և յաջողութիւն խնդրելու. ժամուն սովորական եկողներն ասոնք:

2

Սարաֆը ուշ եկաւ եկեղեցի այն առաւօտ. ժամերգութեան կէսին միայն հասաւ, ինք որ վայն ծայրէ ծայր ըսելուն կը պարծննար:

Դուրսը տիրող ցուրտին հակառակ, քրտնաթոր մտաներս, ծանրաշարժ ու պարարտ մարմնին բուսանը տակ շրնչատառած՝ երեսը խաչակնքեց, ծնրաղբեց, ֆէսը վար առած, ցոյց տալով իւզոտ ու հերթափ գանկ մը. յետոյ բարձրաձայն հառաչանք մը ելաւ կուրծքին խորէն.

— Մեղա՛յ, Տէ՛ր:

Երբեք մեղայ բառը այսքան ստուգ անձկութեամբ, այսքան անկեղծ ապաշաւի մը արտայայտութեան ձեւով լրսուած չէր:

Դասին մէջ չուրսած սարաֆին կըոր մարմնը, ծռած գլուխը, կիսափակ աչքերը, ողորմելի ու գթութեան արժանի պատկեր մը կը ձեւացնէին աստուածային զայրոյթին տրամադրութեան տակ դրուած. և ինք յանցանքներուն մեծութեանը չափ սլալէս անկեղծ զղջումի մը գալով միայն թողութիւն աւանդ կ'ակնկալէր կարծես, երբ հեռոյնտէ կը կրթիւնէր, մարող, սպասող ձայնով մը, առանց քաշուելու զինքը լսողներէն.

— Մեղա՛յ, Տէ՛ր, մեղա՛յ, Տէ՛ր:

Յետոյ թեթեւցած, սաքի ելաւ ու իր հաստ ձայնը՝ տէրտէրին ձայնին միացաւ. ու լուռ եկեղեցին կ'աղչէր, կը խուզէր, ունկնդրելով այս մարդուն:

Ինքը իր տանը մէջ ըլլալ կը թուէր. դասը, գաւիթը, խորանը թորթովին իրն էին անշուշտ. ինք կ'ըսէր աղօթքը միայնակ քահանայէն առաջ, բառերը հատիկ հատիկ, ամէն

պարբերութեան նշանակութիւնն ու սրբութիւնը շեշտելով . պահ մը կը յոգնէր , չունչ առնելու կը ստիպուէր , ու վայրկեան մը վերջը նորէն կը սկսէր , ընդմիջելով քանանային ա- նորոշ մրմունջը և ծուռ ծուռ նայելով անոր երեսը՝ երբ սխալ մը սպրդէր կամ վարանում մը տեսնէր նոր տուն մը սկսելու ատեն :

Վայրկեան մը նորէն կը մասնաւորէր իր աղօթքը , անհամար ծնրադրութիւններով խառնուած , համբուրելով գեանին աղան ու փոշին , և լայազին ու սրտաշարժ ձայնով մը վերադառնալով իր անձին .

— Մեղո՛յ , Տէ՛ր :

3

Մարտիրոս աղան այսպէս էր ամէն առտու , անպակաս եկեղեցիէն , իր ներկայութեամբը ապահովելով եկեղեցւոյն բոլոր ծէսն ու արարողութեանց կանոնաւորութիւնը , և ոչ մէկուն փախուստի ճամբայ չձգելով շարականներէն բառ մը պակաս կարգալու համար :

Քանանան այս աշխարհականին բարեպաշտութենէն կը դողար . քարոզիչն ու Թաղական Խորհուրդը կ'ակնածէին իրմէ և գիւղացին կը մեծարէր այս հաւատացեալ Աղան , որ իր բոլոր դրամին հակառակ , աղքատի մը պէս խոնարհ ու աստուածավախ կը թուէր :

Պոլիս , իր խանութին մէջ , Մարտիրոս աղա մեծագոր մարդ մըն էր : Հայր ու մայր չունէր . փոխարէն հօրեղբայրներու ու հօրեղբորդիներու անհատնում շարք մը՝ որ փոխն ի փոխը կուգային իր քով սովրելու դրամ շահելու արհեստը , յաճախորդներու հետ վարուելու կերպերը , բայց գիշերը տունը սարաֆին հետ «Եկեսցէի» կենալը աչք առնելով : Այսպէս , անոր մէկ մէկ մանրանկարները կը դառնային , Աստուածասիրութիւնը Դրամասիրութեան հետ հաշտեցնելու գաղտնիքը գտնելով :

Բայց անոնցմէ ոչ մին Աղային հարստութիւնն ունենալու հնարքը կը տեսնէր :

Իրենց ժառանգական վաշխառուի բոլոր ճարտարութեամբը , ստակ փոխ տալու ձևով աշխարհ կողոպտելու բոլոր խորամանկութեամբը , ո՛չ , այդ հարստութեան չէին կրցած տիրանալ , և ինքնիրեննին , երբ մեծաւորներուն քով կեղծաւորութիւն ընելէ ու սպասաւորի դիրք մը ունենալէ տաղտկացած , բերաննին բանային , կը հասկցուէր որ իրենց խելացի ազգականն ի՛նչպիսի դէպքերէ կրցած էր օգուտ քաղել :

4

Հայրենիքէն գրեթէ բոլորիկ եկաւ Պոլիս , նիհար ու վա՛ստուժ պատանի՝ որ խաներու , քարուկիր սենեակներու խոնաւութեան մէջ ծառայութեամբ հաւաքած հինգ հարիւր դրուշով բացաւ իր սարաֆի տօլապը . ճամբրիտ տօլապ մը զոր մինչև այն օրը ոչ ոք իրեն չափ վարպետութեամբ դարձուցած էր : Իր հայրենի քաղաքին մէջ զոր Մարտիրոս մեք երկիրը կը կոչէր , տիրացութիւն ըրած ու ժամասիրութիւն ժառանգած էր ադիէ :

Իր աղքատութեան , որբութեան բոլոր թշուառութիւնները տիրացուի զգեստը հագնելով կը մոռնար , և Աստուծոյ առջեւ , Աստուծոյ տան մէջ , իր անկեալ դիրքէն կը բարձրանար յանկարծ ուրիշներու հաւասար ըլլալու , և իր ջերմեռանդութեամբը զանոնք գերազանցելու չափ : Եւ ի՛նչպէս չսիրէր եկեղեցին՝ ուր ո՛չ հարուստ ըլլալու , ոչ բաղդաւոր լլալու պէտք կար Աստուծոյ աչքին : Այսպէս , երջանիկ ապրուցաւ քանի մը տարի . մտածեց որ երկնից թագաւորութիւնը տնանկներու յատկացուած է ու միսթարուեցաւ իր ներկայ չքաւորութենէն : Բայց երբ տաճն և ութ տարին թեւակոխեց , բռնի Պոլիս զրկեցին զինքը մարդ ըլլալու համար , իբրև թէ աղքատ ըլլալուն համար մարդ եղած չըլլար մինչև այդ ժամուն :

Իր տաճանիկ ուղեւորութեան միջոցին , յետոյ չողենա-

ւին մէջ և մանաւանդ Պոլսոյ մէջ, իր համոզումները, փոփանքները անբաւական մնային:

Ո՛հ, այս մայրաքաղաքը երկրին չէր նմաներ ընտւ. Ակնայ անախներուն երդիքը, գեղացիներուն շարվարը, կիներուն աղտոտ լաշակը չտեսաւ հոս. նոր աշխարհ մը՝ նոր գաղափարներ արթնցուց. վայելքի պէտքը՝ դրամի պէտքը ցուցուց: Իր բարեպաշտութիւնը որ մինչեւ այն ատեն անշահասէր էր, պահանջող, ուղան բերան դարձաւ:

Մայր եկեղեցւոյ մէկ անկիւնին մէջ քաշուած, անհատնում ազօթքներու ու շարականներու քաղուածքով ստակ և դա՛րձեալ ստակ ուզեց Աստուծոյ, և իր աշխատութեան փոխարէն առած չնչին գումարները որ զինք կը շահնէին, աստուածային պարգեւներ կը համարէր և իր ազօթքներուն վարձատրութիւնը:

Այսպէս իր առեւտուրն աստուածասիրութեան հետ խառնուած մնաց. այն բոլոր առիթները ուսկից դրամ շահելու կարելիութիւն նշմարեց, իր օգտին համար Աստուծոյ կողմէ յատկապէս կարգադրուած նկատեց ու բան մը չհարցուց ա՛լ իր խղճին: Աստուած իր ըրածը չէ՛ր գիտեր միթէ:

5

Անգամ մը միայն տարակուսուեցաւ, վարանում մը զգաց:

Անոր բարեպաշտ մարդու համբաւէն խաբուած, իր մահամերձ բարեկամներէն մէկը՝ մեծ, խիստ մեծ, իր չտեսածին չափ մեծ գումար մը աւանդ յանձնեց իրեն, մահուընէն վերջը այդ գումարը ազգին ու իր ազգականներուն մէջ բաժնելու խնդիրքով. ու Մարտիրոս աղա նախ չհաւատաց այս անախկալ վատահոթեան, հիւանդին անկողնին քով նստած, սենեակին դուռը գոց. նախ անդիմադրելի մարմաջ մը զգաց այդ գումարը տեսնելով՝ զոր հիւանդը փոքրիկ սնտուկէ մը կը հանէր. յետոյ հիւանդը հոն խղճելու և ստակներն յափշտակելով փախչելու դադարաւ մը ունեցաւ, յիմարի գաղափար մը. բայց այս փորձութեան դիմադրեց. ի՛նչ հարկ անոնց, միթէ Աստ-

ուած իր դէմը հանած չէ՛ր այս հիւանդը. ու Աստուծոյ թողուց որ իր ուղածին պէս անօրինէ ամէն ինչ:

Մարտիրոս աղանախ դիմադրեց, չուզեց ընդունիլ այս աւանդը, ցած ձայնով, վախնալով որ դրան մօտ սպասող մէկը չըլլար ու իմանար այս աւանդին խնդիրը. յետոյ քիչ քիչ սկարացաւ, աւանդին պայմանները հարցուց. նախ է՛ն գլխաւորը, տոկոս պիտի տա՞ր. ո՛չ, ըսաւ հիւանդը. այն ատեն ա՛լ անձնատուր եղաւ, ստացաւ աւանդը, և Աստուածաշունչէն հատուածներ բերաւ՝ մահամերձին ազգասիրութիւնը գովելու համար:

Հիւանդը մեռաւ և յուղարկուորներուն մէջ Մարտիրոս աղա իր արցունքներովը, անկեղծ ու անմահ կսկիծով մը ննջեցեալին ամէնէն սրտակից բարեկամը համարուեցաւ:

Յուզարկուսութեան տեսած բոլոր միջոցին, բոլոր ճամբուն երկայնութեամբը՝ այս մեռած մարմնին վրայ խօսեցաւ, անոր բարեմասնութիւնները, պարկեշտութիւնը գովեց, անոր կեանքէն մասնաւոր գէպքեր պատմեց և լացաւ, մինչդեռ ուրիշներ, դազաղին ընկերանալով հանդերձ, իրենց քամեալին, ֆոնեքիմնքօյին, բիացալին խօսքերը կ'ընէին. Մարտիրոս աղա զայրացաւ ու իբրեւ թէ ինքն ըլլար այս անձան խօսակցութիւնն ընողը, կսկծալի ձայնով մը գոչեց.

— Մեղա՛յ, Տէ՛ր:

Մարդիկը լռեցին վայրկեան մը, քանի մը քայլ ալ ըրին լուութեամբ. յետոյ մէկը, պատմայի վաճառական մը, շարուսակեց իր խօսքը.

— Աճէմներուն պերաթները ձեռքէ հանելու է:

6

Մարտիրոս աղա անկէ վերջը իր բարեբարը նկատեց նընջեցեալը. թող չտուաւ որ մէկը գէջ ըսէ անոր վրայ. միթէ այս մեծ հարստութիւնը անոր չէ՞ր պարտեր. ո՛չ, ապերախտ մարդ չէր. յետոյ այդ աւանդը իւրացնելու համար խորհեցաւ ամիսներով. նախ ըսաւ որ իրաւունք չունէր ուրիշին ինչքը գողնալու. վերջը ինքն իրեն հարցուց թէ ինչո՞ւ Աստուած

իրեն յանձնել տուաւ այդ աւանդը և ոչ ուրիշի մը . այս հարցումը իր տարակոյտները վանեց . Աստուած այս առիթը կը ներկայացնէր իրեն՝ հարստանալու համար . և ինքն իբրեւ խելացի մարդ՝ առիթէն օգուտ կը քաղէր , մինչդեռ անխելք մը այդ բանը պիտի չմտածէր . այսպէս բայատրեց Աստուծոյ կամքը և ճշմարիտ գոհունակութեամբ մը աւելցուց .

— Կամք Տեառն օրհնեալ եղիցի :

Անդին նշնեցեալին ազգականները կարօտութեան , չքաւորութեան մէջ կը մնային . անոր այրին Մարտիրոս աղային կը դիմէր պղտիկ օգնութիւն մը հայցելու համար , իբրեւ իր ամուսնին սրտակից բարեկամէն :

Մարտիրոս աղա չզրացաւ այդ օգնութիւնը . բայց այս դիմումը իր տարակոյտները նորէն արթնցուց . պահ մը խորհեցաւ որ իր լրածը ճշմարիտ գողութիւն մըն էր . բայց ս'ը մեղքը թողութիւն չստանար եթէ մարդս մեղալի գայ . ու այս յոյսով , սարաֆը թախանձագին ներում մը խնդրեց .

— Մեղա՛յ , Տէ՛ր :

Պահ մըն ալ բաւ որ ազգականներուն դրամը տայ , բայց աղբին դրամը պահէ . ինչ է վերջապէս ազգին դրամը . չէ՞ մի որ ուրիշ մը պիտի ուտէր :

Այս վարանումներով կը պահէր , այսինքն կը գործածէր ստակը որ իր ճարտիկ ձեռքերուն մէջ արդիւնաբեր կը դառնար , բարեբաղդ դէպքերով կը կրկնապատկուէր , այնքան որ՝ այս յաջողութիւնն իր գողութեան արդարացումը կ'ըլլար և իր զղջման ընդունելի եղած ըլլալուն ապացոյց ,— զղջում մը զոր սովոր էր ա՛լ յայտնելու ամէն առթի , խորունկ հաւատքի ձայնով մը .

— Մեղա՛յ , Տէ՛ր :

Գ. ԶՕՂՐԱՊ

ԳՐԻԳՈՐ ԶՕՂՐԱՊ.— Թրքահայ գրականութեան մէջ առաջին վարպետը իրավաշտ գրականութեան եւ իշխանը նորավէպի արուեստին : Կորուկ եւ հոյր ոճ մը՝ որ արուեստի տեսակէտով կատարելութիւն, իսկ հրատարակութեան մէջ պողպատեայ զէնք մըն

է , մէկ երկու բառով ամբողջ պատկեր մը վրձնելու ճարտարութիւն, դիտելու եւ վերլուծելու մեծ տաղանդ՝ ահա նկարագիրը Գ. Զօհրապի գրականութեան : Իր նորավէպերը՝ յանդուգն եւ ինդախող, բացատրութիւնն են ընկերային կեդծեքներուն, յայտնութիւնը՝ Պոլսոյ բարձր դասի ներքին փոփոխութեան, եւ պատկերը՝ կեանքի հակադրութիւններուն :

Իր նորավէպերու շարքին հետ զուգահեռաբար՝ բուլբուլին նոր սեռի մը՝ գրական դիմաստուերնիւն վրձնումն է , որ առաջին անգամն ըլլալով վորձած է Զօհրապ մեր մէջ , ներկալայցնելով մէկ քանի յատկանշական գծերու մէջ դրագէտներ ու հանրային գործիչներ , — այնպէս՝ ինչպէս որ են անոնք , իրենց առաւելութիւններով ու թերութիւններով . եւ իբրեւ դիմանկարիչ եւս Գ. Զօհրապ մնացած է մինչեւ այժմ անմրցելի :

Զօհրապի գործը սահմանափակուած չէ սակայն զուտ գեղարուեստական ստեղծագործութեան մէջ , այլ ընդլայնուած է հաւասարապէս նաեւ հրատարակագրութեան մէջ՝ յուզելով ընկերային հարցեր եւ պաշտպանելով արմատական ու նոր գաղափարներ՝ պողպատեայ ոճով մը :

Հրատարակած է Հրանտ Ասատուրի հետ Մասիս գրական շաբաթաթերթը , մասնակցած է Պոլսոյ լրագրական կեանքին եւ վարած է 1896էն ետք նախ Մասիս եւ ապա Արեւելի օրաթերթին խմբագրատեութիւնը մէկ երկու տարի : Իր գրական գործերու շարքը սկսած է արդէն լոյս բերել հատոր հատոր . հրատարակուած են մինչեւ այժմ Խղանաւրի Զայներ , Կեանքի ինչպիս որ է եւ Լուս Յաւեր :

ԱՆՑՆԵԼՈՒ ՄՕՏ

Լոյսի փունջ մը, չող շիւղերու կուռ հիւսկէն,
Հորիզոնէն վար հուր եւ բոց կը թափէ .

Լերան ծայրը ցոլքեր մութը կը պըրկեն
Ցանցի մը մէջ լայն վերտերով սատափէ :

Քունէն զարթած կ'երգէ մարին վարուժան
Ոստերն ի վար կախուած բոյնին մէջ տամուկ .
Դաշտերուն մէջ հոյլ հոյլ գառներ կը խըժան
Շաղով օծուած մարմանդներուն մէջ նամուկ :

Շամբերուն հոծ շուքին տակէն դողդոջուն՝
Դէպի ծովուն ափերն ի վար աւազէ,
Ուր փըրփուրին կը նըշմարես վախկոտ չուն,
Լուսածիժաղ առուն վէտ վէտ կը վազէ :

Ոչ հըմայքէն առուն տենդոտ կարկաջին,
Շողին, ցողին լոյս ծիծաղէն արծաթի,
Ոչ ալ այգուն ջերմ համբոյրէն առաջին
Մեր սըրտին մէջ վարդ անուրջ մը կը ծաթի :

Մենք չենք սիրեր կեանքն յորդաշունչ, կենդանի .
Անցնելու մօտ իրերն ըզմեզ կը կարթեն .
Ու կը ցաւինք, երբ բաղդն հեռու կը տանի
Ինչ որ երէկ արհամարհած ենք արդէն :

Մենք կը սիրենք, երբ արեւը ծիրանի՝
Հալած, հատած մոմի նըման ոգեվար՝
Ալիքներուն գոգն իյնալով շիջանի
Սողոսկելով խարակներէն զառ ի վար :

Ծաղիկները, զոր կը թողունք որ ցամքին
Թօնուտ օղին, ցուրտ արեւին տակ աշնան,
Ծառաներու յանձնած կոպիտ խընամբին,
Թոռնելու մօտ՝ կարծես յանկարծ կ'անուշան :

Սըրուակները, որոնց բոյրը կը հատնի,
Ս'լ աւելի մեզ սիրելի կը դառնան,
Ինչպէս դեղնած սիրոյ թըղթիկ մը գաղտնի,
Չոր կը պահենք գուրգուրանքով անսահման :

Եւ մեր սէրը՝ ոսկեփետուր թըռչուն բիլ,
Չոր անսըւաղ կը լըքանենք շատ հեղ մենք,
Երբ թեւ կ'առնէ, կ'ուզէ մեզմէ խուսափիլ,
Դողդըղալով մեր հոգւոյն մէջ կը սեղմենք :

Սըրմունջները որոնք հեռուն կը մարին,
Կոջակները, հաչիւնն անգամ շուններուն,
Գորշ ամպերն իսկ փակած կապոյտ կամարին,
Մեկնելու մօտ՝ հըմայք մ'ունին օրօրուն :

Յուզմունքներն ալ կը վրդժվեն մեր հոգին
Եթէ չըլլան երազի պէս թեւաւոր .
Եւ կեանքն արդեօք կ'ըլլա՞յ այնքան թանկագին,
Այնքան անուշ, երբ չըսպառնայ մահն անոր :

ՍԻՊԻԼ

Տիկ. ԶԱՊԷԼ ԱՍՏՏՈՒԲ (ՍԻՊԻԼ).— Հայ
գրականութեան մէջ, իբրեւ քերթողը՛հի,
Տիկ. Զապէլ Աստուր կը մ'նայ առաջինը
եւ միակը: Ունի ո՛ճի այնպիսի նրբակերտ
հիւսուածք մը եւ զգացումներու այն-
պիսի երանգալից ու թաւշային գեղեցկու-
թիւն մը, որ իր քերթուածները կը վե-
րածեն երաժշտութեան եւ իրեն կուտան
թրքահայ ժամանակակից բանաստեղծու-
թեան մէջ ամէնէն յարգի ու պատուի տե-
ղերէն մէկը: Իր քերթուածները ամփո-
փուած են Յոյներ անունով հատորի մը մէջ:

Տիկ. Զապէլ դրած է նաեւ Օր. Ալիս
ծածկանունով Աղջկան մը Սիրոյ վէպը:

ԱՆԻԻ ԱԻԵՐԱԿՆԵՐՈՒՆ ՎՐԱՅ

Ինչ ալ բլլայ անոնց (Հայերու) բայրը,—
իսկ ան սխրագին էր,— ինչ ալ սպասէ անոնց՝
ապագային մէջ, իրենց լեհիւրը միտս կը մնայ
ամենէն հետաքրքրականը աշխարհի երեսին:

ՊԱՅՏԵՆ

Որոշելով այցելել հայկական մայրաքաղաքին աւերակ-
ները, որոնց մասին Ռուսիոյ մէջ չափազանց տարտամ գաղա-
փար մը միայն ունին, ճամբայ ելայ գիշերը Թիֆլիզէն և հե-
տեւեալ օրը հասայ Ալեքսանդրապօլէն ոչ հեռու գտնուող Անի
փոքրիկ կայարանը, ուրկէ ճամբան ուղիղ կը տանի մինչեւ
հինսուրց մայրաքաղաքին աւերակները:

Ջերմութիւնը արտասովոր էր, և չընկալաւ լեռները,
որոնց մէջ կան նաեւ ձիւնապատ գագաթներ, կը չքանային
մոխրագոյն, հրաջերմ ծուխի մը մէջ:

Հառիվերներէն մէկուն վրայ յանկարծ նշմարեցի բարձր,
գմբէթաձեւ ձիւնապատ գագաթ մը, որ կը ծառանար չընկա-
լատող լեռներուն մէջէն: Իմ այն հարցումին թէ ի՞նչ լեռ է
աս, կառապանը պատասխանեց.

— Արարատը:

Չեմ կրնար ըսել թէ ես այ զգացի նոյն յուզումը, որ
կը նկարագրէ Պուչկին իր «Ճանապարհորդութիւն դէպի Էր-
զրում» գրքին մէջ: Պէտք է ըսել որ Արարատը աւելի քիչ
ուշագրաւ է քան էլբրուսը կամ Կաղբէկը. չափազանց միա-
զանգուած է ու միակերպ:

Մէկուկէս ժամուայ ճամբորդութենէ ետքը, դէշ և
խորտուբորտ ճամբով մը, որ կ'անցնի բլրապատ դաշտային
վայրէ մը, հասանք փոքրիկ գիւղակի մը՝ որմէ մինչեւ պեղում-
ները մէկուկէս քիլոմէր տարածութիւն է: Մեր առաջնորդը
վերցուց մեր փոքրիկ կապոցները և մենք իջանք խոր ձորա-
կը, որուն յատակէն կը հոսի արագավազ լեռնային գետակը,
Արփաչայը, Արաքսի ճիւղը, ուրկէ կը սկսէր, Պուչկինի ատեն,

Թրքական սահմանը: Նախնական մակոյկով մը փոխադրուե-
ցանք միւս ափը և բաւականաչափ զառիվեր, խոր ձորն եղե-
րող շաւիղով սկսանք բարձրանալ լեռը և շուտով հասանք
հին քաղաքին գլխաւոր դուռը:

Անին կը ներկայացնէ եռանկիւնաձեւ բնական բերդ մը,
որ պաշտպանուած է երկու կողմէն լեռնային գետակներով՝
Արփաչայով և Արաչայով, իրենց զառիվեր, գրեթէ ուղիղ
կանգնած ավերով: Այդ գետակներուն վրայէն ձգուած են
եղեր շատ բարդ ճարտարագիտութեամբ շինուած եօթը կա-
մուրջներ, որոնց աւերակները լաւ են պահպանուած: Երրորդ
կողմէն՝ Անին պաշտպանուած է աւատական բնոյթ ունեցող
սպառնազին աշտարակաւոր պարիսպներով:

Մտնելով բերդին մեծ դռնէն ներս, իսկոյն ապշած մնա-
ցինք որ այնքան մեծ թուով շէնքեր են պահպանուած մնա-
ցեր.— Կեդրոնը կանգնած է Մայր-եկեղեցիին հոյակապ շէն-
քը. քիչ մը ձախ՝ մինարէով բարձր շէնք մը. յետոյ միջնա-
բերդը և բազմաթիւ եկեղեցիներ: Ֆրաման միաթոնար Ռուպ-
րուք, որ Անի այցիլած է ԺԳ. դարուն, կ'ըսէ թէ անիկա
ունէր 1000 եկեղեցի: Հարկաւ այս թիւը քիչ մը չափազան-
ցուած է, բայց անկասկած եկեղեցիներու թիւը շատ մեծ էր,
որովհետեւ ես հաշուեցի 10 եկեղեցիի չափ՝ լաւ պահպան-
ուած վիճակի մէջ:

Տարօրինակ զգացում մը կ'ունենաս, տեսնելով այդ
մշակոյթի մնացորդները,— մշակոյթ, որ իր լիակատար ծաղ-
կումը կ'ապրէր, երբ Սլաւոններուն մէջ կը թագաւորէին տոն-
մային կարգերը՝ բնական իրերու անտեսութեամբ, և դեռ նոր
երեւան կուգային պետականութեան առաջին նշանները, իսկ
մեծ Ռուսերու դաշաագետինը ծածկուած էր կուսական ան-
տառներով: Արդէն այն ատեն խորհրդաւոր կողքիս լեռնե-
րուն մէջ կը ծաղկէր չափազանց ինքնատիպ քաղաքակրթու-
թիւն մը՝ բաւական դարգացած տեղական արդիւնագործու-
թեամբ ու փոխանակութեամբ, բարձր արհեստագիտական եւ
գեղագիտական մակարդակով:

Այս մնացորդները վիթխարի ճարտարագիտական կառուցուածքներու՝ տաճարներու, պալատներու, միջնաբերդի, բաղնիքներու, պարիսպներու, կամուրջներու, — ամէն ինչ, կը վկայեն որ հոս գոյութիւն է ունեցած քաղաք մը մեծաթիւ ազգաբնակչութեամբ:

Քանի մը ազբիւրներու հիման վրայ, արդէն ժԱ. դարուն Անիի բնակչութեան թիւը կը հասնէր հարիւր հազարի: Արձանագրութիւններու մէջ մնացեր են շարք մը փողոցներու, շուկաներու և կամուրջներու հին անուններ: ժԱ. դարը հայկական մայրաքաղաքին ծաղկման շրջանն էր, Բագրատունիներու իշխանութեան տակ, որոնք ընտրած էին Անին իրենց բնակատեղի:

Բայց, աւանդ, փթթումի շրջանը չափազանց կարճատև էր, — ապագան կը պատրաստէր հայկական Փայմիրային ծանր փորձութիւններ. արշաւանքներու ամբողջ լաւա մը կ'անցնէի այդ լեռներու վրայէն, սրբելով փճաղնելով և կոխկրտեղով այն քաղաքակրթական ծիւղերը, զորս այնպիսի անյողգող յամառութեամբ, հազուադիւր համբերութեամբ կը տնկէր բազմաշարքար հայ ժողովուրդը:

Նախ Բիւզանդացիները՝ Կոստանդին Մոնոմախի ատեն, յետոյ Սելճուքները և Քիւրտերը յաջորդարար կը տիրեն հարուստ հայ մայրաքաղաքին: ժԲ. դարուն Պարսիկները եւ Վրացիները կը կռուին՝ Անիին տիրելու համար: 1239ին Անին նորէն նուաճուեցաւ և քանդուեցաւ Մոնկոլոյնքէն, իսկ 1319ին ուժեղ երկրաշարժ մը ամբողջացուց արշաւանքներու գործը եւ երկար ժամանակ հողին տակ թաղեց արեւելեան Փայմիրան:

Յետոյ չքեղ մայրաքաղաքին տեղը գոյացաւ խեղճակ գիւղ մը, որուն բնակիչները կ'օգտուէին պալատներու և եկեղեցիներու քարերէն՝ շինելու համար սղորմելի խրճիթներ, որոնց աւերակները կը բարձրանան հին շէնքերու մնացորդներուն վրայ:

Հետզհետէ այս խրճիթներն ալ լքուեցան, և Անին մոռ-

ցուեցաւ երկար ժամանակի մը համար, մինչեւ որ ժԹ. դարուն, աւերակները գրաւեցին հնագէտներու ուշադրութիւնը, որոնք հանեցին քաղաքին յատակագիծը և նկարեցին մնացած յիշատակարանները:

×

Բայց Անիի պատմութեան համար բոլորովին նոր շրջան մը կը սկսի այն օրէն, երբ պեղումներու գլուխն անցաւ արեւելեան պատմագէտ, եռանդուն փրօֆէսէօր Ն. Մարը: 1892ին անոր ղեկավարութեամբ սկսուած պեղումները յաջողեցան վերատեղծել ամբողջ պատմական մշակոյթ մը, որ իր ինքնատուութեամբ կը ներկայացնէ ոչ նուազ հետաքրքրութիւն քան Պոմպէյը: Այդ տեսակէտով, Անիի պեղումները ունին ո՛չ միայն տեղական նշանակութիւն — Կովկասի համար, այլ ունին նաեւ պետական և գիտական չափազանց խոշոր արժէք՝ ներկայացնելով փառաւոր դպրոց մը հնագէտներու գործնական կրթութեան համար, ըլլալով, այսպէս ըսենք, նոր մեթոտներու բնալուծարան մը:

Պեղումներու ատեն զսնուած բազմաթիւ յիշատակարաններն ու տնային առարկաները թոյլ կու տան վերատեղծել հետաքրքիր պատկեր մը՝ իր ամէնէն ներքին մանրամասնութիւններով:

Փրօֆ. Մար գործի զգեստը հազած, արեւահար դէմքով՝ շատ հաճոյակատարութեամբ կ'ընդունէ մեզ: Թէյ լամբու ատեն սգեւորութեամբ կը պատմէ վերջին պեղումներու հետեւանքները. դեռ նոր գտնուած է ժ. դարու չրարայխական հետաքրքիր սիւթեմ մը, որ կազմուած է եղեր կաւէ ամաններու մէջ դրուած երկաթէ խողովակներով:

Շուտով կը հասնի իրիկունը — հազիւ ժամը եօթն է, բայց արդէն նկատեցի որքէն կը մթնէ: Կը պտտինք աւերակները ընդհանուր ապաւորութիւն մը ունենալու համար, աւելի մանրամասն ուսումնասիրութիւնը յետաձգելով հետեւեալ օրուն: Փրօֆ. Մարի անակէն կ'ուղեւորինք դէպի մինարէով պսակ-

որած բարձր շէնքը— Ժ. դարու հաւանականաբար մաքսատան շէնքը, որ ԺԳ. դարու սկզբին մզկիթի վերածուած է: Աշտարակին գլխուն վրայ կայ արձանագրութիւն մը, որ կ'արգիլէ եկեղեցիին առջեւ ուղտ ծախել: Կ'անցնինք գետնին տակէն նոր բացուած փողոցէ մը, որուն երկու կողմէն կը բարձրանան պատերու մնացորդները:

Անցնելով անցեալի այդ աւերակներուն մէջէն՝ կը զգաս նոյն յուզումը ինչ որ կ'ազդէ Պոմպէյի այցելութիւնը: Հարեւանցի դիտելով մզկիթին մէջ զետեղուած ժամանակաւոր միւզէն, նոյն փողոցէն կ'անցնինք դէպի ձախ և կը հասնինք ԺԲ. դարու հին պանդոկի մը անեղծ աւերակները: Անիկա կը ներկայացնէ լայն քարէ աղիւսներով սարայատակուած մեծ գաւիթ մը, որ կը ծառայէր որպէս ընդհանուր դահլիճ եկող վաճառականներու համար: Գաւիթին մէջտեղը կը գտնուի ջրհոր մը, իսկ չորս բոլորը տեղաւորուած են առանձին սենեակները: Պանդոկն ունեցած է եղեր վերին յարկ, դէպի ուր կը տանէր քարէ սանդուղ մը: Ճիշտ հոս՝ պանդոկին մօտը գտնուած են Ժ. դարու մնացորդները յիշուած այն ջրանցքին, որ ձգուած է եղեր քանի մը քիօմէզրի վրայ և բազկացած՝ երկաթէ և կաւէ խողովակներէ: Այս ջրանցքը, որ կը ներկայացնէ ճարտարագիտական արհեստի բարձր զարգացում մը, հանելուկ մը պիտի մնայ շատ մը պատմագէտներու համար և վերագնահատում առաջ պիտի բերէ շատ մը ընդունուած պատմական ըմբռնումներու:

Քիչ մը ծուկով պանդոկէն դէպի քաղաքին պարիսպները, շուտով հասանք աւերակները տաճարի մը, զոր շիներ է 1010ին Հայ Թագաւոր Գագիկ Ա.:

Գագիկի տաճարը, զոր փրօֆ. Մար է հողին տակէն հաներ, կը ներկայացնէ կոր շէնք մը, չափազանց պարզ և նրբաքանդակ ճարտարագիտութեամբ: Հայկական եկեղեցիներու սովորութեանց համաձայն՝ ներսը խաչաձև էր: Խաչին չորս կողմերուն ամէն մէկուն վրայ կը գտնուէին վեց հոյակապ երկերկու տեղաւորուած պազալլէ սիւներ, յունահան

ձևով: Այդ երկուական սիւներուն վրայէն կը ծառանային ութ կամարներ, որոնց վրայ ձգուած էր երկրորդ յարկը. իսկ երրորդ յարկը կը գտնուէր քառակուսի սիւներու վրայ, որոնք հայկական ճարտարագիտութեան մէջ կը գործածուէին շատ աւելի յաճախ քան ազատ սիւները:

Թէ ինչպէս սիւները կը կարողանային պահել այնքան վիթխարի ծանրութիւն մը—հանելուկ մըն է աս՝ ժամանակակից ճարտարագէտներու համար:

Այդ կարգի շէնքերուն մէկ ուրիշ յատկանիշն ալ չափախի և փայտի բացակայութիւնն է, որուն չնորհիւ այդ շէնքերը կը պահպանուին անսովոր կերպով երկար տոնն: Հետաքրքրական է նոյնպէս սիւներու կառուցուածքը. — անոնք կազմուած էին պազալլի վիթխարի գլանային կտորներէ, միացուած երկաթէ աբուցուածքներու միջոցով, առանց շաղախի: Տաճարին ներսը զարդարուած էր արտակարգ փարթամութեամբ և ճաշակով: Ծածկուած էր ձեռակերտ և ոսկեղարդ քանդակներով: Թանգարանին մէջ տեսայ չափազանց հետաքրքիր պրօնզէ ջահ մը՝ առնուած Գագիկի տաճարէն, որուն վերի մասին մէջ, դօտիկն շուրջը շարուած էին ութը ազաւնեակներ՝ իրենց կառուցին մէջ բռնած ունենալով աշտանակներ:

Այդ ջահը կախուած էր մօտաւորապէս 18 մետր երկայնութիւն ունեցող երկաթէ շղթայէ մը: Առհասարակ տաճարին ճարտարագիտութիւնը այնքան ինքնատիպ է, որ շատ մը գիտնականներ ուզողակի կը դժկամակին հաւատալ թէ այդպիսի տաճար մը կրնար գոյութիւն ունենալ ԺԱ. դարուն: Ինչպէս հաղորդեց ինծի Փրօֆ. Մար, մինչև այժմ Գագիկի տաճարէն դատ յայտնի են միայն երեք տաճարներ՝ նոյնօրինակ ճարտարագիտութեամբ, — մէկը՝ Զ. դարուն պատկանող, կը գտնուի Էջմիածնի մօտերը, իսկ միւսը Կարսէն 12 վերստ հեռաւորութեան վրայ:

Արեւը արդէն մարը կը մտնէր, երբ մտանք Գագիկի տաճարը. — արեւմուտքին վրայ կ'երեւային գունատ—վարդա-

գոյն վերջալուսային ծփանքներ և երկինքին վրայ արդէն կը վառէին առանձին գունատ-կանաչ աստղերը: Հեռուն, մութ-բագոյն ծուխին մէջ, կը նշմարուէին հայ ժողովրդական երգերուն մէջ երգուած Այազեազ լեռան անորոշ սիւռէթները: Մտածելով որ ճիշտ նոյն աստղերը կը լուսաւորէին տասը դար առաջ Անի բնակող և այս տաճարներուն մէջ խոնուող մարդիկը, կը զգայի առանձնապէս ներուժ կերպով՝ մարդուս դէպի առաջդիմութիւնն ունեցած ձգտման անզօրութիւնը՝ տիեզերական ուժերու երկաթէ ճնշման տակ: Պարզ կը գիտակցիս որ մարդկային պատմութիւնը մշտական առաջընթացութիւն չէ, այլ անսահման փոխանցում մը փթթումի և անկումի շրջաններու: Այդ տիեզերական կշռոյթն է, որուն հաւասարադէս ենթարկուած են թէ՛ առանձին անհատները, թէ՛ առանձին հասարակութիւնները:

Անի: Ո՛րքան փայլուն յուշեր և թաղուած յայտեր կան այդ խօսքին մէջ, հայ ժողովուրդին համար:

Ով որ գտնուեր է Անի, կը հասկնայ այն անուն թախիծը, որով համակուած են հայկական երգերը և որով թախաւուած է Հայուն սիրային քնարերգութիւնը: Դժուար է երեւակայիլ թէ ո՛րքան եռանդ, համբերութիւն, սովորունութիւն էր պէտք եղած հայ ազգին՝ իր քաղաքական գոյութիւնը պահպանելու համար արշաւանքներու այդ լաւային մէջ:

Ասով կը բացատրուի հայ դրականութեան քիչ մը ազգամոլական բնոյթը, բացակայութիւնը անոր մէջ այն բաներուն զորս մենք կ'անուանենք համամարդկային իտէպներ: Դաժան պայքարը, որ կը պահանջէր ուժերու հսկայական վասնում, թոյլ չէր տար հայ ազգային ոգիին՝ զարգացնել բոլոր իր մէջ ծածկուած ընդունակութիւնները: Թէ որքան ծանր է եղեր ազգաբնակչութեան բազըը, որ փոխեր է անդադար իր անքերը և ենթարկուեր է ամենաբազմազան հարկերուն ու մաքսերուն, կարելի է դատել հանրային չէնքերու վրայ մնացած բազմաթիւ արձանագրութիւններուն նայելով, այդ գրերուն մէջ քաղաքային կառավարիչները կը հրաժա-

րին, ազգաբնակչութեան աղքատութեան նպատճառով, քանի մը առանձնապէս ծանր հարկերու հաւաքումէն: Այդ հարկերու անունները այնքան բազմաթիւ և բազմազան են, որ մինչև այժմ ալ հանելուկ են մնացած պատմաբաններու համար:

Չափազանց բնորոշ է այդ տեսակէտով, Սուրբ-Առաքեալ եկեղեցիին վրայ գտնուած մեծ արձանագրութիւնը:

Չարմանայի է որ այսպիսի քաղաքական և հասարակական ծանր պայմաններու մէջ՝ Հայերը յաջողեցան զարգացնել այնքան բարձր և ինքնատիպ գեղարուեստական մշակոյթ մը, որուն հետ բաղդատելով, ժամանակակից հայկական գեղարուեստը կրնայ նկատուիլ գունատ ընդօրինակութիւն մը: Այդ յամառ կուռի մասին, որ վիճակուած էր Հայերուն, բաւականապայծառօրէն կը վկայեն Անիի բերդին աւատական սպառնալից պարիսպները: Ես տեսայ միւլգէին մէջ զինուորի մը գանկը, որ ջախջախուած էր բիւզանդական բարանով նետուած քարէ ուռմբէ մը: Այդ ուռմբը, որ մեր թնդանօթային ուռմբին նախատիպը կը ներկայացնէր, կրոր քար մըն է՝ խոշոր բուռնցքի մը մեծութեամբ: Ծիշտ հոս կը գտնուի նաև ուրիշ զինուորի մը գանկը, որ ծակծկուած էր նիզակով և նիզակին ծայրը մնացեր է գլխուն մէջ: Այդ զինուորը մուտք է գէնքը ձեռքին և նիզակը գտնուած է իր կողքին:

Անիի միւս յիշատակարաններէն յատկապէս հետաքրքիր է մայր եկեղեցին, զոր շիներ է 1010ին Գագիկ Ա. ի կինը և որ լաւ է պահպանուած իր բոլոր մասերով — բայց ի քանդուած գմբէթէն: Առհասարակ, գմբէթը հայկական շէնքերու ամենաթուր կողմն է: Այդ մայր եկեղեցիին մէջ ժամերգութիւն կ'ընէ Անի բնակող Միքայէլ անունով հայ վարդապետ մը: Իր ձեւով մայր եկեղեցին կը յիշեցնէ փիզեան և սիլնեան պաղիկները: Անոր պարիսպները շինուած են լաւայի կարմիր և սև աղիւսներէ, որոնցմէ կազմուած են չափազանց գեղաքանդակ մոզայիկ հրաշակերտումները:

Գիշերը անցուցի Միքայէլ վարդապետին փոքր և խաղաղ տնակին մէջ: Քունս չէր գար, ուստի դուրս ելայ: Այս

մեռեալ քաղաքին մէջ կը դգայի ինքզինքս անցեալի ուրուա-
կաններով շրջապատուած, և ունէի խորհրդաւոր մօտիկու-
թիւնը այն վաղուց չքացած մարդոց, որոնք այս հոյակապ
յիշատակարաններն են կառուցած...

Հետեւեալ օրը, այցելելով նոյնպէս Կամարականներու
պալատը, Գրիգոր Պաճաւունիի և Գրիգոր Շինողի եկեղեցի-
ներուն աւերակները, հրաժեշտ տուի Բագրատունիներու մայ-
րաքաղաքին:

Հ. ՏԱՄԱՆԻՔՆ

Ա Ն Ո Ւ Շ

Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն Ե Ր Գ

1

Կանչում է՝ փրկին, կանչում անդադար
Այն չքնաղ երկրի կարօտը անքուն,
Ու թեւերն ահա փրուած տիրաբար
Թըռչում է հոգիս, թըռչում դէպի տուն,
Ուր որ հայրենի օջաղի առաջ
Վաղճւց կարօտով ըսպասում են ինձ,
Ու ծմբան երկար զիշերը նըստած
Խօսում են Լոռու հին հին քաջերից.
Դէպ այն սարերը, որ վէս, վիթխարի,
Գոռոզ շարքերով բըռնած շուրջպարի,
Հըսկայ շուրջպարի բըռնած երկրնքում,
Հըրճում են ասես այն մեծ հարսանքում
Պերճ Արագածի նազելի դըստեր,
Որ Դեւ-Ալ, Դեւ-Բէթ եւ այլ հըսկաներ,
Խօլ խօլ հըսկաներ հընոց աշխարհի,
Փախցըին բերին անառիկ Լոռի: (*)

(*) Առասպելի մը համաձայն, Դեւ-Ալը (Դեւալ սարը), Դեւ-Բէթը
(Դեբեգ գետը) եւ ուրիշ գեւերը յափշտակած են Արագածի ազջիկը
եւ Լոռի տարած.

2

էյ հին ծանօթներ, էյ կանաչ սարեր,
Ահա ձեզ տեսայ ու միտըս ընկան,
Առաջըս եկան երջանիկ օրեր,
Սիրելի դէմքեր, որ հիմի չը կան.
Անցել են ինչպէս ծաղկունքը պէս պէս,
Որ անցած գարնան կային ձեր լանջում,
Անցել ձեր գըլխի հերուան ձիւնի պէս.
Բայց եկել եմ ես, նըրանց եմ կանչում:
Ողջո՞յն ձեզ, կեանքիս անդրանիկ յուշեր,
Որբացած հոգիս ողջունում է ձեզ,
Թըռչում կարօտով փընտուում ձոր ու լեռ,
Դիւթական ձայնով կանչում է հանդէս:
Դո՛ւրս եկէք կըրկին շիրմից, խաւարից,
Դո՛ւրս եկէք տեսնեմ, շօշափեմ, լըսեմ.
Կեանքով շընչեցէ՛ք, ապրեցէ՛ք նորից,
Լըցրէք պօէտի հաճոյքը վըսեմ...:

3

Եւ մութ այրերից մամուտ ժայռերի,
Թաւուտ ծըմակի լըռին խորքերից
Մանուկ հասակիս հընչուն ծիծաղի
Արձագանգն ահա լըսում եմ նորից:
Թընդում է զըւարթ աղմուկը բինի,
Բարձրանում է ծուխն իմ ծանօթ ուրթից,
Ու բոլորն ահա նորից կենդանի
Ելնում են աշխոյժ վաղորդեան մութից,
Ու թարմ, ցօղապատ լեռների լանջում...
Սո՛ւս... ականջ արա՛, հովիւն է կանչում...

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ

մշակած է դիւցազներգական եւ քնարերգական բանաստեղծութիւնը,

ինչպէս նաեւ առակագրութիւնը: Իր ներշնչումները, իր նիւթը եւ իր երգը թաթաւուն են ցեղին յոյզովը եւ բնաշխարհի նկարչականութեամբը: Թումանեան կը մնայ նոր ժամանակներու Հայոց քերթողութեան մէջ այն միակ երգիչը, որ ամէնէն աւելի իրաւունք ունի կոչուելու հատազաս՝ իր յղացումովն ու արուեստովը: Ծնած Լոռիի դաւարագեղ լեռներուն մէջ եւ ապրած ամէնէն նկարչական բնութեան մէկ անկիւնը, ժողովուրդի մը հետ՝ որ կենդանի կը պահէ ինչ որ ցեղը ունեցած է հոգեկան անեղծ գեղեցկութիւններ եւ առանձնայատուկ աւանդութիւններ, Թումանեան կրցած է բերեղացնել այդ բոլորը իր զգացումներուն մէջ եւ զեղտւ զանոնք ինքնատեպ քնարի մը ստեղծագործ լարերուն վրայ:

Իր դիւցազներգութիւններն են՝ Սասունցի Դաւիթ, Թմկաքերդի Առուար, Փարուսնա, Աղբաւար եւ մանաւանդ Անուշը որ կարելի է իր գլուխ-գործոցը համարել՝ Սասունցի Դաւիթին հետ: Իր քերթուածներուն եւ բանաստեղծութեանց ամբողջական հաւաքածուն լոյս տեսած է 1903ին եւ 1908ին:

Ա Ր Ի Ի Ն Ո Տ Թ Թ Խ Մ Ո Ր

Առաւօտեան, Դաւիթը ժամ գնաց. իսկ Նարկիզը վեր կացաւ, երախաներին զարթեցրեց, ուղարկեց գոմ եւ պատրաստուում էր թմիրը վառել:

Տան դուռը ճռճալով բացւեց եւ ներս մտաւ մի եօթ տարեկան աղջիկ՝ հարեւանինց Սօփին: Նա ձեռքին բռնած ունէր խմորի մը գունդ՝ մի թթխմոր: Նարգիզի թթխմորն էր

այն, որ նախորդ կրեկոյ տարաւ Սօփին, որովհետեւ նրա մայրն այսօր հաց պիտի թխէր: Բայց ինչո՞ւ էր յետ բերում այժմ, դարմացած մտածեց Նարգիզը. այսպէս վաղ հացը թխած չէին կարող լինել. օրուայ այդ ժամին դեռ թմիրն էլ չին վառում:

Մինչև այդ՝ Սօփին կամացուկ, ասես վախվխելով, մօտեցաւ թմիրան շուրջը պտտող թմբին եւ անվճռական ձայնով ասաց.

- Ա՛ւ ձեր թթխմորը, Նարգի՛զ բա՛ջի:
- Աղջի՛, ձեր հացը ե՞րբ թխեցիք վերջացրիք, լոյսը նոր է բացուում:
- Դեռ չէնք թխել:
- Հապա ինչո՞ւ բերիր թթխմորը:
- Մայրիկս ասաց՝ տար յետ տուր:
- Ինչո՞ւ:
- Չեմ իմանում... է՛ն ժամը չեմ իմանում, պատասխանեց Սօփին գլուխը քաշ ձգած, ոտքերին նայելով. սակայն իր երդումը նա այնպիսի եղանակով ասաց, որից պարզ կրելուում էր թէ՛ նա բան գիտէ, բայց հրամայւած է ոչինչ չասել: Նարգիզն այդ շատ լաւ զգաց. կրեխան անյաջող էր կեղծում:
- Աղջի՛, ուրիշ տեղի՞ց թթխմոր բերիք:
- Ուրիշ տեղից... Հա՛, բերինք. Այմօնց թթխմորը բերինք. մայրիկս բերեց... ես բերեցի. ասաց՝ գնա՛ բեր, բերեցի... խմոր արինք. շատ ենք խմոր արիլ:
- Սօփի, ինչի՞ մեր թթխմորով չարիք խմորը:
- Չեմ իմանում... ես ինչ գիտեմ. մայրիկս ասաց... մայրիկս ասում էր՝ Նարգիզ բա՛ջինեց թթխմորը լաւը չի:
- Նարգիզը մտայեց. այստեղ մի բան կար. այս երեխան դեռ էլի բան գիտէր, իսկ ինչ որ գիտէր, լաւ բան չէր լինելու. «Յխո՞ւս Գրիստոս», մոմուաց Նարգիզը:
- «Թթխմորը լաւը չի», չարունակեց Նարգիզը՝ չրթունքները կծոտելով. մեղայ՛ քեզ, Աստուած, ո՞վ էր լսել՝ «Թթխմորը լաւը չի»... Աղջի՛, ինչպէ՛ս թէ՛ թթխմորը լաւը չի... թթխմորն էլ լաւ չի՛ լինի...

— Չեմ իմանում... մայրիկս ասում էր՝ ձեր թթխմորը հարամ է...

— Աղջի, գտե՛ն՛ի ես, թէ՞ մէրդ է գտել, քո ծամն էլ կտրեմ, քո մօրն էլ. մեր թթխմորն ինչո՞ւ է հարամ լինում. ա՛րու՛նք ենք արել, ի՞նչ է, սեւա՛ւոր:

— Չեմ իմանում... մայրիկս ասում էր... — և աղջիկը դարձեալ ինչ որ մտնուաց, շարունակ ոտքերի տակը նայելով և թթխմորը ձեռքին, բայց Նարգիզը լաւ չսեց. սակայն նրան թւաց որ այդպէս միամտութեամբ ասած բառերը պէտք է աւելի սարսափելի լինէին, քան ինչ որ լսեց. ուստի ճշաց սաստիկ կատաղած.

— Աղջի՛, ի՞նչ ասիր...

Երեխան այդ ճշոցից վերև նայեց, տեսաւ Նարգիզի կազաճ դէմքը, սաստիկ վախեցաւ, շրթունքները դողացին և տրցունքները կախուեցին աչքերից. նա հեկեկաց. Նարգիզը անդամացաւ.

— Սօֆի՛, մի՛ լաց. էն ի՞նչ ասացիր, չլսեցի. մայրիկդ ի՞նչ էր ասում:

— Չեմ իմանում, պատասխանեց աղջիկը լացի միջից և կցկտուր. մայրիկս ասում էր... էն մարդերին... էն օրը... արագէր Դաւիթն է մատնել, սպանել տել... ասում էր, ձեր թթխմորը արիւնոտ է... ասում էր մեղք է նրանով խմոր անել... ևս ի՞նչ անեմ, բա՛ջի, մայրիկը ասաց, խալին ևն ասում, դուրսն են ասում,— շտապեց աւելցնել Սօֆին, նկատելով որ Նարգիզի դէմքը կրկին կապտեց և շրթունքները ծամուեցին. մայրիկս ասաց՝ տար տուր, ևս էլ բերի, հը՛ր, դնեմ այստե՛ղ, բա՛ջի, համ...

Բայց Նարգիզն էլ չէր լսում: Աղջկայ ձայնը հնչում էր նրա ականջին ինչպէս մի անորոշ բզբոց: Նա լուռ էր. աչքերը լայն չռած, նայում էր այդ աղջկան, որ թթխմորը ձեռքին կանգնել էր նրա առաջ՝ դողալով երկիւղից... Հարածը սարսափելի էր. ի՞նչ անել, բռնել այդ աղջկան, թոնրի մէջը կոխել, վառել թէ՛ դուրս վազել, նրանց տունը գնալ և մօր

ծամերը փետել գլխին: Ահա թէ ի՛նչ էր մտածում Նարգիզը, երբ Սօֆին արտասանում էր իր վերջին խօսքերը:

Մինչ այդ՝ աղջիկը դրեց թթխմորը թմբի վրայ և շտապով դուրս գնաց դռնից:

Նարգիզը մնաց մտքերի ծովի մէջ... Այն ի՛նչ ասաց Սօֆին, երկու շաբաթ առաջ էր. այդ լաւ էր յիշում Նարգիզը— և ո՞վ կը մոռանար այդ դժոխքի օրը, — տաճիկ զինուորները յանկարծ պաշարեցին ջրատար Նունոյի տունը, ուր մի քանի զարիւր մարդիկ կային: Սարսափելի կոխ տեղի ունեցաւ, սանեցիք ջարդուեցին, Նունօն իր զաւակների հետ սպանուեց, կլինը տարան, տունը կրակ տւին, և էլի ուրիշ քանի՛ մարդ սպանուեց: Ասում էին, որ գիւղացիներից մասնող է եղել. Նարգիզն ի՛նչ այրւած սրտով անիծում էր մասնողին, բայց մի՞թէ այդ մասնիչը, այդ արնապարտը, այդ հոգին կորցնողը Դաւիթն է, իր ամուսինը, և այն ծով արիւնը իր զաւակների վրէ՛ն է ընկնում. «Սօֆին ասաց, մայրն է ասել, դրսում ասում են, ասում են, ասում են»... Թթխմորն իր տեղումն էր. Նարգիզը չէր կարողանում նայել խմորի այդ հասարակ գնդին: Սօֆին ասաց հարամ է, արիւնոտ է, մտածում էր նա. խկ եթէ ձիշտ է, ինչո՞ւ էր բարկանում:

Նա նստած մնաց իր տեղում, թոնիր վառելը մոռացաւ, ցանք մնաց թմբի վրայ: Բոլոր տներից ծուխը բարձրանում էր, Նարգիզի յերդիկից այնչ չէր դուրս գալիս: Նա սպասում էր, դրութիւնն անտանելի էր. գտնէ Դաւիթը շուտ տուն գար՝ կամ ցրէր այս սեւ կասկածը, կամ մի փոս փորէր, թաղէր իրան: «Ժամ գնաց»... մտնուաց Նարգիզը թունոտ հեզնութեամբ, «աղօթում է»...

×

Երկար ու ձիգ բույներ անցան... Վերջապէս բակում լուեց Դաւիթի ոսնածայնը ու սովորական հաղը: Նարգիզը ցնցուեց այդ հաղից, ինչպէս օձի խայթոցից. նա և՛ շտապում էր տեսնել ամուսնուն, և՛ դողում էր վճռական բույեցից՝ ինչպէս կախաղանի դատապարտուած մէկը:

Դաւիթը տէր-ողորմեան համրելով ներս մտաւ հանդարտութեամբ, առանց կնիւր նայելու, սուտ ձգնաւորի երկիւղած քայլածքով մտեցաւ հացի տաշախն, դուրս քաշեց այնտեղից մի կոր հաց, հանդարտութեամբ գրպանը դրեց և պատրաստուում էր գնալ Եղօենց սաքուն՝ ըստ իր սովորութեան նախաճաշ անելու, մինչև որ կինը թոնիրը կը վառէր, կը վերջացնէր: Նարգիզը լուռ հետեւում էր նրա շարժումներին, նայում էր դէմքին, որից ոչինչ հասկանալ կարելի չէր, նայում էր աչքերին, որոնց կոպերից կախած էր դեռ եւս երկիւղածութեան նման մի բան: Երբ ամուսինը պատրաստուում էր դուռը բանալ, Նարգիզը ձայն տւեց.

— Այդ ի՞նչ դրիւր ջէրդ:

— Հա՛ց է, ի՛նչ է, զարմացած պատասխանեց Դաւիթը:

— Ո՛ւր ես տանում:

— Խնիթ ես, ի՞նչ է, ա՛յ կնիկ, տանում եմ ուտեմ, ո՛ւր եմ տանում:

— Արիւնտ հացը կ'ուտեմ... .

Դաւիթը գունատուեց. նրա դէմքը վայրկենապէս այլալուծեց, երկիւղածութիւնն ու խաղաղութիւնը կորան... . Թէեւ նա իսկոյն աշխատեց հանդարտուել, առհարկի սառնասրտութիւն և անտարբերութիւն ձեւացնել, սակայն արդէն ուշ էր: Նարգիզը յիմար չէր, նրա փորձող հայեացքը մինչև իր ամուսնու հոգու խորքն իջաւ ու այնտեղ սեւ դժոխք գտաւ. — Ի դուր էր խաբում Դաւիթը: Նարգիզը սոսկաց իր գիւտից. նա դժբախտ էր, նա դողում էր ոճրից, դողում էր թափւած արեան առաջ, դողում էր իր գաւակների, իր օջախի համար: Նա գլուխը քաշ ձգեց, երեսը ծածկեց ձեռներով, և զսպած բարկութիւնն ու վիշտը դուրս թափեցին յորդ արցունքներով... . Կտոյ յուզմունքը ևս առաւել չփոթեց Դաւիթին, և երբ կինը կրկին վերեւ նայեց, Դաւիթը գունատուած էր ինչպէս թուղթ ու ձեռքով գրպանում՝ ջրոտ անհանգստութեամբ շարժում էր հացը: Բայց և այնպէս նա փորձեց պաշտպանուել. վերջին ձեռքն էր գործ դնում:

— Կնիկ, երա՞ց ես տեսել, ի՛նչ ես դուրս տայիս. արիւնս ո՞րն է, ես ի՛նչ արունք եմ արել... .

— Ո՛ւր էր թէ երազ լինէր, սեւա՛ւոր մարդ. երազի արիւնը՝ բախտ է ցերեկին, իսկ այդ բախտը կտրւեց մեր տնից. ահա... . Նա ցոյց տւեց թմբի վրայի թթխմորը: Դաւիթն ապշած նայում էր խմորին՝ առանց բան հասկնալու, իսկ կինը շարունակեց այս անգամ աւելի ցաւով՝ քան զայրացած.

— Մեր տունը արիւնով լցւած է, սեւա՛ւոր մարդ, մեր թթխմորը հարամ է, մեր թթխմորը արիւնոտ է, հարեւանները մեր թթխմորով է՛լ չեն ուզում հաց թխել, լերին յեա տւին: Դէ, թո՛ղ սեւը դայ մեզ տանի, է՛լ ինչի՞ կնք ապրում, Յուդայի և Կայէնի տուն չինեցիր մեր տունը, մա՛րդ. թող Կայէնի կոտոյ բուռնի գլխիդ... .

Դաւիթն այժմ հասկացաւ... . Խօսք չունէր, բերանը փակեց. կինը կրկին արտասուեց, ուստի նա բարւոք համարեց չուտով դուրս գնալ տնից դէպի սաքուն:

×

Գիւղամիջից անցնելիս՝ նա աշխատեց իր սովորական իշխանական եղանակով քայլել, խրոխտ, հանդարտ, բարեպաշտ դէմքով և երբեմն երբեմն հազալով: Եղօենց դոմին հասաւ: Դրսից լսուում էին խօսակցութեան ձայներ. երեւում էր որ սաքուն լիքն է գիւղացիներով: Դաւիթը դուռը բացեց և ներս մտաւ, աշխատելով չկորցնել իր ձեւերն ու սառնարիւնութիւնը: Նրա ներս մտնելու հետ ձայները մէկէն դադրեցին և նա չփոթեց: Նոյնիսկ նրան թւաց թէ իր լսած վերջին բառերը նոյնն էին, ինչ որ կինն ասաց, — «Թթխմորը հարամ է, արիւնոտ է»: Դաւիթն իրեն չսեղու դրեց և առհարկի վստահութեամբ ասաց՝ «Ողորմի՛ Աստուած»: Զայնն աւելի բարձր դուրս եկաւ, քան հարկաւոր էր. գոնէ Դաւիթին այդպէս թւաց, և այս անգամ նա այնպէս փակեց բերանը, կարծես մէկը ապտակով խփեց շրթունքներին: Այդ էլ մնաս չունէր. սարսափելին այն էր, որ իր «Ողորմի Աստուած»ին

ոչ ոք չպատասխանեց: Այդ էլ չնկատելու տւեց Դաւիթը և առաջ գնաց իր սովորական տեղը դրաւելու բուխարիկից դէպի ձախ, երկրորդ տեղը՝ հաստաբեխ Մանօյի և Խուս-Հովէյի մէջ: Դիտմամբ արդեօք՝ թէ անուշադրութիւնից, այսօր այդ երկու մարդի մէջ շատ քիչ տեղ էր մնացել նրա համար, եւ երբ Դաւիթը մօտնցաւ, ոչ մէկը չչարժւեց. նա մի կերպ ներս սողոսկաց, նստեց: Լուսթիւնը շարունակուում էր. դիտմամբ չէին խօսում, թէ խօսել չէր լինում: Մօտիկ հարեւաններն էլ երեսները դարձրել էին Դաւիթից . . .

— Ժամոււմ շատ ցուրտ էր. տէրտէրը աղօթքները բոլ կուլ տւեց, — ասաց Դաւիթը: Ոչ ոք ձայն չհանեց, լուսթիւնը շարունակւեց. խօսակցութիւն սկսելու նրա ջանքերն ապարդիւն անցան:

Դաւիթը հանեց չիբուխը, պատրաստեց, ոչ ոք կրակ չառաջարկեց նրան. ինքը կրակը վերցրեց, վրան դրեց և սկսեց արագ արագ ծխել: Յանկարծ Մանօն նրա կողքից վեր կացաւ և դուրս գնաց: «Ինչո՞ւ, մտածեց Դաւիթը. նա այնպէս շուտ չէր գնալ»: Քիչ չկտոյ նրան հետեւեց Խուս-Հովէն: Այդ արդէն աւելի տարօրինակ էր: Դաւիթը կծկեց և ողնաշարի երկարութեամբ մի պաղ բան սողաց դէպի վար: Այժմ նա աւելի արագ արագ ծխել սկսեց, և ծուխը քուլայքուլայ բարձրանում էր: Նա գլուխը քարշ էր ձգել և նայում էր չիբուխին. մէկ էլ վերեւ նայեց, և նրա աչքին մի սարսափելի տեսարան ներկայացաւ, — Գիւղացիք իրար յետեւից դուրս էին փախչում սաքուից, ուր կարծես վարակիչ խտ էր բուն դրել: Դաւիթը ծխելը մոռացած՝ աչքերը չռած, նայում էր նրանց, և մէջքի պաղ գիծը լայնանում էր, հա՛ լայնանում. նա մօտ էր մրսելու: Աւելի սարսափելին այն էր, որ իւրաքանչիւր գիւղացի դուրս գալուց առաջ մի թունոտ, արհամարհական հայեայցք էր ձգում նրա վրայ, որից նրա արիւնը սառում էր երակների մէջ, և Դաւիթն թւում էր թէ ինքը նրանց չի ճանաչում, օտար է. այն աստիճան դէմքերը փոխւած էին, խորթ էին:

Սաքուն դատարկւեց իսպառ: Դաւիթն այժմ էլ կասկած չունէր. իր մասնութեան մասին գիտէին ամէնքը: Սաքուն այժմ իր լուսթեամբ սարսափելի էր, ահաւոր: Բայց ո՞ւր գնալ: Տո՞ւն . . . Նարգիսն այնտեղ արտասուում է արիւնոտ թթխմորի առաջ: Եւ նա մնաց անշարժ նստած, աչքերը յառած այն պատի ճեղքին, որտեղից մի ճպուռի ողբաձայն, միակերպ ճռճոռոցն էր լսւում. նայում էր և չէր մտածում . . . : Երկար ժամեր անցան: Յետոյ Դաւիթն թւաց թէ ինք՝ ինքը չէ, թէ գիւղացիների հետ ինքն էլ դուրս է գնացել. ի՞նչ այստեղ մենակ չէ՛ր նստի ճպուռին ականջ դնելու: Իր ապշութեան մէջ այս միտքը նրան դուր եկաւ, միխթարւեց, բայց ո՞վ էր ինքը. — այդ հասկանալ չէր կարողանում. մտածում էր ընդարմած ուղեղով: Այդ դրութեան մէջ նա ձեռքը մեքենաբար գրպանը տարաւ, հացը դուրս քաշեց, նայեց. սոված չէր. մի բան անելու համար հացը դէպի բերանը տարաւ, կրծեց ու կրկին յիշեց թթխմորը, արիւնոտ թթխմորը. չէ՞ այս հացը նոյն թթխմորից էր, համն էլ տարօրինակ էր . . . : Նա ծամել չկարողացաւ և սարսափով զգաց որ պատանն իր բերանում ասես աճում, մեծանում է, սղմում է կոկորդը, խեղդում է նրան: Դաւիթը շտապով հանեց բերանից պատառը և ձգեց հեռու . . . :

Գոմի լուսթիւնն աւելի և աւելի ճնշող էր դառնում: Դուրս փախչել էր հարկաւոր, բայց ո՞ւր. այդ նա չգիտէր. միայն թէ դուրս, լայն տեղ, բայց երկնքի տակ: Եւ նա ստքի կանգնեց, թողեց հացը և սրտապատառ դուրս փախաւ գոմից առանց յետ նայելու . . . :

Մինչեւ երեկոյ խելացնորի նման դաշտում թափառելուց յետոյ, նա քայլերն ուղղեց դէպի գիւղը: Բայց խաւար փողոցի մէջ հազիւ մի քանի քայլ արած, նրա առաջ ցցեցին երկու խորհրդաւոր մարդիկ: Դաւիթը ձիչ անգամ չարձակեց, երբ մահացու դէնքի փայլը տեսաւ մթութեան մէջ և զգաց երկաթի պաղ ծայրն իր կրծքին: Արդարութիւնն իր իրաւունքն էր պահանջում . . . :

Միւս առաւօտ գիւղացիք գտան նրան փողոցում, դաշյուններով խողխողւած:

Մի դիակ փողոցում և մի հաց սաքւում, երկունս էլ անախորժ գիւտեր էին գիւղացոց համար. դիակը՝ դաւաճանի էր, հացը՝ հարամ: Մի խոր փոս փորեցին, արիւնոտ դիակը գրին փոսի մէջ, հարամ հացն էլ թաղեցին հետը, — արիւնոտ էր, ուտել չէր լինի:

×

Ամէն առաւօտ գիւղի յերդիկներից ծխի պոռայները, որպէս թանձրացած սև հոգներ ու ցաւեր, ձգւում են դէպի վեր, դէպի երկինքը և բոթերով բռնաւարւած բանբրինների պէս՝ վազւում են կապուտակ անսահմանութեան մէջ, զարհուրելի բաներ են պատմում և կարծես հաշիւ ու համար պահանջում անարդար երկնից: Միայն Գաւիթի խրճիթից ծուխ չի բարձրանում: Այդ խրճիթը երկնքից պահանջ չունի. նա կարծես կամենում է լուել և ծածկել երկնքից այն մեծ ոճիրը, որ իր յարկի տակ է մտածուած: Այն սև օրից սկսած՝ նարգիզն ուխտ է արել մի ամբողջ տարի էլ թոնիր չվառել, էլ հաց չթխել իր արիւնոտ թթխմորով, իր արնապարտ օջախում: Առաւօտեան այն ժամին, երբ հարեւանները կրակ են ձգում թոնիրները, նարգիզը վերցնում է իր երկու սրերը, գնում է եկեղեցի, չոքում է խոնաւ գեանին՝ երախանների հետ, սառն արցունքներով թրջում է եկեղեցու յատակը և աղօթում է, աղօթում... Մում համար է աղօթում նա. իր ոճրագործ ամուսնու հոգու փրկութեան, թէ իր զաւակների և իր օջախի վրայից արիւնը վերցնելու համար, — այդ միայն ինքը գիտէ: Երբ նա եկեղեցուց տուն է վերադառնում, բարի հարեւանները նրա օրւայ պաշարը բերած են լինում իրանց արդար հացից...

Երբեմն երբեմն երեխաները զարմացած հարցնում են մօրը.

- Մայրիկ, ինչո՞ւ հաց չես թխում:
- Թթխմոր չկայ, ձե՛ղ մեռնիմ, մեր թթխմորը արիւնոտ է, պատասխանում է մայրը, և զսպւած արցունքները թափւում են աչքերից կաթիլ-կաթիլ:

Եւ նայում են մանուկները խորը վշտով, երկա՛ր, երկա՛ր և մտածում են, մտածում. բայց նրանց փոքրիկ գլուխները չեն կարողանում հասկանալ թէ ինչո՞ւ է արտաւում մայրը և ինչո՞ւ է թթխմորն արիւնոտ...: ԱԻՅԵՏԻ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

ԱԻՅԵՏԻ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ. — Խորքին մէջ աւելի բանաստեղծքան վիպող, եւ հոգիով գերազանցօրէն քնարերգակ՝ Ա. Ահարոնեան կովկասահայ առաջնահարգ արձակագիրն է եւ արդի հայ գրականութեան գերընտիր դէմքերէն մէկը. իրաւամբ կոչուած «Վշտի երգիչը»: Իր վիպակները հոյակապ պատկերներ են, մեծագոյն մասով վերջին ժամանակներու տառասուրդ եւ մարտնչող Հայութեան, իտացումը Յեղին ձգտումներուն, որոնք արտոնյայտուեցան Թրքահայ Յեղափոխութեան անդադապար բայց միանգամայն հերոսական թուիչընեցուն մէջ:

Ա. Ահարոնեանի բոլոր գրուածքներուն մէջէն, վիպակ, թատերագութիւն եւ թերթուած՝ արձակ թէ տաղափոխած, կը գեղու զգացումը յորդաւատ, խոր ու թախծալից, բայց վերանորոգիչ ու բարձրացնող: Իր վիպակներով ու պատկերներով, որոնք կը յատկանշեն իր տաղանդին հիմնական դիժը, Ահարոնեան յայտ կը բերէ գիւղական բարքերու եւ տիպերու վարպետ նկարագրութեան, պատկերաւոր ոճի եւ հիւթեղ ու ճկուն լեզուի գեղարուեստական կարողութիւններ:

Իր գործերն են Ազատքեան ձանապարհիկը, Բողոյսածու երկերին (Ա. հասոբ), Արսաղը, Մորիկի Սուրբը, Լուսիկը, Խեղճերը, Կեանքի Վեպը, Անդառնը, Մոխրեղէի Տակից, Խաւարի մեջ, Ինչպէս նաեւ Արցունքի Հովիտ, Ուխտաւճակեր եւ Սեւ Թուղան թատերագութիւնները: Ասոնցմէ զատ, ունի նաեւ Հոռ կիկը՝ ազգագրական ուսումնասիրութիւն, եւ Իդալիստը՝ նկարագրութիւնը Իտալիոյ գեղարուեստական կեանքին:

ՄՌԱՅԼ ԺԱՄԵՐ

Ահա կանցնին հին ըղձանքներ,
Ահա յոյսի օրերն անցան,
Ու երազներն ալ ծանծրացան,
Սպասելէ այսքան երկար:

Եւ ոչ մէկ աստղ մընաց ահա,
Այլ սոսկ Խոնջէնքը տաղտուկին,
Ու տժգոյն լոյսը լուսնակին.
Որմէ՞ խոյս տալ պարտ է հիմա:

Հեծկտուքներ՝ ծուղակն ինկած,
Հիւանդներ կան առանց կրակի,
Հօտը՝ որ ձիւն կը ճարակի.
Ամէնուն ալ գըթա՛, Աստուած:

Ես զարթօնքին կըսպասեմ յար,
Քունի ժամերն անցնին մինչեւ,
Ես կը բաղձամ քիչ մը արեւ՝
Լուսնէն սառած ձեռքիս համար:

Թարգմ. Գ. Խաննեան

ՄՕՌԻՍ ՄԷՔԷՌԼԻՆՔ

Մ Կ Ր Տ Ի Չ Տ Ի Գ Ր Ա Ն Ե Ա Ն

Սուրբ Գիրքէն գիտենք, որ Փարաւոն երբ Աստուծոյ առաջարկութիւնը մերժեց, Աստուած սկսաւ Եգիպտացիներուն իրարու ետեւէ պատիժներ զրկել, որոնց թիւը տասնի յանգեցաւ: Փարաւոն մինչեւ իններորդ պատիժը յամառութեամբ դէմ կեցաւ. և տասներորդին առջեւ ալ կը վարանէր հնազանդութիւն յայտնել՝ երբ Մովսէս ու Ահարոն իրեն յայտնեցին թէ՛ եթէ նորէն յամառիս, իբրև մետասաներորդ պատիժ, Մկրտիչ Տիգրանեանը պիտի զրկէ Աստուած: Փարաւոն այս յայտնութենէն սոսկալով՝ Մովսէսն և Ահարոնը անմիջապէս կանչել տուաւ, արածնեց զիրենք որ կլկն երթան իրենց ունեցածն ալ մէկտեղ տանելով: Փարաւոնին հնազանդութեանը վրայ Աստուած ստիպուեցաւ քովը պահել Տիգրանեանը: 1815 թուականին երբ տեսաւ Աստուած, որ մեր կրած տառապանքներէն չխրատուելով՝ անարժանները վարդապետ, քահանայ կը ձեռնադրենք և ազգին իրաւունքներն անոնց ձեռքը կը յանձնենք, բարկացաւ և Մկրտիչ Տիգրանեանը, պատիժներուն նախագահը, զրկեց որ խրատուիք, թէպէտ մենք այս պատիժն ալ բանի տեղ չգնելով՝ շարունակեցինք և կը շարունակենք մեր ընթացքը:

Մկրտիչ եպիսկոպոսին աշխարհ գալուն բուն պատճառը մեր ընթերցողներուն յայտնելէ ետքը, պարտք կը սեպենք անոր քանի մը մականուններն ալ հոս յիշել՝ որպէս զի ուրիշ Մկրտիչներու հետ չչիտթին իր անունը:

Մկրտիչ եպիսկոպոս Տիգրանեան Պոլսեցիներէն կ'անուանուի հրաշագործ. Հայաստանի մէջ Քիւրտերէն կը յորջորջուի Եամմառ հուլուպ, որ կը թարգմանուի սպուրի վարդապետ. լուսահոգի Յակօբ Պատրիարքէն կը կոչուէր Եօրը փորձանք զորս Վեհափառ Գէորգ կաթողիկոսը մեր ազգին համար բաւական չհամարելով՝ փորձանք մըն ալ ինք աւելցուց՝ եպիսկոպոսութեան աստիճան տալով անոր:

Արդ, Մկրտիչ եպիսկոպոս ծնած է Տիգրանակերտ, 1815 թուականին:

Ի ծնէ վառվառն և բարեկարգութեան սիրահար ըլլալով՝ վայրկեան մը հանգիստ չէր մնար: Ծարախն երեք անգամ տունը կը լուար, կը մաքրէր, կ'աւլէր, պատին վրայ բեւեռ մը գամելու համար տանը հիմերուն բեւեռները կը քակէր՝ բարեկարգելու համար տունը, որ վանքերէն աւելի հաստատ հիման վրայ շինուած ըլլալուն պատճառով չէր կործանուեր: Մայրը զաւակին բրած բարեկարգութիւններէն ձանձրանալով՝ բռնեց զինքը Կոնստնտի վանքը զրկեց:

1827ին կը մտնէ Կոնստնտի վանքը: Բաւական տարիներ հին կերակրուելէն ետք, ձեռք կը զարնէ վանքը բարեկարգելու. խկ երբ կը տեսնէ որ մէկ կողմէն վանքը յօժարութիւն ցոյց չտար բարեկարգուելու և միւս կողմէն վանահայրը յարգը չի ձանձնար իր ծառայութիւններուն՝ որով վանքն օր ըստ օր, ետ ետ կ'երթար, կը թողու այս ազարակը, անխնայ մարդերու ապերախութիւնը: Չի վհատիր սակայն, միտքը կը դնէ վանք մը փնտուել, ինչպէս որ ամէն մարդ գործ մը կը փնտուէ ոչ թէ այդ գործով ապրելու, այլ այդ գործը բարեկարգելու համար:

1837ին Մշոյ Ս. Կարապետի վանքը կ'երթայ: 1839ին վարդապետ կը ձեռնադրուի և իր սղախտարանքը կը քաշէ Կող Գրողին օճախին մէջ: Աւանդութիւն մը կայ թէ սատանան տարին քանի մը անգամ այդ օճախը կուգայ և անոր մոխիրը կը խառնէ և թէ այս է պատճառը որ յիշեալ վանքին մէջ խռովութիւնը միշտ անդակաս է: Ուրիշ աւանդութեան մը չի տրուիր Մկրտիչ եպիսկոպոս այդ օճախին մէջ ապաշխարանք քաշած ժամանակ, երբ սատանան կուգայ մոխիրը խառնելու՝ ապաշխարողէն վախնալով կը փախչի, և Մկրտիչ եպիսկոպոս ինք կը սկսի այդ մոխիրը խառնել:

1841ին ձանձրանալով վանքին մէջ անգործ մնալէ, ճամբայ կ'իլլէ Քիւրտիստանի բարեկարգութեան համար, ինչպէս կը գրէ ինք իր Հայելի Գործոցին մէջ, հայելի մը, որ դժբախ-

տարար շատ լաւ կը ցուցնէ անոր պատիւերը: Քիւրտիստանի բարեկարգութեան խնդիրը, ինչպէս յայտնի կը տեսնուի, Տիգրանեանի օրով ծնած է: Հայաստանի վանքերուն և Քիւրտիստանի բարեկարգութեան վրայ տաաներք յօդուածներէ բաղկացած կանոնագիր մը կը խմբագրէ, և երբ անոնց գործադրութեանը պիտի ձեռնարկէր, իր դէմ կը տեսնէ Տօն Քիշօթի օգային ախոյեանները, որոնց դէմ թէպէտ քաջութեամբ կը կռուի, բայց յաղթուելով ետ կը դառնայ:

Այս պարտութիւնը զինք սուրբ Յովհաննէսի վանքը կը նստէ: Եւ որովհետեւ անանց պարտքի վանք չըլլար, այս վանքն ալ ունէր իրեն պարտքերը՝ որոնց վճարման համար վանահայրը կ'աղաչէ Մկրտիչ եպիսկոպոսին՝ երթալ Պաղտատ ու Պարսկաստան, հանգանակութիւն ընել: Տիգրանեան ո՛չ միայն Պաղտատ ու Պարսկաստան կ'երթայ, այլ Կիլիկիոյ կողմերն ալ երթալով ցամաքէն Պոլիս կուգայ 1844ին՝ միշտ հանգանակելով:

Հանգանակութիւնը գո՛՛հ չընէր Նորին Գերապատուութիւնը, որ կը փափաքի Քիւրտիստանի— Հայաստանի չհասկընաք— տղաքը դաստիարակել: Պատրիարքէն կոնդակ մը կ'առնէ. սրբիչէ մըն ալ ութը հազար դահեկանի արժողութեամբ դասագիրք նուէր առնելէն ետքը՝ Յանուն Հօր եւ Որդւոյ և Հոգւոյն Սրբոյ, կը սկսի նորէն հանգանակութեան՝ նիկոմիդիայէն ցամաքի ճամբով մինչեւ Տիգրանակերտ, ուր կը հասնի 1845ին: Ինք ալ իբրև Քիւրտիստանի տղայ՝ դաստիարակութեան պէտք ունենալով, բնական էր որ անբաժին չմնար հանգանակած դուժարէն: Իր խոստովանութեանը նախելով՝ ամբողջ Քիւրտիստանի մէջ վարժարաններ կը շինէ... օղի մէջ: Սրվանայ մէջ կը փափաքի վարժարան մը հաստատել... գետնի վրայ. բայց այս գործը քիչ մը դժուար ըլլալով՝ փափաքը չի կրնար իրականացնել, մանաւանդ թէ Սրբաւանակ ազգայիններն հայերէն չէին գիտեր, անհնազիւ և անտէրունջ մնացած էին: Այս ժողովրդեան համար հասարակօրէն կ'ըսեն եղեր:

Պաղ ջուրը կու գայ մեծ Սիլվանայ,
 Գէշ Գրդու տղան է սեւ սատանայ.
 Առ ըուրդ, բամբակը շուտով մկրտէ՝
 Կ'ուզէ Հայ մնայ, կ'ուզէ թրքանայ:

Այնպիսի գեղի մը մէջ, որուն վրայ ասանկ ստանաւոր
 մը կը գրուցուի, վարժարան բանալը յայտնի է թէ որչափ
 դժուար գործ է: Լաւ չենք յիշեր Սղերդի՞ մէջ թէ երազի մէջ
 ալ վարժարան մը կը բանայ. սակայն լաւ կը յիշենք որ Սղեր-
 դի մէջ են եգիսի աղանդաւորները, որոնք սատանային համար
 գէշ չեն ըսեր եղեր: Գիտողութեան արժանի է որ յիշեալ
 աղանդաւորները Մկրտիչ եպիսկոպոսին վրայով ալ գովեստով
 կը խօսին:

1858ին Սամաթիոյ Եէնի Մահալէի քարոզիչ կը կարգուի,
 բայց քարոզչութեամբ չկրնալով ապրիլ՝ կը սկսի հրաշագոր-
 ծութեան: Կազեր, կոյրեր, խուլեր, համրներ, այսահարներ,
 անդամալոյծներ կը բժշկէր. Ամէն օր հիւանդներ կ'երթային իրեն:
 — Հայր սուրբ, խմացանք որ դուք ամէն ցաւերը կը
 փարատէք:

— Հրամիր էք, օրհնած:
 — Քանի մը շարաթէ ի վեր գլխու ցաւ ունիմ, կ'ուզեմ
 որ փարատէք:

— Գլուխդ թէ ցաւդ:
 — Գլուխս, հայր սուրբ, գլուխս:
 — Շատ լաւ, ինձի համար երկուքն ալ միևնոյն բանն են:
 Եկու՛ր խաչահանգիստ մը ընեմ:

Մարդը կը մեկնի և քանի մը ժամէն ետքը անդիլի աշ-
 խարհքը կ'երթայ:

Երրորդ մը կը ներկայանայ.
 — Հայր սուրբ, սենեակին պատուհանը կտարեցաւ:
 — Պատուհանը հոս բե՛ր, վրան բժշկութեան աւետարան

մը կարդամ:

Չորրորդ մը.

— Հայր սուրբ, մազերս կը թափին:

— Այս ջուրով գլուխդ լուայ:

Հինգերորդ մը կը մտնէ.

— Հայր սուրբ, անձրեւ եկած օրը սենեակս կը վազէ,
 Ի՞նչ ընեմ:

— Այս ջուրէն քիչ մը դի՛ր սենեակիդ վրայ:

Պատրիարքարանէն մէկը.

— Հայր սուրբ...

— Այս ջուրէն ա՛ռ:

— Պատրիարքը զրկեց զիս...

— Պատրիարքին ալ այս ջուրէն:

— Չեզի ըսելու որ...

— Չեզի ալ այս ջուրէն:

— Քիչ մը...

— Այս ջուրէն:

— Պատրիարքարան հրամայէք:

— Պատրիարքարանի ալ այս ջուրէն:

— Եթէ չի գաք...

— Եթէին ալ այս ջուրէն:

— Նորէն բանտ պիտի երթաք:

— Բանտին ալ այս ջուրէն:

— Եթէ ընդդիմանաք՝ ոստիկանութեան ձեռքով...

— Ոստիկանութեան ալ այս ջուրէն:

— Պիտի բերուիք Փրկիչ:

— Փրկիչին ալ այս ջուրէն:

— Կառավարութիւնը...

— Կառավարութեան ալ այս ջուրէն:

Վերջապէս ամէն ցաւերն այս ջուրով կը բժշկէր: Միայն
 այսահարներուն փորէն դեկրը կը հանէր, սակայն չկրնալով
 միշտ խազեր գտնել որ անոնց զրկէ, շատ անգամ իր փորին
 մէջ կը հիւրընկալէր դեւերը առժամանակեայ կերպով: Պատ-
 րիարքարանը թէպէտ կ'աշխատէր անոր արգելուլ տուներու մէջ
 մտնելը, բայց այն ատեն ամէն տուն հետաքրքրութեան հա-

մար հիւանդ գոնուելով, չէր կրնար առաջքն առնել: Մէկ կողմէն հրաշք կը գործէր, միւս կողմէն միշտ հանգանակութիւն կ'ընէր: Ազգային և քրդերէն գրականութիւնը կը ծաղկեցնէր: Քրդերէն Քերական, Լապտեր Լուսասու և Ընթերցարան տպել կու տար և տպագրութեան ծախքը ժողովրդէն կ'առնէր: Երբեմն տպարանին չէր վճարեր ծախքը, երբ տպարանապետն երթար օտք կոխէր և ստակ ուզէր՝ այս ջուրէն ըսելով՝ անոր ալ ջուր կու տար:

1872ին Տիգրանակերտ կը քաշուի քիչ մը հանգստանալու համար, բայց որովհետև երկար ատեն չէ կարող հանգիստ նստիլ, Մշտ դաշտը կ'ելլէ և որչափ կայր, կաղ, խուլ, համր մարդեր որ կը տեսնէ՝ ամէնն ալ քահանայ կը ձեռնադրէ ի փառս Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ: Այս ձեռնադրութիւններուն պատճառը հարցուելով՝ կը պատասխանէ թէ այս խեղճերը արդէն քառասուն օրէ ի վեր բան մը կ'երած չըլլալով՝ իրենց ապաշխարանքը քաշած էին և հետեւապէս իրաւունք ստացած էին քահանայ ձեռնադրուելու: Պատրիարքանք կը սպառնայ. Տիգրանեան կը ծիծաղի: Երբ Ներսէս արքեպիսկոպոս Պատրիարքական գահուն վրայ կը բարձրանայ՝ կը գրէ Վեհափառ Կաթողիկոսին, որ չնոր՝ ընէ և Հրաշագործը իր իշխանութեան տակ առնէ: Վեհափառ Կաթողիկոսը, որուն աւելի արժանի էր եօթը փորձանք, չուզեր գայն իր քովը պահել՝ յայտնելով թէ ինք արդէն բաւական ունի անսնցմէ: Տիգրանեան տեսնելով որ Ազգը դժուարութիւն կը յարուցանէ իր վրայ փորձանք հրախրելու մասին՝ առանց հրաւերի կ'ելլէ դարձեալ Կ. Պոլիս կուգայ, ստանձնելով Սամաթիոյ Սուրբ Կարապետ եկեղեցիին քարոզչութեան պաշտօնը: Այս է ահա Հրաշագործին կեանքը՝ որուն մէկ քառորդը անցած է ճամբորդութեան մէջ, մէկ քառորդը բանակարու մէջ, մէկ քառորդը մոխիր խառնելու մէջ և միւս քառորդն ալ ստակ հաւաքելու մէջ:

Հրաշագործը գիտնական մըն է, սակայն շատ խնդիրներու մէջ կը տարբերի դարուս միւս գիտուններէն: Օղը չէ

որ, կ'ըսէ, չըջապատած է մեր բնական երկրագունտը, այլ իարէութիւնը, որ՝

Անճուր է, վասն զի հաշիւներու ամէնափոքր մասերուն մէջ կրնայ մտնել:

Տարածական է, վասն զի պարագաներու համեմատ իր նախկին ծաւալէն աւելի մեծ ծաւալ կրնայ ունենայ:

Թափանցիկ է, վասն զի շատ մը կրօնաւորներ անոր մէջէն կ'անցնին:

Առաձգական է, վասն զի կրնայ ճնշուիլ Պատրիարքանքէն, բայց նորէն իր առաջին ծաւալը կ'առնէ:

Գիտնականութեան շնորհիւն է որ մինչև այսօր ամենափ պաշտօն վարեց:

Ոմանք կ'ուզեն հաւատացնել թէ Հրաշագործը, որուն ճակատէն վաթսուներ հինգ շնիկ աստղ անցած է, աղքատ այնչափ տարիներ զբաղեցնելուն վրայ շատ զղջացած է և թէ որոշած է փորձանք ըլլալ այն ամէն անձերուն, որոնք աղքատ շահը ոտնակոխ ընել կ'ուզեն:

Մկրտիչ եպիսկոպոս Տիգրանեան միջին հասակով, թուխ դէմքով և փոքր աչքերով մարդ մըն է: Փողոցը գացած ժամանակ այնպիսի ուշադրութեամբ կրնայի մարդուն երեսը՝ որ կը ստիպուիս ձեռքդ բաճկոնիդ տանիլ, նայելու համար թէ ժամացոյցդ քովդ է: Եթէ իր դէմքը կարելի ըլլայ կենդանի գոյնրով նկարել՝ մեր առջեւը կ'ունենանք պատկեր մը, որ կարծես մեզի կ'ըսէ. — կը բարհաճի՞ք ձեր քսակն անուշութեամբ ինձի տալու, որպէս զի ձեզ քահանայ ձեռնադրեմ:

Իր ամէնէն նշանաւոր կարծիքներէն մէկն է բոլոր աշխարհականները կրօնաւոր ընել: Այս եղանակով, կ'ըսէ, աշխարհականները հոգեւորապէս մխիթարուելու համար քահանաներու գիմելու հարկ չեն ունենար և իրենք իրենք կը մխիթարեն: Այս համոզումով է որ 4000էն աւելի քահանայ ձեռնադրած է:

Յ. Յ. ՊԱՐՈՆԵԱՆ

ՅԱՆՈՐ ՊԱՐՈՆԵԱՆ (1840-1891). — Յակոբ Պարոնեան ամբողջ հայ գրականութեան մէջ է եւ կը մտայ տակաւին անմրցելի

Երգիծաբանը, օժտուած՝ Թերութիւնները տեսնելու եւ ծաղրելու
աննման կարողութեամբ: ձիշտ է որ
ներգործութեամբը հեղինական եր-
գիծաբաններուն եւ դասական հեղի-
նակներուն, իր գրութիւնները գերծ
չեն յաճախ աւելորդաբանութիւններէ
եւ ճապաղութենէ, բայց իր հիմնական
գիծերուն մէջ անոնք երկրորդական
տեղ կը բռնեն:

Հրատարակած է երգիծական Թաս-
րուն եւ Իիկար Թերթերը:

Իր գործերն են Մեծայայտի Մու-
րացիաններ, Ազգային Ջոյեր, Հոսիսի Չե-
ռասերը, Պտոյս մը Պոչոյ քաղերուն մէջ,
Քաղաքախառնիկան վնասները, Պաշտասար
Աղբար, եւն.: Իր գլուխ գործոցն է
Ազգային Ջոյերը:

Յակոբ Պարոնեան ծնած է Էտիրնէ
եւ մեռած Պոլիս, թշուառ վիճակի
մէջ:

Տ Ո Ր Ք - Ա Ն Գ Ե Ղ

Շատ դարեր առաջ՝ հին Հայաստանում
Տորք-Անգեղ անամբ մի մարդ էր կենում:
Տորքը չէր նման հասարակ մարդու,
Այլ մի աժդահա եւ շատ ահարկու.
Աչքերը կ'ասես մի-մի կապոյտ ծով,
Ճանանչաւորւած արեւի լուսով.
Սեւ-սեւ ունքերը՝ մութ ամպի նման՝
Բարդ-բարդ կուտակւած աչքերի վրան.
Քիթը կորընթարթ, իբրեւ մի բլուր,
Ատամներն ուրազ, եղունգները թուր.

Կուրծքը կ'ասենաս մի լանջ է լեռան,
Մէջքը սարաժայռ, կունքը գերան,
Մի խօսքով՝ մի դէու եւ ոչ թէ հսկայ.
Ոչ որ տեսած չէր այնպէս աժտահա:
Տգեղ էր դէմքը եւ այնքան դաժան,
Որ զարհուրում էր, ով նայում էր վրան.
Ահուելի էր նա եւ այնքան ուժեղ,
Որ յիսուն գոմէջ չունէին մէկ տեղ:

Նա դեռ պատանի ժայռեր էր ցնդրում,
Ճեղքում էր ձեռքով, ձեռքով էլ կոկում.
Ճեղքում, յղկում էր քարէ տախտակներ,
Եղունգով փորում պէս-պէս նկարներ:

Նա մի հովիւ էր, հովիւ լեռնական,
Բայց ոչ հասարակ, այլ դիւցազնական:

*
**

Տորքի անունը շատ հռչակեցաւ,
Միչեւ արքայի ականջը հասաւ:
Մեծ թագաւորը կանչում է Տորքին,
Որ պարգեւներ տայ եւ նայէ դէմքին:
Գնում է Տորքը մի ծառ ուսին դրած,
Ծառի եղներից էրէներ կախած.
Այնտեղ կար այժեամ ու վայրի ոչխար,
Եղնիկ, եղջերու, վարազ ու կխտար...:
Տորքի համբաւը առաջ էր գնացել
եւ քաղաքացոյց նախապատրաստել.
Խանութ ու կրպակ ողջ կոխպտեցին,
Փողով փողհարով դիմաւորեցին.
«Եկա՛ւ, հա՛ եկա՛ւ, գալի՛ս է, գալի՛ս»,

Ամէնքն էլ իրար իմաց են տալիս .
Թէ՛ ծեր, թէ՛ մանուկ, թէ՛ աղջիկ, թէ՛ կին,
Եկան տեսնելու նորեկ հսկային :

Երբ Տորքը մտաւ մեծ մայրաքաղաք,
Նրան կարծեցին շարժուն աշտարակ .
Իրաւ՝ նա ցած չէր աշտարակներից,
Բուրգ էր նա շինւած անտաշ քարերից :
Ծառն ուսին դրած գաւազանի պէս,
Քայլեր էր անում չորս կանգուն ու կէս :
Այսպէս նա հասաւ մինչեւ ապարանք,
Արքայի վրայ ազդեց մեծ զարմանք .
Վայր դրաւ բեռը, բարձրացաւ վերեւ,
Ծնկաջոք ընկաւ արքայի առջեւ :
Թագաւորն ասաց. «Ապրի՛ս, ապրի՛ս, Տորք,
Դու չես մի հատ մարդ, այլ մի ամբողջ զօրք :»
Արքայի ծունկը Տորքը համբուրեց,
Արքան էլ նրա ուսին ձեռք դրեց :

* * *

Արքան հրաւիրեց կուսակալներին,
Որ այդ ժամանակ պալատումն էին .
«Կ'ուզեմ իմանալ, ասաց, մեր երկրում
Ի՞նչպէս ցեղեր կան, ի՞նչպէս են ապրում :
(Թագաւորն ինքը չէր մեր աշխարհից,
Այլ հրաւիրւած մի ուրիշ երկրից) .
Արդեօք մեր երկրում վաղւայ պէս չըկա՞ն
Խոշոր հսկաներ մեր Տորքի նման» :

Ամէնից առաջ խօսեց Առանը՝
Բաղաց աշխարհի զօրեղ իշխանը .
— «Ո՞րք լեր, թագաւոր, մեր երկրում դեռ կան

Յաղթանդամ մարդիկ՝ ճիշտ Տորքի նման .
Նրանք կենում են լեռնախորշերում,
Մթին ձորերում եւ քարայրներում .
Պտոցն են քաշւում, որ ազատ մնան,
Քեօխի ու գզրի ոչինչ հարկ չըսան .
Տներ են շինում եւ գետնի տակին
Անքար ու անփայտ, սարերի միջին .
Տեսնում ես նաեւ՝ հարթ գետնի տակից
Ծուխ է դուրս գալիս քառասուն տեղից .
Շըշկւում է մարդ, թէ սա ի՞նչ բան է,
Մի՞թէ սա գիւղ է. — ո՞վ կարծիք կ'անէ :
Մի դուռն ես գտնում, մտնում եւ ահա
Քսան, երեսուն մարդիկ աժդահա,
Մի քանի գերան կրրակին դըրած,
Նստած են շուքը մըռութնին կախած .
Իսկ նրանց մայրը՝ պառաւ աժդահան՝
Դրել է կրակին քառականթ կաթսան,
Երեք-չորս վարազ ողջ-ողջ մէջն ածած,
Ճաշ է պատրաստում մէկ թի ձեռքն առած .
Խառնում է կաթսան թիաշերտիով,
Ինչպէս մեր կանայք փոքրիկ չամչիկով :
Տունն ունի նաեւ անթիւ մաղարէք,
Այնտեղ են լցւած հարսն ու աղջրկէք .
Բոլորն էլ խոշոր, բոլորն էլ հսկայ,
Թէ մարդ թէ կնիկ, աղջիկ թէ տղայ,
Բայց չեն Տորքի պէս անտաշ ու անկազմ,
Այլ շատ գեղեցիկ եւ վայելչակազմ»... :

— «Ուղիղ է ասածն Առան իշխանի,
Ասաց բղէշըր Գուգարաց երկրի. —
Մեր հսկաներն էլ ձորերը մըտան,

Որ գգիրներին ոչինչ հարկ չըտան .
 «Ով որ, ասում են, գգրի ծայն լըսի,
 «Նա տեղնուտեղը ձեան պէս կը հալչի .
 «Մարդիկ էնդուր են այնչափ մանրացել,
 «Ու մէջքրներից թեքելի, կըռացել,
 «Որ հարկ են տալիս գգրին ու քեօխւին,
 «Այն էլ դրամով, որ բնաւ չունին :
 «Մենք չունինք գգիր, քեօխւա, քեաթխուղա,
 «էնդուր ենք մնացել այսպէս աժդահա»:

ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՅԵԱՆ

ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՅԵԱՆ.— Ղազարոս Աղայեանի տեղը, կովկասահայ գրականութեան մէջ, ոչ այնքան վիպասանութիւնն է՝ ուր

կը յայտնուի համեմատաբար թոյլ եւ նուազ յաջող, որքան մանկական քրնթուշ եւ ընտանի բանաստեղծութիւնը՝ արձակ թէ տաղաչափուած, ուր կ'երեւնայ իր ինքնատիպութիւնը: Աղայեանի գրուածներէն «Տորք Անգեղը» պէտք է համարել իր լաւագոյն գործը եւ հայ դիւցազներգութեան ամենագեղեցիկ էջերէն:

Իր գործերն են՝ Արոսիկ եւ Մաւնոկ, Երկու Քոյր՝ վէպերը, Տորք Անգեղ դիւցազներգութիւնը, Գիւղնազ Տասի Հիփոսք, Արեգնազան եւն. հէքեաթները եւ իր բանաստեղծութիւնները՝ որոնք լոյս տեսած են առանձին հատորով մը:

Ղազարոս Աղայեան ծնած է 1840ին եւ մեռած՝ 1911ին Թիֆլիսի մէջ:

ԽՐԱՑ

Նկար Տիկին Եօրսանիւմուի

Լ Ե Ի Գ ր ակ ան օ ր ւ օ ւ օ ւ օ ւ օ

Ա Լ Պ Ո Ի Խ Ա Ր Ա

(Գ Ե Ղ Օ Ն)

Մաւրիտանացիներուն երկիրները արդէն աւերակ են. չգլխայի մէջ է իրենց ժողովուրդը. Կոընատի միջնաբերդերը տակաւին կը դիմադրեն, բայց ժանտախտը ճարակած է Կոընատի մէջ:

Ալպուխարայի աշտարակներուն կատարէն, բուռ մը ռազմիկներու հետ, Ալմանզոր դեռ ինքզինքը կը պաշտպանէ: Գաղաքին առջեւ Սպանիացին իր դրօշները սնկեց. — Վաղը յարձակում պիտի տայ:

Արեւածագին՝ պղինձը կը գոռայ, պատուարները կը թաւալին, կը կործանի պարիսպը. արդէն իսկ մինարէներուն ծայրը խաչերը կը փողփողին. — Սպանիացիներն առին բերդը:

Մէն մինակ, Ալմանզոր, տեսնելով իր ջոկատները խորտակուած հակառակ իրենց կատաղի ոգորման, ճամբայ մը կը բանայ սուրերուն և նիզակներուն ընդմէջէն. կը փախչի, և խոյս կու տայ հետապնդումներէն:

Բերդին աւերակներուն վրայ՝ սրունք կը մխան, փլատակներուն և դիակներուն մէջտեղ, Սպանիացիները կը կանգնեն խրախճանքի սեղան մը. գինին յորդակոհակ կը հոսի. գերիներն և կողոպուտը մէջերնին կը բաժնեն:

Յանկարծ պահակը դեկոյց կու տայ պետերուն՝ թէ օտար երկրի ասպետ մը դէմ առ դէմ ունկնդրութիւն մը կը հայցէ, կըսէ թէ ծանրակշիռ լուրեր ունի:

Ալմանզորն է, Իսլամներուն արքան. իր ապահով պատրաստարանը թողած՝ իր անձը Սպանիացիներուն ձեռքը կը յանձնէ, և իր կեանքէն զատ բա՛ն մը չի խնդրեր:

— «Սպանացիներ, կը գոչէ, կու գամ խոնարհել ճակատս ձեր շեմին վրայ, կու գամ ձեր Աստուծոյն սպանարկել և հաւատայ ձեր մարգարէներուն:

«Թող համբար հոչակէ ամբողջ աշխարհի՛ որ Արար մը, յաղթուած թագաւոր մը, եզրայրը կ'ուզէ բլլալ իր յաղթող- ներուն, հոգատակ՝ օտար թագի մը»:

Սպանիացիները գիտեն յարգել քաջութիւնը: Երբ ճանչ- ցան Ալմանզորը, իրենց պետը ողջագուրեց զինքը, և միւս- ներն եւս փոխն ի փոխը ողջոյն սուխն անոր իբրև ընկերոջ մը:

Ալմանզոր փոխանակեց իւրաքանչիւրին ողջոյնը. ամէ- նայն խանդազատանքով ողջագուրեց պետը, վիզը փաթթուե- ցաւ, սեղմեց ձեռքերը, շրթունքներէն մնաց առկախ:

Յանկարծակի կը տկարանայ, կ'իջնայ ծունկերուն վրայ. բայց դողահար ձեռքերով կ'արձակէ ապարօշը Սպանիացիին ստքերուն առջեւ, և զայն իր մարմնին հետ ընդքարշ կը թօթուէ գեանին վրայ:

Կը դիտէ շուրջը, — բոլորն ալ կը զարմանան. դէմքը դունատ է, կապուտցած, անսելի ժպիտ մը բերանը կը կծկէ, բիրերը արիւնով կը խնուեն:

— «Տե՛սէք, ս'վ կեաւուրներ, աժգոյն եմ և կապարագոյն: Գուշակեցէք թէ որո՛ւ կողմէ զրկուած եմ ես: Խաբեցի ձեզ:

«Կուշատէն կուգամ, ժանտախար կը բերեմ ձեզի: Համբարս ձեր հողին մէջ թորեց թոյնը՝ որ ամէնքդ ալ պիտի լախէ. եկէք և տեսէք շարչարանքներս. — Դո՛ւք ալ այսպէս պիտի մեռնիք:»

Կը թալթլի, կ'աղաղակէ, կը տարածէ բազուկները. պիտի ուզէր յախտանական ողջագուրումի մը մէջ, բոլոր Սպանիացի- ները լանջքին վրայ սեղմապնդել. կը ծիծաղի Ղրաճիզ ծիծաղով մը:

Կը ծիծաղէր. — շունչը սուաւ. — իր կոպերը և շրթունք- ները կիսարաց են. և գեհնական քրքիջ մը մշտնջենապէս դբոջմուած կը մնայ իր սաունացած դէմքին վրայ:

Սպանիացիները, սարսափահար, քաղաքէն փախուստ կու- տան, սակայն իրենց ետեւէն կը վազէ ժանտախար: Դեռ գի- բինք Աչգուխարայի լեռներէն դուրս չէին ձգած, երբ իրենց բանակին մնացած մասը կորսուեցաւ սպառազուս:

Կ Ա Ր Մ Ի Ր Հ Ո Ղ Ը

Գրասեղանիս վրայ սա
Սկաւառակին մէջ կայ բուռ մ'հող, բերուած հոն
Հայրենիքի դաշտերէն:
Նըւէր է ան. — զայն ինձ ձօնողը կարծեց
Սիրտն իր տըրուած, առանց հրբեր զիտնալու
Թէ կուտար իր պապերունն ալ միասին:
Զայն կը դիտեմ. — մերթ ժամեր
Բիրբերս անոր վրայ յառած կը մընամ
Լո՛ւռ եւ թախծո՛տ իբր այդ հողին մէջ յուռթի
Նայուածքս արմատ արձակէր:
Կը մըտածեմ. — Գուցէ իր գոյնը բոսոր
Ձէ պարգեւուած բնութեան ներհուն օրէնքէն:
Վէրքերու սպունգ մ'ըլլալով
Խրմած է մաս մը կեանքի, մաս մ'արեւու.
Եւ իբրը տարր անպաշտպան՝
Կարմիր հող մ'է եղած, հայ հող մ'ըլլալուն:
Գուցէ իր մէջ կը բարախեն տակաւին
Դարերը հին հին փառքին.
Կայծն ամրակուռ սրմբակներու որոնց գոռ
Արշաւանքն օր մը ծածկեց
Հայկեան վաշտերն յաղթութեան տաք փոշիով:
Կ'ըսեմ. — Իր մէջ դեռ կ'ապրի
Ինքնատիպ ուժն այն որ կազմեց շունչ առ շունչ,
Կեանքս իմ, քու կեանքդ, ու տըլաւ,
Կարծես ձեռքով գիտակից,
Նոյն թուխ աչուին, նոյն եւ նըման հոգիով
Կիրք մ'եփրատէն աւնըւած,
Սիրտ մը կամշոտ, թագրատոց
Ըմբոստանքի ու նաեւ բո՛ւռն սիրոյ:
Իր մէջ, իր մէջ կը կայծկըլտայ հոգի մ'հին
Հին դիւցազնի եղած փրսոր մը գուցէ՛

Կոյսի մ'աղուոր արցունքով,
 Հիււէ մը կայ Հայկէն, փոշի մ'Արամէն,
 Անանիայէն բիբ մը դէտ
 Դեռ աստղերու ճամնանքներով թաթաղուն.
 Ա՛գգ մը կայ հոն, սեղանին վրայ ազգ մը հին,
 Որ այսօր իր վերաշողշող այգուն մէջ,
 Հողի քնատուր մարմնոյն տակ ինձ կը խօսի,
 Կ'ոգեղինէ—եւ աստղերու ինչպէս ցանն
 Անհունութեան մէջ կապոյտ—
 Փոշիներովն իր հրաբորը
 Հոգիս քաղցրիկ փայլակներով կ'ոռոգէ:
 Ու այն ատեն լարը ջղերուս կը դողայ
 Սարսուռով մ'յորդ, այն սարսուռով՝ որ մըտքին
 Հերկերուն վրայ աւելի՛
 Ըստեղծիչ է քան գարնան հովն արփագաղջ:
 Ու կը զգամ անցքն ուղեղէս
 Նոր յուշերո՛ւ, հոգիներո՛ւ դեռ կարմիր
 Խոր վէրքերովն իրենց, վրէժի՛ շրթունքներ,
 Եւ այդ հողն, այդ փոշին, զոր ես կը պահեմ
 Այնքան սիրով՝ որքան հոգիս պիտ' ջնէր:
 Եթէ մարմնոյս անիւններն
 Օր մը մահէն վերջ հովերուն մէջ զբանար.
 Այդ պանդուխտ մասն Հայաստանի, մասունքն այդ
 Մնացած մեր յաղթ պապերէն,
 Բրժժանքն ու ձօնն այդ կարմիր,
 Սիրտըս սեղմած մագիլներով անձանօթ,
 Երկինքն ի վեր, զբքի մը վրայ թանկագին
 Ժամու մը մէջ ժրպիտներու, սէրերու,
 Կամ քերթուածի մը ծրնած վեհ վայրկեանին
 Զիս հապրշտապ կը մըղէ
 Մերթ լալու, մերթ մորնչելու,
 Եւ զինելու բռունցքբս, հոգիս բռունցքբս մէջ:

դէն ժամանակակից հայ բանաստեղծութեան մէջ կը դրուէ առաջին տեղերէն մէկը: Ծնած է Սեբաստիայ Բրգնիկ գիւղը. եր ուսումը աւած է վիեննայի Մուրատ-Ռաֆայէլեան վարժարանը եւ ապա աւարտած Կանի (Պէլճիքա) համալսարանը: Վարուժան որպէս Սեւպոյիֆ ազգեցութենէ ոչ զերծ բանաստեղծ, կը մշակէ ազատ ստանաւորը եւ քնարերգութիւնը: Իր բանաստեղծութեան դրոշմը կը կազմեն քնարական բարձր եւ հովուերգական քնքուշ ներշնչումը, պատկերներու հարագատուութիւն ու փարթամութիւն, եւ լեզուի կատարելութիւն: Հրատարակած է «Յեղին Սիրտը» հատորը, որ հայ քնարական բանաստեղծութեան հայակառ էջերէն մէկն է, ինչպէս եւ Սարսուռներ եւ Հերանս երգեր՝ ուր հաւաքուած է իր բանաստեղծութիւններուն կարեւոր մէկ մասը:

Հ Ա Յ Հ Ե Ր Ո Ս Ն Ե Ր Ը

Թո՛ղ խրատեմքի ներսներին եւ դասարկ պոռոսախօսներին,
 Թո՛ղ եւ նրանց, որոնք սովոր են կարմրցնել իրենց ձեռքեր մաղկալից արևնի մէջ.
 Տա՛ր ինձ այնից, կոնհասակողների բանակը,
 Ուր մեռնում են Սիրոյ մեծ գործի համար:

Ն.ՎԱՐՈՒԺԱՆ

Կանգ առէք այդ պաշտելի շիրիմների առջև, մտէ՛ք այդ վեհ պանթէճը, ուր ամփոփուած են մեր թանկագին մեռելները, մեր նորագոյն պատմութեան դարդն ու պարծանքը: Ծնչեցէք այդ անաղարտ մթնոլորտում, եթէ կ'ուզէք

աղնւանայ և «վերանայ» կեանքի գձուձ մտահոգութիւններէն՝ դէպ ի մաքուր, եթերային բարձունքները...»

Բայց ո՞ւր է նա—այդ Պանթէօնը, ո՞ւր հայկական ասու-
ւածատաճարը, մեր սրբերի հանգրուանը, սերուրդների ուխ-
տավայրը...»

Դա մեր ամբողջ վատարախտ հայրենիքն է—ծայրէ ծայր
սերմանւած, պարարտացած հերոսների նշխարներով...»

Հայ հերոսը, սրի միտքը դառանցիկ է միշտ «հայրենիք»,
«ազատութիւն» և «արիւն», որ իբրև մարմնացած անձնա-
ղոնութիւն, զինւած՝ մեռնելու մի հազւագիւտ պատրաստա-
կանութեամբ, կուրծք է աւել աշխարհի ամենավայրագ, ա-
մենատմարդի բռնակալութեան հարւածներին, քայլել է միշտ
գրկախառնւած իր պաշտամունք-ժողովրդի հետ, մասնակից
նրա վշտերին, վայրկենական ուրախութիւններին. հայ հե-
րոսը, որ իր ճիւղւած, պատառուտւած դրօշակով, բուքերի
ու բուրանների մէջ թափօր է արել արիւնաներկ հայրենի-
քում, արբել է վառօդի պաղ ու դաժան բուրմունքով, գրկել
է կրօնական ջերմուսանդութեամբ իր հրացանը և սլացել դէպի
վտանգ, միշտ համարձակ, անվեհեր. միշտ երգելով կուր-
ների արչալոյսին... Գնացէ՛ք հարցրէ՛ք Վասպուրականի և
Տարօնի անդնդախոր ձորերին, ակահնջ դրէ՛ք գետերի, ազ-
րիւքների կարկաչաւնին—նրանք բոլորը կը պատմեն ձեզ Հրայր-
ների ու Աղբօների, Վաղգէնների ու Սերոբների արկածները,
նրանց վսեմ վշտերը, նրանց վսեմ ուրախութիւնները...
Լեղձու տէ՛ք հերոսների ոգիներին, որ թափառում են այդ
անձամբոյր լուսների մէջ—դուք կ'իմանաք իւրաքանչիւրի
ինտիմ կեանքից սիրտ կարատող պատմութիւններ, դրամա-
ներ... Ահա նրանք՝ հոգեւորք, մահամերձ՝ մրմնջում են
դաշտերի մէջ, ձորերում, անհաւասար կուլից յետոյ թողնւած
ի սաստ ձակատաղրի. ահա նրանց բնկերները մի ուրիշ տեղ
նոյն անվեհեր վճուակմութեամբ դէմ են դնում նոյն անեղ,
անհաւասար բնդհարումներին. ուրիշները, կեանքի բոլոր վա-
յելքներից հրաժարւած, գիշեր-ցերեկ որոճում են ծրագիրներ,

եւում են յոյղերով ու յոյսերով. ուրիշները՝ ճօճոււմ են կա-
խողանից, գալարոււմ են բանտերի նկուղներում... Միշտ
պայքարիկ և տանջելի, միշտ մտածելի ու անքալ, երբեք լալ,
յուսահատուելի—հայ հերոսը, նման բոլոր հերոսներին, այն ըն-
տիր, ասոււածաշունչ տիպիկից է, որ Կարլայլ անմահացրել է
իր հանձարեղ տողերով և նրանց յիշատակը անցիկ է սերնդէ
սերունդ, դարէ-դար, ժողովուրդների սրտերի ու երգերի
մէջ... Ահ, կարլայլեան գրիչ է սլետք՝ մեր հերոսներին նկա-
րագրելու, նրանց դէմքերը յաւերժացնելու, նրանց գործերը
ջատագովելու...»

Մէկիկ մէկիկ սահում են ահա մեր աչքերի առջև նրանց
պաշտելի սոււերները, որպէս մի հսկայ գալերէյի մէջ—չինջ,
անաղարա հոգիներ, իրենց թովիչ բարձրութեամբ ու ան-
յաղթելի կորովով:

Ահա Արամեանը, Քնքոյչ ու բարեկազմ, բանաստեղծա-
կան արտաքինի տակ,—մի քնքոյչ ու սիրող սիրտ, գրեթէ
կանացի մեղմութիւն: Բայց այդ սիրտը վրէժի ու թոյնի մի
հրաբուխ է ժողովրդի ստոխների հանդէպ... Այդպէս չե՛ն
արդեօք մեր բոլոր, գրեթէ բոլոր հերոսները, ի բնէ մեղմ,
մարդասէր ու խաղաղասէր, բայց կեանքի տարրալուծող յոյ-
ձանքից խեղաթիւրւած ու մոլեգնած... Պատանեկան հասա-
կից արդէն՝ Արամեանը ճաշակում է արեան հոտը, նա տեր-
րորիտ է, մարդասպան: Եւ այնուհետեւ՝ էլ չթողեց արեան
ճամբան, այնուհետեւ տամուհինգ տարի կրեց անտրտունջ
յեղափոխութեան ծանր խաչը, մինչև եղերական կախաղանը,
որի ծայրից նա նոյն յանդուգն մոլեգնութեամբ շանթահարեց
հայ ժողովրդի դահիճներին և մինչև վերջին շունչ «Կեցցէ՛»
գոռաց Յեղափոխութեանը...»

Ահա Մայրոյեանը:

Կուս՞ղ— ոչ, պրօպագանդիստ— ոչ, կազմակերպի՞չ,
տերրորիստ— երբե՛ք: Բայց հերոս— անտարակոյս: Մէկը այն
համբ ու մոռացւած ախպարներից, որոնք մեծ են հէնց իրենց
համբութեամբ ու կորածութեամբ:

Հերոսի ստորոգելիները մի միայն գուռ ճակատամարտներն ու յաղթանակները չեն, ոչ էլ ամէն բան դիմագրաւող յանդերձութիւնն ու իմացականութիւնը: Բաւական է և մեծ հոգին, բաւական է անյողող դժուականութիւնն ու որոշումը — ժխտել «ես»ի բոլոր կենսատենչ պահանջները, մերժել կեանքի ամէն վայելք, մերժել անգամ հարազատների, անօգնական ծնողների աղերսանքն ու վայնասունը և զոհաբերել յանուն աւելի բարձր, վսեմ մի իրականութեան, զոհարելու գիտակցօրէն ու ինքնաբերաբար, ներքին անդիմադրելի մղումով...:

Այդպէս էր Մալոյեանը... Շատ էր լսել իր շորջը ու նայնամիտ բացականչութիւններ, շատ էր տեսել Քրազային հերոսների պերճախօս բմբոստացումներ — ինքը միշտ լուռ ու դարտօտ, գրեթէ միշտ անմոռնչ հանդիսատես՝ թէ՛ հրապարակական ժողովներում և թէ՛ իր պաշտօնակից-ուսուցիչների շրջանում... Ձէր խօսում — խօսելու ձիրք էլ չունէր — միայն ներքուստ կսկծում էր, արիւնւում... Եւ մի օր նա անհետացաւ հայրենական օճակից, թողնելով ծերունի հօր՝ լաց ու շիւանի մէջ... Եւ մի օր Աւօի դիակը փուկ սահմանի միւս կողմը, այն խորհրդաւոր հողի վրայ, որ երկար սարիներից ի վեր նրա երազների առարկան էր և ուր գնացել էր պիտակելու, «հանդատանալու», որովհետեւ կեանքն այդպէս մի դժոխք էր նրա համար, մի անհանդուրժելի սաղսուկ և մի անվերջ խղճահարութիւն...:

Fu grnade, perché buono...

(Մեծ եղաւ, քանզի բարի)...:

Ահա նեվրոզը:

Ո՞վ է տեսել այդ վիթխարին և չի հմայել նրա հոյատիպ կերպարանքով և նրա սրտի բլւրեղանման մաքրութեամբ: Նա էլ Աւօի պէս... Ոչ ուժեղ մի գրուխ էր, ոչ էլ ճարպիկ մի կուռղ, նորսօդոյն մեթօզներով: Իր հերքուլետեան մարմինն ունէր միայն, իր հոլանի բազուկները, և կարող էր կրօնփամարտի մէջ գետին գլորել մի տանտակ մրցակիցներ:

Մի պարզ, ազնիւ հայ աշխատաւոր... Նրան էլ այրում, լախում էր նոյն արեական բաղձանքը — գնայ զոհել Հայաստանի հողի վրայ: Թէ՛ Ռօդօստօի գեանայարկերում, ուր Կուսակցութեան ժողովարարն էր, թէ՛ Ռուժանիայի ու Բուլղարիայի ճաշարաններում, ուր պարտպում էր խոհարարութեամբ, թէ՛ Փընելում, ուր «ուխտի էր եկել» խմբագրութեան, թէ՛ Կովկասում, ուր գնացել էր մի այլ ուխտով... Ընդհանուր ժողովին՝ «գէթ հեռից», «գէթ մի անգամ նայելու տենչով» — ամէն տեղ իր աքսորական ու թափառական գոյութեան ընթացքում նա ման է ածում իր այդ հիմնական բաղձանքը և աղերսում է Կազմակերպութեանը՝ զրկել իրան բուն Հայաստանում կոււելու, նրա խորանին զոհարելու:

Նա էլ ի վերջոյ հասաւ մուրազին, մտաւ 1904ի ամառւայ մեծ արշաւախմբի մէջ և մի կտտաղի ու արիւնայի ճակատամարտից յետոյ՝ գտաւ իր վաղածամ գերեզմանը դուրգուրած, նւիրական հողի վրայ, Բասենի լեռնադաշտում յայտնի չէ սէր...:

Եւ քանի՛ այդպիսիներ...:

Յուզիչ մի բան կայ Մալոյեանների ու Նեվրոզների սյդ սխուր ու անխառնուհալ կարիէրի մէջ: Հայրենասիրութիւնը նրանց համար մի կրօն է, միատիկական մի հաւատածք, զերծ այն բոլոր տարերքներից, որոնք նսեմացնում, գոնհկայնում են մարդ-էակին. ջինջ, անխարդախ մի կրօն, որ առհասարակ անհաշիւ է, ինքնայորդօր, սարերային...:

Գրեթէ բոլոր կրօնները ենթադրում են «հատուցման», «վարձատրութեան» անհրաժեշտութիւնը. քրիստոնէութիւնը պահանջում է հնազանդութիւն իր պատւիրաններին՝ դրախտի խոստումներով և դժոխքի սպառնալիքով: Կրօնաւորները, միսիօնարները, բոլոր բարեպաշտ, աստուածավախ քարոզիչները կատարում են իրենց այս կամ այն այլասիրական պարտականութիւնը, միշտ ունենալով իրենց աչքի սուսջ պատժի ու հատուցման այդ անհրաժեշտ հեռապատկերը:

Այլ է հերոսների կրօնը: Եւ մանաւանդ մեր նկարագրած

հերոսներին: Փնտեղէք «ես»ի ու «հատուցման» մտահոգութիւններ Մալոյանի, Նեվրուզի գլխապատառ ու անհայել վաղքի մէջ: Նրանք կարծես հնազանդոււմ են մի աւելի բարձր կատեգորիայի, մի աւելի վսեմ տարրերի, քան թէ այն՝ որ առաջադրոււմ է էմանուէլ Կանտ, իր «վճռական հրամայականներին» մէջ: Կանտի երեւակայած հերոսների մօտ՝ զոհելու կամքն ու սրտչուժը բղխում են Պարտականութեան գիտակցութիւնից. այստեղ—ասես հակառակն է. այստեղ կամքը առաջնական և տիրական գործօնն է: Մարդիկ դոհաբերում են յանուն իրենց գաւառնած գաղափարի՝ ոչ թէ այն պատճառով, որ մի «գերագոյն պարտականութիւն» վճռականօրէն հրամայում է նրանց, այլ որովհետեւ զոհելու կամքը այնքան ուժեղ է շէշուում նրանց մէջ, զգացումները այնքան յորդացած ու տիրական են, որ անհնարին է ընդդիմադրել նրանց յորձանքին:

Ասե՛լ արդեօք, որ նրանք մղւած են անձնական սառնապանքից ու վրէժինդրութեան ծարաւից, որ այդ մեծ, անձնուրաց հոգիները ասանջուկ են նախ և առաջ իրենց ծնողների, հարստացանների մահւան ու տառապանքի տեսարաններով... Կան, անշուշտ, այդ պիսիները հայ հերոսների շարքերում. բայց և քանի՛սր կան, որ այդ տանջանքը չեն ճաշակել, չեն ապրել, այսպէս ասած, իրենց սեփական կաշի վրայ... Իրանցիկ են մեր թւածները:

Gloria victis!,,, Փա՛ռք նրանց, բոլոր յաղթւածներին, քաղափարական պատերազմի բոլոր զոհերին...

Դաւադիր, վրիժառու, տելբօրիստ—նրանք բոլորը նախ և առաջ մարդ են:

Պատերազմի, բռնի ուժի սիրահար—նրանք բոլորը էպպէս խաղաղասէր են, տենչացող համաշխարհային եղբայրութեան:

Մահացած գրեթէ միշտ իրենց ծաղիկ հասակներում — նրանք գրկում են անմահութիւնը, յաւերժանում են ժողովր-

դական աւանդութիւնների ու սաղերի մէջ: Բռնակալութիւնը անդամաբուծում է նրանց ձեռքը—կրկն՝ ք հոգին...

Հայ ժողովուրդը չի կարող, աւա՛ղ, ուրիշ, երբեմն իր բախտակից ժողովուրդների պէս, մի օր հաւաքել այդ անթիւ ու թանկագին նշխարները և ամփոփել ընդհանրական, հոյակապ մի սրբարանում: Բանի՛ նւիրական դամբարաններ, ձգւած հապճեպ ու դողացող ձեռքերով, հեռու, անյայտ վայրերում. քանի՛ դիակներ, մնացած անտէր, անթաղ, անչիրիմ... Ո՛ւր են Պետօ, Զաքարեան, Աւետիսեան. ո՛ւր է Արարօն, ո՛ւր Սերոբը, Բեռին, Վահանը, Կայծակը. ո՛ւր են Կայծակի խմբի ազգմիկները՝ Բուլանդգի Աւդայը, Ռաշօն, Սեւ Համօն, Ռուրէնը, Խաչիկը, Յարօն, Դոյնանը. ո՛ւր են Կրեւապին, Մաղաթիկը, Ոսկանեանը, Բիձան, Վանկի Գասոյարը, Դարաբաղցի Նիկօրը. ո՛ւր Խանը, Նեվրուզը, Մալոյանը. ո՛ւր Կարօն ու Թորգոմը, ո՛ւր Քէհդէրեանը, Երկաթը. ո՛ւր կորու Արշաւիր Կամարականը, ո՛ւր են Ապրօն, Գուրգէնը, Սայդօն. ո՛ւր Աղիգօֆը, ո՛ւր են Խատուրի Խաչատուր վարժապետն ու Յարօն, Մարգար վարժապետը, Ախէրը, Թէքլըզազցին և հարիւրաւոր զինակիցները և հարիւրաւոր անանուն հերոսները... Վաղճւց նրանք փոշխացած ու կույ կն գնացել Հայաստանի բուրաններին... Վաղճւց հողը ետում է նրանց սրբազան աճիւններով — և եթէ պատ հայրենիքի լայնարձակ տարածութիւնները չդրցած, ամայացած են բարբարոսութեան համայնաձլինջ ուրագաններից, ապա մի օր, ոչ հեռու ապագայում, այդ հողերը պիտի ծաղկին, կանաչին ու բարգաւաճին, որովհետեւ նրանք սոսոգւած են մեր հերոսների արիւնով:

Պատի՛ւ քեզ, հայ ժողովուրդ. Պատր, աղմուս հոսանքներ շատ ես տեսել քոսն անգամ դարաւոր կեանքիդ մէջ. լէգէ՛ծներո՛վ ես արտադրել վառ, գաւաճան տիպարներ, թշնամիներ ազգայնութեան ու մարդկութեան, —բայց քո վերջին 20 տարւայ պատկառելի հերոսացանքը մոռցնել կր սոս շատ անպատիւ իրողութիւններ, ջնջել կը սոս շատ լարտցական

արամներ, և դու կը բարձրանաս աստիճանաբար, համարձակ՝ արժէքների ու առաքինութիւնների մայառապատ սանդուխտի ու սեղ կը բռնես—յանձին քո մեծ, գաղափարական գաւախներ—համահարկային հոյակապ պանթէօնում... :

Ի՛նչ փոյթ թէ մեր անզուգական «աստուածամաճարը» դուրս է մնում նիւթից, ասրածութիւնից: Ի՛նչ փոյթ թէ նա խուսափում է մեր անտղութիւնից, մեր բարեպաշտ ուխտաւորութիւնից ու ճնրագրութիւններից... :

Թո՛ղ նա կիրուի ժողովրդի արթնացող գիտակցութեան մէջ: Թո՛ղ նա ամուր խարսխուի շերտնդների հագինքում:

ՄԻՔԱՅԷԼ ՎԱՐԱՆԴԵԱՆ

ՄԻՔԱՅԷԼ ԹՈՎՆԱՆՆԷՍԵԱՆ (ՎԱՐԱՆԴԵԱՆ). — Ոչ միայն կովկասացի, այլ և ամբողջ արդի Հայ գրականութեան մէջ առաջին

գրագէտը՝ որ կը միացնէ իր վրայ արուեստագէտ գրողի և բազմահմուտ ընկերաբանի երկու հազուագիւտ մեծ կարողութիւններ: Իր սօք ընտրական ու պատկերակցի, իր դիտողութիւնները խոր և լայնաշունչ՝ կը բարձրացնեն հայ հրատարակագրութիւնը կատարելութեան, — կատարելութիւն՝ որպէս արուեստ և որպէս գիտութիւն:

Միքայէլ Յովհաննէսեան դաւանի է ու ղեկավարներէն մէկը միանգամայն թրքահայ յեղափոխութեան, եղած ըլլալով խմբագրութեան մէկ անդամը Իրօջակի և Թիֆլիսի Յառաջ թերթին ու անոր յաջորդական անուններուն: Ստորագրած է նաև Մշակի և Մուռնի մէջ շատ մը գեղեցիկ էջեր: Իր առանձին հրատարակութիւններն են՝ Հայրենիքի Գաղափարը, Իշխանացիքը և նրա Հախառակորդները,

Իտրդեան Հանգրոյցը, Փիլիսոփայ Սոցիոլոգ, Կովիստեան Վանդեան, Վերածնունդ Հայրենիք, Համաժողովրդական քանակ, Հոյակնմիր ու Կրօն և գիտութիւն:

ՄՕՐ ՄԸ ԵՐԱԶԸ

Ներսէս քեզ այսօր գրեմ...: Մեռելոցի կէս դեռնն էր...: Զորս եղբայրներդ յանկարծակի իմ առջեւ ծուռնի ինկան, Ո՛չ պատանք կար իրենց վրայ և և՛ ո՛չ ալ հետք մտի, Խաւարին մէջ սրտալուծ, և և՛ անքերնին մէկ մէկ անդուռի, Եկան իրենց մօրիանն առջեւ յիշատակներ արտասուելու...:

— Մայրի՛կ, մայրի՛կ... Տին օրերու արշալո՛յս... Այսօր նորէն չորսերնիս մէկ, մեր հողերէն դուրս ելած Մրրիկն հետ, քեզի եկանք, տանդ դռնակը բաղինելու... Մի՛ սարսափիր, օտարներ չենք, և և՛ մտափոք մէջ մենաւոր, Սպասէ որ մեռելոցի իրիկունով գոնէ քու դէմքդ դետեսք:

— Մայրի՛կ, մայրի՛կ... Տին օրերու սրբութիւն... Հողուն տակէն, մեր խեղճ գիւղեն դերեզմաննոց, Ես քեզ համար սրտիկէս սիրոյ ծաղիկը ծաղկեցուցի...

— Մայրի՛կ, մայրի՛կ... Տին օրերու քաղցրութիւն, Ես քեզ համար իմ անքերէս, երկու սափո՛ր արտասուքի...

— Մայրի՛կ, մայրի՛կ... Տին օրերու երջանակութիւն, Ես քեզ համար իմ հագիէս յոյսի վարդեր հրովառ...

— Մայրի՛կ, մայրի՛կ... Տին օրերու հերոսական արիւթիւնն իսկ ես ալ իմ կրծոսիդէս պաշտպանութեան երկու ջրահ...:

— Մայրի՛կ, մայրի՛կ... Տին օրերու դուռ անմահ գեղեցիկութիւն, Ո՛րչափ խորշոմ ճակատիդ վրան, ըսաւ եղբայրդ երէց... Ի՛նչպէս կրնաս երգեթիդ տակ միս մինակդ տառապել Եթէր տարի եթէն անգամ տանդ դռնակը ծեծեցինք... Իայց այս գեշեր միայն բաց էր... Ո՛ր ճամբորդին կը սպասես, Տե՛ս, հեղափոք դազազներու կոյտի մը պէս կը շարժի... Տերեւները, տե՛ս կը թափին, ծառերն ի վար, մրրիկէն, Առուակին մէջ, աղաւնիներն անմեղութեամբ կը մեռնին, Ու սեւ օձերն, սեմին վրայ, մեր չոր արեւը դեռ կը լիզեն...: Պարտէզիդ մէջ, ո՛չ կանաչ կայ, ո՛չ պտուղ կայ, ո՛չ տատակ...: Զորսերնիս մէկ, ամբողջ անակը ծուռ եկանք, Մեր կտորած սուրբերն, ի տես մեզի, անգամ մըն ալ շողողացին... Մառանն արգէն դատարկ էր... և և՛ գոմին մէջ, ձերմակ գառնուկ մը մայրելով, իր կծուակները կը կրծէր...

— Մայրի՛կ, մայրի՛կ... հին օրերու առատութի՛ւն,
Ի՛նչպէս կ'ապրես, ի՛նչպէս կ'ապրես տնակիդ մէջը թափու՛ր:

— Մայրի՛կ, մայրի՛կ... հին օրերու գուրգուրանք, հին օրերու գթութի՛ւն,
Ի՛նչպէս կ'ապրես, ի՛նչպէս կ'ապրես տնակիդ մէջ թափու՛ր:

«Չորսերնին մէկ լուեցին... բայց անունդ երբ ես տուի
Երագիս մէջ՝ մըրկին պէս իմ արձակած հեծեծանքէս»,
Չորսերնին մէկ, գլուխնին կախ, խնթերու պէս սկսան լալ...
Բայց ձեր եղբայրը դեռ ողջ է, ան որ ձեր մահը չի տեսաւ,
Ձեր փոքր եղբայրը դեռ ողջ է, անոր համար միայն կ'ապրիմ...
Այս խօսքերս որ լուեցին, չորսերնին մէկ երեսնց կողերը կտորակելով
Մեռելներու սեւ արցունքն ահաւոր, աչքերուս մէջը թափելէն՝

— Եղբայ՛ր մ'ունինք, եղբայ՛ր մ'ունինք, մեր կեանքին մէջ եղբայ՛ր
մ'ունինք,

Մայրի՛կ, մայրի՛կ... նոր օրերու, նոր յոյսերու թշուառութի՛ւն,
Ի՛նչպէ՛ս այլեւս մենք մեր հողին վերագառնանք, ի՛նչպէս դառնանք...»:

ՍԻԱՄԱՆՅՕ

ԱՏՈՒ ԵՍԻՃԱՆԵԱՆԵ (ՍԻԱ-
ՄԱՆՅՕ). — Ատոմ Եարճանեան ա-
ռաջին հայ ներկայացուցիչը Սեւ-
պոլիսի բանաստեղծութեան, եր հզօր
երեւակայութեամբ եւ պատկեր-
ներու ու լեզուի հոյակապ գեղեցկու-
թեամբը, ժամանակակից թրքահայ
մեծ բանաստեղծը: Իր քերթուած-
ները, ամենամէծ մասով բուցաղներ-
գական բացատրութիւնն են թրքա-
հայ ժողովուրդի նոր ու մար-
տական սրբին: Հրատարակած է
Դիւցազնօրհե, Հայտոյիները, Հոգե-
ւարթի եւ Յոյսի Չաներ, Կարմիր Լա-
րեր Բարեկամես հատորները, որոնց
մէկ մասը ամփոփուեցաւ իր վերջին
հրատարակութեան՝ Անդրդրական
Գործին մէջ:

Պ Ա Ն Դ Ո Ւ Խ Տ Ի Կ Ե Ա Ն Ք Է Ն

Եղանակներուն մէջ մի միայն աշունն է, ուր Ղարիպի
կեանքին ու տանը մէջ արամութեան հետ ուրախութիւն կը
խառնուի քիչ մը: Աշունն անոր իղձերուն ու ակնկալութեանց
եղանակն է: Հազիւ թէ տերեւները դեղնած կը թափին,
չոգենաւր կը բառնայ մեր եղբայրները և կը թափէ ասիական
եզերք, Սամսոն, Կիրասոն և Տրապիզոն: Ո՛րչափ բերրու-
թեամբ աշնան վերջին օրերը սաք կը դնէ Ղարիպն այն ցա-
մաքին վրայ, որուն հրաժեշտ սոււած էր, չգիտեմ քանի՛ տա-
րիներ առաջ, ծաղիկներու ամսուն մէջ՝ գուցէ անյոյս և վշտա-
բեկ: Ո՛վ կարող է սահմանել այն հողեկան տպաւորութիւնը՝
զոր կը կրէ ան, մինչ աչքերը վերամբարձ՝ կը դառնայ ասիա-
կան ցամաքէն դէպ ի արեւմուտք, և կը տեսնէ որ արեգակին
„եալն բոցերը կը մարմրին Բիւզանդիոսի վրայ: Այն օրը,
իրաւ, նոր մարդ է ան:

Եւ սակայն ո՛րչափ օրեր պէտք են: Դանդաղ տարիներն
անտրտունջ և անձանձրոյթ անցուցած է կ. Պոլսոյ սալայա-
տակներու և մթին խորշերու մէջ. իսկ այժմ, սարիներու չափ
ծանրութիւն ունին կարճուկ օրերը. տան սէր, ծնողքի սէր,
կնոջ և զաւկի սէր, սարի և ձորի սէր, ամէնքն այ կը զարթ-
նուն ցաւերով ընդարմացած կուրծքին տակ: Ի՛նչ,— Ղա՛րիպն
այ սիրտ ունի եզեր:

Մէկ օր միայն հերիք է Սեւ Ծովէն կրած տառապանք-
ները մեղմելու: Ուստի երկրորդ օրը, տակաւին ազօթարանը
չբացուած, կարնւանը ճամբայ կ'ելլէ: Հոս ունի Ղարիպը մեր
Պեարոս Կաթողիկոսի գետակը՝ սրմէ վերջին անգամ անցած
էր. հոն ունի բլրակ մը՝ ուսկից առաջին անգամ մանկու-
թեանը նշմարած էր Սեւ ծովը, այդ կապոյտ երկինքը՝ կա-
պոյտ երկնքի տակ: Սակայն ի՛նչ ընեմ ասոնք. մէկն ունի
երեսնօրեայ, ու միւսը՝ կիսամուսայ ճամբորդութիւն: Դուռ տե-
սե՛ր եւ Տէրսիմի և Բարձր Հայքի խորերն ու սարերը. բար-

ձուռնք՝ որ ամպերու կը կցուին, անդունդներ՝ որ դժոխքի կը մօտենան. մէկ օրուայ զառ ի վեր, մէկ օրուայ զառ ի վար: Եւ սակայն կ'անցնի կոխկով քարն ու փուշը: Արեւելքն ունի իր իղձերուն ու ճամբորդութեան կողմնացոյց, Եւ գէթ երկինք նպատաւոր ըլլար: Օդը ցրտին է. գետինը աղմոտ, ձիւնն ու անձրևն անընդհատ կը տեղան երբեմն. անպատասպար կը քալէ ան՝ տիղմերէ ու անձրեւէն թաթխուած, ինչպէս կը տեսնենք սովորաբար մեր պանդուխտները հոս անձրեւոտ օրեր: Ծերեր ալ կան անոնց մէջ. մեր Պօղոս աղբարը 65 տարեկան էր երբ վերջին անգամ, գաւազանին վրայ կրթնած, Տէրսիմի լեռներն անցաւ քալելով. Հրէից Մովսէսէն աւելի հաւատք ունէր, և հասաւ իր պապերու երկիրն ու պապեանկան տուն: Գիշերներն ստիպուած է ծառերու քիւրուն տակ կծկուիլ, դուն ըսէ պատասպարուիլ, և քիչ անգամ գոմերու մէջ, սրտնց կոշտ ու կոպիտ տէրը, իր եղան կամ գոմուն քով յանձն չառնէր շատ անգամ անկիւն մը տալ մեր Ղարիպին՝ հոն գիշերօթելու համար: Աստու քալէ, իրկիուն քալէ, քալէ ու քալէ. և ահա օր մըն ալ սաժանելի ճամբան կը սպառի. վերջին քայլը, և ահա Ղարիպին կարաւանը կը գրանուի երկու լեռներու մէջ բարձունքներու վրայ, ուրկէ վար է ամէն բան: Օրուան վերջին վայրկեանները կը մեռնին ժամացոյցին սուր սլաքին տակ. գիւղն է՝ կ'երեւի, ծուխն է՝ կը բարձրանայ: Երկար շնչառութիւն մը մաշած թոքերէ. «Օրհնակ է Աստուած»: Այգիներն ու ծառաստանը կ'երեւին, եկեղեցիին կամարը և կամ վանքի կաթողիկէն, որ մեր գիւղերը կը պահպանեն: Հոս ընկուզենին իր մերկ ոտերը օդին մէջ կ'երկարէ, հոն կաղամախին կ'երկրայ հիւսիսին առջև. անդին սպիտակ ձիւնին վրայ իր սեւ թեւերը կը պարզէ խաչը գերեզմանոցին մէջ, ասգին Սուրբ Կիրակոսի, Վառվառ սիկնոջ, Ս. Յակոբայ և Ս. Սարգսի քարաշէն մատուռները գիւղը կը շրջապատեն:

Եւ սակայն նոր դող մը կը սկսի: Գիտես թէ ի՞նչ է այն. — մին կը խորհի ակամայ թէ պիտի գտնէ՞ ողջ այն ա-

մէն անուանները՝ զորս իրեն զրկուած թուզթերու մէջ կը կարգար, և որոնք շատ անգամ կը նշանակուին Ղարիպին սիրտը խաբելու. պիտի գտնէ՞ իր սրտին հատորիկը մեծցած զարգացած, զոր, իր մեկնած ատեն, թողած էր օրրանի մէջ. պիտի գտնէ՞ իր մանկամարդ կէնը՝ որուն հետ հազիւ չորս ամիս կենակից եղած էր. պիտի գտնէ՞... — «Մի՛ վախնաք, աղերք, Աստուծով ամէնքն ալ ողջ են»: Խեղճ մարդիկ, Աստուծով ի՞նչ չեն. Աստուծով աղքատ են, Աստուծով զարի՛պ են, Աստուծով վիճառ ունին և տառապանք ունին: Հազիւ թէ այս խօսքերը կը մարին օդին մէջ, հրացաններու պայթիւնը կ'որոտայ խորերուն մէջ, նոր բոց մը արեւմուտքէն դէպի արեւելք՝ գիւղին հորիզոնը կը պատռէ: Խաղաղ գիւղն է՝ կը խռովի, կը խայտայ. «Ահա աղերք եկան»:

Ալ վազող վազողի. ծերուկն ու պառաւն ալի՞ոգեւորին. խուռն բազմութիւնը դիմաւորելու կը վազէ. մէկուն քոյրը, միւսին՝ եղբայրը, ասոր մանկիկն ու անոր մայրը, բայց ո՛չ մէկուն կինը՝ որուն գիւղական պատշաճութիւնը թոյլատուութիւն չընէր: Կարելի՞ է բացատրել այն գրկախառնութեանց խորութիւնն ու քաղցրութիւնը երբ իրար կը խառնուին ճամբորդներն ու գիւղացիք. մէկուն կ'ըսեն. «Ահա մանկիկը», միւսին կ'ըսեն. «Ահա ասիկ եղբայրդ»: Արդեօք քանի՞ անգամ պէտք եղած է ըսել մօր մը թէ «Ահա զաւակդ», որ մանուկ մեկնած էր և այժմ կը դառնայ պեխերն ոլորած և կտրիճ դարձած. և ուրիշ մըն ալ անդին յուշիկ կը քալէ ալեւորած, կորաքամակ, որ կտրիճ պանդխտութեան եղած էր:

Զքսօն, Գոմոն, Զայօն, Տրիւն, Մուրօն իրենց տէրերը մոռցած չեն, և ամբոխին մէջ ամէն մէկը իր տիրոջը ոտքին կը փարի՛ կաղկանձելով, տուան երեքնկով:

— Ո՛ւր է, Կա՛րօ, արեւուդ դուրպան, դու մարդ չունի՞ս, հայր չունի՞ս, մայր չունի՞ս:

Իր նշանածին մայրն եկած է միայն և իրոխտ գուռողութեամբ կը գիտէ իր կտրիճ փեսացուն, որուն այս անգամ պան-

գըխառութիւնը՝ իր բոլոր դառնաթոյն զօրութեամբ՝ ազդեցու-
թիւն չէ ըրած :

Իր հաւատարմին ալ, Զրնօ, զոր Կարօ խնամեց երբ կոսու-
սիկ էր, վզվզալով կը քծնի: Վերջապէս՝ խօսելով, հարցում-
ներ ընելով, խնդութեան արցունքները սրելով՝ սուս կը մրա-
նեն: Տուն կը մտնէ Կարօ. հոն են իր ծնողքը. հայրն սպիտակ
մօրուօք ծերունի է, որ՝ լսելով աւետաւոր դարձը իր միակ զաւ-
կին, հագիւ սողալով մինչեւ դուռը կարող եղեր է հասնիլ. մայ-
րը դառամ, բայց համեմատաբար նուազ տարէց, որ կարող էր
սակաւին ապուր եփել, իր ծերուկ ամուսնին օգնել: Վախ,
տեսնէի՛ր խնդութեան արցունքը՝ որ չորցած ու ցամքած
աչքերէ թառամ այտերու վրայ կը կաթկթին, և անկէ կը գլս-
րին Կարօի հօր սպիտակափառ մօրուքին թեղերուն վրայ.
տեսնէի՛ր դառամ մօրկան կարկամ գիրկն ու գորովի խանդա-
զատանքը սառնամանուտ կեանքի յետին վայրկեաններու մէջ՝
որոնք սակաւ կը մարին անդարձ վերջալուսի ստուն: Զրազ-
ներ կը վառին, սիրտերը կը վառին, վառարանին մէջ բոցը
բարկածայթ կը ձարձատէ: Առ այժմ swars չկայ. ամէնքն ալ
անցան. ալ զարիւլ չկայ. որսի ախ չկայ:

Թո՛ղ ասոնք որ իրենց գգուանքներն ու գորովի քաղց-
րութիւնը վայելին. մենք զարնենք ուրիշ դուռներ ալ:

Ըսէ՛ք սա ծերունի հօր թէ ինչո՞ւ տխրած է. հարցուցէ՛ք
սանտրատի կնոջ թէ ինչո՞ւ տխրած է:—Ախ, շատեր գրած էին
որ այս աշուն Աստուծով հայրենիք կը դառնան, բայց քիչեր
եկան. վերջին սիլաճիներն երեցան, արդէն մեր ձմեռն ալ հասած
է, և բազում ակնկալութիւններ ի գերեւ եղան: Ծերունին յոյս
չունի որ ձմեռը սղ անցընելու կարող պիտի ըլլայ. նորատի կլինն
ալ սհաւոր պատրանք կրեց ծիրանեփայլ յոյսի մէջ: Կը տես-
նէ՞ք այդ սեւ թուղթերն ալ որ գաղս դողդալով ձեռքէ
ձեռք կը սողոսկին, և ոչ ոք կը համարձակի իրենց հասցէին
զրկել զանոնք: Գիտե՞ս ինչ են ասոնք.— Մանօն թաղեր են
հոս, Զաքարը Տրապիզոն մեռեր է հագիւ ծովէն ազատած.
Օհանը չկայ, Օհաննէսը չկայ, մէկ գիւղի սղաքներ, որոնց

երեցագոյնն էր 45 և կրտսերագոյնը 18ամեայ: Վախ, վախ,
հագա՛ր վախ:

Քիչ մը պինդ կեցիր, քակենք այդ ծալուած թուղթե-
րէն մին, որ սակաւին արցունքոտ է:

«Քրիստոսի ծառայ Ակօէն շա՛տ բարեւ, մօրս Մազօին
(Մարգրիտ), եղբօրս Թաղէին, հարսներուն, սղոց ու ձժի-
րուն, քոյրերուս, մեզ հարցնող ամէն դրացնի ու բարեկամաց:

«Բերանս վրայ չերթար որ ըսեմ. բայց ի՛նչ կարող ենք
ընել. Աստուծոյ կամքն է, Մանօ այս աշուն մանկէն ի վեր՝
կը հաղար ու կը հաղար. մէկ օր հեռի տեղ մը գործի գացեր
էր. իրիկունը, բանթողէն ետքը, ձամբան անձրեւի բռնուե-
լով՝ ջուր խխում եղեր էր: Նոյն գիշեր շա՛տ հազաց, և առ-
տուն երբ ձայն սուր որ արթննայ գործի երթայ, չուղեց ան-
կողմէն ելլել: Ի՛նչ ունիս, Մա՛նօ, դո՛ւրպան: Կուչտս կը ցաւի.
վրաս հալ չկայ:

«Երկու օր անցաւ. Եսի՛ս աղայեցիկն որ Փրկիչն եր-
թայ, դժուարութեամբ յանձն առաւ: Իրիկունն եկայ. Մանօ
քալելով գացեր էր: Մէկ օր ետքը—կիրակի—գացի տեսայ,
պառկած էր անկողնին մէջ, դեղերու շիշեր իր գլխուն վերեւ
դրուած էին. աչքերը բացաւ, և տեսնելով զիս՝ խնդաց:
Ժամ մի կեցայ ու ետքը մնաս բարով ըսի: Կէս մանիքիէ ալ
գաղտնի հիւանդագահին՝ որ քովերս կը դառնար՝ ձեռքը փեցի,
և աղաչեցի որ աղէկ նայի Ասածու սիրուն. զաւկի, մօր, տան
ու սղի տէր է ըսի, և դարձայ մեր խանը ոտքս առաջ,
սիրոտս ետեւ: Գիշերն երազիս մէջ Մանօն տեսայ, ալ հիւան-
դութիւն չունէր. հագն անցած էր, վրայ եկած, և երեսին
կարծրութիւնն ալ առջի պէս էր: Իր փեսութեան լաթերն
հագած էր:— Ո՛ր կ'երթաս, Մա՛նօ. ձէն չտուաւ, և մատովը
միայն երկինք ցցուց: Վախով արթնցայ. աղօք կողմը տակա-
ւին կարմրած չէր. երագս բարեգուշակ չերեւցաւ ինծի. ոչ մէ-
կու բան մը ըսի, և գացի մեր խահուէն: Տրտում նստած էի:
Արեւն երեւցաւ. ըսին թէ մարդ մը քեզ կը փնտռէ: Հասկցայ,
ալ Մանօն չկար: Երկու հոգի կանք գացինք: Ախ, Մանօն

պատանքի մէջ էր. գերեզման տարինք: Օրհնեալ ըլլայ մեր զարիւղ տէրտէրը. խեղճուկ ձէնով հանգստեան կարգն ամբողջ կատարեց: Վերջը գերեզմանն ալ կնքեց խաչով ու ըսաւ. «Կնիքս անշարժ եղիցի»: Իրաւ, Մարգօս, միտքս դբեր էի որ եթէ Աստուծով աղէկնայ, առջի գարուն հասած չհասած՝ Մանօն հայրենիք դրկեմ. գոնէ մեր գերեզմանոցը կը տանէիք և հօրս քով կը հանգչեցնէիք դայն, և ամէն շաբաթ՝ գիշեր՝ խուկ կը ծխէիր իր գերեզմանին քով: Բայց ինչ ընենք. Աստուծոյ կամքն այս է եղեր: Դուք ողջ կեցիք, մայրս:»

Միւս թուղթերը չխառնենք: Միայն սաչափն ալ ըսեմ որ ճրագները չմարած առններու մէջ, շատ կարօտագին սիրտերու մէջ՝ այսպէս ջերմագոյն յոյսեր կը մարին ի սպառ. մին կը թողու մատաղ որբեր ու մանկամարդ այրի մը. միւսը մայր, ծերուկ հայր և տնակ մը որուն համար էր ամէն բան:

Ղարիպն ալ տուն տեղ, լացող ու խնդացող ունի եղեր. զարմանալի բան չէ՞ այս:

ՀՐԱՆԴ

ՀՐԱՆԴ (ՄԵԼՔՈՆ ԿԻՒՐՃԵԱՆ). — Մեկքն կիւրճեան նկարագրած է պանդուխտի կեանքը Պոլսոյ խաներուն մէջ, իրապաշտ եւ կենդանի վրձինով, թաթառուն զգացումով եւ ջերմութեամբ: «Պանդուխտի կեանքէն» պատուիկները պիտի մնան Հրանդի գեղեցկագոյն էջերը, որոնց մէջ կայ ե՛լ հովուերգական շունչ, ե՛լ անկեղծութիւն, ե՛լ իրապաշտական տաղանդ:

ՃՐԱՆԸ. ԳՐԱԿԱՆՈՒՔԻՆ

Փ Ի Ղ Ե Ր Ը

Անծիր ծովու կը նմանի աւազն հիր
Որ անշըշուկ կը շողշողայ իր լայն գոգին մէջ կըբաժ.
Վէտովտում մը կը լեցընէ անյարիր
Մարդաբընակ հորիզոնը պըղինձ շոգով միգամած:

Ոչ կեանք, ոչ ձայն: Առիւծները կուշտ համակ՝
Կը քընանան խորն անձաւին փարսախներով հեռակայ.
Ընծուղար ջուր կ'ըմպէ ակէն կապուտակ
Արմաւենուոյն տակ, հոն վարը, զոր յովազն ալ կը նանչնայ:

Ոչ մէկ թռչուն կ'անցնի հոնկէ թեւապար,
Կոծելով օդն ուր հիւ կուգայ բոց արեգակ մը անհուն.
Մերթ քունին մէջ տաքցած պօսն մեղմաբար
Կը վէտովտէ իր քամակը լի թեփերով փողփողուն:

Այսպէս կ'այրի, երկինքին տակ, միջոցն հուր,
Բայց ամէն բան մինչ կը նիրհէ ամայութեանց մէջ մըռայլ,
Կոշտ նամբորդներ, այդ փիղերը ծուռումուռ,
Բընավայրը կ'երթան իրենց, աւազուտէն յամրաբայլ:

Թուխ զանգուածներ, հորիզոնին մէկ ծայրէն
Կուզան փոշին ամբառնալով. եւ հեռուէն կը տեսնես
Թէ, որպէս զի ուղիղ նամբէն դուրս չելին,
Լայն ոտքովսին կը փըլցընեն կոյտ աւազներ բարձրադէզ:

Ծեր պետ մ'է որ կ'երթայ խումբին առջեւէն,
Մարմինն է հերձ, կեանքէն կրժուած, փոտած բունի մը հանգոյն.

Գլուխը ժայռ մ'է. կը կամարի ու ժգնօրէն
Աղեղն ալ իր ողնայարին ճիգերէն իսկ փոքրագոյն:

Չի դանդաղիր իր քալուածքը, չերթար շուտ.
Ընկերները փոշոտ շիտակ կը տանի բուն վախճանին.
Եւ փորելով ետեւնին փոս մ'աւազուտ
Նահապետին հետքէն կ'երթան ուխտաւորներն անագին:

Ականջնին թօշ, վրիժակնուն մէջ պատիժնին,
Կ'երթան փակաչք, ու կը մըխայ փորերնին ալ բաբախուն.
Քրտինքներնին հուր օդին մէջ կը ցնդին
Մըշուշի պէս. ուր կը բզզան բիւր միջատներ թոցագոյն:

Ի՞նչ փոյթ ծարաւն ու ճաններն ալ գիշախանծ.
Եւ արեւը որ կը մըկէ սեւ կռնակներ փոթ ու լայն.
Անոնք՝ ճամբան՝ կ'երագեն վայրը լըքուած,
Թըզենիի անտառները, իրենց ցեղին ապաստան:

Պիտի տեսնեն գետն ալ հոսող լեռնէն վար,
Ուր կը լողայ ձիագետին մըռնչելով անալուր,
Ուր շուքերնին՝ լուսնով ճերմակ՝ կը ցոլար,
Կնիւնները կոխկըռտելով երբ կ'իջնէին խըմլ ջուր:

Ուստի կ'անցնին կերթան դանդաղ քաջասիրտ,
Սեւ տողի պէս՝ ծայրածաւալ աւազներէն ալ անդին:
Անապատը կ'ըլլայ նորէն անխըլիբա՝
Երբոր այդ լորտ ուղեւորներն հորիզոնէն կ'անհետին:

Թարգմ. Չ. Ա.

ԼԵՔՈՆԹ ՏԵ ԼԻԼ

Մ Ա Ր Տ Կ Ո Ց

1

Տիեզերահուշակ անգլիացի գիտնական Սըր Չարլզ Պօլլ-
թըն՝ արար-աշխարհ տաքի տակ է տուած, ուսումնասիրելով
զանազան ժողովուրդներու և մանուկներու հոգին, բնորոշչու
համար անոնց ազգային յատկանշական գծերը:

Իր այդ նպատակին հասած է անիկա բաւական ինքնօրի-
նակ կերպով, լւրաքանչիւր երկրի մէջ ուսուցչին կամ ու-
սուցչուհիին առաջարկելով, իր ներկայութեան, մանուկներուն
պատմիլ տալու փոքրիկ, ինքնահար պատմութիւն մը, որ ըլլայ
այնքան պարզ, որ նոյն իսկ յետամնաց ժողովուրդներու մա-
նուկները կարողանան զայն շատ լաւ հասկնալ: Այդ միջոցին
ինք կը դիտէ մանուկները՝ հասկնալու համար այն սուբու-
րութիւնը, որ փոքրիկ պատմութիւնը կը թողու անոնց վրայ:
Եւ այդ միջոցով ալ, ինչ որ կը տեսնէ ինք, գաղափար կը
կազմէ այս կամ այն ժողովրդի հոգեկան կազմութեան յատ-
կութիւններուն վրայ:

Այցելելէ ետք Քափուա, Շիքաիօ, Մելպուրն և Թոքիօ,
եկած էր Փարիզ: Կ'ըսէին թէ մինչև այդ ստուն անոր փորձերը
ո՛չ մէկ տեղ որոշ, չօջափելի արդիւնք տուած էին: Ամէն տեղ
ստացուած ապաւորութիւնը անորոշ եղած էր. ամէն տեղ անոր
փոքրիկ պատմութիւնը, փորձաքարը, լսուած էր մանուկ հա-
սարակութենէն՝ առանց զգայութեան առանձին կենդանի և
ջերմ արտայայտութեան: Փարիզ՝ իր նպատակին համար՝ Սըր
Չարլզին ծանօթացուցին հին մայրական դպրոցը, որ կը գըրա-
նուէր բանուորական խիտ հասարակութեամբ բնակուած Մե-
նիլմոնթան արուարձանը, — «Քարտաշներու» թաղին մէջ:

2

Դպրոցին պաշտօնէութիւնը առաջուց ազդարարութիւն
ստանալով Սըր Չարլզի այցելութեան նկատմամբ, հապճեղ

պատրաստութիւններ էր տեսած, բարձրաստիճան հիւրին ընդունելութեան համար:

Մանուկներու կոչիկները պայծառ կը փայլէին, ստացած ըլլալով ներկի յաւելիւս բաժին. իսկ իրենց քիթերը, սովորաբար կասկածելի կերպով գունատ և անփայլ, այնպէս էին փայլեր, որ կարծես թէ անոնց վրայէն ալ անցած ըլլար խոզանակին նորոգող փայլը:

Ոչ տեսչուհին և ոչ ուսուցչուհիները գիտէին թէ ինչ էր այցելութեան բուն նպատակը. և այդ անյայտութիւնը աւելի կը յուզէր գիրենք: Գիտէին միայն որ հռչակաւոր մասնագէտ գիտնականը իրենց փոքրիկները պիտի ննթարկէ ինչ որ կարելոր դիտողութիւններու և հետախուզման:

Ահա թէ ինչու տեսչուհին անհրաժեշտ համարեց դահլիճը հաւաքած ամբողջ երեք դասարաններու իր բոլոր սանիկներուն ուղղել խրատական խօսքեր, որոնք թէեւ ընդհանուր արտայայտութիւններ էին, բայց և այնպէս բաւական ազդու.

«— Այն պարոնը, որ այսօր պիտի գայ մեր դպրոցը, այցելելու վրայ է արար-աշխարհի դպրոցները: Անիկա տեսեր է կամ պիտի տեսնէ ե՛ւ Գերմանացի, ե՛ւ Իտալացի, ե՛ւ Պափիլի, ե՛ւ Չինացի փոքրիկները: Իսկ գիտէ՞ք թէ ինչու կը ճամբորդէ այդպէս: Որպէս զի իմանայ թէ աշխարհիս վրայ ո՛ր երեխաներն են ամէնէն խելօք: Եւ որպէս զի դուք ըլլաք առաջինը ամբողջ աշխարհի, ձեզ պիտի պահէք հնարաւոր չափով խիստ հանդարտ և համեստ: Չարութիւն չընէք, չի պոռաք, չի կռուիք, ըլլաք քաղաքավար և վայելուչ: Այն ժամանակ Սըր Չարլզ կ'ըսէ թէ, — ո՛չ մէկ տեղ ինք տեսած է այնպէս սիրելի, հնազանդ և օրինակելի մանուկներ, ինչպէս այստեղ, թէ անիկա երբեք տեսած չէ այնպիսի խաղաղ և բարոյակիրթ դպրոց, որպիսին է մերը: Եւ երբ անոր հարցնեն թէ աշխարհի վրայ ո՞ր մանուկներն են ամէնէն խելօքը, առանց մտածելու պիտի պատասխանէ. «Իէ՛հ, «Քարապաններու» թաղին մանկապարտէզին մանուկները...»:

Օգտուելով մանուկներու նախաձայնի դադարէն, տեսչու-

3

հին դպրոցէն մեկնեցաւ՝ վերջին կարգադրութիւններն ստանալու համար տարրական դպրոցներու ընդհանուր վերաեսուէչէն, որ նոյնպէս խիստ հետաքրքրուած էր կատարուելիք փորձով:

Բայց տեսչուհին դեռ չէր վերադարձեր, երբ եկաւ Չարլզ Պոյթըն և ինդրեց զինքն առաջնորդել «մեծերու» դասարանը, այսինքն 5-6 տարեկան մանուկներու մօտ:

Տեսչուհին օգնականուհի՝ օրիորդ Պօրտ, որ զբաղած էր նոյն դասարանով, դասն ընդհատեց՝ հիւրն ընդունելու համար: Օր. Պօրտ՝ նուրբ, բարեկազմ, սեւ հագուած, անփայլ գունատ դէմքով, կ'արտայայտէր Մատօնայի բարի և հանդիստ դիմագծեր: Սըր Չարլզ այն տպաւորութիւնն ստացաւ թէ այդ կանոնաւոր դասին գեղեցկութիւնը հիանալիօրէն կը ներդաշնակուէր դպրոցին ամբողջ կարգ ու կանոնին դիմացկունութեան և հաւասարակշռութեան հետ, զոր ան զգացեր էր իր ամբողջ էութեամբ, երբ դեռ հազիւ էր մտեր դպրոցի յարկին տակ:

Իսկպպէս կարգ ու կանոնը զարմանալի, իտէպ էր:

Հազիւ թէ օրիորդը յօնքը շարժեց, և արդէն բոլոր աշակերտները ոտքի վրայ էին՝ ուղիղ և անթերի կերպով ճշտապահ: Դասարանին մէկ կողմը կը գտնուէին աղջիկները, ժապաւէններով վարպետօրէն և ղեղեցիկ կապուած մագերով. միւս կողմը՝ տղաները, որոնց անհնազանդ խոսքերը, երեւի, զիջելով պարագայի հանդիսաւորութեան, վարկեան մը հնազանդ պատկած էին թաց խողանակի եւ անհոգուն հարուածներէն:

Ձեռքի հազիւ նկատուի շարժում մը՝ և բոլորը առանց փոքր շշուկի մը կը նստին...

Անբասիր և օրինակելի կարգապահութիւն...

4

Այդ միջոցին Սըր Չարլզ կամացուկ կը խօսակցէր օրիորդին հետ: Ահա օրիորդին դէմքը մթազնեցաւ ինդրին անորոշութենէն առաջացած անհանգստութենէն. բայց կամաց կա-

մայ կը պայծառանայ : Համակրութեամբ գրուիլը կը շարժէ և կը ժպտի : Աւելի պարզ բան չի կրնար ըլլալ . ամբողջ խնդիրն այն է՝ որ գրատախտակին վրայ պատկերներ դծելով , միաժամանակ պատմէ բոլորին ծանօթ ընտանի կենդանի ոչխարին վրայ շատ սովորական պատմութիւն մը : Այս՝ այո՛ : Ամէնը-ամէնը տալ կարճաբայ , հանրածանօթ տեղեկութիւններ այդ կենդանիին վրայ , որ այնքան հնազանդ և հեղահամբոյժ է ու միաժամանակ մարդուն խիստ օգտակար իր բուրգով , կաթով և մտով : Միայն մէկ կէտ , յատկապէս շեշտուած Սրբ Զարլըզի կողմէն , կարծես քիչ մը կը շփոթեցնէ օրիորդը , և անոր նայուածքը տկամայ կ'ուզուի ետեւի լաւ շանտարուած շարքին կողմը : Բայց իսկոյն կը հանդատանայ , և իր գէմքը կրկին կ'արտայայտէ լուսաւոր պատրաստակամութիւն և սիրալիր նախազգուշացում :

Անա Սրբ Զարլըզի համար՝ անկիւնը , օրիորդին սեղանին ուղղութեամբ աթոռ դրուած է : Դասը կը սկսի :

Մանուկներու ուշադրութիւնը երբեք չէ գրաւած յարգելի այցելուին ներկայութիւնը : Անա՛ նոր օրինակ մը եւս բարեկրթութեան և փրկարար կարգապահութեան , պատրաստ էք անշուշտ եղբակացնելու . . . :

Ո՛չ : Այս անգամ մանուկներու իտէպ կարգապահութիւնը եթէ ոչ ամբողջապէս , գոնէ մեծ մասով պարտական ենք օրիորդ Պօրտին , իբր վարպետ գծագրողի և հրաշալի պատմողի :

Անա նկարած է անիկա գեղեցիկ տեսարան մը , խորքին վրայ ոչխարը : Օրիորդին ձայնը և պատմելու ձևերը պատկերին կուտան որոշութիւն և հիւթեղութիւն , իսկ խիստ հանրածանօթ և սովորական նկարագրութիւններուն ու ձևերուն կուտան նոր կեանք և թարմ զոյններ : Բեմին վրայ կը պատկերանայ հովիւը , գոմը , մարդուն համար թանկագին բուրդին խուղումը :

Շուտով հետաքրքրութիւնը կ'աճի , երբ տախտակին վրայ կ'երևնայ մայր ոչխարը , միեւնոյն ժամանակ մանուկները կ'ի-

մանան կարգ մը հետաքրքիր մանրամասնութիւններ , օրինակ՝ պանիրին մէկ քանի տեսակները (ինչպէս բօքֆօրը) որ կը չինուին մ'չ թէ կովին , այլ ոչխարին կաթէն :

Վերջապէս , — և այստեղ հետաքրքրութիւնը կը հասնի իր բարձրագոյն կէտին , — անա մանուկներուն աչքին առջև է փոքրիկ գառնուկը , բոլորովին սպիտակ , որ կը խայտայ , կը ցատկաւ և քնքշօրէն կը մայէ : Փոքրիկ գառնուկն այնպէս զուարճալի , այնպէս հրաշալի է՝ որ մանուկներուն այտիկները կը շիկանան խանդաղատալի ժպիտով , իսկ շրթունքներն իրենք իրենց կ'ուզեն այդ սիրելի փոքրիկը համբուրել անուսուպանկութեամբ :

Մեւեղային լուսեան մէջ՝ ագահօրէն երկարած են մանուկներու գլուխները և լարուած ուշադրութիւնը կը շարժէ անոնց յօնքերը , կը գողացնէ քթի փափուկ շուրթերը , կը պրկէ բերանի անկիւնները , բառերը կը բռնուին թուշուր առն և անոնց խմաստին ուղն ու ծուծը կը ծծուի արագօրէն . . . :

Բայց յանկարծ Օրիորդը կը դադրի նկարելէ և կը դառնայ աշակերաներուն :

Իր գէմքը , որ բոլորէ մը սուս աչքին աչխուժ և արտայայտիչ էր , կը սառի , կ'անդգայտնայ՝ այնպիսի դաժան , անշարժ և սառն գեղեցիկութեամբ մը , որ կարծես իր մէջ կ'անդրադարձնէ բնութեան դաժան անդգայութիւնը , ճակատագրական անխուսափելին և սիեզերական երկաթեայ անխիղճ օրէնքները . . . Իր ձայնը կը հնչէ պարզ և որոշ , մտադրական անդգայութեամբ :

Մանուկները կը դալկանան , նախազգարով ինչ որ անաւոր , օրհասական բանի մը իրենց վրայ գալը : Եւ այդ գեղեցիկանային լուսեան մէջ՝ խօսքերը կը հնչին որոշ և դղրդազին , այնպէս որ , կարծես կը զարնուին անդունդի յատակին :

— Բայց և , մանուկներ , դուք գիտէք թէ պէտք է ուսել՝ ապրելու համար , իսկ կենդանիներու միտք գերազանց լաւ մտնող է . անիկա կուտայ ոյժ և կը նպաստէ հասակի աճման : Եւ դուք ամէնքդ , ի հարկէ կը սիրէք թէ՛ խաշած և թէ՛

տապկած գառան միսը՝ գեանախնձորով միասին : Եւ եթէ ընտելիւնը թոյլ կուտայ, եթէ այդպէս կարգադրուած է որ մարդիկ մտանին կենդանիներով, մեզի ուրիշ ոչինչ չի մնար ընել, բայց եթէ մորթել մեր գառնուկը :

Կարծես թէ արքայետող հոգեմաշ լուսթեան մէջ մտաւ աւելի մեծ լուսթիւն մը . . . մանուկներու շնչառութիւնը կանգ առաւ :

Իսկ Օրիորդը դարձաւ դէպ ի գրատախտակը և կրկին արագօրէն կաւիճի գծերը կը նկարագարողէին իր խօսակցութիւնը :

— Մենք կ'ուզենք գառնուկը մորթել, ուստի այդ բանին համար պէտք է ամէն ինչ պատրաստենք : Ահա այս՝ ցախատունն է, այս ալ սպանդանոցը . . . Ահա պարանը և կեռը՝ մորթուած գառնուկը կախելու համար, իսկ այս կոճղը կ'ըլլայ կառափնարան, ուր կ'անդամատան անոր մարմինը, — բայց ահա և դանակը . . . :

Սակայն այդ վայրկեանին դասարանն մտաւ ծառան և յայտնեց թէ ժամաներ է տիկին տեսչուհին :

Օրիորդը արագօրէն վար դրաւ կաւիճը և այցելուին առաջարկեց հետեւի իրեն : Սըր Զարլըզ հանդարտօրէն ոտքի ելաւ, Անգլիացիի յատուկ սիրալիբ պատրաստակամութեամբ :

Դասարանը քանի մը բուռէ մնաց առանց հսկողի :

5

Երբ Սըր Զարլըզ Պոլլիճընը տիար վերատեսչին ու տիկին տեսչուհիին հետ միասին, պաշտօնական ընդունելութեան բոլոր ձեւակերպութիւններով, դա՛րձեալ երեւաց դասարանի սեմին վրայ, — օրիորդ Պօրտի ծանր սեղանը, պետական իշխանութեան այդ կեղերմն ու պատուարը՝ մէկ կողմի վրայ էր չըջուած և անոր վրայ, գառնուկի նկարով սեւ տախտակին շուրջը, կը բարձրանար մարտկոց :

Գրասեղանները բերուած ու մէկ-մէկու վրայ էին դրուած, և դասարանին ամբողջ փոքրիկ բնակիչները խոնուեր էին այդ

կարծես գեանէն բուսած բերդին շուրջը, աջէն, ձախէն, առջևէն և ետեւէն . . . Մարտկոցի ճեղքերէն կը նայէին առանցիկ մանուկներու սպառնացող աչքերը, որոնք կարծես համադարկի պատրաստ հրացանի փողեր լլլային :

Ագամբ, այդ համակրելի տղան, դպրոցին առաջին աւազակը, իր խիտ, բաց խարտեայ գանգուրներու պեծուփ սանալուածքով, եզան երեսով, արջի, բարի քոթոթի հէրակէսեան կագմուածքով, կանգնած էր մէջտեղը, օրիորդ Պօրտի սեղանին մօտ, թիկունքը մարտկոցին և կարծես կը զեկավարէր զայն :

Եւ ներս մտնողները դեռ չէին կրցեր յայտնել իրենց զարմանքը, երբ Ագամ գլուխը շտկելով, դունչը առաջ ցցած, վեր բարձրացուցած ուսերով և մկանունքները ձգտած ձեւերով, որոնք բնադրաբար կձկուած էին և ծանր բուռնցքներ դարձած, անոնց երեսին գոռաց սա յեղափոխական ճիշդ .

— Մենք թոյլ չենք սար որ մորթեն գառնուկը :

Սրագ և ուժգին շարժումով, Սըր Զարլըզ կանգնեցուց տեսչուհին և վերատեսուչը, որոնք արդէն պատրաստ էին, ինչպէս պէտք էր, միջամտելու : Սըր Զարլըզ խնդրեց թող սալ իրեն վայրկեան մը դիտել և հասկնալ թէ ի՞նչ է այդ բոլորը :

Եւ Սըր Զարլըզ ամբողջ դասարանը դանդաղօրէն քննեց իր ազդու նայուածքով, որ ունէր առանձնապատուկ խորաթափանցութիւն, մեծութիւն և քաղաքակրթութեան զանազան աստիճաններու վրայ գանուող շատ ժողովուրդներու կեանքին գիտակ ըմբռնումը :

Չայներու, ժիւորի երկար, խառնիճաղանճ թրթռացումներ տարածուեցան դասարանին խաղաղութեան մէջ. Ագամի պոռպկէն յետոյ բոլոր աչքերը, բերանները, այտերը, լարուած և դողդղացող յուսահատութեան յանդգնութեամբ՝ կը կրկնէին մէկ բան .

— Մենք թոյլ չենք սար որ սպաննեն գառնուկը :

— Ա՛, մտածեց Սըր Զարլըզ . . . այդպէ՛ս ուրեմն, կը

նշանակէ որ այս ամբողջ փոքրիկ ժողովուրդը մէկ մարդու պէս սոքի է կանգնելու թոյլ զո՛հը պաշտպանելու :

Եւ յանկարծ , ազնիւ Անգլիացիին զգաց որ այդ մանկական ժխորին մէջ իր առջեւ կը հնչէ ամբողջ ցեղի մը աղաղակը . . . :

Մանկական բոլոր դէմքերն ալ կը գոռային խրաքանչիւրն իր ձեւով , — ուժով , աղերսանքով , սարսափով և գորովով . բայց ամբողջը կը յուզուէին ու կը դառնային հուժկու , հսկայական բողբ մը , հանդէպ ամէն տեսակի բռնութեան փորձի՝ անմեղ զոհին վրայ :

Սըր Չարլզի նայուածքն իսկոյն ուսումնասիրեց առանձին խմբակները :

Տղաներու և աղջիկներու խայտաճամուկ խառնուրդէն կը դատէր աւելի պարզորոշ տիպերը : Ահա ուժեղները , բայցճակատ վճռականները՝ ինչպէս Ադամը : Ահա վայրենիները իրենց ամօթխած , բայց կատաղի անվեհերութեամբ , ինչպէս Լէօնիա Կրան . . . Ամէնէն առաջ անոնք իրենց վրայ բեւեռեցին Անգլիացիին նայուածքը : Անոնցմէ յետոյ կու գար մայրական հերոսութեան ներկայացուցիչներու երկար շարքը , վսեմ՝ իր պարզութեամբ , — Էլինա Լիրլան , Լուիզա Քլուժէն և ուրիշները : Լարուած և դողդացող անոնց քնքուշ ու նուրբ դիմագծերը կը ցնցուէին յուզուած օրտերու խրաքանչէր վարկէն , բայց անընկճելի կանգնած էին իրենց դիրքին վրայ , պատրաստ նոյն իսկ մեռնելու , եթէ պէտք ըլլար :

Գասարանին սիրելիները , գեղեցիկ և պչրոտ Իրմա Կէպլին և Ժուլի Քազէն , աղերսալից և ակնածելի անձուիրութեամբ կը բողբէին , կարծես յանուն տիեզերական գեղեցկութեան , որուն մարմնացումն էին իրենք :

Բայց գուցէ աշխարհի մէջ գոյութիւն ունեցող գերագոյն գեղեցկութիւնը Սըր Չարլզին կը նայէր թշուառներու՝ հիւանդ կապիկի գլխով Ռիչարտին , սապատաւոր Վիտալին և կմախք-հիհար Պոնիպոլի փոս ընկած աչքերէն , անոնց ճանկրտուած ճակատներուն տակէն : Ինքնամոռացման հասնող

նուիրական կատաղութեամբ և խանդոտութեամբ մը՝ անոնք պատրաստ էին պաշտպանելու գառնուկը , երբեք թոյլ չտալու անոր սպանութիւնը . կարծես թէ իրենց անձնական թշուառութիւնը մարդկայնօրէն տանելի չարիքին վերջին սահճանն ըլլար :

Նոյնքան ազդու արգելք կը կարգացուէր նաև արատաւորներու , վատասերածներու երեսներուն վրայ . խոր և բուժվիշտը պահուած էր այնտեղ . անտէրները , աշխարհի զուլումէն և սուտէն արորուածները , կարծես , իրենց վհաս նայուածքով կ'ուզէին ըսել .

— Եթէ սպաննէք գառնուկը , յաւիտենական անէծքը կը ծանրանայ ձեր վրայ . . .

Նոյն իսկ ամենահնազանդ «համեստիկներ»ը , «խելօքներ»ը , հարուստ , «պատուաւոր» ընտանիքներու մանուկները , անոնք , զորս գպրոցի վարչութիւնը միւսներէն կը զանազանէր , որոնց նկատմամբ աշտուութեամբ կը վերաբերուէր ու իբր օրինակ ցոյց կու տար զանոնք , այդ Պիրտա Քաստօն և Լէօն Շէրօն , երկուքն ալ դպրոցական չքանչաններով ծածկուած կուրծքերով , ազնուօրէն և համարձակ կերպով կանգնած էին այնտեղ , մարտիոցին վրայ . թերեւս անոնք նոյն իսկ կը ցաւէին որ ստիպուած էին մասնակցիլ այդ խուլութեան , բայց . . . ուրիշ կերպ վարուիլ չէին կրնար . . .

Եւ անոնք , որ հոգած էին միշտ անօթի , որ ի ծնէ քաղցած էին , անոնք՝ որոնց անարիւն այտերն այնքան պէտք ունէին և կարօտ էին մսի , այդ խղճուկ , փոքր ինկած այտերը , որոնց պատճառով զլրենք կը կոչէին Անօթի Լուիզա և Բացբերան Շարլ մականուններով , նոյն իսկ անոնք՝ իրենց գայլի սովածութենէն մեռնող աչքերով ու ասամներովը , նոյն բանը կը խնդրէին . «Մենք չենք ուզեր . մենք չենք ուզեր : Ճիշտ չէ որ իբր թէ մենք երբ և իցէ անօթի ենք եղեր : Ներեցէ՛ք : Ներեցէ՛ք : Մենք այլևս երբեք չենք ըլլար . . . երբեք չենք ըլլար անօթի՝ . . . Մենք այլևս երբեք ուտելու բան չենք խնդրեր . . . » :

Վերջապէս Սրբ Զարլըզ, մարտկոցին առջեւ հանդիպեցու-
նոյնքան իմաստուն նայուածքի մը, ո՛չ, անսահման օրէն աւելի
իմաստուն քան իր նայուածքը: Թրիքօն, հնադարեան կեանքի
բոլոր տեսակներն ապրած իր դէմքով, Թրիքօն, որ անարտա-
յայտելի հեզնանքով մը կը խօսէր իր մօրը մասին, ըսելով թէ
«ան զիս հանգիստ կը ձգէ միայն ծեծի ժամանակ», առանց
օձիքի Թրիքօն, կարօած ու երիզներով կապկպուած ոտնա-
մաններով, կը ներկայայնէր էակ մը, որ հարիւր անգամ
սպաննուած է՝ բայց անսիրտիս, ի զարմանա բոլոր չըջապա-
տողներուն, միշտ ալ կանգնած է այն տեղը, իր տեղը, լացի
և արցունքի հովտին մէջ . . . :

Եւ զգալի էր, որ եթէ նոյն իսկ իր բոլոր ընկերները
սկսէին վախշիլ, ան միս մինակը կը մնար դիւքին վրայ կանգ-
նած, ճիշտ այնպէս, ինչպէս, կար,— ձեռքերը գրպաններուն
մէջ, մէկ կողմ ծռած կրծկալով, վարտիկէն դուրս ինկած չա-
պիկի կտորով — հերոսական դրօշակի այդ խորհրդանշանով —
կը մնար կանգնած, թշնամիին հարուածին դիմադրելով՝ իր
յանդուգն, վեր քաշած քթի ամբողջ քաջութիւնովը և ծիծա-
ղելի շրթունքներուն բարեհոգի-դառն ժպիտովը:

— Մենք թող չենք տար որ սպաննեն գառնուկը:

6

Այն ժամանակ Սրբ Զարլըզ Պօլլթըն անկեղծ սգեւորու-
թեամբ մարտկոցին առջեւ խոնարհեցուց իր հպարտ, ալեւոր
գլուխը, իբր յարգանքի նշան, որ ան սովորած էր խոնար-
հեցնել արար աշխարհի բոլոր ծայրերը, Ամերիկա, Ռուսաս-
տան, Ճարօն, Ժողովրդի կամքի բոլոր բուն արտայայտու-
թիւններուն առջեւ:

Ապա, աւելի հանդիսաւոր եղանակով մը, քան այն,
որով սովորութիւն ունէր կեցցէ՛ պօռալ բարձրաստիճան անձ-
նաւորութեանց դիւանագիտական ճաշերու ժամանակ, վեհ
չարժուածով մը բարձրացուց գլխարկը և «Քարտաչներու» թա-
ղին մատաղ սերունդին համար հնչեցուց.

— Կեցցեն մեծ ժողովուրդի մեծ մանուկները:

ԼԷՕՆ ՖՐԱՓԻԷ

Ս Ր Ի Ն Գ

Ե՛կ, իմ սրինգ, իմ բարեկամ սրտագին,
Նիհար շրթներդ, ո՛հ, երերուն
Դի՛ր դալկահար իմ շրթներուն,
Երգենք ու լանք, լանք ու երգենք տրտմագին:
Լ՛աց. զի լոկ քեզ գրտայ հատորն իմ սրտին.

Դու բարունակ էիր կանաչ
Երբ մի անգութ ձեռք անճանաչ
Կտրեց ըզքեզ, անջատեց մայրն ու որդին.
Եւ թող տուիր որ լանջիդ վրայ գալարուտ
Ծակեր բացին, վէրք երկաթի.
Թո՛ղ այդ վէրքէն, ըսիր, կաթի
Արիւն, բողոք՝ միակ սիտի վշտերուդ:

Ես ալ մանուկ էի անմեղ երբ վաղուց
Մի անձանօթ պատճառ վզիս
Լուծ մը դրաւ, ո՛րք կոչեց զիս,
Եւ հօր ու մօր սիրոյն կարօտ զիս թողուց:
Իմ ալ կուրծքըս ծակծկեցին ժանտ վէրքեր,
Եւ որպէս դուն սիրես որմին
Յնուու, լուել, մինչեւ որ մին
Չը յուզէ քեզ, չե՛ս հաւաքեր, չե՛ս երգեր,
Լուիկ մնջիկ սիրեմ եւ ես հեռու կալ
Ընկերութեան ժիտ ժխորէն,
Եւ իմ սրտին հոգւոյն խորէն
Ձննել, ըզգալ լոկ, զարմանալ ու խոկալ:

Թող երգեն, դաշնակ, քնար գեղգեղեն,
Յեկեղեցուոյ, ի գինետան

Աղօթք ու պար թուչին, խայտան՝
Թող այլք վայրեն հաճոյք մարմնի, հոգեղէն,

Ախ, իմ Սրինգ, աշխարհ յոյսով թող բերկրի,
Թող բաղդն անոր ժպտի յուսին,
Եկ, ես եւ դուն ի միասին
Կանք ու երգենք, մեր բաժինն այս է երկրի...:

Գ. ՊԵՇԿԵՐՅԱՆ

ԳՅԱՐԵՎԻՆ ՊԵՇԿԵՐՅԱՆ (1867—1891).— Խարբերդցի վաղամեռ բանաստեղծ. ունի անտիպ բաւական քերթուածներ, որոնցմէ Սրինգը հայ քնարական քերթողութեան մէկ անմահ վշտանքը պիտի մնայ:

Ն Պ Ա Ս Տ Ի Օ Ր Մ Ը

Առաւօտուն կանուխէն, գրեթէ արշալոյսին, ամբողջ լեցուած էր եկեղեցին բակը. ու մենք երբ աչքերնիս բացինք, կը լսէինք իրենց խուլ աղմուկը, անսահմանիկ աղմուկ, նման փոթորիկոտ ծովու հեռաւոր շշուէջին... Հիմա նոյն ամբողջ մեզ կը շրջապատէր, երբեմն սպառնազին կը բարձրանար մինչեւ Առաջնորդարանի սանդուղներէն վեր, երբեմն կը գոռար ու երբեմն կը հեծեծէր: Օրերէ, ամիսներէ ի վեր այնքան զրկուած սարեր էին, պահանջքը այնքան ստիպողական և մեծ եղած էր որ՝ իրենց փութկտուութեան մէջ տենդազին շուարում մը կար. երբեմն առաջ անցնելու տենչանքով զիրար կը կոխտռէին, սղոյք կը ձէչէին, ու սրտազին աղաղակներ մեզ կը ցնցէին ցաւազինօրէն:

Կարգապահութիւն պահել անկարելի էր, մենք յուսահատած էինք. ամբողջն մէկ տասներորդն իսկ գոհացնելու

իրեղէն շունէինք ու ստիպուած էինք մնացածին թիւեր ու փութուլաներ տալ, որպէս զի յառաջիկայ անգամներուն երբ խոստացուած ու յուսացուած զգեստեղէնները դային, իրենց բաժինը ստանային: Բայց թէ ինչպէս ընտրել անոնք՝ որ այսօր պիտի առնէին զգեստները... Ինչ դասաւորում կատարել, ինչ հիման վրայ ընդունիլ մէկը և մերժել միւսը, կամ պարզապէս յետաձգել զիմուսը: Յուսահատած ու շուարած էինք ու քանի՜ ամբողջ իր պահանջքը կը յայտնէր՝ այդ սարսափելի և խուլ աղմուկով, մենք տժգունած ու խորապէս յուզուած, իրարու երես կը նայէինք:

— Պէտք է ամէնէն դժբաղդները, ամէնէն շատ վշտացածները, պէտք է ձերերը, կոյրերը, հիւանդները ընտրել... կամ բազմաթիւ տղաք ունեցողները, բաւ մեզմէ մէկը...:

Բայց ամէնքն այ նոյն ատիճանով դժբաղդ ու կարօտ էին ու որքան որ հաւատացած էինք այդ ընտրութեան ձեւին անբաւականութեան վրայ՝ մտանք ամբողջն մէջ, նախ կոյրերը վնասուելու: Աղտեղութեան ու քրտինքի բարկ հոտ մը միջնորդար անշնչելի կը դարձնէր. բազմութիւնը այնքան հոծ էր որ գրեթէ իրարու հպած էին ու մենք քանիցս կորտուեցանք իրենց խիտ շարքերուն մէջ. երբ ձեռքս կը դնէի իրենց մարմնին, ձամբայ բանալու համար, — կասկածելի խոհաւորութիւն մը զիս կը կասեցնէր. բայց անմիջապէս շուրջի ահաւոր թշուառութիւնը քաջութիւն ու սիրտ կուտար մեզի ու մենք աւելի խոր կը թափանցէինք ամբողջն մէջ:

Պէտք էր ընտրել կոյրերը, անոնք որ անտէր ու նոյն իսկ զրկուած դաւազանէ՝ կը դեղեւէին իրենց անհաստատ սրունքներուն վրայ ու տարուած ամբողջ շարժումներէն՝ մէկ մը սողին կը նետուէին, մէկ մը անդին... Բազմութիւնը կազմուած էր մեծ մասամբ կիներէ. այրերու բացակայութիւնը աչքի կը դարձնէր, բայց կոյրերուն մէջ կային նաեւ ձերուսի այրեր ու իրենց երևոյթը ահաւոր էր:

Մէկիկ մէկիկ իրենց ձեռքերէն բռնած՝ առաջնորդեցինք

գիրենք. ճամբուն վրայ ամբոխը զայրոյթէն կը մոնչէր. ոմանք կը հայոյէին, ուրիշներ կը սպառնային. իւրաքանչիւր ոք տարուած իր անհատական դժբաղդութեան մեծութենէն՝ կը փափաքէր որ միմիայն իրմով զբաղէինք. կին մը մեր աչքերուն առաջքը յուսահատութենէն ցնցոտիները կը պատուէր, մազերը կը փետտէր ու իր բոլոր ցաւը կ'աղաղակէր այնպիսի ձայնով մը՝ որուն պատուտող շեշտէն կը ցնցուէին ամէնքը, ու պահ մը լռած ամբոխին վրայէն սարսուռ մը կ'անցնէր:

Ուրիշներ կը կառչէին մեզի, բռնի կը կեցնէին, կ'աղերսէին, իրենց արցունքով կը թրջէին մեր ձեռքերը. հակածակ մեր բացատրութիւններուն՝ չէին համոզուեր, չէին ուզեր սպասել ու մեր անկարողութիւնը կը տանջէր մեզ:

Գարձեալ միջոց մը հեռացած ամբոխէն այն սրահին մէջ՝ ուր հագուստները շարուած էին, զբաղեցանք բաժնելու: Կոյրերը մէկը միւսին կտուէն կը յառաջանային. իրենց թխացած և տոգոյն դէմքին վրայ լոյսէ զուրկ ու մեռած աչքերը կը սեւեռուէին մեր ուղղութեան. անոնք կը հետեւէին մեր ձայնին ու անձկութեամբ կը սպասէին մեր հրաւերին. առ հասարակ լուռ էին. շատ չէին խօսեր անոնք. իրենց մէջ ամփոփուած՝ ոմանք նոյն իսկ կարծես դեռ չէին հասկցած պատահածը:

Երկու օր առաջ տեսեր էի պառաւ մը՝ որ անընդհատ հանդիպողին կը հարցնէր թէ ի՞նչ եղաւ. ոչ ոք բացատրեր էր իրականութիւնը իր մանրամասնութիւններուն մէջ. ամէնքն ալ իրենց առանձին հոգերով գրաւուած էին. որսոււր լսեր էր միայն աղմուկը, լսեր էր վայնասուններ, լսեր էր հրդեհի ձարձատուները, խրացեր էր հրացաններու ձայնէն, — զգացեր էր բոցերու ջերմութիւնը կոնակին վրայ ու տարուած փախտական ամբոխի մը հոսանքէն, օր մը հօս, օր մը հոն քշուեր էր անգիտակցաբար, ու օրերով, շաբաթներով տեղեկութիւն էր մութացեր, կառչելով մէկ խուճիկին, աղերսելով իր շուրջը գանուողներուն, — ոչ ոք դեռ բարութիւնը ունեցեր էր իրեն պատմելու թէ ի՞նչ պատահեցաւ: Այս պատճա-

ռով էր որ դէմքը առեր էր սարսափի, անորոշութեան ու կասկածի արտայայտութիւն մը ու մտքին մէջ սեւեռուած էին կցկտուր անդեկութիւններ:

Հիմա իմ դէմն ունէի երիտասարդ կին մը. մէկ աչքը կորսուած ակնակապիճներուն խորութեանը մէջ ու միւսը ընդհակառակը ցցուած, ուռած, բլբլ տեղ կրկնով ձերմակ կուճակի պէս կարծրութիւն մը, այդ աչքը անհանգիստ ու թազուն կենդանութիւն մը ունէր, բանտարկուած կը թուէր ու կարծես պոթկալու կը միտէր. յարաշարժ ու ցայտուն՝ երկչոտութիւն ու անհանգստութիւն կը պատճառէր միանգամայն ու կը նայէր մեր նայուածքէն տարբեր նայուածքով մը:

Առանց խօսելու, ընտրեցինք մեր հագուստները, բայց վերջապէս հարկադրուեցանք հարցնել.

— Քանի՞ հոգի էք:

Պահ մը լուռ կեցաւ. կարծեցինք թէ չէր հասկցած. իր ձերմակ բլբլը անշարժացաւ. չրթունքը թոթովեցին: Ու սկսաւ հեծկտայ անվերջ. իր կուրծքը ցնցոտիներուն ներքեւէն կը բարձրանար ու կ'իջնէր. ո՞վ գիտէ ի՞նչ կը տեսնէր իր կուրծքի կեան մշանջենական մթութեանը մէջ:

Շատ անգամ կը պատահէր ասիկա. մեր հարցումը իրենց կը յիշեցնէր թէ այլևս ոչ ոք չունէին, կը յիշեցնէր իրենց բոլոր անոնք որ անդարձ կորսուած էին ու մենք յանցաւորի պէս չէինք գիտեր ի՞նչպէս ամռելի գիրենք:

Երբեմն իմայելու համար, փոխանակ հարցնելու թէ «քանի՞ հոգի էք», կը դնէինք դէպ մը հագուստ ու կ'ըսէինք.

— Այսպիսի կը բաւէ՞:

— Ինչո՞ւ չպիտի բաւէ. ո՞վ է մնացեր... իմ չոր գլուխս է մնացեր, ինչո՞ւ չպիտի բաւէ, ա՛խ...:

Ու անխուսափելի կերպով հետեւանքը նոյնը կ'ըլլար. դարձեալ լաց, դարձեալ հեծկտանք:

Ուրիշներ մեր ձեռքերէն կը քաշէին գեղեցիկ հագուստ մը, մէկ կողմ կը նետէին ու կը բողոքէին:

— Կոնակս առանց չապիկի է մնացեր, հոգերդ առնեմ,

բան մը տուէք ծածկուիմ, ա՛լ կը բաւէ՛, սգաւոր զլիսս
դեղեցիկ հագո՛ւստն է պակաս:

Ու կը պահանջեն սեւ, միշտ սեւ: Իրենց նայուածքը
կը փնտռէ դէզերուն մէջէն սեւը ու սգաւորի հագուստները:

Կոյրերու շարքը կ'անցնէր մեր առջեւէն. կային որ վի-
րաւորուած արտեւանունքներ ունէին և երբ լային՝ սարսա-
փելի էր. արցունքի հետ արիւն կը հոսէր այտերնուն վրայ.
Ճայրայեղ գգուչաւորութիւններ կ'ընէինք՝ իրենց ցաւը չգըր-
գուելու՝ իրենց գգայնութիւնները չարթնցնելու համար, բայց
զուր էր... , չեմ գիտեր ի՛նչպէս, առանց մեզ տեսնելու և
դեռ առանց մեր ձայնը լսելու՝ կը գգային թէ արամաղիր ենք
խղճալու իրենց վրայ, թէ մեր մէջը կապ մը կայ, որով ան-
միջապէս հաղորդակցութեան մէջ կ'ըլլանք իրենց հոգեկան
վիճակին հետ:

— Յաւերդ առնեմ, քո՛յրս, քեզի չըսենք, որո՛ւ
ըսենք. ո՛վ մեր տարտը կը հասնայ. օտարին սիրտը քարի
պէս կարծր է:

Ու մէկ հոգի մը կարող էր ամբողջ աշխարհ մը թըշ-
ուառութիւն ներկայացնել միայն, իր պատմութիւնը ընելով:

Դուրսը միշտ ամբոխը կը մոնչէր... : Քանի՛ սպասման
ժամերը կ'անցնէին, այնքան անհամբերութիւնը կը մեծնար...
Երբեմն մէկը, աւելի ճարպիկ, կամ մտրակուած պահանջին
ստիպարակամութենէն՝ արգելքներուն չանսարով ու ամբոխը
ճեղքելով կը հասնէր մինչեւ մեզի. ընդհանրապէս մայրերը
այս կերպով կուգային մեր մօտը:

Այսպէսով էր որ յանկարծ դուռը բացուեցաւ կոնակին
վրայ ու խելայեղ կին մը նետուեցաւ ներս. կոյրերը ահաբեկ,
խարխալելով իրարու զարնուեցան և ուրիշներ ընսզդով
ճամբայ տուին:

Երիտասարդ կին մըն էր. բաւական չնորհքով կը կրէր
իր լայն շարխարը ու բաղմաթիւ ծամեր կը կախուէին կոնակն
ի վար. գլուխը ծածկած էր ճերմակ քօղով, որուն ծայրը կը
ծածկէր նաև իր կզակը:

— Ա՛լ դիմանալու աստիճանը անցեր է ինձի համար...
գինովի ու խնթի պէս եմ... խղճացէ՛ք ինձի:

Ու թեւերուն վրայ կրած ծրարը բանալով՝ կարկանդակ մեզի:
— Ահաւասիկ... ա՛լ մնացածը դուք գիտէք:

Անհաւատալի նիհարութեամբ բոլորովին մերկ աղայ մը:
— Քանի՛ ամսու է այս աղան:

— Վեց ամսու, պատասխանեց մայրը...:

Մանկիկը իր հիւանդ աղու սրտմտած ու ախուր աչքե-
րովը կը նայէր մեզի. երբեմն լոյսէն շլացած՝ կը քթթէր ա-
նոնք ու իր կապկային դիմադիմերը կը ծամածռէր. ամբողջ
մարմինը մնացեր էր այնպէս, ինչպէս էր ծնած օրը, թերեւս
աւելի նուազեր էր. փորը գոգաւոր ու պարսպ կը թուէր.
ու թեւերը, ինչպէս սրունքները՝ բարակ ձողերու պէս նիհար
էին: Կինը իր անյաջող մայրութեան մէջ վիրաւորուած, կար-
տասուէր ու յաճախակի կը կրկնէր.

— Հինգ գաւկի մայր եմ, ոչ մէկը ասանկ չէ եղած:

Շատ անգամ տեսեր էինք սակայն այս երեւոյթով սղաք-
ներ՝ մայրերու դիրկը բոլոր նորածինները դէպքին և յաջոր-
դող օրերուն մէջ, շարունակական թշուառութեան ենթար-
կուած՝ վերածուէր էին հրէշներու. մեռնողներու թիւը շատ
մեծ էր, բայց անոնք որ դեռ կ'ուշանային մեռնելու՝ կը ներ-
կայացնէին նոյն պատկերը:

— Մեր ցաւը մէկ տեսակ չէ, մեր տարտը մէկ տեսակ
չէ, կը կրկնէր միօրինակ և հրգող ձայնով մը, դժբաղդ մայրը,
կարծես արձագանգ դառնալով մեր մտածումներուն:

Երբ զինքը գոհացնելէ ետքը՝ մեր կոյրերուն դարձանք,
ամբոխը հասած էր արդէն մինչեւ մեր սենեակին դուռը:

Կոյրերը սարսափած այդ տարօրինակ աղմուկէն՝ կը շտա-
պէին. իրենց գլուխները բարձր բռնած, սրունքները դեղե-
ւուն, կուգային դէպ ի մեզ ու երբեմն իրարու կը կրթնէին՝
յառաջանալու համար... այդ վիրաւորուած ու արիւնտու
աչքերը, այդ ճերմակ մշուշով ծածկուած բիւրերը, թարա-
խէն մաշած արտեւանունքներով՝ մեզի թէ՛ գթութիւն, թէ՛

վախ կը ներշնչէին. ու կային որ ունէին այնպիսի վախ աչքեր՝ որ անկարելի էր երեւակայել թէ ատեն մը նայուածքի լոյսը ճաճանչած է այդ ցամաքած ու ողորկ խորութիւններէն. մորթը ճակատէն կ'իջնէր այդ փոսերուն մէջ՝ առանց նոյն իսկ ծալք մը կազմելու արտեւանունքի միացած գծին վրայ . . . :

Ամէնքն ալ անտէր էին ու առանձին. ու ոմանք չէին դիտեր թէ ի՞նչ են եղեր իրենց ընտանիքին անդամները. մեռած էին թէ թափառական, թէ բանտարկուած . . . : Այս հարցումն էր որ կը յաճախէր իրենց սոճոյն շրթունքներուն վրայ .

— Հոս եկողներէն մէկը չըսա՞ւ թէ կայր հայր մը ունէի . . . :

Մեզի դժուար էր պատասխանել. աւելի դժուար էր իրենց տկար ու դողդոջուն յոյսը մարել. շատերը այդ յոյսովն է միայն որ կ'առաջնորդուէին կեանքի դժնդակ ճամբուն վրայ :

ԶԱՊԷԼ ԵՍԱՅԵԱՆ

ՏԿ. ԶԱՊԷԼ ԵՍԱՅԵԱՆ.— Իբրեւ արձակագիր եւ գրագիտուհի, թրքահայ Գրականութեան մէջ կը բռնէ առաջնակարգ տեղերէն մէկը. հանդարտ ոճ մը, որ չաճապարեր եւ կը խորանայ անընդհատ. զննելու եւ վերլուծելու զմայլելի կարողութիւններ՝ որ կը պատկերացնեն կեանքն ու դէպքերը երականութեան բոլոր կենդանութեամբն ու մանրամասն ճշտութեամբը, — ահա հիմնական գծերը Տիկին Եսայեանի գրականութեան: Այս յատկութիւնները կ'օժտեն զինքը վիպելու եւ նկարագրելու արուեստին մէջ, ուր Տիկին Զապէլ յայտ կուգայ սրալէս տաղանդաւոր վարպետ: Իր արտադրութիւններէն հրատարակուած են, Շնորհիվ Մարդիկ, Կեղծ Հաննարներ, եւ Աւերակներու Վրայ գործերը:

Մ Ծ Ի Ր Ի (1)

1

Սրանից առաջ մի քանի տարի, Այնտեղ, ուր Արագվ ու Կուր գետերի Ջրերին աղմուկով խառնուում իրար՝ Գրըկըւում են երկու քոյրերի նըման, Կար մի մենաստան: Կարող է այժմ էլ Անցորդը սարի ուսերից տեսնել Քանդուած դռների կանգուն սիւները, Վանքի կամարն ու աշտարակները: Բայց անուշահոտ ծուխը բուրվառի էլ չի վերանում կամարի տակին եւ ոչ լսում է աղօթողների երգը գիշերուայ ուշ ժամանակին: Այժմ մեն-մենակ զառամած մի ծեր՝ Աւերակների պահնորդ կիսամեռ, Ընկած մտքիցը մարդկանց եւ մահի, Սրբում է փոշին շիրմաքարերի, Ռոնք պատմում են անցած դարերի, Անցած փառքերի եւ նորա մասին թէ ի՞նչպէս ցնշուած իւր թագի տակին, Այս ինչ թագաւորն այն ժամանակին Իւր ժողովուրդը յանձնեց ընդունին: Այն օրից Աստոյ շնորհքը իջաւ եւ Վրաստանը ծաղկեց, ուճեացաւ Իւր այգիների շուքերում հով-հով, Բարեկամական զէնքով պաշտպանուած, Թըշնամիների ահից ապահով:

(1) ՄԾԻՐԻ վրացիէն կը նշանակի եմ դեհ, եկու, անապատական:

Մի ուռւ գիներալ Կովկաս լեռներից
 Մի անգամ դէպի Թիֆլիզ էր գալիս:
 Նա իւր հետ գերի մի մանուկ ունէր .
 Սա տրկարացաւ, չը կարաց տանել
 Նեղութիւնները հեռաւոր ճամբի:
 Հագիւ թէ լինէր նա վեց տարեկան,
 Այծեմնիկի պէս երկչոտ, վայրենի
 Եւ թոյլ ու ճկուն եղէգնի նրման:
 Սակայն նրա մէջ ցաւը տանջալի
 Զօրացրեց այն ժամ իրան հայրերի
 Աննկուն ոգին: Վիշտը լուռ տանում
 Եւ գէթ մանկական իւր շրթունքներից
 Մի թոյլ հառաչանք նոյն իսկ չէր հանում:
 Հացը նըշանով մերժում էր նա դէն
 Եւ խաղաղ, հպարտ մեռնում էր արդէն:
 Կարեկցութիւնից մեր ծեր վանական
 Հիւանդին խնամեց, տեց ապաստան .
 Այսպէս նա վանքի յարկի տակ մնաց
 Բարեկամական ձեռքով ազատուած:
 Բայց գո՛ւրկ մանկական զըւարթ հանոյքից՝
 Փախչում էր առաջ նա ամէն մէկից.
 Թափառում էր լուռ, մնակ, սրտաբեկ,
 Թառանջով նայում դէպի արեւելք,
 Մաշուելով մի լուռ անմեկին վըշտով—
 Իրան հայրենի երկրի կարօտով:
 Բայց գերութեանը շուտ ընտելացաւ,
 Օտարի լեզուն կամաց հասկացաւ .
 Հայր սուրբը կրնքեց, տուեց սուրբ հաղորդ,
 Եւ աշխարհային կեանքին անձանօթ,
 Արդէն ուզում էր ծաղիկ հասակում
 Արեղայական ընդունել կոչում՝

Երբոր մի անգամ աշնան գիշերով
 Նա անյայտացաւ: Շուրջը սարերով
 Զգւում էր անձայր անտառը մըթին:
 Երեք օր այնտեղ ի զուր փնտռեցին,
 Բայց յետոյ դաշտում անգգայ գտան
 Եւ վերադարձրին կրկին մենաստան:
 Նա սաստիկ քուճատ, թոյլ էր եւ նիհար,
 Կարծես աշխատել տանջուել էր երկար,
 Կամ հիւանդութիւն ու սով էր քաշել:
 Ձէր պտտասխանում հարցմունքներից նա
 Եւ թառամում էր օր օրի վըրայ:
 Այսպէս մօտեցաւ ժամը իր մահուան:
 Այնժամ նրա մօտ եկաւ արեղան
 Յորդորանքներով եւ աղերսելով:
 Հիւանդը՝ հպարտ նրան լսելով,
 Նստեց, մընացած ոյժը հաւաքեց,
 Եւ ա՛յսպէս երկար խօսալ սկսեց .

3

«Շնորհակալ եմ, որ այստեղ եկար
 Խոստովանանքս լրսելու համար:
 Միշտ լաւ է դարձեալ, որ սիրտըս ցաւոտ
 Ես թեթեւացնեմ, խօսքով մէկի մօտ .
 Սակայն ես մարդկանց չարիք չեմ արել,
 Իմ արարքները նորա համար էլ —
 Ի՞նչ օգուտ, եթէ խոստովանէի
 Իսկ հոգին մի՞թէ պատմել կը լինի:
 Ես քիչ եմ ապրել եւ այն էլ գերի .
 Այսպէս երկու կեանք մի աղմըկալի,
 Եւ ուն կեանքի հետ, որ տեսել եմ, ծեր,
 Ես կը փոխէի թէ հընար լինէր:
 Ես միայն մի մըտքի ոյժ եմ նանաչել,
 Մի—բայց բոցավառ կիրք եմ ունեցել .

Նա ինչպէս հրճի ապրել է իմ մէջ,
 Կրքծել է հոգիս, այրել մինչև վերջ:
 Նա ցնորքներն թուցրել, տարել է
 Այս նեղ խցերից անդորր աղօթքի
 Այն վեհ աշխարհը կրուի, աղմուկի,
 Ուր որ ժայռերը թագչում ամպերում,
 Մարդիկ արծուի պէս ազատ են ապրում.
 Ես իմ այդ կիրքը զիշերուայ մըթնով
 Պահել եմ վըշտով, արտասուքներով,
 Եւ այժմ երկնքի— երկրի առաջ այն
 Խոստովանում եմ ես բարձրաբարբառ
 Եւ չեմ աղերսում թողութեան համար:

4

«Ծերուկ, շատ անգամ իմացել եմ ես,
 Որ դու իմ կեանքը մահից փրկել ես.
 Ինչո՞ւ փրկեցիր: Մենակ ու դաժան,
 Փոթորկի պոկած տերեւի նրման,
 Մրուայլ պատերի միջում մեծացայ,
 Հոգով դեռ մանուկ, բախտով արեղայ,
 Չրկարողացայ ոչ ոքի ասել
 «Հայրիկ» ու «մայրիկ» սրբազան խօսքեր:
 Հարկաւ, քո միտքը այն էր, ծեղրունի,
 Որ մենաստանում ես խորթանայի
 Այսքան քաղցրալի այս անուններին.
 Չո՞ւր, հե՞տս են նրանց ձայները ծնել:
 Ես տեսնում էի, որ ուրիշները
 Հայրենիք, տուն, ընկեր, ծնող ունէին,
 Մինչդեռ չունէի ես նրանց նրման
 Ոչ թէ սիրելիք—այլ եւ գերեզման.
 Ես այնուհետեւ ի զուր չողբացի՝
 Այլ հոգուս միջումն այսպէս ուխտեցի

Որ երբ եւ իցէ, թէկուզ մի վայրկեան,
 Այս իմ բոցավառ կուրծքը մանկական
 Սեղմնմ կարօտով մի ուրիշ կրքծքի,
 Թէկուզ անձանօթ—միայն հարազատի:
 Բայց, աւա՛ղ, հիմա երազներըս այն
 Կորել են իրանց պերճանքով համայն,
 Եւ, ինչպէս օտար երկրում ապրեցի,
 Մեռնում եմ դարձեալ ես որբ ու գերի:»

5

«Ինձ չի վախեցնում գերեզմանն անեղ,
 Տանջանքն, ասում են, քրնում է այնտեղ
 Սառն յաւերժական լրուութեան միջում:
 Կեսանքից զրկուելն է ինձ մինակ տանջում:
 Ջահել եմ, ջահել... ունեցե՛լ ես դու
 Ճընորմունքները անհոգ պատանու.
 Կա՛մ չես ունեցել, կա՛մ մտանց ես արել,
 Թէ ինչպէս ես դու նախանձել, սիրել,
 Ի՛նչպէս է սիրտդ բաբախել ուժգին
 Կանաչ, դաշտերին վառ արեգակին,
 Անկիւնի թանձր բուրգից նայելիս,
 Ուր օդը թարմ է, եւ ուր մերթ զալիս
 Ու բարձր պատի խորունկ հեղքուածում,
 Բուքից վախեցած, կուչ եկած նստում,
 Պատրսպարում է փոքրիկ աղանիւն —
 Չրքնաղ զառակը անյայտ աշխարհի:
 Թող թէ դու, արդէն զառամած, թոյլ ես,
 Սիրուն աշխարհը յագեցրել է քեզ,
 Սըրտումդ անկատար էլ չունիս իղձեր...
 Էլ ի՞նչ ես ուզում, դու ապրել ես, ծե՛ր,
 Աշխարհքում ունիս մոռնալու մի բան.
 Չէ՞ որ կ'ապրէի ես էլ քեզ նրման:»

6

«Կուգես իմանայ՝ ազատութեան մէջ
 ես ինչե՛ր տեսայ:—Դաշտեր տեսայ պերճ,
 Բրլուրներ տեսայ, ուր կանաչ ծառեր,
 Ինչպէ՛ս շուրջպարի բրունած եղբայրներ,
 Չորս կողմից դալար պըսակ կապելով
 Շըշնչում էին թարմ խըմբակներով.
 Տեսայ դէզերը մուսլ ժայռերի,
 Երբ բաժանում էր վրտակը նրբանց.
 Նըրանց մտքերը հասկանում էի,—
 Վերեւիցն էր այս շնորհքն ինձ տրուած.
 Վաղո՛ւց, շատ վաղուց օդում տարածուած
 Այն քարէ գրկերն ամէն մի վայրկեան
 Լուռ փափաքում են իրար հանդիպման,
 Բայց օրեր անցնում, տարիք են անցում
 Եւ նրանք երբեք իրար չեն հասնում...:
 Բարձր լեռների շարքեր տեսայ ես՝
 Վեհ, հրաշալի ցնորքների պէս,
 Երբ արշալուսի ժամին վաղորդեան
 Նրանց գրլխները սեղանի նրման
 Ծխում են հանդարտ կապոյտ երկնքում,
 Եւ ամպը ամպի ետեւից ձրգում,
 Ինչպէս տարագնաց ըսպիտակ հաւքի
 Հեռու կողմերից չըող երամբ,
 Թողնելով գաղտնի իւր օթեւանը,
 Ուղղում է իւր չուն կողմն արեւելքի:
 Անօսը մշուշի միջիցը—հեռւում,
 Գոհարի նման փայլող ձիւներում
 Տեսայ այեւոր Կովկասն անսասան.
 Եւ ես չըգիտեմ թէ ընչի՛ցն էր այն,
 Բայց թեթեւացաւ սիրտս նոյն ժամայն.
 Ըսկսեց գաղտնի մի ծայն ինձ ասել

Թէ երբեմն այնտեղ ապրել եմ ես էլ...
 Եւ հետըզհետէ բացուեցաւ խաւար
 Անցեալն իմ մտքում պայծա՛ռ ու պայ-
 ծառ...»

7

«Եւ ես յիշեցի մեր տունն հայրական,
 Յիշեցի մեր ծորն եւ մեր շըրջական
 Շըւաքում ցրւած գիւղի տըները.
 Հսեցի իրիկուան ձէն ու ձուները
 Դէպի տուն վազող երամակների,
 Հեռու հաջոցը ծանօթ շրների:
 Միտս եկան թուխ-թուխ ծերունիները,
 Լուսնեակի լուսով իրիկունները
 Իմ հօր սրահի-շէմքի դէմուղէմ
 Նըստոտած խոհուն եւ խոժուարէմ.
 Եւ խանչանների պըղնձապատած
 Պատեանների փայլն... Եւ բոլորն յանկարծ
 Խառը շարքերով-երագի նրման
 Աչքիս առաջից արագ անցկացան:
 Հապա իմ համբըր, պատերազմական
 Իւր զգեստներով ի՛նչպէս կենդանի
 Աչքիս երեւաց, եւ միտքս եկան
 Ջրահի շըռինդը, փալն հըրացանի,
 Նորա հայեացքը հպարտ, աննկո՛ւն,
 Եւ իմ քոյրերը մատաղ, սիրասուն...
 Շողերը նրանց աղու աչքերի
 Եւ հնչիւնները երգի, խօսքերի,
 Որ ասել էին օրրանիս վըրայ...
 Այն ծորի միջով վտակ էր վազում,
 Աղմկող էր նա, սակայն ոչ խորին,
 Նրա ոսկեզոյն մանրիկ աւազում
 Խաղալու էի զընում կէսօրին,
 Եւ նայում էի աչքերըս յառած,

Երբ ալիքներին անձրեւից առաջ,
Դիպում էր թեւով սեւ ծիծեռնակը:
Յիշեցի եւ մեր խաղաղ տընակը,
Եւ օջաղի մօտ իրիկունները
Արած այն երկար պատմութիւնները,
Թէ ո՛նց են ապրել մարդիկ վաղեմի,
Երբ դեռ աշխարհքը ճոխ էր աւելի

8

«Կուզե՞ս իմանալ, թէ ես ի՛նչ արի
Ազատութեան մէջ: — Ապրե՛ցի ու կեանքս
Առանց այդ երեք երջանիկ օրի
Քո ուժաթափած ծերութիւնից էլ
Աւելի տխուր ու մռայլ կը լինէր:
Վաղո՛ւց, շատ վաղուց մտադրել եմ
Մի անգամ արձակ դաշտերին նայեմ,
Տեսնեմ աշխարհը սիրո՞ւն է արդեօք,
Տեսնեմ, ինչո՞ւ ենք զալիս մենք աշխարհ՝
Ազա՛տ ապրելու թէ բանտի համար:
Եւ այն զիշերուայ սոսկալի ժամին,
Երբ որոտմունքը վախեցրել էր ձեզ,
Սեղանի առաջ երբոր խըմբովին
Դուք ընկել էիք խրոնուած այնպէս՝
Ես վանքից փախայ: Օ՛, ինչպէս եղբայր
Ես կը գրկէի մըրրիկն հողմազայր.
Աչքերս ամպերի ետեւից տանում,
Ձեռքով շանթն էր բռնել ցանկանում...»

Դէ՛ ասա՛, հայրիկ,

Ինձ այս պատերու մը ի՛նչ պէտք է տալիք
Իմ փոթորկալի սըրտի եւ ահեղ
Այն որոտմունքի մտերմութեան տեղ...
Թրգ՛ւ. ՅՈՎ.Է. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ

ԼԵՐՍՈՆՏՈՎ

Բ Ի Ն Գ Է Օ Լ

Բիւնգէօլ՝ այն բարձր և անսման լեռն է, որ մեծ և փոքր
Հայաստանի կեդրոնը կամ սրտին վրայ բռնած է, և որ ա-
մէն հիմերէն և նորերէն կը համարուի Ազամայ Եղեմ դրախ-
տը: Ինքն անկողու է Տօրոսի լեռներու գօտիին, և Խաղկիայ
լեռներու շղթային: Ասոր գագաթն կլողը կը վայելէ անա-
պակ օդ, շատ ջինջ կ'երևայ իրեն երկնքի եթերը. քիչ մը
դէպի վար խեցեկով իր աչքերը, չուրջանակի կը տեսնէ Հա-
յաստանի ամէն կողմերը, կ'ողջունէ Մասիսները և Արագածը
համայն հիւսիսային և արևելեան կողմերով: Արմաւրի և
Գեւայ աւերակներու փոշիները կը նշմարէ իրբեւ արեւուն
չողին շամանդաղը, որ կուգան հոտուէտելու այս լեռան ան-
թիւ ծաղիկներու կոկոններն ու թերթերը:

Այստեղ Անիին գմբէթներուն ու բերդերու բեկորներուն
վրայ վայոյ դուերու արձագանգն ու սոյլը կը բերէ գարնան
սիւքը, և կը խառնէ Բիւնգէօլի բիւլբիւլներուն և հալուական
սրինգներու ձայներն անուշցնելու. Վասպուրականի ծովը,
Տիգրանակերան իր Միջագետով, Ծոփք, Բալայ հովիտը, Ե-
րիզա՝ Դերջանով, Կարինը կրկին Բասենով՝ Բիւնգէօլէն կ'երե-
ւին սրատեսներուն. և ասոնք Բիւնգէօլէն ջուր կ'ընդունին:

Արդէն Վարդօ, Խնուս, Շուշար, Գօշուգ, Բղի, Ճա-
պողջուր, Կարնոյ հովիտը, բոլորն այ Բիւնգէօլի ածուներն են.
և բնակիչները անկէ իրենց հացն ու ջուրը կ'ընդունին:

Տեսե՛ր ես Հայոց հին քերականներուն մէջ հայեր Յակոբ
նահապետի պատկերը, որ ընկողմանած կը քնանայ, և իր սրբ-
տէն ծառ մը կը բարձրանայ բազմատեսայ. և ոտներուն վրայի
պտուղներն են Իսրայէլի նահապետներն ու թագաւորները:
Տո՛ւր Հայաստանին ալ այդպիսի այրական պատկեր մը, որ
ընկողմանած ըլլայ իր պառեկին վրայ. անոր գանկն ըրէ՛ Մասիսը,
և աղեղնածեւ դաշտն Արարատայ՝ անոր յօնքերը: Պինչերը
կամ ընդունքը՝ ծով Կասպուսան և ծով Գեղամայ, իսկ աչկերը

դառն ու աղի լիճեր Որմեայ և Աղթամարայ: Իր մէկ թեւը տարածէ հիւսիսէն Կասպից ծովի ափերով, և ձեռքի մասները ցից պահելով՝ կը ձեւանայ Կովկասը. հարաւէն Վասպուրականի սահմանագլխով պարզէ՝ իր միւս թեւը մինչեւ Ծոցը Պարսից, և թաթիկը բացած ըլլայ Միջագետք և Թէերայ դաշտը: Իր ոտները ձիգ երկարացած հասնի մինչեւ Կասպից ծովի և Կիլիկիա, և այն ժամանակ Բիհագէօլը այդ պառկածին ճիշտ պորան եղած կ'ըլլայ: Միւս լեռները դիւրին է յարմարցնել կողերուն, որո՞ր աախաակին, թոքին պօռօճիկներուն և ողնաշարին: Գետերն ըրէ՝ արեան երակ, և անտառ ու մացառ՝ անոր մորթի մազերը, եւն: Բայց քնացած և ընկողմանած ըլլայ ան, ոչ թէ արթուն և ոչ թէ ոտքի վրայ, ոչ աշխատի, ոչ սւտէ, ոչ իր տեղէն ու դիրքէն երերայ: Ծնչէ միայն, և թոքերը տրոփեն, սիրտը բարախէ, բազիլարակը զարնէ և պորտը բաց ու խուր ընէ:

Բիհագէօլը դժնդակ տարտարոս մըն է ձմեռուան եղանակին, և դրախտ՝ գարնան և ամրան: Բիհագէօլը վեհ և ահաւոր չէ, այլ սիրուն. թագաւորի չի նմանիր, այլ թագուհի. քնքուշ է և փափուկ. կոյս մըն է պճնազարդ և փափկասուն. չնորճքի լեռն է քան թէ քաջերու և դիւցազուններու, ասոր համար իր վրայ եղած վէպերը ոչ Ազնաւորի, ոչ Դեւի, ոչ յաղթողի և ոչ զինուորի ու թագաւորի են, այլ սիրոյ, զուարճութեան, առողջութեան, գեղեցիկութեան և զուսանի: Որովորովեան անոր բիրապետեցողներուն և հազար ափերուն բուրրը բիւր տեսակ բոյսեր և ծաղիկներ փուռած են: Զրարքի մարգեր, ամենադալար բանջարներ և խոտեր իրենց արմատներով՝ ուտելու, բուժելու, գոյն գոյն ներկելու կը գործածեն. իր վայրի կենդանիները՝ առիւծ և վագր չեն, այլ եղնիկ և այծեամ: Հոն կովերը, մատակ ձիերը և մաքիները հօտով կ'արածին, հորթ, քուտակ և գառներ կը ծնանին: Հաւերն իրենց ձուերը ծաղիկներու բոյներուն մէջ ածելով թռիս կը նստին, և ձագերով կը թռչտին:

Հոս զբօսասէրները կուգան ուրախանալու, հիւանդները օդ և ջուրը ծծելով՝ կեանքը նորոգելու, կոյսեր և հարմները՝ ձեռագործի թելերը ներկելու համար ծաղիկ և արմատ ժողվելու, ժրաջան տանտիկիները բանջար ժողվելու, բժիշկները՝ ղեղ ու դարմանի համար ամէն բոյսէն ծիւ մը կամ ծաղիկ մը կամ թուփ մը առնելու, իսկ մեղուներու ազգոցն ու բզզոցը հիանալի դաշնակութիւն մը կուտան մարդոց և թռչուններու երգերուն, անասուններու բառաչին, գորակերու կառաչին, գլխացող առուակին ու սուլացող սիւքի ձայնին: Անթիւ, անհամար մեղուներ: Բայց միեւնոյն ժամանակ օձերն ալ կը սողոսկին այդ ծաղիկներու կողակի քովերէն, իրենք ալ կ'առնեն միեւնոյն ծաղիկներէն հիւթը և կը վայելին սուրբ օդը: Հոս մեղուներով մեղր կը շնուի, և օձերով թոյն:

ԳԱՐԵԳԻՆ ԵՊԻՍԿ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆՑ

ԳԱՐԵԳԻՆ ԵՊԻՍԿ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆՑ

ՁՏԵԱՆՑ (1840-1892). — Աշակերտ իրիմեանի, առաջին մշակողներէն մէկն է եղած գաւառական գրականութեան, նկարագրելով գողտը, համեզ ու ինքնատիպ սճով մը հայրենի երկիրը եւ բնանկարները, եւ հաւաքելով հայագագաբանական նիւթեր՝ հէքեաթ, զրոյց եւ աւանդութիւն:

Թողած է Գրոց-Բրոց, Հնոց-Նորոց, Մանանայ, Թորոս-Աղրար եւ Հանդի-Հոսով գործերը: Ունի տակաւին ձեռագիրներ՝ որ կը մնան անտիպ: Ծնած է Վան լիւ մեռած է Պոլիս:

ԱՐԱՔՍԻ ԱՐՏԱՍՈՒՔԸ

Մայր Արաքսի ափերով
Քայլամուր զընում եմ,
Հին հին դարուց յիշատակ
Ալեաց մէջը պըտրում եմ:

Բայց նոքա միշտ յեղեղուկ
Պըղտոր ջրով եզերքին
Դարիւ դարիւ խփելով
Փախչում էին լալագին:

— «Արա՛քս, ինչո՞ւ ձրկանց հետ
«Պար չես բռնում մանկական,
«Դու դեռ ծովը չը հասած
«Սըգաւոր ես ինձ նրման:

— «Ինչո՞ւ արցունք ցայտում են
«Քու սէգ, հըպարտ աչերից,
«Ինչո՞ւ արագ փախչում ես
«Այդ հարազատ ափերից»:

«Մի՛ պըղտորիլ յատակըդ,
«Հանդարտ հոսէ՛ խայտալով,
«Մանկութիւնը քու կարճ է.
«Շուտ կը հասնիս դէպի ծով:

«Վարդի թրփեր թո՛ղ բընին
«Քու հիւրքնկալ ափի մօտ,
«Սոխակները նոցա մէջ
«Երգեն մինչեւ առաւօտ:

«Մշտադալար ուռիներ
«Սառ ծոցի մէջ քու ջըրին
«Ճկուն ոստեր ու տերեւ
«Թող թաց անեն տապ օրին:

«Ափերիդ մօտ երգելու
«Հովիւք թող զան համարձակ,
«Գառն ու ուլը քու վընիտ
«Ջուրը մըտնեն միշտ արձակ:»

Մէջըր ուռցուց Արաքսը,
Փրփուր հանեց իր տակից,
Ամպի նրման գոռալով,
Էսպէս խօսեց յատակից:

— «Խիզա՛խ, անմիտ պատանի
«Նիրհըս ինչո՞ւ դարեւոր
«Վըղովում ես, նորոգում
«Իմ ցաւերը բնւրաւոր:

«Սիրելի մահից յետ
«Ե՞րբ ես տեսել, որ այրին
«Ոտքից գըլուխ պըճնուի
«Իր զարդերով թանկագին:

«Որի՞ համար զարդարուեմ,
«Որի՞ աչքը հրապուրեմ,
«Շատերն ինձ են ասելի,
«Շատերին ես օտար եմ:

«Իմ ազգակից զիժ Քուռը,
«Թէեւ այրի ինձ նման՝
«Ըստրկօրէն տանում է
«Քայթակղիջի կուռ շղթան:

«Բայց նա ինձ չէ՛ օրինակ,
«Ես Հայ՝ Հայիս կը հանչնամ,
«Օտար փեսայ չուզելով,
«Ես միշտ այրի կը մընամ:

«Կար ժամանակ, որ ես էլ
«Շըքեղազարդ հարսի պէս
«Հազար ու բիւր պըջըանքով
«Փախչում էի ափերէս:

«Յատակս պարզ ու վըճիտ,
«Կոհակները ոլորուն,
«Լուսաբերը մինչեւ այգ
«Ջրրիս միջին էր լողում:

«Ի՞նչըս մընաց էն օրից,
«Ո՞ր ջըրամօտ գեղերըս,
«Ո՞րը իմ շէն քաղաքից,
«Ո՞ր բերկրալի տեղերըս:

«Տուրքը ջրրի ամէն օր
«Իր սուրբ ծոցէն Արարատ
«Մայրախընամ ինձ սընունդ
«Պարգեւում է լիառատ:

«Բայց ես այն սուրբ ջըրերով
«Սուրբ Ակոբի աղբիւրին
«Պիտի ցօղեմ արտորա՞քն
«Իմ ատելի օտարին:

«Մինչ իմ որդիք—ս՛վ գիտէ,
«Ծարաւ, նօթի, անտէրունջ,
«Օտար աշխար յաճում են՝
«Թոյլ ոտքերով կիսաշունչ...

«Հեռո՛ւ, հեռու քըշեցին
«Բընիկ ազգը իմ հայկեան,
«Նորա տեղը ինձ տըուին
«Ազգ անկըրօն մոլեկան:

«Դոցամ համար զարդարեմ
«Իմ հիւրընկալ ափերը,
«Եւ կամ դոցամ հրապուրեմ
«Ճըպրոտ, պըլշած աչերը:

«Քանի որ իմ զաւակունք
«Այսպէս կը մընան պանդուխտ,
«Ինձ միշտ սըգաւոր կը տեսնէք.
«Այս է անխաբ իմ սուրբ ուխտ...»

էլ չը խօսեց Արաքսը,
Յորձանք տըուեց ահագին.
Օղակ օղակ օձի պէս
Առաջ սողաց մոլեգին:

Ռ. ՊՍՏԿԱՆԵԱՆ

ԳԱՄԱՌ ԳԱԹՐՊԱ (ՌԱՓԱՅԷԼ ՊՍՏԿԱՆԵԱՆ).— Թափայէլ Պատկանեան կովկասահայ մտաւորական վերածնութեան ռահպարանեւրէն մէկն է, զաւակը սերունդով գեղարուեստագէտ ու բանաստեղծական ձիրքերով օժտուած ընտանիքի մը: Ռ. Պատկանեան ծնած է Նոր-Նախիջեւան եւ իր ուսումը կատարելագործած է Դորպատի Տամալսարանը, ուր յՅոսկան Թուականներուն կը գտնուէր այն հայ ուսանողական խումբը՝ որ իր մտաւոր գործունէութեամբ հիմը դրաւ ռուսահայ ժողովրդական Գրականութեան. հին էին Դորպատի Տեղի-նակը «Միժեռնակ»ին, Միրիմանեան որ գրած է «Հայոց աղջիկներ», Քերովբէ Պատկանեան՝ որունն է «Ինձ համար չէ՛ դարձան գալը»: Այս խումբը առաջին անգամն ըլլալով կը կարգայ Արովիտանի «Վէրք Հայաստանի»ին ձեռագիրը, որ կը Թողու խոր տպաւորութիւն իրենց վրայ: 1852ին Ռ. Պատկանեան կ'անցնի Մոսկուա, ուր Գէորգ Քանանեանի եւ Մինաս Թիմուրեանի հետ կը սկսի հրատարակել բանաստեղծական հաւաքածուներ, ինքնուրոյն Թէ Թարգմանածոյ, ժողովրդական լեզուով եւ ժողովուրդին մէջ տարածելու նպատակով: Այդ

հաւաքածուները ստորագրուած էին Գամառ-Քաթիպա անունով, որ ոչ այլ ինչ էր՝ բայց եթէ Գէորգ Քանանեանի, Մինաս Թիմուրեանի եւ

Ռափայէլ Պատկանեանի անուններուն սկզբնատառերէն՝ Գ. Մ. Ռ. կազմուած Գամառ-Քաթիպա եւ մականուններուն առաջին վանկերէն՝ Քաթիպա, ամբողջացած կեղծանուն մը: Ահա 1854ին այս անունով հրատարակուած տաղարանին մէջ էր որ երեւցաւ Ռ. Պատկանեանի Մայր Արաբիկն, մէկը հայ քնարերգական բանաստեղծութեան գոհարներէն, անմահ իբրեւ երգ, փափկութեամբը հոն թաւալող վշտին ու անկեղծութեամբը զայն համակող խոր զգացումներուն:

Գամառ-Քաթիպա կեղծ անունը առաւ եղաւ միակ ստորագրութիւնը Ռ. Պատկանեանի, որով գրեց իր գործերը: Պատկանեանի երգերը ահագին յեղաշրջում բերած են հայ ժողովուրդին մէջ, արծարծելով հայրենասիրական զգացումը, հրաւիրելով թըրփուցանելով սղփային գիտակցութեան զարթումը:

Քահայերը ըմբոստութեան եւ թեան զարթումը:

Պատկանեանի բանաստեղծութիւնները կը բաժնուին երկու մասի, - հայրենասիրականներն ու երգիծականները: Հայրենասիրական բանաստեղծութեանց մէջ՝ հեղինակը երգելէ աւելի սեղան է թելագործել. նկատելով քերթողութիւնը ո՛չ թէ առուստ, այլ միջոց՝ քարոզելու եւ տարածելու որոշ ձգտումներ, չկայ ոչ մէկ հայ հեղինակ որուն երգերը այնքան ժողովրդականացած ու ծաւալած ըլլան, որքան Գամառ Քաթիպային: Ետզբաժ է նաեւ իր հայրենակցներուն թելուցանելը՝ կծու հեղձութեամբ, ուր յայտ կը բերէ մեծ տաղանդ: Այս սեռին կը պատկանին իր Փորտուղին Աւազը, Բարոյագրեմ, Քաղկեդոն, Իրացիկն. Վարդիւր, Զախու, Բաց աղբար գրուածքները:

Իր բոլոր գործերը ամփոփուած են երեք հատորներու մէջ: Ռ. Պատկանեան մեռաւ 1892ին Նոր-Նախիջեւանի մէջ, ուր կայ եւ իր մահարձանը:

Վ Ա Ն Ք Ը

Այբակայ ամբողջ գաւառում ոչ մի Հայ չէր մնացել. 24 գիւղեր բոլորովին աւերակ եւ դատարկ էին. բնակիչներին մասամբ կոտորել էին եւ մասամբ գերի էին տարել Քրդերը, իսկ մնացածները փախել էին Պարսից սահմանակից Սալմաստ եւ Սոմայի գաւառները, սպաստանելով տեղային Հայերի մօտ: Արշաւանքը այն սատիճան անակնկալ եւ յանկարծակի էր եղել, որ փախստականները հաղիւ կարողացել էին ազատել իրանց թշուառ գլուխը. իսկ առան, տեղ, կայք եւ անասուն, բոլորը թողել էին թշնամուն:

Զալալէդդիին արշաւանքը նման էր մի սարսափելի հեղեղի, որ մի անգամով չի վերջանում, որ գալիս է, յետոյ ընդհատուած է, եւ կրկին կատաղի հեղեղը սաստկանում է նոր եւ նոր յորձանքներով: Նա սկզբում իր հետ ունէր հինգ հազար ձիաւոր միայն, որոնցմով դուրս եկաւ Աղբակից. դիմում էր դէպի Բայազէդ. որ կողմում եւ անց էր կենում, թողնում էր իր ետեւից աւերակներ եւ ամայութիւն: Եւ այնուհետեւ, նրա արշաւանքի ձայնը լսելով հեռուոր տեղերի Քրդերը, խուճերով դուրս էին գալիս եւ դիմում էին դէպ ի իրանց սառնորդի բանակը: Այս վերջինները լրացնում էին ինչ որ պակաս էր թողել Զալալէդդիին: Հեղեղի յորձանքը այսպէսով կրկնուած էր եւ միեւնոյն երկիրը մի քանի անգամ ենթարկուած սաստատակութիւնների:

Զալալէդդինը, որպէս շէյխ եւ զօրավար, միակն էր որ յանձն առնց քրդերի գլխաւորութիւնը՝ սառնորդելու նրանց դէպի պատերազմի դաշար: Բայց Քրդելին առաւելապէս գրգռողը եւ նրանց կատաղութիւնը ոգևորողն էր մի ուրիշ շէյխ, որ իր տեղից չէր շարժուել, որ ամբողջ Քուրդխասանի հոգեւոր գլուխն էր համարուած եւ ներգործում էր իր սրբազան թղթերով Քրդերի դարայրէկիների, դալիների եւ մուֆթիների վրայ: Դա Շէյխ Իբրաղուլանն էր:

Բայց չի կարելի միանգամայն ուրանալ, որ Քրդերի մէջ եւս կան ազնիւ մարդիկ. նրանց մէջ կային և այնպիսիները, որոնք զուրկ չէին բարի զգացմունքներից, որոնք չէին մասնակցում վատ գործի: Այս տեսակ մարդերից մէկն էր Օմար աղան, իր հօտերով և երամակներով հարուստ Քուրդը, որ մի փոքրիկ ցեղի գլխաւորն էր: Նա չմասնակցեց Ջալալէդդինի արշաւանքին: Եւ լսելով անգութ ծերունու դիտաւորութիւնը՝ նա յառաջագոյն եկաւ Բարդուղէմիոս առաքեալի վանքը և յայտնեց վանահայր Եղիազար վարդապետին, թէ մի քանի օրից յետոյ ի՛նչ դառն վիճակ էր սպասում Աղբակայ Հայերին: Նա խորհուրդ տւեց վանահօրը՝ օգուտ քաղել վանքի անմատչելի ամրութիւններից, և այդ նւիրական բերքը ընտրել որպէս մի պաշտպանողական դիրք և այնտեղ հաւաքելով չրջակայ Հայոց գիւղօրայքի հարստութիւնները, այնտեղից ընդդիմանալ թշնամուն: Օմար աղան խոստացաւ ինքն էլ միանալ վանահօր հետ և իր խոստմունքը կատարեց գործով, որովհետեւ նա էլ երկիւղ ունէր Ջալալէդդինից, և նրա արշաւանքին չմասնակցելու համար վախճում էր ենթարկուել շէյխի վրէժինդրութեանը: Եւ այս պատճառով իր տան հարստութիւնը նա հաւաքեց վանքի մէջ և իր մարդիկներով պատրաստ էր հարկաւորած ժամանակ, միանալով Հայերի հետ, ընդդիմանալ թշնամուն:

Եղիազար հայր սուրբը ընդունեց իր վաղեմի բարեկամի՝ Օմար աղայի խորհուրդը, որի հաւատարմութեան վրայ կատարեալ վստահութիւն ունէր, և Բարթուղէմիոս առաքեալի վանքի չրջակայ Հայոց գիւղօրայքի թէ՛ ընակիչներին և թէ՛ նրանց կայքն ու անասունները հաւաքել տւեց վանքի մէջ:

Բարդուղէմիոս առաքեալի վանքը այն հնադարեան վանքերից մէկն է, որ իր գոյութիւնը պահպանում է Լուսաւսօրչի ժամանակներից: Ամբողջ տասնեւվեց դար պատեւադմելով ընտելեան խստութիւնների և բարբարոս ձեռքերի դէմ, այդ վանքը կանգնած է որպէս մի հսկայական յիշատակարան կրօնասէր Հայի նախկին ճարտարագիտութեան:

Վանքը բաւական ամուր դիրք ունի. նա կառուցւած է մի բլուրի բարձրաւանդակի վրայ, որի գագաթը արհեստական բանաւածքով աւելի եւս բարձրանալով, նրա վրայ գրւած է վանքի հիմնարկութիւնը: Բլուրին երեք կողմից չրջապատում է անագին խորութեամբ մի ձոր, որի միջով հոսում է Տիգրիսի վերին ճիւղերից մէկը, որ սովորաբար կոչւում է «Վանքի գետ»: Բլուրի չորրորդ կողմը միանում է մի լեռնային թեւքի հետ, որի վրայ գրած է մի Հայոց գիւղ, որը վանքի սեփականութիւնը լինելով, կոչւում է «Վանքի գիւղ»: Նա հարիւր քայլ հաղիւ հեռու կը լինի վանքից:

Վանքը պատած է պարիսպներով և աշտարակներով. նա ունի իր մէջ, բացի հոյակապ տաճարից, շատ խուցեր միաբանութեան համար և շատ ուրիշ ծածկոցներ վանքային արհեստեւթեան, մշակների և անասունների համար: Երբ Ջալալէդդինի արշաւանքի ձայնը հասաւ այս կողմերը, վանքի օթեւանները լիքն էին Աղբակայ ընակիչներով, իսկ նրանց թանկագին հարստութիւնները պահւած էին տաճարի գաղանի պահարաններում: Եւ «Վանքի գիւղում» հաւաքել էին նրանց անասունները:

«Վանքի գետը» որ հոսում էր ձորի միջով, իր եզերքում թողնում է բաւական ընդարձակ և հարթ տարածութիւն, որ պատած է խոտով և ներկայացնում է մի կանաչազարդ հովիտ, որ գարնան սկզբում վառւում է դեղնագոյն ծաղիկներով: Այս մարգագետինների վրայ արածում էին վանքին պատկանող ձիաների երամակները:

Մի առաւօտ, սարսափելով նկատեցին որ յիշեալ հովիտի վրայ, գետի ափերի մօտ, կազմւած էին բազմաթիւ վրաններ: Քրդերի խաչնարածները իրաւունք չունէին վանքի մօտ, նրա կալւածների վրայ գետեզել իրանց չաղրները. ուրեմն դրանք լինելու էին այն ինքնակոչ հիւրերը, որոնց ստակալի երկիւղով սպասում էին վանականները: Ամէնքը մեծ տազնապի մէջ ընկան: Ամէն կողմից ոչխարներ, կովեր և երկրագործական անասուններ սկսեցին քշել դէպի գիւղը:

Տագնապը աւելի մեծացաւ, երբ մի հովիւ լուր բերեց վանահօրը, թէ Զալպէդդէինը բազմաթիւ Քրդերով իջեւանել է վանքի մարգերի վրայ:

Վանահայր Եղիազար վարդապետը մի վիթխարի մարդ էր: Թէեւ նրա ականջները ծանր էին լուսւմ, բայց սնդադար գարծ ունենալով Քրդերի հետ, որպէս ասում են, նա «կէս Քուրդ» էր դարձել, այսինքն աներկիւղ այրական սիրտ էր ստացել: Երբ լսեց հովիւի բերած լուրը, նա ամէնեւին չզգաց այն յուսահատական երկիւղը, որ տիրում է թուրքախոս մարդերին՝ վտանգի բազմութեամբ: Վանահայրը նոյն միջոցում նուստած էր իր փոքրիկ խուցի մէջ և նրա մօտ գտնուում էր մի Քուրդի իշխան՝ բաւական համակրական դէմքով: Վերջինը Օմար ազան էր: Երկուսն էլ դուրս գնացին, երբ լսեցին հովիւի խօսքերը: Նրանք դիմեցին դէպի վանքի արեւելեան կողմը, որտեղից երեւում էր շէյխի բանակը: Թէ՛ վանահայրը և թէ՛ քուրդ ազնուականը, դիտակները ուղղելով դէպի բանակը, մի քանի բազմ շարունակ նստում էին:

— Նա է, — ասաց Օմար ազան վրդովւած ձայնով. ծերունի աւաղակը բաւական բազմութիւն է հաւաքել իր շուրջը:

— Ի՞նչ պէտք է արած, հարցրեց վանահայրը ոչ սակաւ խռովութեամբ:

— Ուրիշ հնար չկայ, պատասխանեց Քուրդը այժմ աւելի սառն կերպով. — դուք պատասխանեցէք ժողովրդին հաւաքելու վանքի պարիսպների մէջ, դռները փակել աւէք: Վանքը բաւական ամուր է պաշտարանելու համար:

— Ես էլ այսպէս եմ մտածում, պատասխանեց վարդապետը. — ես վանքի պահարաններում բաւական հրայսմաներ և վառօդ ունեմ թաքցրած. զգուշութեան համար վաղուց պահում էի ինձ մօտ. հիմա հանել կրտամ. պէտք է բաժանել նրանց, որոնք նետելու չնարձք ունեն. ես ձանաչում եմ շատերին մերթններից որ այդ գործին ընդունակ են:

— Իմ մարդիկներն էլ շուտով կըզան, ասաց Քուրդը:

— Ժամանակ կորցնել պէտք չէ. ինչ որ անելու էք, մի՛ ուշացնէք:

Վանահայրը հեռացաւ հարկաւորած պատրաստութիւնները կարգադրելու: Բայց Օմար ազան դեռ կանգնած էր աւաղակի տեղում և դիտակը ձեռին՝ նայում էր: Քրդերի մէջ շատ ազանդներ կան. այդ մարդը պատկանում էր մի ազանդի, որ հակառակ էր շէյխի դաւանութեան: Ազանդների տարբերութիւնը նոյն ազդեցութիւնն ունի Քրդերի վրայ, նոյն խտրութիւններն է ձգում նրանց մէջ, որպէս ցեղական տարբերութիւնները, մասնաւանդ երբ յարաբերութիւնները կրտուած են լինում թշնամական հանգամանքներով: Օմար ազանդի ցեղը այսպիսի պատճառներով բաժանուած էր այն ցեղերից, որ հաւաքել էին շէյխի շուրջը:

Բայց վանահօր դիտաւորութիւնը սաստիկ արգելքների հանդիպեցաւ ժողովրդի կողմից. ոչ ոք չցանկացաւ համաձայնել նրա հետ: — «Մեզ ամէնիս կը կոտորեն, ասում էին նրանք, — ո՞ւմ վրայ ենք ձեռք բարձրացնում. Քրդի մի մաղին դիպչել անկարելի է. մեզ կենդանի կ'այրեն, մեր որդիքը, մեր կանայքը կը կոտորեն: Մենք նրանց չենք բնդղումանայ, թո՛ղ գան, ինչ որ ուզում են թող տանեն, միայն մեզ և մեր սրղիներին խնայեն»...

— Կըզան, ձեր բոլոր ունեցածը կը տանեն և ձեզ ու ձեր որդիներին չեն խնայի... ասում էր վարդապետը արաստուքը աչքերում: — Ինձ ականջ դրէ՛ք, մեր սուրբ վանքը կը պահպանէ մեզ, մեր յոյսը թող նրա վրայ դնենք... Մեր մէջ շատ ազամարդեր կան... Օմար ազան էլ մեզ հետ կը լինի...

Բայց ոչ ոք չէր ուզում լսել նրան:

— «Անկարելի բան է, գոռում էր ամբոխը — եթէ դու ուզում ես մեզ փրկել, վեր առ քեզ հետ, աչքաչններին և ասնուաչններին, գնա՛ շէյխի մօտ, նրա ոտները համբուրի՛ր, աղաչի՛ր, պաղատի՛ր, ասա՛ ինչ որ ուզում է կը տանք, միայն թէ մեզ կենդանի թողնէ...»

Քաջասիրտ վարդապետը շատ խօսեց, երկար յորդորում էր և խրախուսում էր, բայց թուրափրտ և սարկացած ամբսիք չընդունեց նրա խորհուրդը: Վերջը նա ստիպւած եղաւ առնել իր հետ մի քանի ձերուներներ և քանաններ ու դիմել չէյխի մօտ:

Այն ժամանակ Օմար ազան մօտեցաւ նրան և ասաց այս խօսքերը.

— Ես դիտելի, որ այսպէս կը լինէր... բայց դու գուր ես գնում. քեզ կը բռնեն, կը պահեն և գուցէ կը սպաննեն...

— Պիտի գնամ, ձար չունեմ, թող սպաննեն... ասաց վշտացած վարդապետը: — Ժողովուրդը ինձ հանգիստ չի թողնում...

— Ինձ այսուհետեւ աւելորդ է այստեղ մնալ... ասաց քիւրտ ազնւականը:

— Ես էլ խորհուրդ չէի տալ մնալու համար, պատասխանեց վանահայրը. — գնացէ՛ք. Տէր ընդ ձեզ. միայն ընդունեցէք կատարել իմ վերջին խնդիրքը. առէ՛ք այդ բանալին. նոյն պահարանի մէջ, ուր թաքցրել եմ ձեր կայքը, այնտեղ երկու արկղներում պահուած են վանքի սրբութիւնները. տարէ՛ք ձեզ հետ, թող աւազակների ձեռքը չընկնեն. դուք միշտ այնքան հաւատ էք ունեցել դէպի մեր վանքը, որ ոչ մի քրիստոնէայ չի ունեցել:

— Կը տանեմ, միամիտ կոցէ՛ք, պատասխանեց Քուրդը: — Բայց դուք վեր առէ՛ք ձեզ հետ իմ մարդերից մէկը. նա հեռուից կը հետեւի ձեզ, և եթէ ձեզ բռնելու կամ պահելու լինեն, նա ինձ իմաց կը տայ:

Վանահայրը համբուրեցաւ իր բարեկամի հետ և սկսեց դիմել Շէյխի բանակը: Նա ամէնեւ յոյս չունէր թէ կը վերադառնայ այնտեղից և միւս անգամ կը տեսնի իր բարեկամին:

Նոյն միջոցում հասան Օմարի մարդիկը, բերկով իրենց հետ երեսունի չափ աւելորդ ձիւներ, և նա բարձել տւեց իրան պատկանող իրեղէնները, որ քանի օր առաջ սպանա-

վումիան համար բերել էր այնտեղ. նա չմտալաւ իր հետ վերառնել և այլ երկու արկղներ, որոնց մասին խնդրել էր վանահայրը. դժնայանք բացեց պարիսպի գազանի դռները եւ ազնիւ Քուրդը խիստ արուր սրտով համբուրեց տաճարի սուրբ սեղանը և հեռացաւ վանքից:

Վանահայր Եղիազար վարդապետը գնաց Շէյխի բանակը և այլեւս չվերադարձաւ այնտեղից...

ՐԱՖՖԻ

ՐԱՖՖԻ (ՅԱԿՈԲ ՄԵԼԻՔ-ՅԱԿՈԲԵԱՆ (1835-1898)). — Հայ վիպագրութեան հայրը եւ ամէնամեծ վարպետը: Րաֆֆին ծնած է Սալմաստի փայաջուկ գեւուը (Պարսկաստան), իր նախնական ուսումը առած է Իիֆլիսի գիմնազիւնին մէջ, ստեղծ մը հետեւած սուեւտուրի. այցելած է Թըրքահայաստանի արեւելեան գաւառները՝ Մուշ եւ Վան, ապա Կովկասի մէջ սկսած է պարսպիլ ուսուցչութեամբ, որու ընթացքին ծանօթացած է Գրիգոր Արծրունիի եւ անոր ընձեռած գրական օժանդակութեան շնորհիւ՝ կը գրած է յայտնագործել իր տաղանդը:

Րաֆֆիի ներշնչման եւ վիպագրութեան աղբիւրը՝ պատմական Հայաստանն է եւ Տաճկահայ իրական կեանքը. իր վէպերը ուրեմն կարելի է բաժնել երկու գլխաւոր մասի, համաձայն իրենց նիւթերուն, — անոնք՝ որոնց նիւթը առնուած է հայկական հին պատմութենէն, ինչպէս Դաւիթ Բեկը եւ Ստեփանը, եւ անոնք՝ որոնց նիւթը կը շոշափէ Տաճկահայաստանի ժամանակակից կեանքը՝ Զաւրիդիները, Խենքը եւ Կայծերը: Այս վէպերուն մէջ Րաֆֆին թէ՛ պատմաբան է, թէ՛ հրապարակագիր, թէ՛ վիպող եւ կը յիշեցնէ անգլիական գրականութեան Ուոլթըր-Սքոթը՝ անցեալը սգեկոսելու իր աննշման երեւակայութեամբ, եւ սօմանթիք գրողները՝ իր վիպելու եղանակովն ու ներկայացուցած յեղափոխական դեմքերուն անիրական տի-

պերովը: Կարելի է վճռականապէս ըսել թէ հայ նոր գրականութեան մէջ վիզագրութիւնը իր ճշմարիտ բարձրութեան եւ կատարելութեան առաջին հասցնողն եղաւ Բաֆֆին:

Բաֆֆին կը ներկայացնէ ամբողջութիւնն իսկ իր ժամանակակից հայ մտաւորականութեան տենչերուն, եւ իր վէպերուն մէջ հակադրելով Տաճկահայաստանի ստրկական լուծը անկախութեան ձգտող երիտասարդութեան իտէալներուն, կը քարոզէ ըմբոստութիւն եւ հրաւէր կը կարբայ դէպի Յեղափոխութիւնը: Այս պատճառով իր վէպերուն բացառական հերոսները անուած են իրական կեանքէն, մինչ իր դրական հերոսները մոացածին են. այսինքն անսնք՝ որ գոյութիւն չունին տակաւին, բայց հարկ է որ ստեղծուին: Իր մոգիչ լեզուն այնպիսի հզոր ներգործութիւն առաջ բերաւ ժամանակակից նորահաս սերունդին վրայ, որ կարելի է ըսել թէ հայ Յեղափոխութեան գործիչներէն մեծագոյն մասը կը գործէր Բաֆֆիի իտէալական տիպարներուն ազդեցութեան տակ, անոնց ներշնչումով եւ անոնց հաւատքով: Դրժուար չէ ուրեմն հասկնալ թէ ինչու Բաֆֆին տիրացած է այնպիսի ժողովրդականութեան մը, որուն նմանին ոչ մէկ հայ հեղինակ արժանացած է մինչեւ այսօր:

Արուեստի անսակէտով Բաֆֆիի գործերը աւհասարակ թույլ են. կը պարունակեն խոշոր գիծեր, տուանց մանրամասնութիւններու, ծանրաբեռնուած են յաճախ պատմագրական աւելորդաբանութիւններով, լի են կրկնութիւններով. եւ հասկնալի են այս թերութիւնները՝ քանի որ վիպագրողին մեծագոյն նպատակն է եղած՝ թելադրել, կրթել եւ մղել: Բայց երբ տեղ տեղ ուսմանթիք վիպագրողին ընդմէջէն կ'երեւի իրապաշտ գրագետը, պատկերները կը դառնան կենդանի, գունաւեղ եւ զմայլելի:

Վերը յիշուած գործերէն զատ, Բաֆֆին գրած է Խայգողի Յիշատակարանը, Ոսկի Ախաղաղը, Խաւնայի Մեղիխոբիւններ եւ ուրիշ շարք մը գործեր. Թարգմանած է Ղարաբաղի Ասղազիսը եւ Գայեկի Կսակը: Բաֆֆին մեռած եւ թաղուած է Թիֆլիս:

Նկար Ե. Արեւուկապետի

ՆԱԽԱԳԵՐՄԱՆԹԻՔ

Ձ Կ Ն Ո Ր Ս Ն Ե Ր Ը

— Այսօր դարձեալ անօթի ենք, գաւակներս; կ'ըսէր հայրը.
Այսօր դարձեալ անօթի ենք, սակայն վաղը, կը յուսամ որ
Ջուրերը քիչ մը աւելի կը հանդարտին... Ի՞նչ ընենք, բա՛ղդ...:

— Ո՛հ, ջուրերը որքան որ ալ եռուն ըլլան, հա՛յր, ես կ'երթամ,
կ'ըսէր որդին, վաղը քիչ մը դուն հոս նստէ մայրիկիս հետ,
Խեղճը ա՛հա, քանի որ է հիւրնդցած է նորէն...:

— Կ'ըլլայ:

Քիչ մըն ալ դուն դատէ, տղա՛ս, քիչ մըն ալ դուն աշխատէ,
Հայրդ, մայրդ, երկու խեղճուկ, ա՛լ մեռնելո՛ւ ենք քով քովի...»
Որդին դժգոհ նայուած քով մը խորհրդածեց, — իսկ մե՛նք, իսկ ե՛ս,
Ի՞նչպէս պիտի կրնամ ապրիլ երբ մեռնիք դուք, հա՛յր...:

Մինչ դուրսը

Որոտագոռ բանակի մը պէս կատաղի, հազարաւոր
Ալիքները ջղայնահար՝ դեռ ափունքը կը ծեծէին:

— Վաղը, տղա՛ս, մութն ու լուսուն, ուռկանները կը պատրաստես,
Բայց չմոռնա՛ս, քիչ մը պարան աւելի առ, քիչ մըն ալ սունկ...:
Սուրբատը երբոր բանաս, ալ մի՛ նայիր, թող որ խաղայ,
Մանուկի պէս է մակոյկը, հոգ մի՛ ըներ երբոր խաղայ,
Իր հանոյքին դուն մի՛ դպիր, բայց ամէն պահ արթուն կեցիր,
Որովհետեւ, ծով ըսածիդ հաւտալ չգա՛ր, կնկա՛յ պէս է...:

Դուրսը, երկար կոչերովը, հովը՝ կամշոտ
Կնոջ մը խուլ ժխորը կը տարտղնէր...

— Վաղը տղան մինակ պիտի երթայ ձուկի, այնպէ՛ս է:
— Ինքը երթալ ուզեց, «Դուն հոս կեցիր» կ'ըսէ ինձի:

— Հապա՛

եթէ անոր զախն առաջ ես մեռնի՛մ..

Այս վերջին խօսքով

Կինը մնաց մտասեւեռ: Հայր ու որդի շեղ ակնարկով
 Անոր տժգոյն շրթունքներուն ողորմագին սարսուռները
 Տեսնելով լուռ կը մնային: Իրենց գլխուն վրայ թռչտող
 Պատուհասը կը պատմէին անոնք այսպէս իրարու:
 Մինչդեռ դուքսը, փոթորիկը, ալ աւելի կատաղասաստ
 Բարախումով մը յորդագեռ՝ շուրջը սարսուռ տարածելով կը գոռար:

— Խեղճ պզտիկը վաղը ի՞նչպէս պիտի երթամ

Արեւածագին, ան միայնակ, հին տաշտի մը
 Կտոր փրթուե՛ն, յարմարցուած փուտ լարերուն
 Հետ զբաղած կը նաւարկէր: Ծովը իր նոյն զայրոյթովը
 Շառաչ շառաչ կը հարուածէր ու կը ճզմէր սեւ կողերը
 Հին, զոգաւոր տաշտուկին... Ո՛վ անթթու թիւն եւ ո՛վ յայտ:
 Ծովեզերքը, քարին վրայ, ճերմակ տեսիլ մը կարծես թէ
 Ձեռքովը ցոյց տալով ծովուն բացը, կ'ըսէր.
 «Ճակատագիրդ ալիքներուն մէջ է. քայլէ»:
 Կը քայլէ՛ խեղճ, կտորած տաշտը, կը քայլէ...
 «Ճակատագիրդ քայլին է... դեռ ցամաքին կը նայիս. օ՛ն...»
 Կը քայլէ, բայց ի՞նչպէս պիտի կրնայ տոկալ
 Հին ու հիւանդ տաշտուկ մը՝ զայրախուով այդ ջուրերուն...
 Հորիզոնին վրայ ծովը, կինն ալ տանը մէջ հոգեվարք... կը մահանան,
 Իսկ ծովեզրը, երեք տկա՛ր գիշերներու սպասումի բեռան տակ,
 Աղետահար, դատարկ տաշտի մը դէմ հայրը
 Բռունցքովը հեռուն կէտ մը ցուցնելով կը ծիծաղի.
 Դէմքին վրայ մթին, խեղդուկ ու ողբագին տրտունջներ:

ԹԷՎՖԻԳ ՖԻՔՐԷԹ

ԹԷՎՖԻԳ ՖԻՔՐԷԹ.— Մէկը թուրք գրականութեան նորա-
 րագոյն դէմքերէն, որոնք վերջին քսան տարուան ընթացքին հնչե-
 ցուցին թուրք քնարերգութիւնը:

Թէվֆիգ Ֆիքրէթ քնարերգակ մըն է, բայց իր քնարին վրայ
 խոր զգացումներ չեն որ կը թրթուան: Հովին ու ծովին, գեշերուան
 եւ լուսնակին երգէն է ան, որ իրերուն մինչեւ յատակը չի ընկեր, այլ
 կը հպի ու կ'անցնի: Կը թափառի ծովուն եզերքը, կը մտնէ ձկնորսի
 հիւղակներէն ներս, կը սուսուռի ամպերուն գոգը եւ կը թեւապարտ
 դէպի լուսինը:

Թէվֆիգ Ֆիքրէթ թուրք գրականութեան մեծագոյն սէմպոլիոթ
 բանաստեղծն է: Բունագետական շրջանին՝ երբ գրաքննութիւնը ամէն
 ձգտում արդիւած էր եւ թուրք գրա-
 գէտները նոյնպէս հարկադրուած էին
 իրենց սամբոջ ուժը սպառել ձեւի
 վարդացումն համար, Թէվֆիգ Ֆիքրէթ
 կը յօրինէր գեղեցիկ քերթուածներ,
 որոնց խորքէն կը յայտնուէին իր հա-
 մարումները, դաւանանքն ու յոյսերը:

Իր լեզուն սարգ է, սճը սիրուն եւ
 նոր. արուեստը թուրք տաղաչափու-
 թեան օրէնքներէն ձեռքազատ: Ինք
 դիւստըններէն է եղած այն ստիւա-
 թիւ բանաստեղծներուն, որոնք թուրք
 ստանաւորի պայմանագրական սեղ-
 մումներէն ձանձրացած, եւրոպական
 տաղաչափութեան արուեստը մշակե-
 ցին եւ այդ կերպով նոր շարժում մը
 ստեղծեցին իրենց շուրջ:

Թէվֆիգ Ֆիքրէթ, նորերուն եւ
 մանաւանդ նորագոյններուն մէջ, ու-
 նեցած է բաւական հետեւորդներ,
 որոնք ստիւայն ինկան չարիազանցու-
 թեան մէջ՝ դառնալով մերթ մեզի, մերթ թոյլ ու անարուեստ: Իր
 բանաստեղծական գլխաւոր գործն է Խորսախում Բեւար — Իրապար
 Նիխարէ—, որ կը պարունակէ բազմաթիւ քնարերգական քերթուածներ,
 բաւական սիրուն ու ներդաշնակ: Թէվֆիգ Ֆիքրէթ բազմաթիւ տարի-
 ներէ ի վեր Բօսթըրթ Գօլէճի թուրք գրականութեան սուսուցիչն է:

Մ Ե Ր Կ Դ Ե Ր Ի Ի Շ Ը

Ինչպէս չնիրը, այնպէս և մուրացիկները թիհրանում,
 ունին իրենց քաղաքամասը, որից այն կողմն անցնելու և մու-
 րալու իրաւունք չունին մի առժամանակ: Այդ բաժանումը մի
 քանի ամսից յետոյ, ըստ կրեւոյթին, փոփոխութեան է են-
 թարկուում: Մի քաղաքամասի մուրացիկը, որ ամիսներից ի
 վեր անդադար անցորդներին ձանձրացնում էր այդտեղ, յան-
 կարծ չի երեւում այլևս, և մի քանի օրից յետոյ պատահ-

մամբ հանդիպում էի նրան բոլորովին ուրիշ թաղում:

Սակայն այն մերկ դէբւիչը, որին միշտ տեսնում էի Լաւրազարի փողոցի ծայրին, ձիաքարչի վերջանալու կէտի մօտ սղպած — աւելի երկար էր նստել այդտեղ:

Նստել է անա պատի տակ, աւսարիական դեղատնատան կողքին, եթէ փողոցը քիչ չոր է: Եթէ շատ ցեխ է լինում, բարձրանում է Լաւրազարի այգու պատից դուրս ցցւած պատանդանի վրայ և նրա երկու ոտնաչափ լայնութիւնում կուչէ գալիս՝ մնում:

Փաթաթում է միակ մի վերարկուի մէջ: Ուրիշ հագուստ չունի: Առանց չափազանցութեան՝ այդ վերարկուն բաղկացած է հարկւր տեսակ ամէն ձևերի, ամէն գոյնի եւ ամէն մեծութեան կարկատաներից, որոնք միմեանց են կցած հաստ թելերով: Դէբւիչական վերարկու է և իրենք դէբւիչներն են շինում «Հզարմիցիս» են կոչում: Երբեմն, երբ տեղաւորելու համար բաց է անում վերարկուն, երեւում են նրա բոլորովին մերկանդամները սեւացած ու կապտած՝ ցրտից ու կեղտից:

Գլխին ունի թատածե թաղեայ սեւացած գլխարկ, որի տակից դէպի նեղ ձակատն ու քունքերն են իջնում պեխաւն ու միմեանց կցած մազեր:

Դէմքը փոքր է ու կարճ, աչքերը խոր եւ երազող: Կարճես նայում է, բայց չի տեսնում: Թիստ դժգոյն է, ձեռքերն ու տաները նիհարացել, ոսկոր են կարել, մուսիայի նման եղել, իսկ մերուքն ու բեխերը միմեանց խառնելով՝ անհետացրել են շրթունքները իրենց մէջ:

Միշտ սղպւած է, տեղիցը չի շարժւում: Եւ որովհետեւ ցուրտ է, ունի ծնկների վրայ, երկու ձեռքով բռնած, հողէ մի փոքրիկ կրակարան, որի մէջ, մօտակայ հացթուխից առած փոքրիկ կրակը նա աշխատում է միշտ անշէջ պահել, սաքութիւն ունենալու համար:

Երբ մի օր էլ անցնում էի կողքից, կանգ առի քիչ և ուղեցի տեսնել թէ ի՞նչ էր անում այդ այլանդակ դէբւիչը:

Չէր ազօթում. ոչ էլ երգում էր: Անցորդներ շատ կային, բայց ողորմութիւն իսկ չէր հայցում: Զգւած ու խամրած

հայեացքով նայում էր ամէնքին: Անցորդները յաճախ նրան էին նետում մի-մի սեւ փող: Դրամը ընկնում էր կողքին կամ գոգր: Չէր շարժւում. թողնում էր որ հաւաքւի:

Երբ մօտեցայ, զգաց հայեացքս, ծանրութեամբ գլուխը բարձրացրեց: Հազիւ նշմարւող հեգնականի նման մը ժպիտ սանկեց դէմքի վրայ, աչքերի անկիւններում:

— Դու դէբւիչ ես, — հարցրի:

Գլխովը բացասական նշան արաւ և վերարկուն լայն բացաւ: Լիովին մերկ էր: Կրակարանը աշխատեց դնել ոտների արանքում: Կկզկ էր: Յաջողեց վերջապէս, տեղաւորեց, ծածկեց ներսում կրակարանը քղանցքներով և կիսախուփ աչքերը նորից ինձ վրայ սեւեռեց:

— Աֆիօն ես ծխում կարծեմ, ասացի ես: Գլխովը այս անգամ դրական նշան արաւ: Եւ զննում էր ինձ, ոչինչ էր ինքզուրմ:

Մի քանի րոպէ լուռ նայելուց յետոյ, յանկարծ ասաց խուլ, անդնդային ձայնով.

— Ձեր երկրումն էլ աֆիօն ծխում են:

— Ո՛չ... դա թոյն է: Մեզնում մարդիկ չեն սիրում իրենք իրենց թուսաւորել:

Ժպտեց և ասաց.

— Ուրեմն ձեր երկրում մարդիկ ցաւեր չունին:

— Ինչո՞ւ չէ: Բայց մի՞թէ հարկաւոր է աֆիօն ծխել, երբ մարդ ցաւեր ունի:

— Դուն սկի ծխել էս աֆիօն:

— Օ՛, ս՛չ...

— Ուրեմն չես կարող հասկանալ: Բայց գուցէ լսել ես, որ ծխողը փոխադրւում է երազի մի երջանիկ աշխարհ, ուր ցնդում են նրա բոլոր վիշտերը, ուր նա աղատ է թշուառութիւնից, տանջանքից... Այդ չգիտե՞ս դու...

— Այդպիսով ուրեմն դուք ձեզ միխիթարում էք:

— Ոչ թէ միխիթարում ենք, այլ աշխատում ենք մուսանալ... Մուսանալ... Գլխից բան կայ մուսանալու...

Այդ միջոցին մի աղմուկ բարձրացաւ փողոցում: Հեւ-

ւից նախ երեւացին դէպ ի մեզ արչաւող վեց պարսիկ ձիաւորներ՝ երկու կարգ շարւած. նրանց հսկելից պահում էր չորս ձի լծած, մի բաց կառք, որի մէջ փքւած բազմեղ էր մի պարսիկ ազնւական, հազած թիրմայի թանկագին շալից շքեղ մուշտակ:

Մի խումբ աղքատներ ցնցոտիներով, կանայք կիսամերկ, մանուկներ՝ ցեխաթաթախ, սրբոխալով, ատամները կափկափելով, վազում էին կառքի երկու կողմից՝ ձեռքերը պարզած, աղաչաւոր ձայներով.

— Աղա՛ ջան, մի դրամ...

— Տէ՛ր իշխան, մի սեւ փող...

Փողովուրդը ճանապարհ էր աւել: Կառքը պահում էր ցնցոտիներով տամաւոր մուրացիկներ, ճղփայնելով ցեխն ու ջուրը, վազում էին և ազնւականը փքւած՝ դիտում էր անհոգութեամբ այդ բոլորը:

Մերկ դէրուիչը ինձ նայեց, յետոյ ազնւականին և ասաց.

— Պէտք չէ՞ մոռնալ այդ... Կարելի՞ է առանց ափիծնի...

Մի քիչ լռեց. յետոյ յանկարծ աչքերը փայլեցին:

— Մեր նաճանգապետն է, շարունակեց նա, երկիրը հարիւր-հազարով գնել է. որ երկու հարիւր հազար շահի... Եւ անա թէ ս'րպէս է շահում... Հարկաւոր չէ՞ ծխել: Ինձ երբեմն թւում է որ այս բոլորը երազ է և որ երբ ափիծն եմ ծխում, այն ժամանակ միայն մտնում եմ իրական կեանքի մէջ, այն ժամանակ միայն գարթնում եմ քնից... Օ՛րս, ծխի՛ր ափիծն, տէ՛ր, և պիտի տեսնես թէ ի՛նչպէս կը մոռանաս այդ բոլորը, այդ ցաւերն ու անիրաւութիւնը... Փողոցի մէջ, պատերի տակ, ցեխի անկողնի վրայ է որ պառկում ենք մենք, իսկ մեզանով հարստացողը թիրմայի շալի մուշտակով է զրօսնում... Յետոյ մի դանդաղ ակնարկ էլ ձգեց քիչ-քիչ հտ մնացող մուրացիկների վրայ, սլացող կառքին և երբ կծկւում էր վերարկւում՝ ասաց.

— Կեանքը, երջանկութիւնը միմիայն քնելու մէջն է. իսկ այս բոլորը երազ է, վատ մղձաւանջ... Անցի՛ր, տէ՛ր, մի՛ խանգարի՛ր քնելու...

Ու ամիտիւած, գլուխը խոնարհ՝ անշարժացաւ:
Երբ վերադառնում էի, դէրուիչը միշտ նոյն տեղն էր, միշտ անշարժ, գլուխը կրծքի վրայ, ինքնամոռացութեան մէջ...
ՎՐԹԱՆԷՍ ՓԱՓԱՋԵԱՆ

ՎՐԹԱՆԷՍ ՓԱՓԱՋԵԱՆ. — Ծնունդով թրքահայ, գրականութեամբ կը պատկանի կովկասի, ուր ապրած էր արտադրած է գրեթէ իր բոլոր գործերը: Այս իսկ տեսակետով, կը միացնէ իր վրայ հայկական երկու գրական հոսանքներուն գլխաւոր ազդեցութիւնը եւ իր լեզուին մէջ՝ երկու բարբառներուն ներքին շաղապատումը: Ահա թէ ինչո՞ւ համար Փափաջեանի սճը աւելի նուրբ է եւ լեզուն աւելի ճկուն ու կատարեալ:

Փափաջեան օժտուած է միազոյն տաղանդով: Իր նորավէպերն ու պատմածածքները կենդանի, սեզմ եւ գրաւիչ, հայ գրականութեան նոյն սեռի ամէնայաջող էջերը կը կազմեն:

Փախաղեանի գրականութիւնը եղած է այլազան եւ ընդարձակ, — ատեն մը արտայայտութիւնը՝ ճածկահայերու մտայլ կեանքին, ըմբոստութեան շունչով, ատեն մը հայ կեանքի պատկերացումը՝ առանց քանջանի եւ անկաս, ժամանակ մը ազդեցութեանը ասի սեկցոյթիցին եւ ատեն մըն ալ նեղէի Տեմեւոզականութեամբ: Փափաջեան եղած է աւելի արմուշ զան արջ ու գլուխեան ճշ մէջ արտասուող:

Նր գրական գործերն են՝ Կոյրեւ, Հաճի Քից, Ասի, Ենիշէի, Մանրօ, Հողի Աջրաստեղծութիւն, Արեւիկ, Ապեթը, Եւն: Աշխատակցած է կովկասահայ լրագրութեան, ինչպէս եւ գրած է 85-86 թուականներուն՝ Պուլսոյ Մալախեւ եւ Իպմիքի Արեւիկեան Մանուչին մէջ մէկ քանի սերուն վերականգնի:

Կ Ո Վ Կ Ա Ս

Ահա՛ Կովկասն իմ ոտքի տակ: Ես մէն-մենակ վերեւում, Սպիտակափառ լեռան կրրծքին լուռ կանգնած եմ ու նայում, Ինձ պէս բարձր, արծիւն հեռւում դէպի եթեր վերացած՝ Օդում հանգիստ սաւառնում է, թեւերն հրգօր տարածած. եւ տեսնում եմ ես այստեղից հեղեղատներ փըրփըրալից Դնչպէս ծնւում, Ինչպէս ծինի հիւսեր փչում սարերից:

Այստեղ ահա շար-շար ամպեր մեղմ սահում են իմ դիմաց, Գոռ ջրվէժներ նոցա հեղքում ու սրլանում դէպի ցած, եւ աղմուկով պնտեղ դիպում լերկ ժայռերի կոյտերին, Իսկ քիչ ներքեւ—չոր մացառ է, մամուռ՝ կրպած քարերին. Բիչ էլ այն կողմ ես տեսնում եմ կանաչ թաւուտ անտառներ, Ուր վխտում են եղջերուներ եւ ճրուռողում թռչուններ:

Այնտեղ արդէն ե՛ւ մարդիկը բոյն են դրրած սարերում, ե՛ւ խաշները՝ մեղմ մայում են դալարախիտ վայրերում. ե՛ւ խաշնարածը իջնում է ցած,— դէպի ուրախ հովիտներ, Դէպի խաղուն Արագվայի կանաչագեղ, զով ափեր, ե՛ւ չքաւեր ասպատակն է դարան մտնում կիրճի մէջ՝ Ուր Թերեթի կատաղալից զուարճ խաղին չրկայ վերջ:

Մայրս՝ նա ու մայրս, որպէս վայրագ մե կարիւն, Որ վանդակից որս է տեսել, աչքը հոխել ան արիւն, ե՛ւ խիւում է նա ափերին, ե՛ւ ապարդիւն կռիւ տալիս, ե՛ւ իւր քաղցած ալիքներով ժայռեր լիզում ու լալիս... Մակայն ի զմէր: Նորա համար չրկայ ուրախ ո՛չ մի օր, Նորան ճնշում ու խեղդում են լուռ քարափներն ահաւոր:

Թարգմ. Ա. ՄԱՏՈՒՐԵԱՆ ԳՈՒՆԵԿԻՆ

ԵՕԹԸ ՔՆԱՑՈՂՆԵՐՈՒՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵԱՆՔԸ

Եփեսոսցի եօթը քրիստոնեաներ էին որ կը կոչուէնին Մաք- սիմիանոս, Մազքոս, Մարկիանոս, Դիոնիսիոս, Յովհաննէս, Սրապիոն և Կոստանդին: Դեկիոս կայսեր օրով՝ ողջ ողջ պա- տը հիւսուած, Կեկիոն լերան մէկ քարայրին մէջ, հոն քնա- ցած էին Տէրօջը կամբովը: Արդ, Թէոդորոսի թագաւորու- թեան երեսուներորդ տարին, որմնագիրներ, քարերու պէտք թեան երեսուներորդ տարին, և եօթը քնացողները ար- ունենալով, քարայրը բացեր էին, և եօթը քնացողները ար- թընցեր էին՝ կարծելով թէ մէկ գիշեր մը միայն քնացած էին: Բայց իրենց իմացուցին թէ երկու հարիւր տարի քնացեր էին և թէ, իրենց քունը կղած միջոցին, քրիստոնէական կրօն- քը ամբողջ պատուժեան մէջ չաստուածներուն պաշտամուն- քին տեղը բռնած էր:

Թափօր մը եկաւ իրենց որջին մէջէն ասնել եօթը քնա- ցողներն ու տանիլ Եփեսոս:

Երկու դար քնացած ըլլալով, հանգչած գոյն մը ունէին և վարդի պէս թարմ դէմք: Եւ իրենց միտքը երիտասարդու- թեան ծաղիկն անեղձ էր պահած:

Մինչ կ'իջնէին լեռան կամաններէն, կը ջանային երեւա- կայիլ ինչ որ քիչ յետոյ պիտի տեսնէին: Եկեղեցին թողած էին դեռ փոքր ու հալածուած, բայց ամէնէն սուրբ առաքի- նու թիւններով շողջողուն: Քրիստոնեաները, այն ատեն, ար- դարութեամբ, մաքրութեամբ կ'ապրէին: Հիմա որ եկեղեցին յարկաւան էր և կայսրը ինքն իսկ հաւատացեալներուն պա- ղապարտին էր կղած, անշուշտ այդ առաքիստութիւնները ամէ- նուն իրաւ կը փայլին:

Ան գտնուելի տեսարան մը ըլլալու էր այդ՝ Կեկիոն քարայրին անասնման ընկերութիւն մը՝ իրարու օգ- նող և իրենց ունեցածը իրարու հետ բաժնող եղբայրներու,

ժուժկայ, հեղ ու մարուր, և անմեղ զուարթութեամբ մը
ողեւորուած . ցրուած՝ անանկներու մէջ, ծառերու գեղեցիկ
հովանիին տակ, ու առտուընէ մինչեւ իրիկուն ազօթքներ եր-
գելով . այլեւս ո՛չ բանակ, ո՛չ դատարան, ո՛չ ոստիկանու-
թիւն . մէկ խօսքով, Աստուծոյ թագաւորութեան մէկ երկրա-
ւոր ուրուագիծը :

Եփեսոս մտան գլխաւոր դռնէն, որուն վերեւ կը կանգ-
նէր խաչ մը, անարգիչ կախաղան՝ որ պատուոյ նշան մը
դարձած էր այժմ : Հրճուեցան՝ զանգակներու հնչունն իմա-
նալով . գոճութեամբ տեսան եկեղեցիներու շատութիւնն ու
մեծութիւնը, խանութներն ուր խաչելութիւններ ու սրբազան
պատկերներ կը ծախէին, հանրային շէնքերը նուիրագործող
բարեպաշտ վերաառութիւնները, և ամէն ինչ որ նոր կրօնքին
ապահով տիրապետումը կը հաստատէր . այն հաւատքին՝ որուն
համար երկու դար առաջ չարչարուած էին :

Բայց, հանդէսին փայլէն կուրացած, կեցցէներէն խլա-
ցած, նախ հնկատեցին որ, այն պահուն ուր պալատներուն
պառչածներէն ճոխազգեստ կիներ ծաղիկներ կը նետէին
իրենց, ոստիկաններ բրտաբար մէկդի կը հրէին ամբողջ աղ-
քատիկ մարդոց՝ որոնք եօթը սարդամիտ յաղթականներուն
հագուստին դպչի կուղէին :

Չիրենք սարին եփեսոսի ամէնաշքեղ եկեղեցին, ոսկե-
զօծ թիկնաթուռներու վրայ տեղաւորեցին, խորանին առջեւ :
Եպիսկոպոսը, ոսկիով ու ակունքներով պաղլուն, իրենց սրբ-
ութիւնը պանծացուց : Բացատրեց թէ Աստուծոյ կամքին
մէջ իրենք գործիքներ եղած էին մեծ խորհուրդի մը : Որով-
հետեւ, ճիշտ այդ օրերը մեռելներու յարութիւնն ուրացող
հերակիտներ երեւան կրած ըլլալով՝ Աստուած ուզած էր
զանոնք խայտառակել՝ Եօթը մեռելներն ողջնցնելով :

Եկեղեցին համակ պճնուած էր մողայիքներով . մարմարե-
ներով ու թանկագին մետաղներով : Իրենց երկրորդան կոչու
հազուստին տակ, զոր իրենց վրայ թողած էին թէ՛ յարգան-
քի զգացումէ մը գրգռուած և թէ՛ նկարչական ճաշակէն, եօթը

քնացողները պաշարուած էին գեղապաճոյճ կիներով ու բարձր
պաշտօնատարներով . որոնք հետաքրքրութեամբ կը դիտէին
իրենց վարդադոյն և անկնճիռ դէմքը : Բայց գեղարգներով
զինուած եկեղեցական պերճազգեստ սպասաւորներ կողմնակի
մասերուն խորը կը մղէին հասարակ ժողովուրդը, և եօթը
քնացողները կը յիշէին գետնափորներու մերկութիւնը և առա-
ջին եղբայրական հաւասարութիւնը :

Օրուան նորութիւնը եղան : Պատրիկ մը իրենց ի պատիւ
մեծ ճաշ մը տուաւ : Այնքան զարմացած էին իրենց պատա-
հածէն և կամ այնքան խօսկու վարժութիւնը կորնցուցած
էին, որ դժուարութեամբ մաքերնին կը հասկցնէին : Իրենց
նօրեայ հնչումը ծիծաղ կը պատճառէր : Իրենց կը հարցնէին
թէ ի՛նչ զգացած էին այդ երկու դար տեւող քունի միջոցին .
կը պատասխանէին թէ ոչինչ զգացած էին : Այն ատեն, զի-
կը պատասխանէին թէ ոչինչ զգացած էին : Այն ատեն, զի-
րենք կը հարցափորձէին Գեկիտ կայսեր ժամանակի բարքե-
րուն, սովորութիւններուն ու դէպքերուն մասին . բայց որով-
հետեւ սարդ մարդիկ էին ու երեք նուրբ զխող չէին եղած,
աննշան ու հակիրճ պատասխաններ կու տային Վերջ ի վերջոյ
զիրենք հանգիստ կը ձգէին և ուրիշ բանի վրայ կը խօսէին :

Չարմացան տեսնելով որ հոն գանուող կիները իրենց
զգեստներուն և նոյն իսկ իրենց խօսքերուն մէջ այնքան քիչ
կը հետեւէին քրիստոնէական համեստութեան : Անոնցմէ մէկը
մարտիրոսներէն մէկուն, ամէնէն երիտասարդին, կը նայէր
այնպիսի ձեւով մը, որ ան ստիպուեցաւ աչքերը վար առնել :
Գիշնիկներն զմայլելի էին, խորթիկներն առատ ու նրբահամ,
ու կոչնականներուն երակներուն մէջ արիւնին ու միտին թա-
քուն դօրութիւններն յուզելու բնոյթն ունեցող . խօսքերն
սկսան աւելի ազատ ձեւ մը առնել : Եօթը քնացողները իմա-
ռէ շատ մը հաւատացեալներ անընդհատ կը մեղանչէն բարի
վարքի կանոնին դէմ, թէ այդ մկրտուած մարդոցմէն շատե-
րը ազան, խարդախ, ստախօս, անարդար, անպատկառ էին,
թէ կային դեռ ո՛չ միայն հարուստներ և աղքատներ, այլ կե-

զեքիչներ և կեղեքեալներ, և թէ անհամար քրիստոնեաներ կ'ապրէին ճիշտ այնպէս ինչպէս ապրած էին շատառածներու երկրպագուները: Ու տեսան նաեւ թէ միշտ կային սարուկներ, և թէ նոյն իսկ բաւական խիստ կերպով կը վարուէին անոնց հետ: Վանքին մէջ ուր կը բնակէին, նկատեցին, այն վիճարանութիւններէն որոնց ներկայ կը գտնուէին, թէ երկու հարիւր սարիէ ի վեր եջեղեցիին վարդապետութիւնը ծանրաբեռնուած էր նրբութիւններով զորս առաջին հաւատացեալները անգիտացած էին և որոնցմէ եօթը քնացողները ոչինչ կը հասկնային: Իրենց կը դիմէին՝ իբր իրաւարար, բայց ինչ որ իրենց վարկը կը նուազեցնէր: Բայց չէին կ'ընար չտեսնել թէ այդ հմուտ վարդապետները, որ դաւանանքին վրայ այդքան բարակը կը փնտուէին, աւետարանական առաքինութեանց ամէնէն տարրականն ի դարձ դնել կը մտնային և պարարտօրէն կ'ապրէին հասոյթովն այն հողերուն զորս կայսրը իրենց տուած էր, այսինքն աղքատներու աշխատութեամբ:

Երբ եօթը քնացողները փողոցին մէջ ժուռ կուգային, ամէն քայլի՝ կը գայթակղէին: Սառնակեղեցող կիներ հոն իրենց դիւային ծուղակները կը լարէին անցորդներուն: Ամէնուրեք՝ իտարմներ ուր ամօթխածութիւնը կը վիրաւորուէր: Օր մը, ներկայացուցաներ սարքովը ուղեց զիրենք իր խումբին մէջ մտցնել: Իրենց կ'առաջարկէր հասարակութեան պատմել իրենց պատմութիւնը և իրենց «ապաւորութիւնները» և յետոյ «գեաւնափորներու տեսարաններէն» մէկ քանին միջկատակել, և ապշեցաւ՝ տեսնելով իրենց ցամառայից մեթոմներ:

Գային այցելել չքաւոր թաղերը. հոն է որ, փնտուելով փնտուելով, իրենց նման հոգի ունեցող քանի մը մարդ գտան, բայց չէին բմբուներ որ տէրութեան մը մէջ, ուր բոլոր քաղքենիները և նոյն ինքն վեհապետը Աւետարանին հետեւող կը հռչակին զիրենք, այդպիսի տաւապեալներ գտնուէին և անոնց օգնող չրկար:

«Ինչ կ'ընէ կայսրը», կ'ըսէին մտքերնուն, և այն միջո-

ցին ուր այս հարցումը կ'ընէին ինքնին, իմացան որ Թէոդորոս, քրիստոնէաշարժ կայսրը, եօթը հազար հոգի մորթել տուած էր Թեսաղոնիկէի ձիախաղարանին մէջ:

Իրենց սիրտը, ամէն օր, գառնութեամբ կը լեցուէր: Աւելի զժբաղղ էին այժմ քան այն միջոցին, երբ հեթանոսներէն հաղածուած ու պաշարուած, գերեզմաններուն մէջ կը պահուըտէին: Կարծողներ եղած էին թէ իրենք հրաշքներ պիտի գործէին, և որովհետեւ Աստուած իրենց թոյլ չէր տուած փի գործին, և որովհետեւ Աստուած իրենց թոյլ չէր տուած հրաշք գործել, իրենց վայելած պատիւը ատուլ քիչ մը ինկած էր: Եւ ըստ որում, միեւնոյն ատեն, կը յանդգնէին հանրաքին ու սոսկական բարքերը այգանել, վերջ ի վերջոյ զիրենք նեղացուցիչ գտան:

Հիմա, — աւելի գէշ, — կը սկսէին մտնալ զիրենք: Հետաքրքրութիւնը զոր իրենց պարագան արթնացուցած էր, շատով բթացած էր: Եւ իրենք կը տառապէին ատկից, որքան ալ խոնարհ ըլլային սրտով:

Իրենք զիրենք պանդուխտ կը զգային, նոյն իսկ վանքի մէջ, ուր իրենց սրբութիւնը հասիտական ու բրածոյ կը թուէր: Կը ձանձրանային հոն, և սակայն ա՛լ քաջութիւնը չունէին անկէց ելելու:

Օր մը երբ փորձառու ծեր քահանայի մը կը պատմէին իրենց յուսախաբութիւնը և քրիստոնեաց պետութեան ու հեթանոս պետութեան միջեւ շատ քիչ տարբերութիւն գտած ըլլալնուն յաւը, և երբ ինքնին կը հարցնէին անձկութեամբ՝ «Քրիստոս արդեօք ի դո՞ւր եկաւ աշխարհ», ծերունին պատասխանեց իրենց.

— Ո՛հ, ո՛չ, Կուրծքերնիդ մի՛ ծեծէք: Նորէն բաւական փոփոխութիւն կայ, աղանձ՛վ եղէք: Ինչ ալ ըսէք, նորէն աւելի առաքինութիւն կայ և աւելի հեղութիւն. խղճի նրբացում մը կայ, բարոյական զգայնութեան ճօնացում մը: Աշխարհիս վրայ կան շատ սուրբ հոգիներ, բոլորովին նոր հետաւորութեամբ մը, և որուն նմանը տաաջ գոյութիւն չունէր...: Բոսութեամբ մը, և որուն նմանը տաաջ գոյութիւն չունէր...: արդէն բան մըն է ճշմարտութիւնը Գալով միւսներուն... արդէն բան մըն է ճշմարտութիւնը

ձանչախն ու ընդունելը, նոյն խակ եթէ մարդ իր բոլոր վար-
ժուանքը անոր չի համաձայնեցներ: Շատ ունինք բարի մահեր
կամ գէթ վայելուչ մահեր... Նոր հաւատքը անպիսի բարիք
կը գործէ բարբարաներուն մէջ, կը մեղմացնէ անոնց դատա-
նութիւնը, զանոնք կը ձկէ գթութեան, զանոնք կը դադէ ու-
րիշ կեանքի մը յոյսովը կամ վախովը... Կը արանջաք թէ
Աւետարանին պատուէրները կէտ առ կէտ չեն գործադրուիր:
Բայց պէտք է նախ խոստովանիլ թէ մեծ պետութեան մը ո՛չ
վաճառակամութիւնը, ո՛չ արդիւնաբերութիւնը, ո՛չ արուես-
տը, ո՛չ շահերն ու ինքնապաշտպանութիւնը կարող են միշտ
համաձայնիլ անոնց հետ:

«Զանոնք ամբողջապէս կիրարկելի կը գտնեմ միմիայն
արհեստագործներու, երկրագործներու կամ թափառիկ հովիւ-
ներու փոքրիկ խումբերու մէջ: Աւելին պիտի բռնեմ. ինքնա-
գոհութեան, հաւատարմութեան, համայնական աղքատութեան
պէս անիմաստ պատուէրներու վրայ հիմնուած ընկերութիւն
մը այն ատեն միայն կրնայ ապրիլ՝ երբ բոլոր անդամները հե-
տեւին այդ պատուէրներուն, ուրիշ խօսքով՝ եթէ բոլորն այ
սուրբեր ըլլան. բան մը՝ որուն վրայ յոյս դնել անխելքու-
թիւն պիտի ըլլար... Եկեղեցին ստիպուեցաւ իր կանոններուն
խատութիւնը մեղմացնել, և աղէկ ըրաւ... Որովհետեւ եթէ
օր մը պատահէր որ այդ պատուէրներէն ոմանք կեղծաւորա-
պէս դաւանուէին և առաքինութենէ ու հաւատքէ զօրկ
մարդոցմէ կիրարկուէին, ուրիշ բան պիտի չարտագրէին բայց
եթէ անկարգութիւն և անիշխանութիւն... Այդ ծայրագոյն
պատուէրները կ'առաջադրեն խելալ մը որուն պէտք է ձգտիլ
սոսկական կեանքին մէջ. եթէ հաստատութեանց մէջ մրա-
ցուէին անոնք, ապարդիւն պիտի ըլլային կամ վտանգաւոր...»

«Որովհետեւ վերջապէս...»

Բայց եթէ քննադատները, զարմանքէ և սոսկումէ՝ երես-
նին ծածկեր էին: Տէր Հայրը յարեց՝ անվրդով.

«— Գերարդիկ՝ եղբայրներ, եթէ ամէն բան այսպէս
գէշ պիտի տեսնէիք, ինչո՞ւ արթնցաք»:

Եթէ քննադատները դեռ ժամանակ մը շարունակեցին
իրենց ցաւազին ու գայթակղած կեանքը:

Աւանդութիւն մը (իրաւ է թէ կասկածելի) կը հաղորդէ
որ անոնց երկուքը գէշ վերջացան:

Ամէնէն երիտասարդը, Մաղքոս, ցանցին մէջ ինկա-
տարականեալ կ'ըսէ մը: Ուրիշ մը, Մարտիմիանոս, յաւակնեցաւ
իր մաքրութեան մէջ վերահաստատել եղծուած կրօնքը: Քա-
տուղիներու մէջ կը քարոզէր, քահանաներուն ու հարուստ-
ներուն դէմ գոռարով, ու բանտարկուելէն ուրիշ արդիւնք
ձեռք չձգեց:

Միւս հինգ քննադատներուն ցաւը, անձկութիւնն ու ձանձ-
րոյթը ատով բազմապատկուեցան: Հասկցան թէ երբեք պիտի
չկարենային վարժուիլ այն բաներուն զոյս կը տեսնէին. և
իրիկուն մը, ազգակցին Աստուծոյ որ զիրենք նորէն քննցնէ
մինչև վերջին դատաստանը:

Հետեւեալ օրը, մեռած գանուեցան իրենց խուցին մէջ:
Իրենց գէմքը «վարդերու թարմութիւնը» պահած էր:

ԺԻՆԼ ԼՇՄԵՐ

Վ Ե Ր Զ Ա Լ Ո Ւ Ս Ա Յ Ի Ն

Իրիկուն մը՝ աշնան տըխուր.
Գիւղէն հեռու՝ բլրին վըրայ:
Ամպերուն տակ ոսկեփրփուր
Անուշ հով մը կը սարսուռայ,
Մինչ կը դեղնի արեւն հատած,
— Մութ գիշերին՝ լոյս-ուանվիրայ:

Գաշտերուն մէջ համատարած
Հողագործներ դեռ կը հերկեն
Լայն փորն երկրին կակուղ ու թաց:

Աղօտ ցոլքեր զորշ երկինքէն
Կը ցանցնուին դաշտերուն մէջ
Ու մշուշը կը ծակծկեն:

Եւ կեանքի մը պէս վաղաշէջ,
Կը մարմրրի արեւն հատած,
Լոյս-հոգիովն իր կենսատենջ:

Ու շրդարշներ, ցուրտ սարսրոուն,
Կը հագցընեն սեւեր երկրին,
Սուգի սեւերն ստուերներուն:

Մինչ պատկերներն ալ կը մարին
Երազներու պէս մշուշոտ,
Այս ոսկեգօծ ոգեւարին
Հուսկ ցոլքերուն տակ նրւաղկոտ:

Ա. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

ԱՐՏԱՇԷՍ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ. — Արտաշէս Յարութիւնեան
իւր գրական սկզբնաւարտութիւնն ը-
րաւ որպէս բանաստեղծ, ապա յայտ-
նուեցաւ նաեւ որպէս տաղանդաւոր
արձակագիր եւ մէկը թրքահայերու
առաջնակարգ գեղագէտ-քննադատ-
ներէն: Իր արձակը նուրբ է եւ
կատարեալ, սճը վերլուծող եւ
պատկերակց. իր բանաստեղծու-
թիւնները վերթէ ամբողջովն
քնարերգական: Տիւտուած են թարմ
գրացումներով, սմանք ալ հովուեր-
գական շունչով գեղուն դաշուա-
յին գեղեցկութեանց յափշտակու-
թեամբ:

Հրատարակած է կիւսած ֆևար,
Երկունի եւ նոր ֆևար բանաստեղ-
ծական հատորները:

Թաղական Գրականութիւն

Ո Ղ Ջ Ո՛ Յ Ն Ջ Ե Ջ

Ողջուն՛ում եմ ձեզ, ո՛վ ժիր գութանի չարքաշ հերոսներ,
Որ թէ՛ որոտի, թէ՛ տապ արեւի ճաճանչների տակ
Ուժով խլում էք ագահ, կոշտ հողից

Ձեր հացն ու վաստակ:

Ողջուն՛ում եմ ձեզ, ո՛վ աշխատանքի անխոնջ հսկաներ,
Որ զիշըր ցերեկ հագիւ շնչելով լեռնահանքերում,
Քլունգ էք մխում խաւար, անիծեալ

Հողի շերտերում:

Յանկարծ չարագուժ ջրի վշտոցը լաւեց մօտիկից.
Վայրկեան մ'եւ անա կամարը անյաղթ տապալւեց ուժգին,
Ջոնի դիակն է լողում անդրնդում,

Ողբում անմեկին:

Բայց եւ ճեղքւած է ու բացւած կուրծքը յամառ, լերկ սարի
Եւ շոգեկաթսան վագում է միջով յաղթական անցքով,
Եւ արշալուսին դիմաւորում է

Ողջագուրանքով:

Ողջո՛յն ձեզ, ողջո՛յն, հոյակապ խելքի, մտքի ասպետներ,
Թշառ ամբոխի դուք նահատակներ, ուղեցոյց աստղեր,
Որ չարքի դէմ միշտ կոչ էք անում

Անվերջ մարտ մղել:

Ողջո՛յն եւ նոցա, որոնք տոգորւած ազնիւ վաստակով,
Հալւում են, մաշւում հանգիստ չիմացող անյայտութեան մէջ.
Ձե՛զ, «ոգով արի» ցրւած հղբայրներ, սրտով դողդոջուն
Օրհնանք եւ ողջոյն:

**

Ողջունում եմ ձեզ, երկաթի կրծքեր,
Որ մինչև դագաղ անընդհատ զործում
Ու չէք էլ յոգնում խուլ ժխորի մէջ—
Արհեստանոցում:

Ողջո՞յն եւ նոցա, որոնք գտնում են
Միակ սփռուկներ աշխատելու մէջ.
Ցանքի, քրտնգի, մտքի զի՛նւորներ,
Չեզ ողջո՞յն անկերք:

Տեսնում եմ ահա վաստակաւորներ,
Նիրհում են յոգնած, քնով կախարդւած՝
Անթիւ նաւերի ցրւած կմախքներ,
Աւիքից շարդւած.

Բոպիկ մանուկներ, ծերուկ նակատներ,
Սովալուկներ ու հաշմանդամներ,
Թորախառուորներ, զունատ վշտահար
Բայլում են յամառ:

Նրանց ձայները լսում եմ հեռւից,
Նրանց նանաչում ծանօթ բառերից.
Նրանց աղմուկից—որ մօտ է սրտիս—
Հրճւում է հոգիս:

Ո՛վ աշխատանքի անպա՛րտ հերոսներ,
Ես ձե՛զ եմ երգում, ձեր սերտ միութեամբ
Ընդ մի՛շտ եղէք մեծ, կուեցէ՛ք քաջ-քաջ—
Կեանքը է շատ կարծ:

Օրհնւած վաստակի մայր-անդատանին,
Կանգուն թէ ընկած նահատակներին
Կը փայլեն անմահ աստղեր, արեգակ,
Որպէս Աստուծոյ աչալուրջ հայեացք:

Ն Ո Ր Զ Գ Ե Ս Տ Ը

—Չրսեմ բո՛ւ ամա, չպիտի ըլլայ, գոչեց էլպիս հանրճը
իր ամուսինին: Ինձի նայէ, Յակոբճան աղա, սա բսէ մեր
Սեղբակին, էրիւ օրէ ի վեր դպրոց գացած չունի: Տունէն
գուրա էլլալուդ պէս, նայիս մեր ետակիւարք բրբա բրբա
տուն կուգայ, մէյե դպրոց կ'երթամ տէլի մեղի կը խարէ կոր
եղեր, վերի փողոցէն քեզի կեօզերլեմիս կ'ընէ եզեր: Ա՛լ անկէ
ետքը կրնասնէ դպրոց խրկէ, պուտուն կանչուըւտելուն սօնը
չիգար: Ա՛լ չեմ դիմանար կոր, դպրոց գնա բսելով պերանս
մող բուսաւ: Գո՛ւն խօսք հասկցուր սա հալլազին:

—Հո՛ւն էկու նայիմ, ծօ՛, ըսա Յակոբճան աղան՝ տասը-
տասներկու տարեկան աղու մը, որ բաղմոցին մէկ անկիւնը
կծկրտեր նստեր էր սարսափահար:

Տղան տեղէն չերերաց:

—Ծօ՛, հոս չիգա՞ս, շա՛ն գաւակ, պուտայ այս անգամ
Յակոբճան աղան այնչափ ուժով, որ աղան ընդոտտ տեղէն
ցատկեց և, իր նի՛հար ու բարակ սրունքներուն վրայ գինովի
պէս ստատանկով, եկաւ հօրմէն երկու երեք քաղ անգին
կանգնեցաւ:

—Չէ՛, չէ՛, հոս մօտս էկուր, ըսա Յակոբճան աղան
անոր թեւէն բռնելով և առջին քաշելով: Սա բսէ նայիմ ին-
չո՛ւ դպրոց չես էրթար կոր:

Տղան չպատասխանեց, դուխը կախած և աշուքները գե-
տին խոնարհեցուցած:

—Չրսե՛ս, ծօ՛: Աս մենք քեզի համար պօժ տեղը վիրայ
փարս՝ պիտի տանք դպրոցին: Ամէն շարթու կլօխ՝ տուն
ծառքովդ վարժապետիդ կը տանիս կոր քառուն փարսն:
Քառուն փարս վաստկած ունի՛ս Կօմրիդ մէջը: Հայտէ՛, բսէ
նայինք, ինչո՛ւ դպրոց չես երթար կոր: Չի պիտի բտա, հա՛:
Եւ իր երկաթագործի լայն ու կոշա ձեռքը այնպիսի սպ-
տակ մը լջնցուց աղուն երեսին, որ Սեղբակ բարձրածայն
լացի ու հեծեծանքի մէջտեղ, գեախըրը գլորեցաւ:

Էլզիս հանրմը տեղէն ցատկեց, զաւկին քովը գնաց, և իր գիրկն առնելով զայն՝ բաղմոցին անկիւնը տարաւ, թաշկինակով մը անոր արցունքները սրբելով. յետոյ էրկանը դառնալով.

— Էյ, դուն ալ փեխ խայիկն էս, մա՛րդ: Վուր skskshif խե koijsiur skskshif ա՛:

— Փա սեօյիեսին, նեյի՞ սեօյիմեյօր:

Էլզիս հանրմը գիրկն առած էր զաւակը, և զայն փայփայելով.

— Էյ, դուն ալ չըսե՛ս, ի՞նչ կ'ըլլայ, քեզի չպիտի ուտենք ա՛:

— Ի՞նչ զուրցեմ, մա՛յրիկ, բաւ վերջապէս Սեղբակ արցունքներուն մէջէն. աս պատուած լաթերովս խոտ՞ը դպրոց էրթամ. ամէնքը վրաս կը խնտան կոր. անցած օր վարժապետը բաւ որ վրադ գլուխդ քիչ մը շտկել յի տա՞ս: Ամէնքը նոր նոր հագուելը են, ևս մինակ ասանկ ծըւիկ ծըւիկ լաթերով դպրոց կ'երթամ կոր:

Յակորճան աղան, որ ա՛յ հանդարտած էր, կնոջը նայեցաւ յուսառնատութեամբ: Զաւկին խօսքերը սրտին դպեր էին: Ինքն ալ, իր աղքատութեանը մէջ, հպարտ եղած էր միշտ, և իր զաւկին այդ զգացումը հաճոյ կու գար իրեն: Կնոջը ձեռքէն առաւ Սեղբակը, և քովը նստեցնելով.

— Մի՛ լար, աղաս, մի՛ լար, դուն վաղը դպրոց գնա նորէն. ևս քեզի ազուոր ձեռք մը լաթ կ'առնեմ, ազուոր ազուոր կը հագնիս:

Եւ սիրան այնչափ լեցած էր, որ աչուքները թրջկցան:

×

Ըսելը դիւրին էր, բայց գործադրելն ի՞նչքան դժուար: Գործերուն վիճակը յայտնի է, և երկաթագործը, արիւնքրտինք մանկով, հաղիւ կրնար իր ընտանիքին օրական ապրուստը հոգալ: Ո՛ւր տեղէն պիտի կրնար քով քովի բերել չորս հինգ մէճիւս, զաւկին ձեռք մը զգեստ առնելու համար: Եւ սակայն պէտք էր. առնելէն զատ ուրիշ ճար չկար:

Երիկ կնիկ գլուխ դիտի տուին, և որոշեցին հայթայթել այդ գուճարը, Յակորճան աղան քիչ մը աւելի աշխատելով և Էլզիս հանրմը քիչ մը աւելի խնայողութիւն ընելով: Պակասած մէկ երկու մէճեան ո՛լ երկաթագործը տեղէ մը փոխ պիտի առնէր, և ա՛յ պղտիկ Սեղբակը չպիտի ամէնար իր ընկերներուն և դատաստաններուն քով:

×

Եւ իրիկուն մը, Յակորճան աղան տուն կը դառնար ին.գումերես, թեւին տակ մեծկակ կապոց մը, զոր բարբ հոգւովը կը սեղմէր: Երբոր տանը զրանը առջև. հասաւ, կը մտածէր վայրկեան մը յետոյ տեղի ունենայիք տեսարանին վրայ: Սեղբակ դուռը պիտի բանար, կապոցը ձեռքէն առնել պիտի ուզէր. բայց ինք չպիտի տար. ի՞նչ ըլլալը պիտի հարցնէր, բայց ինք պիտի պատասխանէր թէ իրեն կեօրե բան չէ: Յետոյ սենեակը պիտի երթային, և հոն, անտարբերութեամբ, ազուն պիտի ըսէր որ առնէ բանայ կապոցը, ևս այն տանն...

Դուռը զարկաւ. տիրաբար: Կը սպասէր որ, ամէն իրիկունան պէս, Սեղբակը անմիջապէս դուռը բանար և իր ձեռքին նայէր: Քիչ մը ատեն անցաւ, և որովհետեւ բացող չի կար, նորէն զարկաւ, այս անգամ ուժգնակի... Է՛հ, եթէ ներսէն գիտնային որ հետը ի՞նչ կը բերէր: Վերջապէս Էլզիս հանրմը դուռը բացաւ: Երկաթագործը անմիջապէս նշմարեց որ կտարածութիւն մը կար դէմքին վրայ, երեսները կախ, շարժուածքը զանգաղ: Էլզիս հանրմ մեքենաբար ամուսնին ձեռքէն առնել ուզեց կապոցը, մինչ երկաթագործը, սիրան արդէն անձկութեամբ պաշարուած, հարցուց մտառանջութեամբ.

— Ո՛ւր է Սեղբակը, տե՛ղ խրկեր էս:

— Չէ՛, ներսն է, պատասխանեց կինը կցկաւար կերպով. ցորեկին քիչ մը քիթը կախ եկաւ դպրոցէն. հիմակ կրակներուն մէջն է. պան մը չէ, տող մ'ըլլար, ֆեսիկն նեկվագիլ ու-

լալու է : Երկաթագործը , կապուցը ձեռքը , հապճեպով սենեակը մտաւ : Բազմոցին վրայ , Սեղբակ պառկեր էր , վերմակ մը վրան : Դուանը բացուած քէն , արթնցաւ , յոգնած աչքերը հօրը վրայ պարտուց և նորէն փակեց :

— Օղոր՛ւմ , ի՞նչ ունիս , հիւսնո՞ղ էս , մէկ սև՛ղբ կը ցաւի կօր :

Եւ որովհետեւ տղան չէր պաասախաներ .

- Հա՛յտե , էլիւ նստէ՛ նայիմ , իմին քս՛ջ դաւակս , իմին աւլան գաւակս : Նայէ՛ , քեզի ի՞նչ բերի :

Եւ արտորանքով կապուցը քակելով , վերարկուի մը , բաճկանակի մը և տաբատի մը ծայրերէն բռնած՝ օդին մէջ երկրցուց ուրախութեամբ :

Սեղբակ աչուրները բացած էր արդէն : Իր մարած նայուածքին մէջ անասանման հրճուանքի նշոյլ մը ցրաց , այլ քիչ յետոյ աչուրները նորէն փակեց :

Այն ստան երկաթագործը հագուստները բազմոցին մէկ անկիւնը նետեց , աղուն մօտեցաւ , ձեռքն անոր ճակտին վրայ դրաւ , և մարմնին հրատապ տաքութենէն վախցած , դարձաւ իր կնոջը , որ սենեակէն ներս մտած էր .

— Էլլպիս , ըսաւ , ստիկա անանկ Եկվազիլի պան չէ : Անապա էրթամ եզանին կանչե՛մ :

— Կեցիր նայինք մինչև Վազն առտու ինտո՛ր կ'ըլլայ , անկէ ետքը պան մը կ'ընենք :

×

Հետեւեալ առտու , պզտիկը աւելի ծանր վիճակի մէջ էր : Դեղագործն և իրմէ յետոյ բժիշկը եկան հաստատել թէ տղան կարմրուկէ բռնուած էր : Համաճարակին ստեղծ էր այս :

Երկաթագործին և կնոջն համար ամէն բան իրենց զաւկին վրայ կեղբոնացած էր : Խեղճ պզտիկը կը տատապէր , կուկորդէն մանաւանդ , և յամառաբար կը մերժէր դեղ առնելը : Հայրն ու մայրը ուրիշ միջոց չէին գտած , այլ անոր նոր հա-

գուստները դիմացը կ'երեքցնէին , հազար գգուական խօսքերով , կամ իր վերմակին վրայ կը փռէին՝ որ անոնց հետ խաղայ , և Սեղբակ՝ իր նողկանքը զսպելով՝ բերանը կը բանար գեղի դգալին :

Հիւանդութիւնը մահացու էր սակայն : Ութ օր չանցած խեղճ պզտիկը կը մեռնէր :

×

Անչուք յուղարկաւորութիւն մը ունեցաւ : Երկաթագործը տղու մը պէս կու լար իր մէկ հատիկ գաւկին դագաղին ետեւէն :

Երբոր սուն դարձաւ և բոլոր բարեկամները ճամբեց , կնոջը քոյն երաւ , որ վերի սենեակը քաշուած էր միայնակ : Իրիկուն եղած էր արդէն : Ուղղակի կնոջը քով գնաց , որ բազմոցին անկիւնը նստած էր լսիկ և անձայն : Էլլպիս հարմը ծունգերուն վրայ տարածած էր հէք Սեղբակին նոր հագուստները , և զանոնք կը դիտէր թաց աչուրներով :

Երկաթագործն ինքն ալ ձայն չհանեց : Կնոջը քովը նստաւ , հագուստներուն մէկ մասն իր ծունգին վրայ քաշեց և ինքն ալ սխաւ լսիկ արտասուել :

Իրենց անձուն վշտին մէջ , բան մը չէին գտներ իրարու բսիլու : Վերջապէս Էլլպիս հանրը , հեկեկանքի մը մէջ պտութկալով .

— Ա՛խ , ըսաւ , իրամէք չեղա՛ւ որ հագնի :

Եւ երկաթագործը , կուրծքն հեւալով իր գորաւոր հեծկրտուքին սակ :

— Ա՛խ , ըսաւ , թող մէյ մը հագնէր , անկէ ետքը մեռնէր , պաշխալ պան չէի ուղեր : Մուրաւսարգ մեռաւ խեղճ զաւակս :

ԼԵՒՈՆ ԲԱՇԱԼԵԱՆ

ԼԵՒՈՆ ԲԱՇԱԼԵԱՆ. — Թրքահայ կրօնաշուք բաղանութեան առաջին վարդետներէն եւ ռահվիրաներէն մէկն է եղած Բաշա-

լեան՝ Զօհրապի հետ, եւ ինչ որ կը մնայ իմէ՛ կը կրէ ձեւի, դիտողութեան եւ նկարագրութեան անթերի գեղեցկութիւն: Իր նորավէպերը, իբրեւ արտայայտութիւնը իրական ու կենդանի կեանքին, կը կազմեն թրքահայ գրականութեան ամէնէն յաջող եւ ամէնէն արժէքաւոր էջերը:

1888-1890 թուականը հրատարակած է Ա. Արփիարեանի հետ Մասիս գրական կիսամսեայ հանդէսը, ապա Հայրենիք օրաթերթը՝ մինչեւ 1896, ուրիչ ետք անցած է արտասահման, գրած է Նոր կեանք եւ Մարտ թերթերուն մէջ: Այժմ արդէն լքած է գրականութիւնը եւ հեռացած գրական սուպարէզէն:

Մ Ա Ն Կ Ո Ւ Թ Ե Ա Ն Օ Ր Ե Ր

Մանկութեան օրեր, երազի նրման Անցաք գնացիք, ա՛յ չէք դառնալու. Ռ՛հ դուք երջանիկ, ռ՛հ անհոգ օրեր, Ընդունակ միայն ուրախացնելու:

Զեզանից յետոյ եկաւ գիտութիւն
Իւր ծանր հայեացքով աշխարհի վերայ,
Ամէն բան ընկաւ մտածութեան տակ,
Բոպէ չըմնաց ազատ կամ ունայն:

Ապոլլոն տուեց ինձ իւր քընարը,
Որպէս փարատիչ տրտում ցաւերիս.
Գիտակցութիւնը յաջորդեց սորան,
Ազգի վիճակը ծանրացաւ սրտիս...

Աւա՛ղ, այդ քնարն իմ ձեռքում հնչեց
Նոյնպէս լալազին, նոյնպէս վշտահար,
Ինչպէս իմ սիրտն էր, իմ զգացմունքը.
Ուրախացուցիչ չը գտայ մի լար:

Ես այն ժամանակ միայն զգացի,
Որ այդ ցաւերից ազատուելու չեմ,
Որչափ իմ ազգս կը մնայ ստրուկ
Օտարների ձեռք, անխօս, տխրադէմ:

Մանկութեան օրեր, ինչո՛ւ այդպէս շուտ
Թուաք գնացիք անդարձ, յաւիտեան.
Ես այն ժամանակ անհոգ ու ազատ
Կարծում էի ինձ աշխարհի իշխան:

Գերութեան շղթան ինձ զգալի չէր,
Եւ ոչ բռնութեան անգութ ճանկերը.
Զեզանից յետոյ ծանրացան նոքա,
Ռ՛հ, անիծում եմ ես այս օրերը:

Լո՛ււ կաց դու, քնա՛ր, ալ մի հնչիր ինձ,
Ապոլլոն, յետ առ դարձեալ դու նորան,
Տո՛ւր մի այլ մարդու, որ ընդունակ է
Զո՛հ բերել կեանքը սիրած աղջկան:

Ես պիտի դուրս գամ դէպի հրապարակ
Առանց քնարի, ազատ խօսքերով.
Ես պիտի գոչեմ, պիտի բողոքեմ
Խաւարի ընդդէմ պատերազմելով:

Ներկայ օրերում ալ ի՛նչ սեւ քնար,
Սո՛ւր է հարկաւոր կտրճի ձեռքին.
Արի՛ւն ու կրակ թշնամու վերայ,
Այս պիտի լինի խորհուրդ մեր կեանքին:

Թո՛ղ պատգամախօսը հնացած Դելֆիի
 Իւր եռօտանու վերայ փրփրի.
 Թո՛ղ միջին դարու գաղափարներով
 Ամբոխը խաբել նգնի, աշխատի:

Թո՛ղ նա թարգմանէ «գրպարուժիւնը»,
 Թո՛ղ մխիթարուի ծովի ափերում,
 Մենք ազատութեան ենք միայն թարգման,
 Միայն այս խօսքս ունինք բերանում:

«Ո՛վ Հայր, ո՛վ դու Հայր, որ երկնքումն ես,
 Ինչպիւր թշուառ մեր անտէր ազգին,
 Մի՛ տար զոն գնալ թշնամիներին,
 Նա ալ չէ լսում Դելֆիեան հարցուկին:

ՄԻՔԱՅԷԼ ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ

ՄԻՔԱՅԷԼ ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ (1829-1866). — Միքայէլ Նալբանդեան, կեղծ անունով Կոստ Էմբանուէլ, ծնած է Նոր Նախշեւան, ինքզինքը կատարելագործած է ինքնաշխատութեամբ եւ քննութիւն տալով Բեդերսպուրիկի համալսարանին մէջ՝ ստացած է արեւելեան լեզուագիտութեան քանտիտայի ստոիճան:

Նալբանդեան եղած է կովկասահայերու առաջին եւ ամենատաղանդաւոր հրատարակագիր-քննադատը, գրելով «Հիւսիսափայլ» թերթին մէջ, որ հիմնուած Ստեփան Նազարեանցի կողմէ, ահագին զարկ տուաւ կովկասահայ մտաւորական վերածնութեան եւ նոր աշխարհիկ լեզուի ձեւաւորման: Նալբանդեան կատարած է ճամբորդութիւններ եւրոպական գլխաւոր երկիրներու մէջ, այցելած է Պոլիս, գացած է մինչեւ Հնդկաստան՝ հայկական մեծագումար կտակներու գործով, եւ

մեծ կապեր ունեցած է նոյն թուականներու ռուս բարձրագոյն մտաւորականութեան եւ յեղափոխական շրջանակներու հետ. 1862ին ձերբակալուած է Նախիջեւանի մէջ եւ ուղարկուած Բեդերսպուրիկ եւ երեք տարի յետոյ՝ արքայութեան Սարաթով նահանգի Կամիշլին քաղաքը,

ուր եւ մեռաւ՝ բանտային տառապանքներու տակ ճնշուած, հիւժուած եւ խորտակուած: Իր մարմինը ապա փոխադրուեցաւ ծննդավայրը, ուր թաղուեցաւ Ս. Խաչ վանքի գաւթին մէջ:

Միքայէլ Նալբանդեանի գրութիւնները կը բաժնուին երկու գլխաւոր մասերու, — հրատարակագրական-քննադատական, եւ քննադատական: Իր ուժը՝ հրատարակագրութեան եւ քննադատութեան մէջ է, հզօր, մտաբազուկ եւ արի: Ինչ այն թուականներուն իր արասյալոսած գաղափարները եւ իր հրատարակած Երկրագործաբիւնը որպէս ուղիղ ձանապարհ, մինչեւ այսօր ալ կը պահեն իրենց հիմնական դրութիւնը եւ կ'ազդեցան են թէ՛ նալբանդեան նախակարգական եղած է Հայոց մէջ քնկերակարական մտածողութեան:

Իր բանաստեղծութիւններէն մտնաւանդ Ազատն Ասուածք՝ իր վճիռ եւ հրապոյց զգացումներով, պետի մնայ հայ քնարերգութեան անմահ էջերէն մէկը. իրենն են դարձեալ՝ Մակկորեան Օրեր, Մեր Հայրենիք, Յուրք Փնկ, Երագ եւն. երգերը: Կրօն է նաեւ Մեկերսուրջակ վէպը, որ կիսատ մնացած է, ինչպէս նաեւ Յիշատակարաններ եւ երկու Տար:

ՊՈՒՏ ՄԻ ԶՈՒՐ

(ՄԱՆԿԱՆ ՄԸ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ Ե)

—Մամա՛, կազնձիւմ, պախի մի ջուր...
 Սասախի ձմեռ էր, փոփք, փոթորիկ, փողոցները մինչև իրենց բերանը լեցուած էին ձիւնով, ու գեղացիները ստիպուած էին տանիքներէն երթեւեկել, սրովնետու գուռները վազուց կորսուած էին ձիւնէ զէզերուն տակ:

Ս. Սարգիս շատ զայրացած էր այդ տարին. երկինքը կը հեւար, կը ֆշար ու գետնը մռայլ սարսափի մէջ վտանգաւոր երեւոյթ մը առեր էր. տմառուան ծաղկալից դաշտերը կապոյտ սարերն ու հովիտները — ուր հունձքի արչարոյցներուն աղբյուրները խաղալ կը սկսին թիթեանիկի թիւերով — հիմա կ'ոռնային, մէկու մը ետեւէն կը հայտնային: Կարծես զուրոր ամէն բան իր տեղէն խախտիլ կ'ուզէր:

Սակայն ցորեկը գոնէ քիչ մը լոյս կար, թէև հիւանդոս, թոքախտաւոր, բայց գէթ մարդ մարդու երես կը տեսնէր անով

ու արհաւիրքը այնքան գաղանային կերպով չէր ծալեր: Այն, այն ուրբաթի գիշերը որ Ս. Սարգիսի սօնական օրուան առաւօտը պիտի լուսնէր:

*
*
*

— Մամա՛, կաղնծիմ, պտի՛կ մի ջուր...

— Քչիկ մըն ալ համբերէ՛, ճա՛գուկս, շատը գնաց քիչը մնաց, հիմա կը լուսնայ՛, հիմա՛ կը լուսնայ...

Ու չէր լուսնար, որովհետեւ ձմեռուան տարի գիշերը լուսնայիք չունէր: Փոթորիկը կը փչէր ու գիւղը վերէն վարէն ձիւնին մէջ ծածկուած՝ չունչ անգամ չէր առներ կէս գիշերուան այս պահուն. թոնիրները վաղուց պաղեր էին, ծղրիթները վաղուց թմրած՝ կը քնանային իրենք ալ, և ոչ իսկ մատղաշ-մանկիկի անհանգիստ ճիչը կը լսուէր:

Մեծ-մայր ու թոռնիկ Ս. Սարգիսի հինգ օրուան ծոփն էին պահեր: Այն օրէն որ պղտիկը սրբուկ մնացած էր և այդ դժբաղդ պառաւին վերջին հարազատը, ա՛լ աշխարհ ամփոփուեցաւ երկուքին համար ալ երկու սրտերու մէջ, — թոռնիկը փաթթուեցաւ մեծ-մօրը քղանցներուն իր բոլոր նոգիով, ու պառաւը իր ծերութեան ամբողջ գործը, քաղցրութեամբ, բարութեամբ շարունակ իր ամբողջ կարօտը կապեց այդ մանկան հաճօքներուն, խաղերուն ու դիւրափոփոխ քմայքին, կաւաւոր խաղաղիկը դառնալով անոր կամքին:

Ալ մարդ չկա՛ր սուներ: Չէ՛, մի՛ վ պիտի բլլար, քանի մը հաւ ու հաւձագ, աքաղաղի բնտանիք մը, մէջ մըն ալ տանը կատուն, աճա ամբողջ ընտանիքներ այդ խելճուկ հիւզակին, ուր անասունէն մինչեւ շարժուն մարդը տեսակ մը իմացական հասկացողութիւն սկսած էր գոյսնալ, վառեկին ու պառաւին մէջ ալ տեսակ մը գիտակցութիւն, ճանաչողութիւն: Կատուն կիթէ տունէն երկար յամեցում մը ունենար կամ դունչը արգիլուած առանի մը մօտեցնէր՝ թեթեւ սրտմտութիւն մը կ'ուսնենար մեծ-մայրը և մէկ-երկու թթու խօսքեր կ'ուղղէր անոր: որ կարծես կը հասկնար այդ բառերուն մարդկային նշանակու-

թիւնը, յանցանքին գիտակցութեամբ մեղաւորի համակերպութիւնը ցոյց տալով, կիսատ մրաւուն մը կու լար ու կ'երթար անկիւն մը կը սալարուէր կը քնանար: Մենաւորութեան մէջ քարո՛րն ալ լեզու կ'կլկին ու չուքդ անգամ կ'եղբայրանայ քեզի հետ, և ինչ որ չարութեան, դժբաղդութեան աշխարհը կը զլանայ պառաւի մը կամ մայրակորոյս մանկան մը, յետին անասունները, անշունչ իրերը կը փոխարինեն զայն և գուցէ աւելի անկեղծօրէն, աւելի քաղցրօրէն:

Ս. Սարգիսի բարկենդանը հասնելուն, մեծ-մայրը պատմեր էր պղտիկին այդ գորաւոր, կարիճ Սուրբին պատմութիւնը. նկարագրեր էր անոր ձերմակ հեղէն ձին ու ձիաւորին պերճ հասակը, սուր երկար նիզակը, թէ ինչպէս փոթորիկէն բռնուած շատ ճամբորդներ յանկարծ տեսեր էին որ սպիտակ մօրուքով դիւցազն մը իրենց թեւէն բռնած, իր նոյգիս գաւակին վրայ նետած ու փրկած էր զիրենք, թէ ինչպէս շատ շատեր ալ անդարձ կորսուէր էին, որովհետեւ պահք չէին պահեր, ծոփ չէին բռներ այդ շարժուն: Ու դեռ հազար հրաշալիք, հազար հէքեա՛թ: Ասէ՛ն գիշեր արդէն երբոր պառկէին, և շատ ալ կանուխ, առջի իրիկուրնէ կը փչէին իրենց ճրագը, մեծ-մայրը ծոփն առած, թոռնկանը ինչէր չէր բեր, ինչ անուշ պատմութիւններ չէր պատմեր:

Հանի ու թոռնիկ որոշեցին ամբողջ շաբթուան ծովապահութիւնը ու կեցան ալ: Պառաւին համար ասիկա առաջինը չէր. անոր համար լաւ գիտէր վերջի մէկ երկու օրուան դառնութիւնը, ծարաւին չարչարանքը ու թուքին կրակը բերին մէջ: Բայց վից կօթը տարեկան մանկիկը բան չէր գիտեր բուր ստոնցմէ. միայն իր մեծ-մօր նկարագրած Սուրբին հայրական երանութիւնը համակեր էր իր թեւ առած երեւակայութիւնը, տեսակ մը հաւաստուորի բաղձանք փորձեր էր իր միամիտ հոգին ու մտի տանջանքին երբեք անդրադարձած չէր: Առաջին օրերը իրաւ որ ծոցին հացը չէր կարօտեցր — արժող յաղթանակը ան էր որ հացը ծոցը պահէր ու չփորձուէր —, բայց ջուրը շատ առնջած էր զինք. գլուխը որ բարձին դնէր,

անուշ աղբիւրի մը գլուխը կամ գեղեցիկ առուի մը եզերքը կը անանէր ինքզինք, կը ծռէր խմելու, սակայն անա ջուրը ձերմակ օձի կը փոխուէր ու կ'աներեւութանար կանաչ խոտերուն մէջ. և մանկիկը անմիջապէս վեր կ'իջնար ու կ'արթննար. երազը կը պատմէր մամային՝ որ մութին մէջ փայտայելով իր երեսը՝ կը քաջալերէր զինք, հաւատացնելով թէ Ս. Սարգիս իր հետ էր, երազին մէջ զինքը կը փորձէր ու չէր թողուր որ չար ստատանան խաբէ զինքը: Ու մանկիկը հեզ մըն ալ կը քնանար, բայց աչքերը կը դոցէր չէր դոցեր, նոյն երազը, նոյն կաթնազրկիւրը, նոյն ծարուի խռովքը. քունը չէր գար, աչքը պատուհանին կը մնար, բայց ճիթաղօծ թղթէ լուսամուտը չէր ձերմկտակեր ու առաւօտը կ'ուշանար, լուր բռնէր չէր թուգուր կ'ըսես: Միայն փոթորիկը կ'ոռնար ու փութքը կը ձեռներ դռները կամ սնտէր պատուհանի մը փեղկերը, պատուտած թուղթի կտորները:

Ու պղտիկը կը վախնար, աչքերը խոշոր խոշոր կը բանար դուրսի սոյգ անհանգստութեան տազնապով, որովհետեւ մեծ-մայրիկը կ'ըսէր իրեն թէ Ս. Սարգիս է որ իրենց տանիքին վրայ կը հսկէ ու կը սպառնայ անհամբերներուն որ ջուր չուզին:

Ս. Սարգիս ու իր խոստումները ալէ՛կ, իր տուած ընծան ալ շատ շատ ազուր, բայց սիրտը կ'այրէր, բերանը կը չորնար, չրթունքներն իրարու կը կպէին, ու, լինչ ընէր, լեզուն ալ չէր գտնար. ա՛խ, եթէ մեծ-մայրը քիչ մը բարի բլլար ու Ս. Սարգիս ալ քիչ մը բարեխրտ, և թոյլ տային որ պուտ մի ջուր բերանը տանէր, լեզուն թրջելու:

*
*
*

Ուրբաթի չար գիշերը, որ երկնցեր տարի էր եղեր, որ ծոյլ ու արճիճէ գիտիկ մը պէս ծանրացեր՝ չէր երերար: Այդ գիշեր հա՛ւր քուն եղաւ ու թունդիկին թարթիչները իրարու չդպան, ստալին կունքը հազիւ ստաւ ու արթնցաւ նորէն. կը պատպակէր, կ'այրէր:

—Մամա՛, խուրպան, պուտ մի ջուր, կը մեռնիմ, հիմա՛ հոգիս կ'եղայ...

—Համբերէ՛, պղտիկ, համբերէ՛: Ս. Սարգիս հունա՛ դռան ետեւ կեցեր լուսնալուսն կը հայի, հիմա՛ ներս պիտի դայ, քիզի անուշ անուշ բաներ պիտի բերէ. շատը գնաց քիչը մնաց: Բայց ա՛յ չէր կրնար համբերիլ, որովհետեւ փոքր ինկած աչքերը կը խաւարէին, պաղունցը դուրս կու գար, կտայր ներսէն կը կտրէր: Լեզուն հազիւ կը դառնար բերնին մէջ, ու պղտիկ անհանգիստ թաթիկները անկողնէն դուրս դուրս կը հետէր: Խաւարը ստկալի էր, հովը կը հեծեծէր, կազամախններուն չոր կմախքները ցուրտ աղաղակ մը կը հանէին ու կարծես մեռելի հազարաւոր բերաններ սկսայ սկսայի կը դարնէին: Երկինքը վիւր վար կու գար:

—Մամա՛, խուրպան, լեզուս վրայ թութ մի ջուր՝ կը կողկողար մանկիկը, որուն ձայնը երթալով կը նուազէր ու դուրսի փոթորիկէ՛ն թէ Ս. Սարգիսի վախէն դուրս դէպ ի անկողնին մէջ կը պահէր:

Մաման մտիկ չըրաւ ու ջուրին փոխարէն օրօր մը սկսաւ այն հի՛ն, շատ հին երգը որ ժամանակին պղտիկին հօրը պղտիկ օրօրացին վրայ ըսած էր: Ա՛յ ձայն չելաւ. մանուկը հեղձեալէ իր անհանգիստ թաթիկները երկնցած տեղը թողուց, մուցաւ ջուրը ու հանգստացաւ: Պատուը կ'երգէր տակաւին զատու-մած եզանակը որ օրօրէ աւելի մահերգի մը արտումութիւնը ունէր և այդ մահահատ միայնութեամբ լեցուած հոգէ չորս պատերուն մէջ կը դողդղար սարուային մեղեդիի մը տպաւորութեամբ:

Աքաղաղները կը կանչէին, ժամուն տախտակէ գանգակը դաղը-դիգ արշալոյսին աղօթքը կ'ընէր գեղին վրայ ու մեռելական գեղին քունը կը փակցնէր: Կարծես գիշերը վերջին անգամ կը յօրանչէր ու յոյսը սանարուիլ կը սկսէր խաւարին մէջ:

—Տէ՛ էլիւր, պղտրտիկ, էլիւր որ սեռնաս քի Ս. Սարգիսը ինչէր է բերեր քեզի. աղու՛նր աղու՛նր չամիճներ, պատուհէ՛ղ, քեզի կարմիր ստից է բերեր, էլիւր, անուշիկ թունդիկ, էլիւր որ ժամ էրթանք...:

Պզտիկը չէր արթննար, քենոտե՛ր էր մամային հետ, քե-
նոտեր էր Ս. Աարգսին ալ հետ. ի՛նչ պիտի ընէր չաքարն ու
կարմիր ոտիցը, իրեն ուզածը պուս մի ջուր էր ու մեծ-մայրը
այնքան քարսիրտ էր եղեր այդ գիշեր, Ս. Սարգիս ալ այն-
քան անգութ:

Քարսիրտ, հա՛, շատ շատ քարսիրտ. ի՛նչ պիտի ըլլար
մեծ-մօրը ու մեհին մնացած որբուկը. ու մայրիկը, մի՛ւսը՝ որ
չիկար, - ալ չէր կրցեր դիմանալ, եկեր ու գիշերը գաղտուկ
առեր տարեր էր զայն:

ՌՈՒԲԷՆ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ

Տ Ր Տ Ո Ւ Ն Ջ Ք

Է՛, մընաք բարով, Աստուած եւ արեւ՝
Որ կը պըլպըլաք իմ հոգևոյս վերեւ...
Աստղ մ'ալ ես կ'երթամ յաւելուլ երկնից.
Աստղերն ի՛նչ են որ եթէ ոչ անբիծ
եւ թըշուառ հոգևոց անէ՛ծք ողբագին,
Որք թըռին այրել ճակատն երկնքին.
Այլ այն Աստուծոյն՝ շանթերո՛ւ արմատ՝
Յաւելուն զէնքերն ու զարդերն հրատ...:
Այլ, ո՛հ, ի՛նչ կ'ըսեմ... շանթահարէ՛ զիս,
Աստուած, խոկն հսկայ փշրէ՛ հիւլէիս՝
Որ ժպրհի ձգտիլ՝ սուզիլ խորն երկնի,
Ելնել աստղերու սանդուխքն ահալի...
Ողջո՛յն քեզ, Աստուած դողդոջ էակին,
Շողին, փըթիթին, ալւոյն ու վանկին,
Դու որ ճակտիս վարդն ու բոցն աչերուս
Խըլեցիր թրթռումս շրթանց՝ եւ թռիչն հոգևոյս,

Անպ տըւիր աչացս, հեւք տըւիր սըրտիս,
Ըսիր մահուան դուռն ինձ պիտի ժըպտիս.
Անշուշտ ինձ կեանք մը պահած ես ետքի,
Կեանք մը անհուն շողի՛ բոյրի՛ աղօթքի.
Իսկ թէ կորնչի պիտի իմ հուսկ շունչ
Հոս մառախուղի մէջ համր անշունչ,
Այժմէն թո՛ղ որ շանթ մ'ըլլամ դակահար,
Պըլլուիմ անուանդ, մըռնչեմ անդադար,
Թո՛ղ անէծք մ'ըլլամ ու կողդ խըրիմ,
Թո՛ղ յորջորջեմ քեզ «Աստուած ոխերիմ»:
Ո՛հ, կը դողդոջեմ, տժգոյն եմ, տժգո՛յն,
Փըրփըրի նե՛րսըս դըժոխքի մ'հանգոյն...:
Հառա՛ջ մ'եմ հեծող նոտերու մէջ սեւ,
Թափելու մօտ չոր աշնան մէկ տերեւ...:
Ո՛հ, կայծ տըւէք ինձ, կայծ տըւէք, ապրիմ...
Ի՛նչ, երազէ վերջ գըրկել ցուրտ շիրիմ...
Այս ճակատագիրն ի՛նչ սեւ է, Աստուած,
Արդեօք դամբանի մրուրո՞վ է գըծուած...
Ո՛հ, տըւէք հոգևոյս կրակի մի կաթիլ,
Սիրե՛լ կուզեմ դեռ, սիրել ու ապրիլ.
Ե՛րկնքի աստղեր, հոգևոյս մէջ ընկէ՛ք,
Կայծ տըւէք, կեանք՝ ձեք սիրահարին հէք:
Գարունն ո՛չ մէկ վարդ ճակտիս դարկահար,
Ո՛չ երկնի շողերն ժըպիտ մ'ինձ չե՛ն տար.
Գիշերն միշտ դագաղս, աստղերը ջահեր,
Լուսինն յար կու լայ խուզարկէ վըհեր.
Կ'ըլլան մարդիկ որ լացող մը չունին,
Անոր համար նա դըրաւ այդ լուսին.

Եւ մահամերձն ալ կ'ուզէ երկու բան .
Նախ կեանքը , վերջը լացող մ'իւր վրան :

Ի զո՛ւր գրեցին ասողերն ինձի «սէ՛ր» ,
Եւ ի զո՛ւր ուսոյց բուլբուլն ինձ «սիրել» ,
Ի զո՛ւր սիւզեր «սէ՛ր» ինձ ներշնչեցին ,
Եւ զիս նորատի ցուցուց ջինջ ալին ,
Ի զո՛ւր թաւուարներ լրուեցին իմ շուրջ ,
Գաղտնապահ տերեւք չառին երբեք շունչ ,
Որ չը խռովին երազքըս վսեմ ,
Թող տըւին որ միշտ բզնէ երազեմ ,
Եւ ի զո՛ւր ծաղկունք փրթիթներ գարնան՝
Միշտ խնկարկեցին խոկմանցըս խորան...
Ո՛հ , նոքա ամէնքը զիս ծաղրեր են...
Աստուծոյ ծաղրն է աշխարհս ալ արդէն...

Պ. ԴՈՒՐԵԱՆ

ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒՐԵԱՆ (1851-1872). — Թրքահայ քնարական բանաստեղծութեան ամէնէն ինքնուրուիպ, ամէնէն հուժկու եւ ամէնէն թախծալից հոգին է Պետրոս Դուրեան, որ մեռնւ թուրքատէ, սպտանի հասակին մէջ: Ցաղերգած է սէրը, բնութիւնը եւ վիշտը: Ունի նաեւ թատերական գրուածքներ՝ որոնք մեծ արժէք չեն ներկայացըներ: Ծնած եւ մեռած է Պոլիս:

Մ Ա Ն Ո Ւ Կ Ի Մ Ը

Այո՛ , սիրելի էակ , պիտի տառապիս : Այդ կեանքդ , ուր պիտի մտնես , ասնջարան մըն է : Դէմքիդ այգ վճիտ սրբութեան վրայ թրթռացող անմեղ հոգիիդ փայլին քանի նայիմ , սիրտս քեզ սպասող վիշտերը երեւակայելով կը սարսուայ : Քու սպառազ շուրջպատող ցաւերն ու տառապանքները՝ վայրի գաղաններու պէս իրենց երախը բացեր՝ քեզի , քու այդ դողդոջուն դայութեանդ կը սպասեն : Դուն , առանձին ու աննեցուկ , պիտի քարէս կնոջ մը մեհուութեամբ , կնոջ մը տկարութեամբ : Քու փափաքներդ ու հաճոյքներդ անոնց մէջմէկ սնունդ պիտի ըլլան . օգնութեան հայցելու համար երկարած ձեռքերդ պիտի մնան . օգնութեան համար թող տուած աղաղակներդ շուրջիդ ետասէր շշուկներուն մէջ պիտի խեղդուին : Օգնութեան տեղ՝ տանջանք պիտի տան . պիտի սիրես՝ պիտի խաբեն , պիտի հաւատաս՝ պիտի խաբեն : Յոյսերդ ու իրձերդ հատիկ հատիկ պիտի դեղնին , պիտի չորնան : Պիտի քակուին բոլոր այն կապերը՝ որոնք կեանքի իրականութիւնը ցարդ ծածուկ պահած էին քու սոգու երանաւէտ աչքերէն : Ու այն ատեն պիտի հասկնաս թէ ո՛րքան առանձին և ո՛րքան թշուառ ես կեանքի այս դամբարանին մէջ : Հայրդ ու մայրդ ալ պիտի կորսնցնես , խեղճ պղտիկ : Իսկ հայրդ աշխատութեան մէջ անյնող կեանքի մը պայծառ յիշատակը միայն պիտի թողու քեզի :

* * *

Ն Ա Ի Ա Վ Ա Ր Ը

Հիսարէն Գանլըճա կ'անցնէի : Ծերուկ նաւավարը , հին ու ծանր նաւակը յորձանքին դէմ քաջքշելու համար , բոլոր ուժով թիակներուն կը կախուէր՝ հոտանքի պէս վազող ալիակներուն հետ կուռելու համար : Այս պայքարէն յոգներ էր ան . թէեւ իրիկունը ցուրտ էր և խոնաւ , սակայն հագուստները

հանեց, և մնաց կրծաբաց չափիկով: Հիմա, այս աւեր մարմինն վրայ, տօթակէջ դող մըն էր փակած: Ծնչառութիւնը արագացեր ու դէմքն ալ կարմրեր էր: Խորշմած և կաշենման երեսէն վազող քրտինքը՝ մինչև և կուրծքին աղու մազերէն վար հոսելով՝ կը չորնար իր հրակէջ մարմնին վրայ:

Ու այս թշուառ ձերունին ստիպուած էր, հացի պղտիկ պատառի մը սիրուն, ուղած տեղս քաշել զիս, — որ իր նաւակին մէջ հանգստօրէն ընկողմանելու իրաւունքն ունէի:

Սակայն ես, նորէն, իր վրայ դուրբուրանքի արժանի բան մըն էի գտեր: Յոյց տալով այն գեղեցիկ սպիտակ ու կատարեալ ականները՝ որ կ'երևէին, իր խօսած ատեն, չրթունքներուն մէջէն.

— Հայրիկ, ըսի, լաւ ականներ ունիս...

Ծերուկին դէմքը ալրայլեցաւ: Եւ զինք այսքան տարիներէ ի վեր կարօտ և անզօր դարձնող և այդ թիակներուն դատապարտող անողոք ու դաժան կեանքի սեւ երեսին թըրքներու պէս,

— Ի՞նչ օգուտ, ուտելի՞ք բան չգտնելէս ետք...

ՀԻՒՍԷՅԻՆ ՃԱՆԻՏ

ՀԻՒՍԷՅԻՆ ՃԱՆԻՏ.— Թուրք գրականութիւնը, մտնաւանդ

վերջին քսան տարիներու մէջ, մեծապէս յեղաշրջուեցաւ, — թէ՛ արձակի եւ թէ՛ ստանաւորի մէջ, թէ՛ գաղափարական եւ թէ՛ լեզուական տեսակէտով մեծ ցընցումի ենթարկուեցաւ: Հիւսէյին ձաճիտ մէկն է այն գրագէտներէն՝ որոնք թուրքերէն նոր արձակը ստեղծեցին:

Ներկայ թուրք գրականութեան մէջ ցայտուն կերպով կ'երեւի այն ազդեցութիւնը զոր գործ դրին լեզուի վերանորոգման աշխատող սակաւաթիւ գրողներ՝ թուրք լեզուն մասամբ աղատելու համար իր հին երկարաշունչ պարբերութիւններէն, բառերու խճողումէն, եւ ցարդ իբրեւ սովորութիւն ընդունուած անհաս-

կընալի ըլլալու ընդհանուր վնասակար փափաքէն: Անշուշտ այս նոր ազդեցութիւնը կուգայ եւրոպական գրականութենէն, առաւելապէս ֆրանսականէն, որուն հետ աւելի կամ պակաս շփման մէջ եղած է թուրք գրական նորահաս սերունդը: Այդ շարժումն էր որ անա նախ ուրբուաբժուած Եինասիէն, ապա առաջ տարուած Վահմուտ Էքքէմի եւ իր ժամանակակիցներուն կողմէ, աւելի որոշուեցաւ, ուժ ստացաւ Հիւսէյին ձաճիտի եւ իր ընկերներուն միջոցով:

Գրական այս գործունէութեան մէջ՝ որ բուռն սլայքարներու տեղի տուաւ, Հիւսէյին ձաճիտի դերն եղաւ մարտնչումի բաժինը: Ինքն էր որ պաշտպանեց Իսլիտ Զիա—ձէնապ—Ֆիքրէթ պարոնցին գրական ըմբռնումները՝ գրական յետաշրջականներուն դէմ, ամէնէն աւելի իր վրայ հրաւիրելով բուռն յարձակումները:

Հիւսէյին ձաճիտ բացի գրական դանապան սեռերու մշակութենէն, դիւաւարաբար զբաղած է նորովէպով, — թեթեւ եւ զգայուն պատմուածքներ՝ ուր մերթ տեղական բարքեր կը ցլանան, եւ երբեմն անձնական զգայնութիւններ կ'ընդգծուին: Իր սճը պարզ է, կարուկ եւ սահուն. իր հակումն է աւելի զգացումներ պատկերացնել քան դադափարներ:

Հիւսէյին ձաճիտ Սահմանագրութենէն ետք դիւաւարն եղաւ թուրք հրապարակագրներուն, որոնք լրագրական լեզուն մաքրեցին հնոսի ունակութիւններէ, յայտ բերին նոր եւ եւրոպական թափ մը եւ ջանացին իրենց դադափարները լայն չափով հասարակութեան հասկնալի դարձնել:

Իր դիւաւար գործերն են՝ բացի դանապան հանդէսներու մէջ ցանցնածներէն՝ Երեւակալուած կեանքի իրական կեանքի տեսարաններ, ուր ամփոփուած են իր կարեւոր պատմուածքները եւ Պայքարներս, ուր հաւաքուած են իր լրագրական գրապայքարները:

Հիւսէյին ձաճիտ եղած է ուսուցիչ, իմբադիր եւ երեսփոխան:

ԱՐԱՋՆ ԵԿԱԻ ԼԱՓԻՆ ՏԱԼՈՎ

Արազն եկաւ լափին տալով,
 Ժէռ քարերին, ափին տալով.
 Ո՞րտեղ թաղեմ ես իմ դարդը,
 Չոր զլուխըս տափին տալով:

Ա՛յ իմ Արազ, ջուրըդ վարար,
 Սիրուն եարիս, եարա՛ք, տեսա՞ր
 Ես չը հասա՛յ իմ մուրազին,
 Արա՛զ, եա՛րար, կարօտս առա՞ր:

Ամպերն ընկան Մասիս սարին.
 Կարօտ մնացի ես իմ եարին.
 Աստօժ սիրես, էլրուած սրտիս
 Զուղար բերես էկող տարին:

Գիշերն անքուն գիր կը գրեմ,
 Արտասունքս գետ կը շինեմ.
 Արա՛զ, ծէզը ջրիդ չառած՝
 Իմ սեւ դարդը քեզ կը բերեմ:

Կասես շողքը քարին ընկաւ,
 Կըրակը իմ սրտին ընկաւ:
 Կամար ունքից, թուխ աչքիցը
 Ցաւն իմ ջիւան ջանին ընկաւ:

Արազն եկաւ լափին տալով,
 Ժէռ քարերին, ափին տալով,
 Ո՞րտեղ թաղեմ ես իմ դարդը,
 Չոր զլուխս տափին տալով...

ՅՈՎ. ՀԱՆՆԷՒՄ ՅՈՎ. ՀԱՆՆԷՒՄՅԱՆ. — Յովհաննէս Յովհաննէսեանն է եղած որ սուտջին անգամ, կովկասահայ բանաստեղծու-

թեան մէջ հետեւած է ժողովրդական երգերու արուեստին, զօրացընելով այսպէս քնարերգական լարը եւ ընդունակ դարձնելով զայն հայրենասիրական դգացումներէն տարբեր զգայնութեանց եւ յայդերու եւս: Իր այս ուղղութեան է որ պիտի հետեւին սպա կովկասահայ ուրիշ երգիչներ, մշակելով քնարերգական արուեստը եւ հարստացնելով զայն:

Յովհաննէսեանի լեզուն ճոխ է, իր պատկերները դունդադեղ են եւ իր երգը քնքուշ, սակայն զբայի է իր մէջ պաշտօնական բան մը, դասական ընթօրինակութիւն մը՝ որ կը վնասէ երգերու կենդանութեան եւ ինքնատիպութեան: Իր մտէնայաջող կտորներն են ժողովրդական մօթիվներու վրայ դարձնելը, ինչպէս՝ «Արազն եկաւ լափին տալով», «Ալագետդ բարձր սարին», եւս., որոնք կ'երգուին կովկասի մէջ եւ դարձած են ժողովուրդի սեփականութիւն: Իր բանաստեղծութիւնները հրատարակուած են առանձին հատարով 1908ին:

“ԾԵՐՈՒԿ ՄԱԼԹԸԶ”Ը

1880ին օր մը, Յարութիւն Մաստիչկանի հետ ներսէս Պատրիարքին կ'երթայինք՝ Միացեալ Ըսկերութեան վերաբերեալ գործի մը համար: Հասցիւղի շագնաւը մտանք. քիչ ետքը եկաւ մեր մօտը նստաւ Մալթայի նաւազի կերպարանքով ծերունի մը, կարճ ծափերով, յարգէ գլխարկով, հաստ դաւազան մը ձեռքը: Մաստիչկան նոր ուսումնաւարտ եղած էր Ռուսերթ գօլէճէն, ուր վերջին տարին, Տնօրէնը, Տօքթրը Ուօշպրին, աւանդած էր իրենց իմաստասիրութեան պատմութիւնը՝ ես այ դեռ նոր կարդացեր էի Վիքթօր Գուգէնի «Փիլիսոփայութեան պատմութիւնը»: Երկուքնուս այ մտքին մէջ

իմաստասիրական հին ու նոր զանազան դպրոցները թարմ սպաւորութիւններ թողած էին: Շատ խնդիրներ յուզեցինք, խօսեցանք տիեզերքի վրայ, իմացականութեան վրայ, կեանքի վրայ, մահուան վրայ. իրար անցուցինք զգայականներն ու ոգեկանները, սկիզբիկեաններն ու համաստեւածեանները, Թաղեան և Պիւթագորոսէն մինչև Պէյքըն, Տէքաւթ ու Քանթ, դրութիւններու ու տեսութիւններու թոհուբոհին մէջ, մեր միաքը լցուած կը զգայինք թանձր մշուշով, տարտամ, վարանտ, չհամարձակելով վճիռ արձակել սեւ խնդրի վրայ:

Շոգեհատը, ալեւոյթէն յոգնած սպաւած մարդու մը քալուածքով, կը յառաջանար Ոսկեղջիւրը ճեղքելով և իր ետեւն թողով կաթնափրփուր հեաք մը, որմէ չէր բաժնուեր աչքս և որ հետզհետէ կը տկարանար, կը նուաղէր, և հուսկ ապա կ'անշայտանար հեռուն, նման այն հետքերուն, զորս մահուընէ ետքը աշխարհի մէջ կը թողուն մարդիկ: Մէկ եզերքէն միւս եզերքը կ'անցնէինք ծովին գով օղը ծծելով լիաթոք, և խօսակցելով անխոնջ: Գլխարկաւոր մարդը նստած էր մեր դիմացը:

— Մո'ստիչ, ըսի առանց ձայնս մեղմելու, սա ձերուկ Մալթրը ուշադրութեամբ մեզի կը նայի կոր. կարծես թէ մեզի մտիկ կ'ընէ:

Մտախիչեան, միշտ խոհեմ, չպատասխանեց. անծանօթը լսեց բայց անալլայ մնաց, և մենք շարունակեցինք խօսիլ:

Հիմա, յաւիտեական կեանքի յաւիտեական խնդիրն էր որ կը զբաղեցնէր մեզ, — հոգիին ճակատագիրը: Ի՞նչ էր հոգիին ճակատագիրը: Անոր գոյութիւնը հաստատելու համար իմաստասէրները հազիւ երկու փաստ գտած էին. հապա անոր էութիւնը, անոր ճակատագիրը...

Վարաներ մնացեր էինք: Յանկարծ Մալթրը գլուխը վեր վերցուց և մաքուր հայերէնով ու հայրական ձայնով մը, որ բարութեան շեշտը սենէր, ըսաւ.

— Տղա՛քս, խորհուրդ կու տամ ձեզի որ Լուի Ֆիկիէի Le lendemain de la Mortը կարդաք. ձեզ չփոթեցնող խնդրին վրայ բաւական լոյս պիտի գտնէք հան:

Պարահանդէսի մը մէջ գեղանի նարմանազուկ պարակցուհիի մը մտուռէ չըջագետտին վրայ կոխած և վերէն ի վար պատաս՞ժ էք զայն, և կամ չքասեղանի մը վրայէն գաւաթ մը սուած ատեննիդ՝ անուշադրութեամբ շատ մը գաւաթներ ձգած կտորա՞ծ էք. ի՞նչ զգայութիւն որ կ'ունենայ մարդ այդպիսի կոշտութիւն մը ընելէ ետքը, նոյնը ունեցայ ես ալ՝ մտածելով որ ձերուկ Մալթրը կոչեր էի մարդ մը, որ հայ էր, մեր իմաստասիրական վիճարանութիւններուն հետեւած և հասկցած էր զանոնք, և Լուի Ֆիկիէի իմաստասիրական գործերը կարդալու չափ զարգացած էր:

Մտախիչեանին նայեցայ. իր աչքերուն մէջ իր խոհեմութեան յաղթանակը կարդացի. իր լուծեան վարձատրութիւնը, և ամօթը աւելի շիկնեցուց զիս: Սակայն մտածեցի թէ կարկատանք պէտք չէր, թերեւս յեօինն չար քան զառաջինն ըլլար: Առաջին յուզումէն ետքը, հետաքրքիր, ուզեցի հասկնալ թէ ո՞վ էր այդ ձերունին:

— Ներեցէ՛ք, պարո՛ն, կրնա՛ք ըսել մեզի թէ որի հետ խօսելու պատիւն ունինք:

— Ինձի Ծերեկց կ'ըսեն:

Ծերեկցն էր, Տօքթէօն Շիշմանեանը, որուն Ռուսիայէն դարձը նախորդ օրն իսկ ծանուցած էր Մասս. Տօքթէօն Շիշմանեանն էր, պատմագէտ, գրագէտ Շիշմանեանը, որուն անունն այնչափ անգամներ լսած էինք:

Այս անգամ ուշադրութեամբ զննեցի զայն. դէմքը թուխ էր թմթուկած, անյարգ, բայց պատկառելի վեհ բան մը ունէր, որ քիչ մը առաջ աչքի չէր զարկած. անուն մը շատ անգամ ուրիշ գոյնի ներքեւ կը ներկայէ մեզի մարդը, ինչպէս գրուած մը, պատկեր մը, նուագ մը: Մագիւրը երկար, դէպ ի ուսերը կ'ինջնէին. իրենց գոյնը ոչ սեւ էր, ոչ ալ ճերմակ, թէև երկու գոյներուն ալ կը մօտենար. փոխանցումի գոյն մը: Առոյգ էր դեռ. աչքերուն մէջ աշխուժը կը փնտրէր միշտ կենսախայտ, և ձայնը ունէր մետաղի յատակ հնչիւն, իր գաղտփարներուն պէս, որոնք պայծառ էին և որոշ:

Հասգիւղ կրանք և նուաճատոյցն մինչեւ Ներսէս Պատրիարքի տունը շարունակեցինք խօսակցիլ: Ծերերնց շատ բաներ ըսաւ մեզի. խօսեցաւ հոգիի անմահութեան վրայ, որուն սրտանց կը հաւատար, 1860ի սերունդին վրայ, Նալբանուեանի վրայ, զոր ճանչցած էր, Կովկասի վրայ, ուրկէ կը դառնար և ուր ապրող Հայերը կը գնահատէր ու կը սիրէր, Ներսէս Պատրիարքի, Օտեանի և ուրիշ ժամանակակից անձերու և խնդիրներու վրայ: Այսօր լսածիս պէս կը յիշեմ դեռ, ինչ որ ըսաւ մեզի. և այդ հանդիպումին յիշատակը մաքրիս մէջ թողած է խոր ազաւորութիւն, ծերուկ Մայրքը յանկարծ ներկայանալով աչքիս իբր գիտուն, մտայն անձ մը, արժանի ամէն յարգանքի:

ՀՐԱԱՆՏ ԱՍՏՏՈՒՐ

ՀՐԱԱՆՏ ԱՍՏՏՈՒՐ. — Իբրեւ գրագէտ՝ Հրանտ Աստուր գրած է քիչ բան, իսկ աւելի շատ՝ իբրեւ հրատարակագիր եւ բանասէր: Իր ոճը մեղմ ու քաղցր՝ կուտայ իր բոլոր գրութիւններուն գրաւիչ շունչ մը: Վարած է Գ. Չօհրատի հետ Մապիս գրական շաբաթաթերթը, եւ ապա Մապիս ու Արեւելի օրաթերթերը: Մասնակցած է 80ական թուականներէն ի վեր Պալոյ հրատարակատունութեան: Իր ծանօթ գործերն են Պատմական ներշնչումներ, Պատմութիւն Ա. Փրկչեան Հիւանդանոցի եւ Գ. Պոլի Հայերը:

Հ Ա Յ Ո Ց Ա Ր Ե Ի Ի Ն

Ո՛վ Հայաստանի վաղեմի արեւ,
 Շողա՛ հայրենի դաշտերուն վերեւ,
 Անա՛ կը հասնի կենսաբեր գարուն,
 Կապուտակ երկնի հրմայքին մէջէն,
 Ուր զըւարթ ցոլքեր միշտ կը դողդոջեն,
 Տո՛ւր տաքուկ ողջոյնդ հայ մշակներուն:
 Ո՛վ Հայաստանի վաղեմի արեւ,
 Շողա՛ հայրենի դաշտերուն վերեւ:

Անյագ կարօտով փառքիդ երկնատուր,
 Քե՛զ կըսպասէ հոն գեղջուկին կրտուր,
 Ուր դեռ կը յամէ սոսկումը ծմբան,
 Ոչխարն անհովիւ, գառնուկն անխարախ
 Աղապատանքովդ բրէ՛ դուն ուրախ,
 Որ կայտուն դալար մարգերուն վրբան:
 Անյագ կարօտով փառքիդ երկնատուր
 Քեզ կըսպասէ հոն գեղջուկին կրտուր:

Ո՛վ Հայաստանի վաղեմի արեւ,
 Շողա՛ հայրենի դաշտերուն վերեւ,
 Ճանանչներդ անդուլ ցողէ՛ ժպտագին,
 Թո՛ղ երգեր լրսուին սարէն ու ձորէն,
 Հասնին, բողբոջեն խաղողն ու ցորեն,
 Հազուին պարտէ՛զներն, արտերն եւ այգին:
 Ո՛վ Հայաստանի վաղեմի արեւ,
 Շողա՛ հայրենի դաշտերուն վերեւ:

Հայ ճակատներուն վրայ ալ, անխրտիր,
 Անուշի՛կ արեւ, ճառագայթ մը դի՛ր,
 Ճառագայթ մը սուրբ Յոյսի, Հաւատքի,
 Խորհուրդներուն մէջ թախծոտ ու մրուայլ,
 Սրսկէ՛ լուսագեղ կայծեր ու շառայլ,
 Որ հոն գիտակից խա՛նդ մը բորբոքի,
 Հայ ճակատներուն վրայ ալ, անխրտիր,
 Անու՛շիկ արեւ, ճառագայթ մը դի՛ր:

Հերիք քաղցր աչքերն Հայոց մայրերուն
 Թափեցին առատ արցունք եւ արիւն ,
 Յամբեցո՛ւր զանոնք որ ժպտին յաւէտ .
 Զինչ աղբերներու , թուփերու մօտիկ ,
 Պար բռնեն մանչեր , կոյսեր խորոտիկ ,
 Սիրոյ երգերով հեշտին , արփաւէտ ...
 Հերիք քաղցր աչքերն Հայոց մայրերուն
 Թափեցին առատ արցունք եւ արիւն :

Ո՛վ Հայաստանի արեգակ , անշէջ
 Կորով դիր ամէն հայ սիրտերուն մէջ
 Եւ՝ հրպարտ , խըրոխտ , աննըւան հոգի՝
 Որ հայրենիքին , հողի՛ն անձնըւէր՝
 Հայն սպրի ազատ , մի՛շտ զըլուխը վե՛ր ,
 Ըստրուկ , լուռ գերի չըլլայ ո՛չ որք ...
 Ո՛վ Հայաստանի արեգակ , անշէջ
 Կորով դիր ամէն հայ սիրտերու մէջ :

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ՓԱՆՈՍԵԱՆ

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ՓԱՆՈՍԵԱՆ

(ԱԼՓԱՍԼԱՆ) Ազեքսանդր Փանոսեան անդուգական տաղաչափն է հայ քերթողական արուեստին մէջ: Մշակած է թեթեւ, թուսցիկ, երբեմն մանկական եւ աւելի շատ ֆանթէզի բանաստեղծութիւնը՝ զգացումէ աւելի սրամտութիւն եւ ներշնչումէ աւելի զուարթութիւն զնելով իր ստանաւորներուն մէջ: Իր գրուածներէն մաս մը ամփոփուած է արդէն Շողիս ու Յոդիս եւ Այգիկոբի հատորներուն մէջ:

Դ Է Պ Ի Ե Ր Կ Ի Ր

Ամէն սեղ է որոնում հայր ապաստան՝
 Բաց ի այն երկրից, որ կոչուեւ է Հայաստան:

Գնում է Հայը՝ կնճիւղ ճակատին , յոյգը սրտում :
 — Ո՛ւր , հայ շինական :
 — Ղարիբութիւն :

Գնաց : Իսկ այնտեղ, Խնուսի կիսաւեր գիւղերում , պառաւ մայրը՝ մէջքը կորացած , հալումաշ կինը՝ ծծկերը գրկին , և չորս մատաղաները՝ բոսիկ և ցնցոտիապատ , նրան են սպասում : Նրան են սպասում , երբ պարտասէքն է դուռը բաղխում կամ երբ հարկահանը՝ սրտալի ձայնով՝ շանթ ու կրակ է թափում : Երեխաների կանչը՝ «հայ» և դատարկած զամից նւաղած եղան բառաչիւնը՝ «խո՞տ» — դադար չունի : Տաշտում՝ հաց, գոմում՝ խոտ չկայ, — նրան են սպասում : Գիշերը անձրեւ եկաւ , հողը փափկեց անորը , վարող չկայ, — նրան են սպասում : Տանեցու աչքը ջուր կտրեց : Պառաւ տատը թուների բողազից կտրեց՝ ձէթը ժամ տարաւ , լուս վառեց — բայց էլի խաբար չկայ : Ու ժամից դառնալիս՝ իր ցաւը նա այսպէս երգեց՝

Տուն կայ՝ պահող չկայ,
 Արս կայ՝ վարող չկայ...

Գնում է Հայը վէրքը ճակատին , երկիւղը սրտում :
 — Ո՛ւր , հայ երիտասարդ :
 — Օտար աշխարհ :

Եւ Եղիպտոսն ու Կիպրոս , Կովկասն ու Բալիան հերիք չեղան հալածական պանդխտին : Մոլիերանցաւ , մշնչեւ Ամբրիկա հասաւ : Օտար աշխարհում նրա լեզուն բացեց . ցոյց աւեց իր մարմնի վէրքերը , սրտի խոցերը : Անպաճոյճ , բայց յուզիչ լեզուով պատմեց ծերուկ հօր սպանութիւնը՝ կաթնա-

ծանար մօր առաջ, մատաղ քրոջ փախցնելը, նկարագրեց հարեւանի թարմը: ամբողջ գիւղի աւերումը և իր յուսահատ փախուստը: Մարդիկ յուզւեցին, կսկծային: Փախուտականին ապաստան աւին, քաջախրեցին: Բայց նա ոչ առաջինն էր և ոչ վերջինը: Օր չանցաւ, որ սրանոյսիստ չգար: Ամիս չանցաւ, որ նոր Բարվան չերեւար: Հները նորերին գրաւեցին: Օտար աշխարհի ճամբան՝ ջրի ճամբայ շինեցին: Գիւղ չճնաց առանց փախուտականի, օջաղ չճնաց առանց զարիրականի: Եւ ձերուհի սրտը՝ մարած օջաղի մօտ նստած, արտասուքը սրբեց և հանգած օղային այս գանգաւոր ուղղեց՝

Մահ ունիմ՝ մահկալ չունիմ,
Ընհանիք ունիմ՝ ջակի չունիմ...

Գնում է Հայը՝ բողոքը ճակատին, վրէժը սրտում:

— Ո՛ւր, հայ հայրենասէր:

— Ազատ երկիր:

— Ինչո՞ւ համար:

— Գործելու համար:

«Այնտեղ, ազատների երկրում, ուր չեն կտրում այն կոկորդը՝ որ բողոք է հնչեցնում, և այն ձեռքը՝ որ սարուկի շղթան է փշրում, ազատ ու անկախ, այնտեղ մենք կ'ուսումնասիրենք հայրենիքի փրկութեան ճանապարհները, կը կըրթենք և կը պահպանենք տարագիր մատաղ հայ սերունդը օտար աղբեցուծիւնից: այնտեղ, զգայուն մարդկանց առաջ, որոնք բել, զգայ, ցամառն որոտ արձակել գիտեն, մենք բայ կ'անենք նահատակ ժողովրդի սիրտը, շանթ ու անէծք կը թափենք, մինչև որ արար-աշխարհ տակնուվրայ կը լինի, մինչև որ մի ս և է տեղից մեզ օգնութիւն կը համար»:՝

Ու գնաց: Նա մենակ չէր: Նրան հեռուեցին ընկերներ, ծանօթ ու անծանօթ գործիչների ամբողջ խմբեր, տարբեր ծրագրերով, տարբեր ճանապարհներով:— Սրբուհի լրագիրներ, հանդէսներ, հիմնուեցին զպրօցներ, ընկերութիւններ,

աղբի ունեցան ժողովներ, մերկացումներ, վերջապէս աղբուսանքներ, գիմումներ: Եւրօպա, Ամերիկա, նոյն իսկ սաղարկութեան երէկւայ հայրենիքը, Փարաւանների Երկիրը՝ լեցրեց աղբի ցաւը լացող գործիչներով ու բողոքներով: Միայն Երկիրն էր, որ մնաց առանց բողոքի, առանց գործողների: Եւ այն ժամանակ, երբ օտար աշխարհում՝ ազգասիրական հողի վրայ բուսած աղմուկն ու իրարանցումը սասկանում էր՝ վերածելով հայրենիքի ու գործի ընդհանուր շահերը խմբական և նոյն իսկ անհատական մանր հաշիւների, — նոյն այդ ժամանակ՝ երկրի մէջ լուռ էին բողոքի բոլոր կենդանաբար ձայները, հանդչում ազատամբութեան խարոյկները՝ վառւած անթիւ դոճերի ազատասէր շունչով: Երկրի խորքում՝ կուռ չճնաց, ժողովրդի առաջ՝ բողոքող: Եւ Մուշի դաշտի կիսաւեր գիւղերում, յուսարեկ, մոռացւած անընկեր մնացած մարտիկը՝ գիւղի աշուղին կանչեց և խնդրեց այսպէս երգել իր աղբի վիշաբ՝

Ճրագ կայ՝ վառու չկայ,
Ճնախուրդ կայ՝ սիւս ցուղ չկայ...

Խնդճ ժողովուրդ...՝

Ամէնքը գնացին: Մէկը իրրեւ բողոք՝ Բանդաւազ օջաղի, միւսը՝ հարսահարւած աշխատակի, երրորդը՝ հայաժական գաղափարի: Գնացին, որ աղերսեն, վիայեն՝ անսիրտ, կուրացած աշխարհին քո վիշտը, տառապանքը, քո յուսահատ վիճակը: Իսկ դու՝ որրական մենակութեան մէջ՝ սպասում ես խորրիկների, օգնութեան, ազատութեան...՝

Գնացին և էլի գնում են...՝

Յիսուն հազար գաղթականներ կովկասում, որոնք հինգ տարուց ի վեր մի անկիւն անգամ չունեն իրենց յոգնած գլուխը վայր դնելու համար, անթիւ, անհամար հալածականներ Եգիպտոս, Կիպրոս, Ամերիկա, Եւրօպա՝ ցնցոտիապատ, թափառական, անտուն անտէր՝ իրրեւ անխօս կենդանաղբի հայրենիքի

Թշուառութեան, ցիրուցան որբեր: Հայ աշխարհի բոլոր ծայրերից և այդ բոլորի հետ միասին՝ ամբողջ Հայաստանի մսաձող, յեղափոխող տարրը՝ սուսուցիչ, քարոզիչ, գրող, կուռղ, յեղափոխական, վարդապետ, ինտելիգենտ—բոլորն էլ երկրից դուրս, բոլորն էլ թափառական, աղերսանք բերանին, ձեռքը մեկնած . . .

Որպիսի դարձ:

Եւրոպան կշտացաւ, նոյն իսկ «յոգնեց» մեր լայ սե կուծից, մեր ցնցոտիներից, իսկ մենք՝ ինքնախարէութեան դիմակի տակ՝ շարունակում ենք թափառել և աղերսել, աղերսել և թափառել .

ժողովուրդ էինք՝ քափառական դարձանք,
Կուռղներ էինք՝ աղերսողներ դարձանք . . .

Կա՛ց, հայ մարդ . կա՛ց:

Դա չէ այն ճանապարհը, որ տանում է դէպի փրկութիւն: Ազատագրական արիւնը չէ, — նոյն իսկ այնքան սուկապի ինչքան «հայկական կոտորածները», — որ սպանում է մի ազգ, այլ թափառական կեանքը, մուրացկանի պայուսակը, անվերջ տարագրութիւնը: Մի՛ մոռացիր, որ քսան տարուց աւելի է ինչ Օսմանեան Բռնապետութիւնը և՛ հրդեհածղութեամբ՝ ինչպէս Վանում, և՛ սովով՝ ինչպէս Վասպուրականում, և՛ կոտորածով, ինչպէս ամբողջ Հայաստանում, մի նպատակ միայն ունի. — վերացնել, նւազեցնել Հայերին, դարձնել Հայաստանը անհայաբնակ, որպէս զի այդպիսով վերջնապէս մի ծանր գերեզմանափառ դրւի այն մեծ, ոգեւորիչ հարցի վրայ, որ զբաղեցնում է ամբողջ Եւրոպան՝ «Հայոց հարց» անունով, և որը 600 տարուայ սարուկ ժողովրդի սրտում ծնել է և՛ յայս, և՛ հերոսութեան ձգտում, և՛ մարդկային մեծ իդէալներ . . .

Այո՛, իդէալներ, որոնց իրազօրժման համար Հայութիւնը միայն մի վայր ունի — Հայաստան: Մայր-հայրենիքից դուրս՝ հայ ժողովուրդը ազգ չէ, այլ փեռանք, քափքրիուկ, անպէտք և անկարելու: Երկիրն է նրա պատմական դերի բեմը, նրա

կուլտուրական բաղձանքների հնոցը: Թափառական, շրջիկ կեանքը, տարագրութիւնը՝ սպանեց հրէական տաղանդաւոր ազգը. նա մեզ էլ կը սպանի՝ հասցնելով ազգը հայկական շնուղութեան . . .

Եւ այն, ինչ որ մինչև այժմ չաջողեց մեր թշնամուն՝ իր միջոցներով, ժամանակակից հայ սերունդը կարծէք ուզում է յաջողցնել իր անմիտ «քաղաքականութեամբ», հայկական այս սգանիչ և յուսահատ թափառականութեամբ, այն սգով, որ Հային տանում է դէպի ամէն կողմ և երբեք դէպի Հայաստան . . . : 500 տարուայ սարկութիւնից յետոյ, Հիլէնը՝ հակառակ ամէն զոհերին՝ իր կուրի դրօշը անկեց աւերածածկ հայրենիքի կրծքում, այն հողում, որից մինչև այժմ էլ չէ չքացիլ նահատակների արեան բուրմունքը: Արիւնը նրան չփախցրեց, այլ աւելի սերտ կապեց: Միթէ՞ մենք սխալ փախչենք: Մեր սարուկ, մեկանից աւելի հարածական, մեզանից աւելի տգէտ նախնիքը՝ տանջանքների բովից անցնելով՝ մեզ թողին մի մեծ ժառանգութիւն — հայրենիք: Ի՛նչ, միթէ՞ մենք պէտք է մեր ապագայ սերունդին Հայրենիքի փոխարէն թողնենք լսկ հայկական զաղութներ, ցիրուցան՝ սովկանի այս և այն կողմը, չչաղկապւած ոչ մի զգացմունքով, ժողովրդական ո՛չ մի գաղափարով . . .

Դեպի՛ երկիր — ահա այսօրուայ մեր նշանաբանը:

Եւ թող սրանից յետոյ մեր պրօպագանդի ամբողջ գծի վրայ, պանդուխտների շրջանում թէ՛ գաղթականների մէջ, Պօլսի խաներում թէ՛ կոյկասեան թէյարաններում, ամերիկեան Հայոց ժողովարանների թէ՛ Բալկանի ձորերում, Ատրպատականից մինչև Նեղոս, Նեղոսից մինչև Դանուբ՝ ամէն տեղ և ամէն ժամանակ բարձրաձայն հնչի Հայութեան ականջին նոյն յամառ հրաւերը, նոյն ազդու կոչը՝

Դեպի՛ երկիր, դեպի՛ երկիր:

Խ. ՄԱՆՈՒՄԵԱՆ

ԽՍ.ԶՍ.ՏՈՒՐ ՄՕ.ԼՈՒՄԵԱՆ (Է. ԱԿՆՈՒՆԻ) — Դեռ պատանի հասակէն գործակից Գրիգոր Արժրունիի, սուճացած ու մեծցած Արժրունիի գաղափարական մշտնջերմին տակ Խ. Մալումեան եղած է տ-

մէնափայլուն աստղերէն մէկը Մշակի, վա-
րած է դոյն երկար տարիներ, Արծրունիի
մահէն ետքն ալ ըլլալով անոր գործին
շարունակողը, ապա անցած է արտասահ-
ման, ուր իր դրական գործունէութիւնը
նուիրած է Դրօշակի խմբագրութեան:

Ի Մալումեան օժտուած է հրապա-
րակագրի մեծ կարողութեամբ: Իր լեզուն
սլատկերաւոր՝ քնարական ըլլալու աստի-
ճան, ոճը՝ կտրուկ, սեղմ եւ պերճ. մտած-
ման եղանակը՝ ճարտար ու նոր, կը բարձ-
րացնեն իր հրապարակագրութիւնը գե.
զարուեստական ճշմարիտ արժէքի մը:

Մալումեանի հրապարակախօսական
գրութիւնները մեծ մասով ցրուած են
հին Մշակներուն եւ Դրօշակի մէջ. կբրեւ

տուանձն հատոր՝ ունի ուսումնասիրութիւն մը Գ Արծրունիի վրայ,
ինչպէս նաեւ կողիստեան վերեր, Դեպի կոյս եւն. գործերը:

ՔԱՋՈՐԴԻՈՅՆ ԹԱՂՈՒՄԸ

Ոչ փող զարկինք, ոչ արծազանգ լեռնասոյգ
Սարէ ի սար չարաշքշուկ տարաւ լուր .
Ու չերգեցինք ողբի երգեր սրտայոյզ,
Երբ պատանուոյն բացինք մրուայլ փոսին դուռ :

Դիշերական մունջ ըստուերներ շուրջ կային,
Երբ հրացանի կոթով հողը փորեցինք .
Լուսինը լոկ կը պըլպըլար մեր գլխին .
Սուգ էր պատեր դաշտը, բըլուրն ու երկինք :

Պէտք չէր դազաղ, եւ ոչ ներմակ պատանքներ
Որով գոցուէր ազատորդի քաջորդին .
Մարտէն յետոյ, կարծես յոգնած կը հանգէր .
Ու վերարկուն կարմիր բաւ էր իր անծին :

Անծայն ու կարծ ննջեցիւոց մը զրուցեց
Մեր բաջ տէրտէրն, Զինուոր Հայոց Աստուծու .
Գովեց մահը եւ քաջութիւնն իր օրհնեց,
Թոյլ չըտըլաւ հառաչ մ'ու ճի հանելու :

Երբ գըլուխը դըրինք հողէ բարձին վրան,
Տեսանք գեղը ճակտին ու վէրքն իր պայծառ .
«Ո՛վ պատանե՛ակ, ըսինք, իրեն մէկ բերան .
«Ազգիդ համար մեռար, դուն շա՛տ ապրեցար:»

ՄԿՐՏԻՉ ՊԷՇԻԿՈՒՍԵԱՆ

ՄԿՐՏԻՉ ՊԷՇԻԿՈՒՍԵԱՆ (1829-1868). — Դաստիարակուած

Վենետիկի Մուրաւ-Ռաֆայէլեան վարժարանին մէջ, ուր կը տիրապե-
տէր Ալեշանի եւ դասական գրական
նութեան մեծ շունչը, . սնած՝ դասա-
կան եւ ուսմանթիկ գրականութեամբ,
Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան վերագրած
է Պոլսա՝ իր զգայուն հոգիին հետ փու-
խադրելով նաեւ սյդ շունչը եւ ար-
ուեստի սէրը: Աշխարհաբարը տակա-
ւին կազմակերպուած չըլլալով, գրած
է իր քերթուածներէն մեծագոյն մասը
գրաբար: Պէշիկթաշլեան ունեցած է
քնարական մեծ տաղանդ, սակայն
զուրկ եղած է սեփական ստեղծագոր-
ծութեան մեծ թուիջներէ: Իր տա-
ղերը կը կրեն ներդաշնակութեան,
քնքուշ զգայնութեան, փոփոկութեան
եւ մեղամաղձութեան դրօշմ: Պէշիկ-
թաշլեանի գործերը կը բաղկանան
քերթուածներէ, ճառերէ եւ թաա-
րերգութիւններէ, որոնցմէ բանասու-
տեղծն յատկանշողը կը ներկայացնեն

իր քերթուածները, մաս մը գրաբար եւ մաս մը աշխարհաբար: Պէ-
շիկթաշլեան մեծ զարկ տուած է թրքահայ թատրոնին եւ եղած է
առաջիններէն մէկը Պոլսոյ մէջ հայ թատրոնի հիմնագրութեան:

ԻՆՉ Է ԱՐՈՒԵՍՏ

Կարգաւորութիւնը կը սիրեմ, որովհետեւ կաթողին կը սիրեմ յատկութիւնը: Ամէն բանի մէջ յատկութիւնը, յատկութիւնը ամէն բանէ առաջ: Չկայ բան մը որ այնչափ առեմ որչափ տարտամն ու ամոքար: Մթութիւնը ուրիշ բանի չի ծառայեր բայց եթէ տձևութիւնը ծածկելու:

Բոլոր յատակ գաղափարներուն համար, ձեւական մտածում մը կայ որ զանոնք կը թարգմանէ: Բայց գաղափարները գրեթէ միշտ խառնակ ու չփոթ կու գան մեղի: Պէտք է ուրեմն նախ զանոնք անջատել, կարենալու համար դնել զանոնք մաքուր՝ ներքին նայուածքին տակ:

Գործ մը կը ծնի տեսակ մը խառնաչիփոթ յուզումէ մը՝ որուն մէջ անիկա պարունակուած է ինչպէս կենդանին հաւկիթին մէջ: Մտածումը որ կայ այդ յուզման մէջ, կը գլորեմ, կը գլորեմ զայն մինչեւ որ լուսարանուած համարիմ և կարելի եղած ամբողջ յատկութեամբը տեսնեմ զայն: Այն ասին կը փնտրեմ տեսարան մը որ ճշտութեամբ զայն թարգմանէ, բայց որ ըլլայ միակցամայն, կամ գոնէ կարենայ ըլլալ, իրական տեսարան մը:

Արուեստը իրականութեան նմանողութիւն մը չէ, բնութեան զուգահեռականութիւն մըն է:

Արուեստը խորհրդանշանական պէտք է ըլլայ, բայց պէտք է միանգամայն բնութեան ուսումնասիրութեան վրայ հաստատուի. բնութեան մէջ է որ արուեստագէտը պիտի գտնէ իր ամէն անձնական յղացումներուն տարրերը: Բայց ամէն մարդ, իր խառնուածքին բնազդմանը հետեւելով, կ'ընտրէ այն հեռաւորութիւնը և այն կէտը ուրից բնութիւնը կը դիտէ: Ոմանք, մանրամասնութեան սիրահար, անոր մօտը կ'երթան կը կենան: Ուրիշներ, ամբողջութեանց և զանգուածներուն աւելի ուշագիր, հեռուն կը կենան՝ աւելի լաւ ըմբռնելու հա-

մար: Տառական թարգմանութիւնը չսիրելով, ես հեռուէն կը նայիմ որպէս զի աւելի լաւ տեսնեմ:

Տպաւորականները վաղանցուկին բանաստեղծներն են: Անոնց խաչալը ներքին հակասութեան մը վրայ կը կրթնի և չկրնար ամբողջապէս իրականանալ, կ'ուզին սեւեռել անցնող վայրկեանը, իրերուն խուսափուել երեւոյթը: Արդ, իրերը, իրենց մակերեւութային տեսքով, այնչափ փոփոխական են որ արդիւնք մը հազիւ ծնած է և ահա ջնջուած է արդէն: Բայց բայարձակը ամէնուն անմատոց է, և գործերը մերձեցումներ են միայն:

Ես միշտ ջանացած եմ մարմինը գուշակել յեղիզուել ցոլքերով պատմուճանին տակ: Իրերը փնտրած եմ իրենց մշտաուեւ հանգամանքին մէջ, իրենց խորունկ երեւոյթովը, իրենց խկութեան մէջ:

Բնութիւնը ամէն բան կը բովանդակէ, բայց խառնակ կերպով: Պէտք է դատել անոր մէջ ինչ որ պատահականութիւն է, ինչ որ դիպուածական է, ինչ որ վայրկեանապէս անարտայայտ է, այսինքն ինչ որ չի ձգար մեր մտածումները արտայայտելու: Կերպով մը կարելի է ըսել թէ արուեստը կ'աւարտէ ինչ որ բնութիւնը կ'ուրուագծէ, կ'արտասանէ խօսքը զոր անհուն բնութիւնը կը թոթովէ: Ինչպէս կը յաջողի մարդ բնութեան օգնել իր խօսելու ջանքին մէջ:— Դիտաւորապէս, ըստ իս, յապաւումով ու պարզումով: Չանայէք կարեւորը արտայայտել, մնացածը ձգեցէք: Աս է գծագրութեան, աս է շարագրութեան գաղտնիքը, աս է նոյն իսկ պերճախօսութեան ու սրամտութեան գաղտնիքը:

... Աղխաբեր նախապաշարուածով մըն է որ կը յորդորեն վարպետներն ուսումնասիրել, անոնցմէ արձեստը սորվելու, արուեստին գաղտնիքներն ատնելու համար: Գեղարուեստի մէջ արհեստ չկայ, ամէնուն մատչելի հասարակաց սահմանավայր մը չկայ: Ինչպէս որ չկայ կարծեմ ճարտասանութեան գիրք մը՝ որ գրագէտին սորվեցնէ ոճ մը գտնել: Պէտք է որ գրագէտը, արուեստագէտը հարեն իրենց սճը, իրենց

արհեստը. ապա թէ ոչ գոյութիւն չունին անոնք: Միակ բանը որ մարդ կրնայ աւանդ վարպետներէն, անոնց միամտութիւնն է, անոնց խոնարհութիւնը բնութեան սուշու:

Այս առաջին առաքինութիւնէն զատ, որ ամէնուն մայրն է, ինչ կարելի է խնդրել վարպետներէն: Անոնք իրենց թեւութիւնները միայն կը փոխանցեն: Ես հին արուեստը միայն գիտեմ որուն ուսումնասիրութիւնն առանց վտանգի ըլլայ: Որովհետեւ՝ հին արուեստը, բնութիւնն իսկ է:

Ինծի կը թափ ուրեմն որ անխոհեմ բան է կրխատարդներու հիացման շատ մօտէն ուղղութիւն մը սալ: Պէտք է որ հիացումէ ազատ ըլլան անոնք: Կը նախընտրեմ որ մտորին անոնք, քան ստրկարար հետեւին:

Յօժարկամ պիտի ըսէի գեղարուեստի աշակերտին. «Գաղտնիքդ ուրիշին մի հարցներ, քու մէջդ փնտռելու ես զայն: Եւ մանաւանդ մի կարծեր թէ արուեստագէտ մը կրնայ պարծենալ իր ընտրած ճիւղին բարձրութեամբ. կան որ իրենք գիւրենք աւելի մեծ կը կարծեն, որովհետեւ գիւցազնական գործեր արտադրելու ելած են. անոնց փառասիրութիւնը սխալ է: Աւելի կ'արժէ յաջողած սրբիկ եղանակ մը՝ քան անյաջող օտադոնի մը: Դիտէ՛, բաղդաակ՛, աշխատէ՛ քաջարտութեամբ, բայց առանց անհամբերութեան:

Գաղով ինքնատիպ ըլլալու ջանքին, գիտեմ որ ստիկա նոր ժամանակներու հիւանդութիւնն է: Բայց չփնտռելով է որ մարդ կը դռնէ ինքնատուութիւնը:

ԲԻՒԿԻՍ ՏԸ ԿԱՎԱՆ

Կ Ո Վ Ը

Եզերուած թանձր փունջերով մացառներու թաւարծի, Պըզտիկ քարուտ դեղին ուղի՛ մը կը բացուի՝ կարն ու նեղ, Ուր ոչ ըստուեր մը կ'երերայ, ոչ էակ մը կը յածի, Եւ ուր արե՛ւը կը փրօէ իր ճերմակ լոյսն հրրազեղ:

Խիտ ցախերուն մէջտեղէն, կով մ'յաղթամարմին եւ խաղաղ՝ Յամրաբար վեր կ'ելլէ, զըմ'ւխը հօհելով ծանրօրէն, Ու վեհութեամբ մը մեծաշուք, արծակելով աջ ու ձախ Քաղցրը նայուածք մը զոր կարծես վրճիտ խոհեր կ'օրօրեն:

Կանգ կ'առնէ պա՛հ մը ճամբուն վրայ զոր կը լեցնէ իր պարարտ Հրգօր մարմնով՝ ու կը նայի հեռուն, ծովին, երկընքին. Հեղ մ'իր ուռնգո՛վը կը ծրծէ սուլող հովի՛ կը զըւարթ, Ու բառաչիւն մ'իր թոքերէն կը բարձրանայ՝ լայն, խորին...

Յետոյ, նորէն տատանելով կոտորները գալարուն, Իր կողերը կը մրտրակէ կարն ազի՛վը բարակ, Ու կը քայլէ կը հեռանայ, երերցնելով իր լեցուն ձերմակ ծիծերն որ կը կախուին իր լայն ուժեղ փորին տակ:
ԱՐՇԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆ

Թուրք Գրականութիւն

Զ Գ Է՛, Մ Ի՛ Շ Ի Ն Ե Ր...

— Ծայրն այդպէս սուր ու երկաթէ՛՝ ծեծածդ ի՞նչ է անդադար:
— Ասկէ դաշոյն պիտի շինեմ:
— Մի՛ շիներ, շո՛ւտ, ձգէ վար:

Չե՛ն բաւեր դեռ կարիճներու այսքան թոյններն յորդազեղ,
Չե՛ն բաւեր դեռ զագաններու ժանիքներ սուր եւ հատու,
Չե՛ն բաւեր դեռ մեր ձեռքերուն սա զործիքներն ալ հանդ՝
Վէրքեր բացող, հոգիներու սպառնացող, մահատո՛ւ...:
Նայէ՛ մարած սա հնոցին՝ որ բոյնն է դարձեր սարդերու.
Նայէ՛ սա խեղճ վատուժ տղուն՝ որ կեցեր է գլխահակ,
Նայէ՛ սա թարմ այրի հարսին՝ խուժուժ հագով տառապուն,

Նայէ մեռնող սա խեղճ մարդուն՝ շղթաներու հեւքին տակ,
եւ նայէ սա ծերուկ կնոջ՝ որ ձիւնի մէջ է արդէն.

Բոլոր ասոնք զայն պատրաստող ձեռքերն ընդ միշտ կ'անխժեն:

Այդ երկաթէն՝ զոր բռներ ես, ուրա՛գ շինէ, բարեկա՛մ,
Ասոնցմէ ալ ծեծէ կացին, ու գործիքներ՝ անոնցմէ,
Չեռքի մուրճո թող բահ շինէ, շինէ՛ բրիչ, շինէ՛ գամ,
Բայց միայն թող զայն չշինէ, թող չշինէ՛, չշինէ՛ . . . :

ՄԷՀՄԷՏ ԷՄԻՆ

ՄԷՀՄԷՏ ԷՄԻՆ.— Թուրք քնարը քիչ անգամ միայն հնչած է ժողովուրդին համար, այլ միշտ եղած է ազնուազեմտական՝ թէ՛ իր արուեստովն ու լեզուովը, թէ՛ իր նիւթովն ու ձգտումովը:

Սակաւաթիւ են թուրք գրողները, որոնք ուղած ըլլան արուեստով ու լեզուով, զգացումով ու ձգտումով հոգեկան կապ հաստատել հասարակութեան խնարհ խաւերուն հետ: Մէհմէտ Էմին մէկն է ասա այդ սակաւաթիւներէն:

Պէտք է ըսել որ ամբողջ դարաշրջան մը բացած է Էմին պէյ թուրք բանաստեղծութեան մէջ, ինքն ըլլալով առաջին անգամ անոր մեծ յեղաշրջողը, — քերթողութիւնը տանելով դէպի ժողովուրդը եւ իր երգերուն

ամբողջ յոյզը, կեանքը եւ շունչը քաղելով տառապող եւ անտեսուած հոգիներէն: Կենդանի, վճիտ եւ նոր դեղեցիկութեամբ օժտուած լեզու մը՝ որ արդիւնք չէ ոչ աղքատ մտքի, ոչ չքաւոր զգացումի. ընդհակառակը, երեւութապէս միայն պարզ արուեստի մը միջոցով՝ արտայայտող ամէնէն փափուկ զգացումը, ամէնախոր գործովը եւ ճշմարտապէս վճայելի բանաստեղծութիւն մը: Ահա յատկանիշները Էմին պէյի քնարութեան: Մէհմէտ Էմին դրած է բազմաթիւ քերթուածներ թուրք պարբերականներու մէջ:

Դ Է Պ Ի Պ Օ Մ Պ Է Ի

Երբ աշխարհում մեղաւորների, վատերի թիւը աւելանում է անմեղ, բարեպաշտ մարդկանց թւից, Աստուած բարկացած՝ թափահարում է երկրագունդը, շարժ և ժայթքում առաջ բերում, որպէս զի յիշեցնէ մահկանացուներին, որ նրանք կը պատժւին ամէն անգամ երբ կը խախտեն բարոյական հաւատարակչութիւնը տիեզերքի. — այսպէս է ասում հարաւային Իտալիայում Պօմպէյի ու Հերկուլանումի կործանման առթիւ տարածուած մի հաւատալիք . . .

Ո՛րքան միամիտ իր պարունակութեամբ, բայց և սրքանքնական: Նա չի վրդովեցնում ձեզ իր կոպտութեամբ ու գոհակութեամբ, քանի որ դիտէք թէ նա պատկանում է այն հեռուոր ժամանակներին, երբ մարդկութիւնը, ի դէմս իր հոծ գունգաւանների՝ իր պատկանական չրջման էր ապրում: Եթէ այսօր, գիտական մտքի 2000 ամեայ յառաջդիմութիւնից յետոյ, ամէնալուսաւոր կինործներում անգամ, հասարակական սրոյ խաւերի մէջ ծաղկում են դեռ ամէնակոպտ անահաւատութիւնները, եթէ քաղաքակրթութեան կենարծն — Պարիզում «ուսեալ», «գիտուն» հոգևորականութեան ներկայացուցիչը, ժան Գուսթօնի քաղաքում ծագած սղիտաւոր հրդեհի հանդէպ, ձեռքերը երկինք էր բարձրացնում և սղաղակում աստածային պաւսթի մտայն — ի՛նչպէս զարմանալ, որ ամբոխային արամբանութիւն այդպիսի պարզամիտ եղանակով է լուսարանել քնական աղէտները՝ գրեթէ Յիսուս Նազովրեցու օրով . . . Եւ այն էլ սրբալիսի աղեհներ . . . Ամբողջ քաղաքների քնաշնչումը մի խորհրդաւոր, անյայտ ուժի, մի տխուհի սատանումներից, որի անունն է հրաբուխ . . .

«Պօմպէյացիք զւարթ ու անհոգ՝ աշխատնքի վրայ էին — այսպէս է ասում պատմութիւնը — նրանք զբաղւած էին հասարակական չէնքերի վերանորոգումով, երբ յանկարծ օգոստոսի 25ի կէսօրին (79 թ. Քրիստոսից յետոյ) Վեզուվ լեռը

սկսեց դուրս ժայթքել քարերի, մոխրի, կռացող ջրի մի հեղեղ, որի տակ և թաղւեցին նրանք: Միաժամանակ հեղեղը կլանեց Հերկուլանուսը և մի շարք ուրիշ շրջակայ գիւղեր: Երևք օր տեւեց այդ զարհուրելի ջրհեղեղը... Աղէտին զոհ զնաց ի թիւս այլոց հուշակաւոր Պլինիոսը: Նրա որդին, հազիւ հազ ազատւած իր մօր հետ՝ այսպէս է նկարագրում այդ անօրինակ կատաստրօֆը.

«Ամպերը գահավիժեցին դէպի երկիր, ծածկեցին ծովը և Կապրի կղզին և Միզենում լեռնաշղթան... Մայրս աղերսում է ինձ՝ որ իմ փրկութեան մասին մտածեմ, որ ինքն ուժ չունի ինձ հետեւելու, բայց որ երբեք հանգիստ չի մեռնի, եթէ սպասով չլինի իմ մասին: Ես բռնում եմ նրա ձեռքից և բռնի տանում իմ հետս... Մոխիրը արդէն սկսում է թափւել նաև մեզ վրայ. յետ եմ նայում... Թանձր ծուխը մեր կողմն է սլանում, և հեղեղի պէս ծածկում գետինը: Մեծ փողոցում մարդիկ ահագին բազմութեամբ սուաջ են նստում, իրար հրճելով, մենք հեռանում ենք այդտեղից. և ահա խաւարը այնքան թանձրացաւ, որ թւում էր թէ անլուսին, անասող գիշեր է, կամ թէ մենք փակւած ենք օր ցերեկով մի մութ նկուղում: Լսում էր միայն կանանց հեծկոտոցը, երեսաների լացն ու աղաղակը, սղամարդկանց յուսահատ մունչները: Մէկը իր հօրն էր կանչում, միւսը իր սրբուն կամ ամուսնուն, եւ իրար ճանաչում էին միայն ձայնի վրայ: Ոմանք մահ էին աղաղակում մահաւան երկիրւղից իսկ, կոչ էին անում ասուածներին, տանջալի հարցը չըթմունքների վրայ՝ արդեօք ասուածները գոյութիւն ունէին... Ամէնքն էլ հաւատացած էին թէ դա վերջին գիշերն էր, յաւիտենական, ճակատագրական գիշերը, որ պիտի կանչէ ողջ տիեզերքը: Իսկ ես... Ես ևս գիտէի, որ «աշխարհի վերջն» էր հասնում և պատրաստւում էի մեռնելու»...

«Շատերը կարծում էին — ասում է մի այլ ականատես, Դիո Կասոս», — թէ Տիտանետ են հրապարակ եկել, որոնք իբր թէ երևում էին ծխի, ամպի մէջ, սուլում էին ու որոտում... Մարդիկ փախչում էին խառն ի խուռը դէպ ի ամէն կողմ,

ոմանք նետւում աներկց փողոց, ուրիշները՝ փողոցներից տուն. մի մասը թռչում էր ծովի վրայից դէպի հեռաւոր ապաստաններ և ամէնքը տարտամ կերպով հաւատում էին, թէ տիեզերքը նորից դառնում է մի կաօս և պիտի ջնջւի կրակի ուժով: Հերկուլանուս և Պոմպէի իսպառ աւերեցին, այն ժամանակ, երբ ժողովուրդը նստած էր թաարօնում: Մոխիր թափւեց այնպիսի չափերով, որ քամին տարաւ նրան մինչև Աֆրիկա, մինչև Եգիպտոս ու Սիրիա, տարաւ մինչև Հուս, ուր օդը լցւել էր մոխիրով և արեգակը մթապնել»...

Ահա՛ այդ վիթխարի աղէտը ականատեսների վկայութեամբ: Եւ ահա նրա դժբախտ գոյը փուած մեր առջև, որպէս լքաւեր մի գերեզմանոց: Մտնում ենք Պոմպէի: Կրակը չի լափել ամէն ինչ: Բարեբախտաբար շատ բան է մնացել, մասամբ բացւած, մասամբ գետնի տակ: Հեռու մի ծայրում պեղումները շարունակւում են: Նրանք սկսել են 1748 թւականին միայն, մինչ այն՝ ամբողջ դարերի ընթացքում մեռած քաղաքը եղել է մոռացւած: Հետքերը գտնւել են պատահաբար և 1788-ից մինչև մեր օրերը գետ կէսն է բացւել քաղաքի: Ամբողջութիւնը լցա աշխարհ հանելու համար՝ անհրաժեշտ է, ենթադրաբար, դեռ 70 տարւայ աշխատանք:

Ո՛րպիսի գանձեր գիտութեան, հնագիտութեան համար: Ո՛րպիսի առատ, անսպառ աղբիւր ծանօթութիւնների՝ մարդկութեան հեռաւոր անցեալի մասին: Ուսումնասիրեցէք ուշի ուշով այդ հոյակապ փրատակները, գտէք նրանց մէջ նախնական կեանքի արապայատութիւնները և վերարտադրեցէք անցեալը... Դժուարին գործ, բայց — հնարաւոր ու հրապուրիչ, որ շարունակում է ոգևորել հնագէտներին:

Գիրեզմանային մթնոլորտ... Մենակ պորտում ես մի խուլ անկիւնում և մի անորոշ զարգանդ է գալիս վրադ... Նայում ես, նայում ամբողջապէս ուշադրութիւն դարձած, մէկիկ մէկիկ զննում ես բազմատեսակ ստարկաները, առանց յաճախ կարողանալու լնդհանուրը լնդգրկել, և ի վերջոյ խորասուզում ես մի թախմալի մոռացութեան մէջ. քեզ

դարձեալ պաշարում են տխուր, մեկամաղձոտ խոհերը, և զուգարձեալ սրանում ես երեւակայութեան թեւերի վրայ դէպի յետ...

Ինչպէս որ մարդ իր անհատական անցեալի, թէկուզ և տխուր, սրտամաշ անցեալի դրուագները սիրում է միշտ վերարտադրել իր յիշողութեան մէջ և երկար, անվերջ որոճալ՝ այնպէս և նա իր հետախի, ամբողջ մարդկութեան հին օրերի, զարհուրելի փորձութիւնների արտաուեցնող ակտարանները դիտում է միշտ մի առանձին, մի վշտալի քաղցրութեամբ ու անդորրութեամբ, և երկար, երկար գեղերում է ազօտ յուշերի ու զգացումների մէջ. — կեանքի անկող ու յաւիտենական ողբերգութիւնն է որ կաշկանդում է նրա որոնող միտքը՝ համախառնալիս օրհնումն է որ ծառանում է նրա առջեւ՝ անխուսափելի, ճակատագրական, յուսահատական... Երջանկութեան անկայունութիւնը, փառքի ու հմայքի սղերգական ու սրտաճմլիկ սեռայնութիւնը... Ու.Ֆ. . .

Այս յոյակապ սաճարների ու թատրոնների շուրջը, այս մարմարեայ աներում ու լայնարձակ հրաշքարկներում երբեմն կեանք կար, եւտուն ու հարուստ, պարզ ու ինքնատիպ։ Այդտեղ արդէն հնադարեան դրամատիրութիւնը ծուարում էր իր ներգույտի, ճակատագր. զարգացումով, արտօնաւոր փոքրամասնութիւնը լողում էր առատութեան ու չւայտութեան մէջ, հաճոյսպաշա փիլիսոփայութիւնը ծաղկում էր, բարգաւաճում՝ պատրիկները սարքում էին հակայական խրախճանքներ, ստուկները գեանատարած սպասարում էին իրենց տէրերին, սուսերամարտիկները մրցում էին ամենի գազանների հետ, կրկէսը արիւնտաւում էր և օղը թնդում խկազար ազաղաններու... Արեւելեան ակտրիսները թուիչք էին աւնում սանձարձակ, երօսը սաւանում էր միանեճան ու սիրական, ջանէլ կանայք պար էին բնում գեղեցիկութեան սատուծող առջեւ, սատուածները խրախուսում էին հաճոյամող մանկամայուններին և կապտասակ հորիզոնները ժպտում էին յաւերթօրէն. թաւունները ճակր էին անում մշտադարար ծառերի շուրջ, ողջ բնութիւնը ծափ էր զարկում երջանկութեան գինարբութիւնը...

Այսօր — ամայնութիւն, անէտութիւն։ Ոչ մի շուշուկ միայն խղճներն ու քարաթոթոյները դուրս են գալիս արեւին տալու իրենց գարշելի մարմինները, երջանիկ՝ որ յաւիտենական գարունն են վազելում մեռած քաղաքում։

Պատրիկներ և սարկութիւն, անսանձ վայելք և չարքաշ կեանք ու թշուառութիւն... Թւում է թէ անկարելի է յաւով յիշել կործանումը մի այգեպիտի համայնքի՝ այգեան տխուր յատկանիշներով։ Միմիայն զգանք և ուրիշ սչինչ... Սակայն այգեպէս չէ որ պէտք է գտանել պատմութիւնը։ Սարկական կարգերն ես, մարդկային հոծ զանգաւածների սնանային հպատակութեամբ, հանդիսանում են իբրև անհրաժեշտ ու խոշոր հանգրուան քաղաքակրթութեան զարգացման ճանապարհի վրայ։ Մարդկային առաջադիմութեան մեծ հարցի գիտնայ կարծես արգարանում է Հեգելի մի խօսքը, որ խելացի ու բանաւոր էր հստակում (Was wirklich ist wernünftig) այն ամէնը, ինչ որ իրական է, այն ամէնը, ինչ որ կեանքը ծնում է իր զարաւոր էւօլիցիայի մէջ. խելացի, բանաւոր է, քանի որ անհրաժեշտ է... Սարկութիւնը իր բոլոր գարշանքներով հանդերձ մի իրական հաստատութիւն էր, ապա ուրեմն նա անհրաժեշտ էր, ապա ուրեմն և բանւոր էր, անտարակոտ։ Այդ հաստատութեան շնորհիւ էր որ հնում, հասարակական փոքրամասնութիւնը, ազատած միանգամայն սպրուտի մտահոգութիւններից, կարողանում էր նուրբիլ մտաւոր բարձր մարզանքները. — գիտութեան, փիլիսոփայութեան, գեղարուեստի։ Եթէ ամէնքն էլ հարկադրուած լինէին իրենց ամբողջ կեանքն անցկացնել ֆիզիքական կողմա ու չարքաշ աշխատանքի մէջ — հազիւ թէ հին աշխարհը տար մեզ Արիստոտելներ ու Պլատոններ, ապա և գիտութեան ու գեղարուեստի բազմաքանակ սպասաւորներ (*)։ (Դեռ մի կողմն ենք թողնում այն թէ ինչ անսովոր թուիչք

(*) Այլ լսելիք է, եթէ սեխիկան, արդիւնագործութեան միջոցները, այն անսխեմ կասարեագործում լինէին, որ հնարաւոր լինէր (ինչպէս այդ կը լինի ապալայ քնկերվարակ սն հազարակութեան մէջ) հաճեմասար շաւ քիչ աշխատելով հաճեմ սարար շաւ արտադրել։

հոգորդեց սարուկների բերմանը աշխատանքը այն ժամանակահատվածում (արդյունքներով) :

• X

Փողոցները՝ նեղիկ ու քարքարոտ . տեղ տեղ լայնութիւնը մի քայլ միայն : Նրանք սահմանուած չեն մեծ շարժման : Նազարդակցութեան համար : Այնտեղից չէին անցնում խոշոր կառքեր , ծանրաբեռնուած : Միւրքները — ձէթ , ցորեն , գինի եւ այլն — փոխադրուած էին սովորաբար սարուկների մէջքերի վրայ . սարուկը և՛ կառք էր , և՛ գրաստ . . .

Չեմ նկարագրում մանրամասնորէն ո՛չ այս աներն ու ասածարները , ո՛չ այս բացօդեայ թատրոններն ու հակայական ամֆիթատրը , որի մէջ սեղանորեկ են , ինչպէս ասում են , 20,000 մարդ : Երկարականի աներ են եղել համարեա բոլորը , երկրորդ շարկը ոչնչացել է , առաջինը կիսափլատակ , կանգուն է մնացել : Մուտքը տանում է գէպի մի լայն բակ , չըջապատուած ամէն կողմից . տան կենտրոնն է դա , ուր սովորաբար եղել է մի պարտէզ , ցանած ծաղիկներով , պարտէզի մէջ մի շատրւան , իսկ նրա շուրջը , հարուստ աներու , — մանրիկ արծառներ : Մի քանի աներ առանձնապէս աչքի են ընկնում իրենց մեծութեամբ ու գեղեցկութեամբ : Նշանաւոր է Վիսսիի տունը , բացուած համեմատաբար նոր ժամանակներում (1894 — 95 :) Այստեղ յատկորէն գուռ կը տեսնէք պոմպէական կեանքի մի քանի քնորոշ կողմեր :

Քաղնիքներ՝ համարեա բոլոր աներում . և՛ տաք , և՛ ցուրտ . դարդարուած ամէն տեսակ նկարներով և օժտուած ամէն տեսակ յարմարութիւններով : Քաղաքաքայինները այդտեղ երկար ժամեր էին անցկացնում . քաղնիքը նրանց համար ոչ միայն բացուելու , մաքրուելու տեղ էր , այլ և մի տեսակ սպօն մարմնամարզութեան :

Շատ աներում կանանց առանձին բաժին է յատկացրուած , մի քանի սենեակներ , խաղաղ կարուած հաղորդակցութիւնից փողոցի հետ , — մի տեսակ հարեմ . . . Կարող էք երևու-

կայել , թէ ինչ են ներկայացնում իսկական սարուկներու կայարանները , — փոքրիկ , անլոյս նկուղներ , ուր նրանք թափուած էին ահագեն ընտանիքներով . . .

Սիրուն է պատերի զարդարանքը : Անհամար են պէս-պէս նկարները մարմարի վրայ : Ոչինչ այնքան զարգացած չէ եղել Պոմպէում , ինչպէս գեղանկարչութիւնը : Տաճնակ հազարաւոր պատկերներ են գտնուել , բաւական եղժւած տարաբախտաբար , որոնք դուրս են Նապօլի մուղէում : Այնտեղ կարելի է տեսնել նրանց և մօտաւոր գաղափար կազմել պոմպէական կենցաղի մասին : Այնտեղ դուրս են և Պոմպէում գտնուած բրօնզէ արձանները , որոնք հեղինական արեւտի դմայելի արտադրութիւններից են , որոնք ներկայացնում են մարդկային մարմնի իդէալը , կատարելութիւնը և ցոյց են ապիս թէ ո՛ր օտտիւճան նրբութեան էր հասել կենդանարանութեան ըմբռնումը այն հեռաւոր անցեալում :

Պատկերների մեծագոյն մասը հրօշիկ բնաւորութիւն ունի : Կան բազմաթիւ նկարներ թէ՛ մուղէում և թէ՛ Պոմպէի մի քանի հարուստ աների մէջ , որոնք չեն ցուցադրուած ի տես ամէնքի : « Համբերութեան » աների փողոցում (Via Lupanare) ձեզ ցոյց կը տան մի քանի մութ խուցերի մէջ , երբեմն նոյն իսկ փողոցի պատերի վրայ , նկարներ ու պէս-պէս նշաններ , որոնց դէմ կատաղաբար ըմբոստանում է վայելչութեան ժամանակակից հասկացողութիւնը : Հոչակաւոր փիլիսոփայ Տէնը , այնու ամենայնիւ , խորհուրդ է ապիս չըմբոստանալ . որովհետեւ — հասկանում է նա — այն նախնական ժամանակներում մարդիկ ապրում էին հաւաճայն բնութեան , — պարզ , անխարդախ զգացումներով ու ըմբռնումներով : Այն ինչ որ մեր ժամանակակիցներին թւում է գայթակղութիւն ու սրբապղծութիւն , — նրանց համար մի պարզ , անմեղ երեւոյթ էր : Նրանց աչքում մարդկային բոլոր գործօնները հաւասարապէս կարեւոր էին ու անհրաժեշտ , մարմին ու հոգի հաւասարապէս իրաւունք ունէին խնամք պահանջելու և ցուցադրուելու և վայելելու . . .

Այդ բարոյականը սիրապետող էր հին հռոմէական շրջ-

ջանում: Քրիստոնէութիւնը եկաւ իրրեւ անփրեզ, հակադրութիւն և հալածեց բարոյական այդ տեսակ հասկացողութիւնները, ստճմանելով ճգնաւորական խիստ կենցաղ, կուսակրոնութիւն, եզնութիւն: Ապա եկաւ դարեր յետոյ՝ նորագոյն դրամասիրութիւնը, որ բացասեց ճգնաւորութիւնը և վերստին հաստատեց բարոյական նախնի սէժիմը իր սանձարձակ հաճոյսպաշտութեամբ ու սննձայր մոլութիւններով:

Հաստատութիւն, բացասութիւն, բացասութեան բացասութիւն... Ե՞րբ արդեօք կը հասնի իդէալական սինքեզը, համագրութիւնը...

Մի փոքրիկ մուգէ էլ ունի Պօմպէին: Շատ բան չկայ այնտեղ, բայց ինչ որ կայ, բաւական է՝ զգացնելու համար 79 թւի անօրինակ աղէտքին ուժը: Այդտեղ տեսնում էք այն փոքրաթիւ քարացած կմախքները, որոնք գտնուել են պեղումների միջոցին. (մարդկային դոճերի թիւը հաշոււմ են մօտ 2000)... Ահա մի կծկծւած շուն, որ պատկերացնում է սարսափելի հոգեւարքը: Մի ջահէլ աղջիկ, մասնին յատակ երևում է մատի վրայ: Երկու կին՝ մին տարիքոտ, մի քը ջահէլ՝ կողք կողքի ընկած... Թերեւս մայր և աղջիկ: Ահա մի տղամարդ՝ փռւած երեսն ի վայր, մի ուրիշը՝ ձախ կողքի վրայ:— Ահա մի շարք այլ կենդանիներ:— Բոլորն էլ հրաշայի կերպով պահպանել են իրենց գծերը, բոլորն էլ մնացել են նոյն դիրքում, որի մէջ եղել են վերջի վայրկեանին, երբ լափող հեղեղը շնչասպառ է արել նրանց...

Բաւական է: Աչքդ յոգնում է և միաբո թմրում հազարաւոր այլազան տպաւորութիւնների տակ: Արդէն իսկ երևոյցանում է: Վերադառնում եմ նապօլ, հաստատ որոշումով նորից այցելել Պօմպէին, նորից խորասուզուել ու մոռացուել այս մենաւոր աւերակների ծոցում:

ՄԻՔԱՅԷԼ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ

Նկար Է. Պօմպէի բերքի

Պեղումները 1875 թ. Երևանի թանգարանում

Գ Ի Ի Ղ Ի Ս Ճ Ա Մ Բ Ա Ն

Կեանքի նաւակն հետք չը թողուց իր ետին,
Մոռացումը առաւ ինձմէ ամէն բան,
Հին երազներս ամպերու պէս կ'անհետին,
Յիշատակն ալ կ'անցնի երգի մը նման...:

*
**

Հոգիս սակայն կը յիշէ քեզ,
Դո՛ւ, ծաղկաւէտ զիւղիս համբան,
Ուր քալէի՛նք գառնուկս ու ես,
Դէպի պուրակն ու բուրաստան,
Անմեղութեան երազին պէս:

Ու քովիկէդ դողդողագին
Սահէր աղուոր վնիտ առուն,
Մերթ կամուրջին ու մերթ մարգին
Տակ պահուելով կ'երթար հեռուն,
Ամայութեան իբրեւ ոգին:

Բարակ, նիհար, քանի մը ճիւղ,
Կը զատուէին վտիտ բունէդ,
Մին՝ կը դիմէր դէպ՝ անշուք զիւղ,
Կը տարածուէր, կ'ըլլար անհետ,
Բոլորելով խրճիթն ու հիւղ.

Մին՝ մազլցէր բլուրն ի վեր,
Միւսը կ'իջնէր ձորակէն վար,
Ուր ուռենին կու տար ստուեր,
Ու սրինգն իր Երգը կու լար,
Ջոր կրկնէին գարնան հովեր:

Ձմրան ալ երբ ձիւնն սպիտակ
Կը գտնէր մեզ շուրջ թոնիրին,
Անհետ կ'ընէր իր ծալքին տակ
Մեր հին գիւղին վտիտ ուղին,
Ինչպէս մարգերն ու մանիշակ:

*
**

Տաշուած քարէ, ուղիղ համբան,
Կը տանի զիս արդ զէպ ծովափ,
Կը հմլուի հոգիս սակայն
Մտածումով մը հըրատապ,
Ու կը թռչիմ հին մանկութեան:

Հոն փակ թէեւ, սակայն աղուոր
Ու երփնագեղ իր հորիզոն,
Հմայքներով լի բիւրաւոր,
Անմեղութի՛ւնը խայտար հոն՝
Ճամբուն վրայ ոլոր մոլոր:

Մին մագցէր բլուրն ի վեր,
Միւսը կ'իջնէր ձորակէն վար,
Ուր ուռենին կու տար ստուեր,
Սրինգն ալ իր երգը կու լար,
Զոր կրկնէին զարնան հովեր...:

*
**

Կեանքի նաւակն հետք չթողուց իր ետին,
Մոռացումը առաւ ինձմէ՛ ամէն բան,
Հին երազներս ամպերու պէս կ'անհետին,
Յիշատակն ալ կ'անցնի երգի մը նման...:

Ռ. ՈՐԲԵՐԵԱՆ

Ռ.ՈՐԲԵՐԵԱՆ. — Ուսբէն Որբերեան կրած է անգլիական գրականութեան, յատկապէս Պայրընի ներգործութիւնը: Ոժ-

տուած լայն երեւակայութեամբ ու
տարապայման զգայնութեամբ մը, իր
քերթուածներն ալ թափաւուն են եղած
նովանրիգեղով:

Իր բանաստեղծութեանց լաւագոյն
կտորները ունին զգացումներու խորու-
թիւն եւ պայքընեան թախծութեան թա-
փանցող շունչը: Հրատարակած է Յիշա-
տակաց Ծաղիկներ նախափորձը եւ Ծփակե-
ներ:

Գ Ա Մ Շ Ի Ն Ո Ղ Ն Ե Ր Ը

... Կայծեր կը ցայտեն մթութեան մէջ, շտապօրէն կը
ցայտեն, ինչպէս երկաթեայ անոպառ հրթիռէ մը, ինչպէս
հուրքի հօրը շատրուանէ մը. կը ցայտեն արագաթիւ, անոնք,
կայծերը, անընդհատ, բազմապատիկ, ճաճանչուելով, ու սնձ-
րեւելով լուսեղինաբար մթութեան մէջ՝ խոր ու թանձ-
րամած՝ գամ շինողներու հէզ ու թշուառ գործա-
նոցին:

Եւ մուրճը կ'ինջնէ, մուրճերը կ'ինջնեն սալին վրայ ահա-
ւոր ու դժբաղդին բախումներով, կ'ինջնեն զայրազին ու վրի-
ժառու թափով, մոլեգնութեամբը բարբարոս կամքի մը,
սանձարձակ ուժգնութեամբ անզգալի կորովի մը, խորխոտ-
զատ ուժգնութեամբը գործաւորի բազուկին, կ'ինջնեն, կ'իջնեն
մուրճերը սալին վրայ թնդազին՝ ատրաչէկ երկաթը հարուածու-

լով, կռելով զայն, մինչև որ նորաստեղծուի բուեւը սրածայր:

Եւ չե՞ն յոգնիր գործաւորները որ գամը կը շինեն, Դէմ դիմաց կեցած խաւարաչին գործանոցին խորը՝ հնոցին երկու կողմը՝ երկուքն ալ, իրենց ասորուչանին քով — սրուն առջև իրենց պաշտամունքը կը կատարեն Աշխատանքի Չերմուհանդութեամբը, — դէմ դիմաց կեցած անոնք, տեգոյն՝ բայց խստադէմ, լուս՝ բայց հրաբորբ իրենց աշխոյժով՝ ինչպէս գամը զոր կը շինեն և ինչպէս կրակեւոզը սրուն շուրջն են անա, անտարբեր՝ բայց մտածկոտ, անտեսանելի մութին մէջ բայց հաստատ իրենց դիրքին վրայ, հրեղէն երկաթի կտորը կը հաննեն քուրայչն սալին վրայ, իրենց բազուկները կը շարժեն անա, իրենց մութները կը բարձրացնեն ու կ'իջեցնեն կշորէն, համաչափ շարժումներով, յաջորդաբար, կը հարուածեն շիկակարմիր երկաթը՝ սալին վրայ, — և կայծերը կը ցայտեն, շտապօրէն ու անվերջօրէն կը ցայտեն, ինչպէս վայրի պողպատեայ հրթիռէ մը, ինչպէս մշտարթուն խառնարանէ մը, յանկարծօրէն կը ծագին, ու աստղօրէն կը թռչին խաւարին մէջ:

Ու ամէն անգամ որ հնոցին բացը կ'արծարծի և կայծերը կը ցայտեն ծլարձակ ու տենդագին, մութը կը տկարանայ անոնց դէմքին վրայ, դողդոջ թերալոյսի մը մէջ կը յայտնուին դիմագծերը — անոնց դէմքերը գունատ ու տրտմագին: Մէկը տարէց է, միւսը՝ երիտասարդ: Իրենց զրկանքին գիտակցութենէն դժնեցած՝ բայց անով իսկ հպարտ, իրենց լքուած անկիւնին մէջ մինակ՝ բայց արճամարտա, գամ շինող գործաւորները անխոնջ են իրենց խոնջէնքին մէջ, և եթէ դժբախտ են իրենց Տառապանքին մէջ, իրենց Կամքի մրճեայ ձայներուն տակ կը խեղդեն իրենց Դժբախտութիւնն ու Տառապանքը, և Դժբախտութեանն ու Տառապանքի ծոցէն արձանացող Կամքին ուժովը կը շինեն, կը ասեղծագործեն իրենց գամերը: Կայծերու շողը կ'երթայ լուսաւորել իրենց դէմքը, վասն զի լոյսը՝ մութին մէջ անոնց մուցուած ու անտեսանելի հերոսութիւնը սրբացնել կ'ուզէ. վասն զի Տառապանքի, Կամքի ու Ստեղ-

ծագործ Աշխատանքի բովէն Հերոսութիւնը կը յանէ: Կ'իջնեն մութները, կը հարուածեն մութները, կը թնդան մութները անա՛ գամ շինողներուն, — հրաշէկ երկաթէն կը ցայտեն կայծերը, և, անոնց ու հնոցին ստեղծած շողքերուն ընդմէջէն, կը լուսաւորուին դէմքերը անա Աշխատանքի Խոնարհ Չերմուհիներուն:

ԳԵՂԱՍ ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ

ԳԵՂԱՍ ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.—

Գրական երիտասարդ սերունդի առաջին ներկայացուցիչներէն մէկը՝ սրուն գրականութիւնը կը ներկայացնէ ձեւի մեծ գեղեցկութիւն եւ զգացումի խորութիւն: Հակումով խորհրդապաշտ, բայց եր Էութեանը մէջ իրապաշտ, Գեղամ Բարսեղեան կը մնայ բանաստեղծ եւ գրագէտ միանգամայն:

Ճրտեսական Գրականութիւն

Շ Ղ Թ Ա Ն Ե Ր Ը

Ուզեցի որ ամէն բան սիրեմ, դժբախտ եմ սակայն, Որովհետեւ վիշտերուս պատճառները բազմացան. Անթիւ կապեր տրտմաւէտ, դիւրարեկ ու երերուն Հիմա հոգիս կը կապեն տիեզերքի իրերուն:

Ինծի համար ամէն բան հմայք մ'ունի անփոփոխ,
Ճշմարտութիւնն իր փայլը եւ անծանօթը իր քօղ,
Ոսկի ծիր մը լուսաշող սիրտս արեւին կը կցէ,
Ու աստղերուն ալ բարակ, երկար թելեր մետաքսէ:

Նուագներուն միւսնուշ ծփանքը զիս կը կարթեն,
Ու մատներըս կը քաղեն թաւիշ հեշտանք մը վարդէն,
Ժպիտ մը լոկ բաւ եղաւ իմ աչքերըս թովելու,
Շրթունքս մէկ համբոյրով կաշկանդուած են հլու:

Կեանքս կախուած կը մնայ այդ թելերէն զիւրաքեկ,
Սիրած հազար իրերուս կապուած գերի մըն եմ հէք.
Եւ կըզգամ թէ կը խլուի մաս մը ինծմէ, միշտ խորէն,
Երբ անոնք նուրբ շունչէ մը կը սարսուան մեղմօրէն:

Թարգմ. ՓԱՅԼԱԿ

ՍԻԼԼԻ ԲՐԻԻՏՍՄ

ԸՍԷ՛ ԻՆԾԻ. ԻՆՉ ԿԱՅ

ՄՕՐՍ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

Հիմա, հինգ-վեց ամիս եղաւ որ ալ չեմ տեսներ զինքը,
բայց անկէ ի վեր վայրկեան մըն ալ չեմ մոռցեր զինքը, չեմ
մոռցեր ո՛չ իսկ մէկ վանկը իր մեղրիկ բառերուն. իր աղօթքի
բանաձևն ալ միտքս է: Աս աղօթքը պզտիկ Զաւէնիս սովորե-
ցնելու ջանք մը կ'ընէր ա՛ն ատեն, ուր անոր ու միւսներուն
համար իր գիտցածներէն սիրունիկ հէքեաթ մը կը վերջացնէր:

Մօրս աղօթքն ալ կը յիշեմ, այո՛, ինչպէս անոր լուռ,
անձայն առաքինութիւնները կը յիշէի, որոնց միայն մէկուն
պատմութիւնը, օր մի, այնքան եզական ու լուսաւոր վկայու-
թիւն մը պիտի մշտնջենաւորէր թէ՛ գեղի հայ կի՛նն ալ ի՛նչ
ունի երբեմն որ աշխարհք չգիտեր, աշխարհք տակաւին հաս-
կըցած չըլլար անոր այն բիւրեղիկ հայեացքէն ու բարութենէն,

որ կը մտածես թէ՛ անկասկած՝ աւուր կրօնքէն ու ներշնչում-
հերէն ալ շատ աւալ տեղ առած ըլլան անոր յստակ ու ջինջ
խորքը կուրծքին, որ դուրսէն շատ անգամ սեւաներկ քուր-
ջերու կտորուանքներով ծածկուած է:

«Տէ՛ր, բարի՛ լոս, բարի՛ Քրիստոս, չարը տանիս, բա-
րին բերես, աշխարհի խաղաղութիւն, թագաւորաց հաշտու-
թիւն պարգևես: Դուն կամի կարողն ես (*), Աստուած, կա-
պուտիկ Աստուած, կարճ գիշեր, երկայն ցորեկ, կարճ լաց,
երկայն ինչուք, կարճ նեղութիւն, երկայն հանգիստ, կարճ
աղքատութիւն, երկայն վայելք: Դուն, ի՛նչ բանի կարող չես,
որ չի տաս: Լեռները քեզնէ կը դողան, երկինք, գետինք քու
ահէդ կը սասանին, բարի՛ լոս, բարի՛ Քրիստոս, քու լո՛ս
երեսիդ դուրպան, հաւատօքս հաւատամ քեզի, երեսանկեալ
կ'երկրպագեմ, զաւակներուս հոգուն առողջութիւն, բանին,
գործերուն ալ աջողութիւն տո՛ւր, մուխէննէթին մուխթաճ
չընես, ինծի ալ բարի մահ մի ու շէն արքայութիւն մը պար-
գեւես, մեր մեղքերը մեր երեսին մի՛ բերեր, մեզ մեր մեղ-
քերովը մի՛ պատժեր, մեր ննջեցեալներուն հոգեստընուն հա-
մար ալ մեր աղօթքն ու խնդրուածքը մի՛ մերժեր, քեզի ինք
ապաւիներ, Տէ՛ր, բարի՛ լոս, բարի՛ Աստուած, են՝ են...»

Ու վերջին մըն ալ իր երեսը խաշակնքելով՝ «Հայր մեր»ը
վերջին լսելիքը կը պահէր ու լմնցած կ'ըլլար աղօթքը:

Անկէ վերջ, պզտիկները իր բոլորտիքն առած՝ երբ ժա-
մէն կը դառնար, պզտիկներուն միշտ, որովհետեւ ես ա՛լ
ձանձրացեր էի լսելէ, իր անպատճառ գիշերուան տեսած
երազները պիտի պատմէր, երազներ, որոնք մեկնել, բացատ-
րելու համար իր շատ վստահ ու խորհրդաւոր կերպերն ունէր,
որ կ'ըսէր թէ՛ իր ճիշտ համոզումներուն ու փորձառութեան
վրայ հիմնուած են: Այնպէս նախապաշարուեր էր թէ՛ լուսա-
դէմի երազները առ հասարակ ուշ կամ կանուխ ո՛ր է է կեր-
պով իրականութիւններ պիտի դառնային: Ամէն օր ալ աս էր

(*) Կամբ ընող ու կրցողն ես:

ըսածը, ու կամաց կամաց, ես այ ան օրուան պատահելիքէն նախապէս բան մը հասկցած ըլլալու համար, իմ նոյն իսկ չուզելովս այ սովորութիւն ըրած էի գաղտուկ մը իր երեսին նայել, ուր եթէ գուարթ ժպիտ մը նշմարէի, ինչ որ ստոյգ նշանը պիտի ըլլար ան գիշերուան գեղեցիկ երազին, ես այ թեթեւութեամբ մը գործիս կ'երթայի, հակառակ պարագային իմ այ բերանս չէր բացուեր կարծես:

Ձիս այ այնչափ նախապաշարեր էր իր երազներուն պէս պիտութեան վրայ, նոյն ատեն ճշմարիտ որ ամբողջ տունեցիները նախապաշարեր էր:

«Կարմիր ձին մը՝ հեծուած ո՛ւ ե է մէկերնէս, գեղեցիկ բաղդի մը մօտաւորութիւնը կը ցուցնէ, կ'ըսէր. ազբ՝ արտի կակճանք, եղը՝ թափուած հագուստի վրայ՝ գեթ բան, հաց եփել, ձերմակ, կսկուռ հաց սենեակ տունը՝ վերահաս յաջողութեան հաւատարէք, պատարագ, քահանայ՝ կոխ աղմուկ տունին մեջ, հարսնիք, թմրուկ՝ տունին մեջ մահ անպատճառ, ակուսայ քաշուած կամ փրթած անցաւ՝ կորուստ ազգակապի, էգիին մէջ ծառ, ծաղիկ ու վաղք մաքուր ջուրի՝ բարի երազ, եւ...»

Նախապաշարում թէ ինչ մը, շատ անգամ իրաւ է որ ան երազներուն մէկ կամ միւսը իրականացուած տեսնելու ճախարհեր անակնկալը կ'ըլլար լացածնիս, աղուոր տեսիլքի մը ետեւէն սպասուածն այ շատ քիչ պատահական, կամ շատ ուշ կու գար վերջապէս ամեղ խնձիղ մը ծնցնել դէմքերու վրայ:

Հետաքրքրական մըն այ ան որ գեղը երբ թողած էր ու ա՛յ քովերնիս քաղքեհնուհի մը կ'ապրէր, այնքան երկար տարիներ անցնելէ վերջն այ՛ իր բոլոր երազներուն յատակն ու ամբողջ ձայնը, գեղը կը պահէր շարունակ: Գեղը՝ իր էգիին ծառաներուն հետ, գեղը՝ իր քաղած ու քաղած դաշտերուն մէջ, գեղը, միշտ գեղը, ուր անպատճառ գիշերը պիտի ճամբորդէր թեւերովը իր երազներուն, ու կանուխ լուսարացին այ անկէ դարձած ականատեսի մը ստոյգ մանրամասնութիւնով պիտի պատմէր բաները:

Հոն, այն ինչ կողմ, այն ինչ կանանչ առուակը նոյն կը փնայ եղեր, որ ցամքած չէ տակաւին, գեղին մէջտեղը՝ Փիլոնայ խաչը աւերակներու տակ խեղդուած, Ս. Գաւթի ա՛յ գեղէն դուրս՝ լքուած ուխտատեղի մը մնալը կ'ողբար: Այսպէս իր կարգին Կարմիր Եկեղեցիին վրայ կ'ըսէր բաներ մը, անոր մօտերը այն պատմական Աւագը տեսած կ'ըլլար որ աղբուրի աղջկան հէքեաթը գլտէ:

Գիշերուան մը ճամբորդութիւնով դէպի գեղը, անկէ վերջ, բայց շատ շահեկան յուշքեր մը կը բերէր, որոնց սկիզբը մինչև իր հարսնութեան օրերու երջանիկ առաւօտը կ'ըլլար: Առաւօտը Զատիկին, որ ատեն իր գիւղացի կնկան մը զարդեղէններուն պէսպիտութիւնովը գեղեցկացած՝ թուրքա վազքով մը Զատիկի պարին կ'երթար ու անպատճառ ինք պիտի ըլլար պարերգին առաջնորդող երգիչը: Իր ձայնին, այնքան զմայլելի իր ձայնին հմայքով, երբ քնորդ մը կամ պարերգ մը կ'ըլլար սկսածը, ըսածը, օձերն այ նոյն ատեն իրենց ծակերէն դուրս՝ մտիկ ընելու կ'ելլային:

×

Մա՛յր, բոլոր ասոնք ու աս պատմածներուդ ամէնայետին մանրամասնութիւններն այ՛ միտքս են տակաւին, սրունք տունին պզտիկներն այ չեն մոռցեր ու անոնք մէկ մէկ սովորեցուցած ազօթքիդ պէս կը յիշեն. բայց քանի որ կ'ըսեմ, միայն գիշեր մը ճամբորդելով, այնքան մը տեղեկութիւններ կը բերէիր գեղէն որ այնքան հեռու կը մնար մեզմէ, հիմա այ պահ մը վեր ա՛ռ գլուխդ ու ըսէ՛ ինձի, ի՛նչ կայ անդին:— Ի՛նչ ունիս գերեզմանէն, որ հունա այնքան մըն այ մեր մօտ կը գտնուի: Ըսէ՛, մա՛յր, վստահ եղիր որ չպիտի մերժեմ լսել, երբեք չպիտի ճանձրանամ ըսելիքներէդ: Երազներուդ պէս արդեօք գերեզմանէն անդիլիններն այ նորէն ճշմարիտ իրականութիւններ պիտի հոչակես թէ բացարձակ ոչնչութիւն պիտի ըսես պարզապէս: Հարցուկի մը պատկառոտ սարսուանքներուն մէջ ու միշտ անհուն կարեւորութիւնով մը

պիտի լսելի քեզ, մայր, ո՞րն է երազը, սա արեւինը թէ՛ վաղուան սառեւերներուն կեանքը, որուն դուն ամբաներէ ի վեր սկսուածքն ըրեր՝ դեռ մեղի բան չես ապաստած, մեզ յուսահատ սպասանքի մը մէջ սգաւորներ կը պահես. բայց դուն այսչափ երկար չէիր քնանար: Մայր, դուն աքաղաղին ճիշովը ընդոտ արթնցող մը, հիմա ամպերը կը պոսան սկանջիդ ու բնաւ չես շարժիր, վեր չես առներ դուստդ, աղօթքի չես վազիր, երազներդ իրականութիւն թէ ինչ, չես յայտներ մեզի. ու կը զարմանամ թէ՛ ի՞նչպէս կրնաս համբերել:

Այսչափ երկար ու խորունկ քուն քնանալով, մինչեւ հիմա աշխարհ մը լսելիք կը կախէիր շրթունքէդ. թզուկ գիշերի մը կեանքէն ամէնքն ալ. հիմա ի՞նչ պիտի կըրնայիր խօսիլ ան մեծ գիշերին կողքէն, անոր սոսկալի ու խաւարակուռ ալքերէն, ուր մտար ու մարեցիր ճրագը ետեւէդ:

Առաջին օրը ի՞նչպէս ձամբողդեցիր, որո՞ւ հանդիպեցար, ո՞ւր ըրիր հանգիստի վայրկենային դադարդ, դուն որ արդէն շունչէդ կը կանչէիր:

Այն պահուն, ուր հողն ու քարը բուռ բուռ քու մարմինդ խիող անտուկին վրայ թափուելով՝ գոռ թնդիւն մը կը լեցնէր գերեզմանդ, ի՞նչ խորհեցար արդեօք, հէ՞ք մայր, մեղաւոր հնդկուհի՞ մը կը թաղեն ըսիր, թէ մարդիկ մահուան վրէժը կ'առնեն այնպէս հողին տակ քեզ՝ քու մարմինդ ծեծելով:

Դուն սակայն զգացի՞ր ասոնք, անդրադարձա՞ր ան եղածներուն. երգ՞ում քեզ որ ես աւագահատ մըն ալ հետեցի վրադ, այդպէս թող ձեռքս փրթէր, մայր, թող այդ տեսակ յիմար սովորութեան մը համակերպութիւնով աջ ձեռքէս, աջ աջքէս զրկուէի: Քարերը, հողերը քու կուրծքիդ նետուած, իմ գլխուս կ'իյնային արդէն, գերեզմանիդ քովէն դէպի տուն ես արդէն ճշմարիտ մեռել մը դարձայ: Առաջին մուտքը դժուար քայլափոխ մըն է եղեր կ'ըսեն, հոգի՛ս, սա կողմէն այն կողմը սաւառնող հրեշտակներն ալ անխուսափելի այդ

դժուարութիւններէն պիտի անցնին եղեր անպատճառ, հոգ մի՛ ընեն: Դուն միայն հիմա ըսելու եղիր թէ՛ ի՞նչ տեսար այդ մուտքի դուռնէն անդին, գտա՞ր, համբուրեցի՞ր այն քուկիներդ, որոնց կը փափաքէիր հէնց թերատուերը տեսնել:

ՔԼԿՍԻՆՅԻՆ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ-ՍԱՆ (ՔԼԿՍԻՆՅԻՆ).→ Գաւառական գրականութեան առաջին ինքնատիպ վարպետը, որուն յատկանիշները կը մնան՝ իր պատկերալից եւ գունագեղ սճը, գաւառական ու գեղջկական բարքերու ամէնէն հարազատ նկարագրութիւնը եւ զուարթախոճ հեղինակութիւնը: Ունի թատրերգութիւններ, սմանք լոյս տեսած պարբերականներու մէջ, ուրանք ալ դեռ անտիպ:

Ո Ր Ս Կ Ա Ն Ա Ղ Բ Է Ր

— «Որսկան աղբէ՛ր, սարէն կուգաս, Սարի մարալ կը փրնտուես. Ասա՛, եւ՛րաք, դուն չըտեսա՞ր իմ մարալըս, իմ բալէս:

«Դարդի ձեռքից սարերն ինկաւ իմ արեւըս, իմ բալէս. Գըլուխն առաւ բարերն ընկաւ իմ ծաղիկըս, իմ լալէս...»

— «Տեսայ, բուրի՛կ, նախշուն բալէդ Կարմիր-կանանչ է կապեր.

Սիրած եարի համբուրի տեղ
Սրբախն վարդեր են ծրլեր»:

— «Որսկան աղբէ՛ր, ասա՛, եա՛րաք,
Ո՞վ է հարսը իմ բալիս,
Ո՞վ է գրրկում չոր գրլուխը
Իմ մարալիս, իմ լալիս:»

— Տեսայ, քուրի՛կ, դարդոտ բալէդ
Քարն է դըրեր բարձի տեղ.
Անուշ քընով տաք գընդակն է
Կրթծքում գըրկեր եարի տեղ.

«Սարի մարմանդ հոգն է շոյում
Ճակտի փունջը մարալիդ,
Ծաղիկներն են վըրան սըգում,
Ազիզ բալիդ, խեղճ լալիդ»...

Ա. ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ

Ա.ԻՆՏԻՍ ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ.— Աւետիս Իսահակեան, իր բա-
նաստեղծութեան մէջ հետեւած է ժողովրդական երգերու ձեւին,
ուպիին եւ արտայայտութեան եղանա-
կին, այս պատճառով ալ իր քերթուած-
ներուն մէջ ամէնէն աւելի յաջողները
անոնք են որ կը վերաբերին մանաւանդ
հովուերգական քնարերգութեան:

Ա. Իսահակեան ուզած է հայ ա-
շուղական քերթողութիւնը նորոգել
եւ արդիացնել. բան մը՝ որուն մէջ
յաջողած է մեծ չափով: Այս ուղղու-
թեամբ մշակած իր քերթուածներուն
մէջ կը բաբախէ ժամանակակից Հա-
յութեան սիրտը՝ իր գալարումներով
ու հրճուանքով, իր ազատասիրական
երազներով եւ հերոսներու սուգով:
Իսկ իր ենթակայական քերթուածնե-
րուն մէջ՝ կերեւի դրոշմը նիցչեակա-
նութեան, գերմարդուն փառաբանու-

թիւնը, եւ ըմբոստութիւնը ընդդէմ՝ պայմանադրական կեանքին: Այդ
փիլիսոփայութիւնը հետզհետէ դարգանալով եւ աստիճանաբար աճե-
լով Իսահակեանի մէջ, կը հասնի իր վերջին գործին՝ Աքու-Լաքա-Մա-
հարիի մէջ, արդէն իսկ անիշխանականութեան:

Իսահակեան իր քերթուածները ամփոփած է Երգեր ու Վեպեր
հատորին մէջ: Վերջին հրատարակութիւնն է Աքու-Լաքա-Մահարին՝ ուր
իւր տաղանդը, արուեստը եւ քնարերգութիւնը կը հասնին բարձրա-
գոյն գեղեցկութեան մը:

Անգլիական Դրակաճութիւն

Մ Ա Հ Ո Ի Ա Ն Պ Ա Տ Ի Ժ

Բ Ի Տ Ի Ն Կ Ի Կ Ա Խ Ո Ի Ո Ղ Ը

Ա.

Ա՛լ չէր հագներ իր ծիրանի պարեգօտը, որովհետև արիւնն
ու գինին կարմիր են, և իր ձեռքերուն վրայ արիւն ու գինի
կար՝ երբ գտան զինքը մեռնողին հետ, այն մեռած խեղճ
կնոջը հետ՝ զոր սիրած էր և զոր սպաննած իր սնկիւղնին մէջ:

Կ'երթար, կայանաւորներուն մէջէն, խիտ համառ գոր-
չագոյն զգեստով մը, գլուխը երիֆեթ գլխարկ մը. իր քայլը
թեթեւ ու զուարթ կ'երեւէր, բայց երբեք չտեսայ մարդ մը՝
որ այնքան ներուժութեամբ զիտէր լոյսը:

Երբեք չտեսայ մարդ մը որ այնքան ներուժ աչքով դի-
տէր կապոյտի այն պզտիկ վրանը՝ զոր բանտարկեալները եր-
կինք կ'անուանեն, և իւրաքանչիւր ամպ՝ որ կը նաւէր ու
կ'անցնէր արծաթեայ առագաստանիով մը:

Կ'երթայի ուրիշ պատժապարտներու հետ բանտին միւս
մէկ դասիթը, և ինքնիրենս կը հարցնէի թէ այս մարդը՝ մե՞ծ
յանցանք գործած է թէ փոքր, երբ ձայն մը ետեւէս մրմնջեց
կամայրուկ. անիկա պիտի կախեն:

Ա՛խ, Բրիտո՛ս, կարծես նոյն իսկ բանտին պատերը,

յանկարծ , երերացին , և երկինքը գլխուս վրայ սղողատէ կի-
զիչ սաղաւարտի մը փոխուեցաւ , ու թէպէտ ես ալ պատժա-
պարտ մը ըլլայի՛ բայց ա՛լ իմ պատիժս չէի կրնար զգալ :

Միայն գիտցայ թէ ի՞նչ հետապնդող մտածում էր որ կը
փութացնէր իր քայլը , և թէ ինչո՛ւ համար ցորեկուան սաղո-
կալից լոյսին կը նայէր ա՛յնքան ներուժ աչքով մը . մարդը
սպաննած էր իր սիրածը , և ասոր համար մեռնելու էր :

Եւ սակայն ամէն մարդ կը սպաննէ իր սիրածը , և թող
ամէնքը գիտնան ստիկա . ոմանք կը սպաննեն աստիճանի
նայուածքով մը , ուրիշներ Եղբիչ խօսքերով , վատ մարդը՝
համբոյրով մը , կտրիճը սուբով մը . . .

Բ.

Վեց շաբաթ , մեր զինուորը ստըտեցաւ բակին մէջ՝ իր
շատ հնամաչ գորշագոյն դղեսաովը , գլխուն վրայ իր Բրիէրէ
գլխարկը . և իր քայլը թեթեւ ու զուարթ կ'երեւար , բայց
երբեք չի անսայ մարդ մը , որ այնքան ներուժ կերպով սեւե-
ւէր լոյսին :

Երբեք չտեսայ մարդ մը , որ այնքան ներուժ աչքով դի-
տէր կասողտի այն պզտիկ վրանը՝ զոր բանտարկեալներ եր-
կինք կ'անուանեն , և գէտի իւրաքանչիւր թափառայած ամպ՝
որ ետեւէն կը քաշէր իր խառնիխուռն գեղմը :

Չէր գալարեր իր ձեռքերը , ինչպէս կ'ընեն այն անմիտ
մարդիկը՝ որ կը համարձակին յոյսը , այս անիծեալ դաւակը ,
վերակենդանացնել ջանալ սեւ յուսահատութեան նկուզին
մէջ . միայն արեւը կը դիտէր անիկա ու կը խմէր առաւօտ-
եան օդը :

Չէր գալարեր իր ձեռքերը , ո՛չ կու լար և ո՛չ իսկ կը
վշտակիւր . այլ կը խմէր օդը , իբր թէ անիկա պարունակած
ըլլար մեղմացուցիչ զօրութիւն մը . լիարերան կը խմէր արեւը՝
իբր թէ գինի ըլլար անիկա :

Եւ միւս գաւիթին մէջ պորտոլ ուրիշ պատժապարտներն
ու ես՝ մոռցանք թէ մենք ալ մեծ կամ չնչին յանցանքներ

գործած էինք , և տխրամած դարձանքի նայուածքով մը կը
դիտէինք այն մարդը՝ որ պիտի կախուէր :

Ու տարօրինակ բան էր տեսնել որ կ'անցնի անիկա այն-
քան թեթեւ ու այնքան զուարթ քալուածքով մը . և տարօրի-
նակ բան էր մտածել թէ նման պարտք մը ունի վճարելիք :

*
*

Վերջապէս մեռած մարդը ա՛լ չստըտեցաւ ամբաստանեալ-
ներուն մէջ , և իմացայ որ ոտքի վրայ կը կենար այն սոսկալի
սեւ մետուկին մէջ ուր դատաստանի կը ներկայանան ամբաս-
տանեալները , և թէ երբեք Աստուծոյ այս քաղցր աշխարհին
մէջ ա՛լ չպիտի տեսնէի իր գէմքը :

Երկու վտանգի մտնուած նաւերու պէս՝ որոնք վտիճ-
րիկին մէջէն կ'անցնին՝ ճամբուն վրայ զիրար խաչաձեւեցինք
մենք . բայց ոչ մէկ նշան տուինք , ոչ մէկ ջնջին բառ ըսինք .
իրարու ըսելիք բառ չունէինք , որովհետեւ մէկ մէկու հան-
դիպեցանք ո՛չ թէ սուրբ գիշերուան , այլ ամօթալից ցո-
րեկուան մէջ :

Բանտի պատ մը կը շրջապատէր մեզ երկուքս . երկու
անժառանգներ էինք մենք : Աշխարհքը մեզ իր ծոցէն եւ
Աստուած իր հոգածութենէն դուրս նետած էր և մեղաւորին
սպասող երկաթէ ցանցը մեզ ձգած էր իր թակարդին մէջ :

Գ.

Քալելով ծանր ու օրօրուն՝ գաւիթին չորս բոլորտիքը՝
յիմարներու ցուցահանդէսը կը կատարէինք : Ի՞նչ փոյթ . գի-
տէինք թէ ստտանայի դասակ մը եղած ենք , և ամիրուած
գլուխներն ու չզթայտիկալ ոտքերը ցնծալից դիմակաւորու-
թիւն մը կը ձեւացնեն :

Կը փրցնէինք , ծուէն ծուէն , կպրապատ չուանը՝ մեր մա-
շած և արիւնյուայ եղունգներովը . կը շփէինք դունդը , ու
կը լուայինք սախաակամածները , ու կը մաքրէինք փայլուն
խաղիսափները , և , խմբովին կ'օճառէինք տախտակեղէնները՝
դուլերը ազմկալից իրարու բախելով :

Պարկերը կը կտրէին և քարերը կը կոտորէին ու փոշկից ցնցոտին կը դարձնէին. իրարու կը բախէին փայտեայ պնակները ու կը գարգաչէին շարականներ, ու քրտինք կը թափէին ազօրիքին վրայ, բայց իւրաքանչիւրին սրտին մէջ սարսափը պահուրած էր հանդարտօրէն:

Այնքան հանդարտ էր այդ սարսափը որ, իւրաքանչիւր օր կը սողար՝ խոտերով չըջտիակուած ալիքի մը պէս, ու մուսանք մենք այն դժնդակ ճակատագիրը՝ որ կը սպասէ դիւրախաբին ու խարեքային, մինչև որ անգամ մը տարապարհակ աշխատանքէ մը վերադարձին, բացուած գերեզմանի մը քովէն անցանք:

Բաց բերնով մը՝ դեզին ծակը կը յօրանջէր կենդանի կերի մը համար. աիդմն անգամ արիւն կը պահանջէր այլայլած ասֆալտէ գաւիթին մէջ. ու հասկցանք թէ դեղնագոյն լուսադէմէն առաջ մեզմէ մէկը պիտի երերար կախաղանին վրայ:

Հագինիս ուշադիր մահուան, շտակ վերադարձանք Զարնուրանքին ու ճակատագրին. դահիճը՝ իր փոքր պայուսակովը՝ անցաւ ոտքերը քսքսելով՝ խաւարին մէջէն, ու ամէն մէկ բանտարկեալ կը դողդղար սողոսկելով իր թուագրուած գերեզմանին մէջ:

*
* *

Այդ գիշերը, դատարկ նրբանցքները լցուեցան զարնուրելի կերպարանքներով, և Նրկաթէ Քաղաքին մէկ ծայրէն միւսը կ'իմացուէին գաղտնի քայլեր՝ զորս կարելի չէր լսել, և ասողերը խափանող խաղխաղմներուն մէջէն կարծես ճերմակ դէմքեր հետաքրքրութեամբ ներս կը նայէին:

Անիկա կը պառկէր մէկու մը պէս որ կը քնանայ ու կ'երազէ մարգագետնի մը կակուղ խոտին վրայ. պահապանները անոր քնացած ասկնը՝ կը քննէին զայն, ու չէին կրնար հասկնալ թէ ի՞նչպէս մարդ այդքան խաղաղ քուտով մը կրնայ քնանալ դահիճին մօտիկ:

Բայց քուն չկայ՝ երբ պէտք է լան անոնք՝ որ երբեք արցունք թափած չեն տակաւին. այսպէս, մենք — դիւրախաբներս, խարեքաներս, խարդախներս — անվերջանալի այդ անքնութիւնը ունեցանք, և իւրաքանչիւր ուղեղի մէջէն միւսի մը ամանները սահեցաւ մտաւ՝ սողոսկելով իր վշտի թաթերուն վրայ:

Սմբողջ գիշերուան մէջ, ծնրադիր, աղօթեցինք, իրրև դիակի մը սուգը կարապետող յիմարներ: Կէս գիշերուան՝ խաւարայր տեսուները՝ մեռելակառքի մը տերևափունջերուն կը նմանէին, և խղճի խայթին համը սպունգի վրայի քացախին պէս էր:

Գորշ աքաղաղը խօսեցաւ, կարմիր աքաղաղը խօսեցաւ, բայց լոյսը չէր ցաթեր դեռ. և սարսափի ծամածուռ կերպարանքներ կ'ծկուեցան այն անկիւններուն մէջ՝ ուր կը կենայինք մենք, ու խաւարին մէջ զբօնող ամէն շար միտք մեր առջև կատակել կը թուէր:

Առտուան հովը սկսաւ հեծեծիլ, բայց գիշերը տեւեց. իր հսկայ հորին վրայ խաւարի ոտայնը սողոսկեցաւ լջաւ՝ իրբ ամէն մէկ թել հիւսուեցաւ. և մինչդեռ կ'աղօթէինք մենք՝ արեգակին արդարութեան վախը կ'աւնէր մեզ:

Վերջապէս, տեսայ որ խաղխալմներուն ստուերը՝ արձիճէ չինուած ցանցակերպ վանդակի մը պէս՝ դո՛ւրս ցցուեցաւ տախտակէ անկողնիս դիմացը գտնուող կրածեփ պատին վրայ, և գիտացայ թէ անդ մը աշխարհի մէջ Աստուծոյ սոսկալի արչալոյսը կարմիր էր:

Ժամը վեցին ամէն մարդ իր խցիկը աւելց. ժամը եօթին ամէն ինչ հանդարտ էր. բայց հօրը թուրքի մը սարսուգին սրացքը կարծես լեցուց բանտը. որովհետև, մահուան տէրը ռասուցիկ չհառութեամբ ներս մտած էր սպաննելու համար:

Կը սպասէինք որ ժամը ութ գարնէր: Մեր լեզուները թանձր ու սլալալած էին, որովհետև ժամը ութին հնչիւնը՝ ճակատագրին այն հարուածն է որ մարդ մը կը նստի, ու ճա-

կատաղիրը շատ գիւրին խաղ մը կը գործածէ ամէնէն լաւ մարդուն համար ու ամէնէն չարին համար :

Գալիք նշանին սպասելէ վատ ընելիք ուրիշ բան մը չունէինք . այս պատճառով , լուսկեաց հովիտի մը քարէ բանեւրուն պէս նստած էինք անշարժ և համր . բայց իւրաքանչիւրին սիրտը կը վարնէր ուժգին ու արագ՝ թմբուկին վրայ զարնող յիմարի մը պէս :

Յանկարծական բախումով մը , բանալին ժամացոյցը խորտակեց օարսուագին օդը , և ամբողջ բանտէն անկարող յուսահատութեան հեծեծանք մը բարձրացաւ՝ իր աղբին մէջ նստած բորտի մը սղաղակին պէս՝ զոր կը լսեն զարհուրած եղտիւրները :

Եւ , ինչպէս որ մարդ երազի մը բիւրեղին մէջ կը տեսնէ ամէնէն զարհուրելի բաները , տեսանք սև գերանէն կախուած իւզազօժ պարանը , ու լսեցինք այն աղօթքը՝ որ դահիճին օձիքը խեղդեց բարձրածայն աղաղակի մը մէջ :

Պ.

Ժամատացութիւն չըլլար այն օրը որ մարդ կը կախեն . պատարագիչ քահանային սիրտը շատ շատ հիւանդ է , կամ իր դէմքը խիտա շատ գունատ , կամ իր աչքերուն մէջ գրուած կայ այն բանը՝ զոր մարդ տեսնելու չէ :

Այսպէս մեզ փակուած պահեցին մինչև կէսօրուան մօտ , և այն ատեն , դանգալը հնչեց . ու պահապանները , իրենց շաշող բանայիներով՝ բացին իւրաքանչիւր ունկնդրոցաւոր խցիկ , ու երկաթէ սանդուխէն վար իջանք ծանրաբար , ամէն մէկին նիս իր սրող դժոխքէն դուրս :

Դուրսը , Աստուծոյ արձակ , քաղցր օդին մէջ գացինք , բայց ո՛չ մեր սովորական կերպովը . որովհետև մէկուն դէմքը ձերմակ էր վախէն , և միւսին դէմքը գորշ էր , ու երբեք չտեսայ ախուր մարդիկ որ այնքան սաստկօրէն դիտէին լոյսը :

Երբեք , չտեսայ ախուր մարդիկ որ այնքան ներուժ աչքով մը դիտէին՝ կապոյտի այն պղտիկ վրանը , զոր մենք բանտարկեալներս երկինք կ'անուանէինք , այն իւրաքանչիւր

անտարբեր ամպը՝ որ կ'անցնէր երջանիկ ազատութեամբ :

Կապիկներու կամ անկանոնօրէն գծազրուած նեակերով աստղազարուած , ճիւղաղային հանդերձանքով հոպիաներու պէս , լսիկ գացինք լարծուն ասվալտէ բակին չորս բոլորովքը . լսիկ կ'երթայինք շուրջանակի , ու մարդ բան մը չէր խօսեր :

Լսին՝ կ'երթայինք շուրջանակի , և , իւրաքանչիւր պարագ ուղեղի մէջ ստակալի բաներու յիշատակը կը խորասուզուէր ստակալի հովի մը պէս , ու ստակումը կը յածէր ամէն մէկուն առջև , ու սարսափը կը սողար՝ հոտէն :

Պահապանները կը սիգային ասղին անդին՝ պահպանելով անասուններու իրենց հօտը . անոնց համազգեստները նոյն նոր էին , կիրակնօրուայ հագուստին . բայց մենք գիտէինք թէ ինչ բանի համար հագեր էին ասոնք , դատելով իրենց սոսիցներուն անմար կիրէն :

Որովհետև հոն ուր մեծաբաց գերեզմանը փոքր էին , երբեք ուրիշ գերեզման չկար , միայն քիչ մը հող ու աւաղ՝ բանտին զլուսելի պատին քով , ու փոքր կոյս մը անմար կիր որպէս զի մարդը պատանք մը ունենայ :

Որովհետև պատանք մը ունի այդ դժբախտը , անոր նման զոր քիչ մարդիկ կրնան ուղել . բանտի բակի մը խիտ ներքնակողմը , վարը , ամէնամեծ ամօթով մերկ՝ կը հանգչի , երկու ոտքերն ալ շղթայակապ , փաթթուած բոցէ կտաւի մը մէջ :

Եւ ամէն ժամանակ , անմար կիրը կը լափէ իր միտն ու սովորները , բայց սիրտը անդադար կը կրծէ :

Յ.

Ռիալիկի բանտին մէջ , քաղաքին մօտիկ , վատանուն գերեզման մը կայ , և հոն կը հագչի բոցին ակուաներէն լափլիզուած թշուառ մը . կիզիչ պատանքի մը մէջ կը հանգչի , ու իր գերեզմանը անուն չունի :

Եւ հոն , մինչև որ Քրիստոս կանչէ մեռելները , թող հանգչի խաղաղօրէն . երբեք պէտք չկայ անմիտ արցունքներ

չսպիւր կամ չհշատապառ հեծեծանքներ արձակելու . մարդն սպաննած էր իր սիրածը . և ասոր համար է որ մեռաւ :

Ու ամէն մարդ կը սպաննէ իր սիրած բանը . թող ամէնքը հասկնան ասիկա . ոմանք կը սպաննեն ասելութեան նայուածքով մը , ուրիշներ փաղաքշիչ խօսքերով , վատը՝ համբոյրով մը , կտրիճը՝ սուրով մը :

ՕՍՎԱՐ ՌԻԱՅԼՏ

Ի Մ Կ Ե Ա Ն Ք Ը

Օր պիտի գայ, որ այս կենաց
Բեռն ուսերէս թօթափելով
Պիտի ննջեմ հետ սիրելեաց՝
Որոց հալիմ ես կարօտով :

Ա՛հ, գերեզմանս այնտեղ ըլլար
Ուր Վոսփորի դարեւանդներ
Ծաղկապըսակ եւ միշտ դալար
Թանան յալիս իրենց պատկեր :

Եւ այն ծաւի ծաւի ալեակք
Գային փշրել շիրմիս վրայ,
Ու հոն նոնեաց մէջէն կաթէր
Ճերմակ մահկին լոյսն արծաթեայ :

Եւ թէ սպիտակ պատանքներով
Նստէր հոգիս եզրն անդ շիրմին,
Լրսէր հեռուանց դանդաղ թեւով՝
Ծովաշրջիկ գերդ ձկնորսին :

Աւա՛ղ, աչքերս յուսախնդիր
Չո՛ւր ծանօթներս պիտի հայցեն .
Մահուան հողմովը ցանուցիր,
Ով գիտէ ո՛ր ափունք ննջեն :

Նոր մարդկութիւն մը՝ նորայոյս,
Նոր-նոր արցունք կամ ժրպիտներ,
Անկարեկի՛ց իմ ցաւերուս՝
Շիրմիս նայուածք մ'իսկ չեն նետեր :

Այլ անփոփոխ ըզբեզ միայն
Պիտի գտնեմ, ո՛վ մեծ բնութիւն,
Եւ յայն անդունդ մոռացութեան՝
Պիտի ժպտիս ինձ միայն դո՛ւն :

ԹՈՎՄԱՍ ԹԷՐԶԵԱՆ

ԹՈՎՄԱՍ ԹԷՐԶԵԱՆ (1838-1909). — Ծագումով օտար, բայց դատարարակութեամբ եւ հոգիով հայ, Թովմաս Թէրզեան եղաւ աշակերտը Վենետիկի դպրոցին, սնած հելլէն գրականութեամբ եւ դասական բանաստեղծութեամբ, մշակեց քնարական բանաստեղծութիւնը՝ յաճախ գրաբարախառն բայց կատարեալ լեզուով: Իր քերթուածները կը կրեն դրօշմը իսկական ներշնչման եւ խոր յուզումներու, եւ ինչ որ կը մնայ իրմէ՝ որպէս քնարերգութիւն՝ կը կազմէ հայ բանաստեղծութեան գեղեցկագոյն էջերը:

Թէրզեան մշակած է նաեւ թատրերգութիւնը՝ գրելով Արշակ Բ., Սանդուխտ, Յովսէփ Գեղեցիկ, Մահն Անճեղի, Մովսէս եւ Խառով Բ.:

Գ Ի Տ Ո Ւ Թ Ե Ա Ն Վ Ճ Ի Ռ Ն Ե Ր

Ընթե՛րցող, կարելի է վաղը պիտի մեռնիս: Ի՞նչ պիտի ըլլա մահուանդ վաղորդայնին: Չեմ խօսիր մարմնիդ վրայ, անիկա հագուսանիւրէդ կամ մարմնիդ մնացորդները ծրարող պատանքէն աւելի կարեւորութիւն չունի: Զգեսաներուդ նման, պատանքիդ պէս, մարմնիդ ալ պիտի տարբազարուի և զայն կազմող տարրերը պիտի երթան խառնուել բնութեան նիւթի մեծ շտեմարաններուն՝ օդին, հողին, ջուրին մէջ, սնուցանելու և անցնելու համար տունկեր, բոյսեր՝ որոնք իրենց կարգին պիտի սնուցանեն կենդանիներ և քեզի նման զգայուն մարդիկ: Ահա դուն երէկ ծնար, այսօր կ'ապրես, կը զգաս, կը շարժիս, կը սնանիս, վաղը մեռնելու համար:

Բայց ի՞նչ է կեանքը:

Տե՛ս, շուրջդ ամէն տեղ հնարաւոր բոլոր ձևերու տակ կեանքը գոյութիւն ունի և կը յայտնուի. բայց ս՛րկէ եկած է, ի՞նչ և ս՛ր է իր ծնունդը:

Եղաւ ժամանակ մը երբ մարդկութիւնը գոյութիւն չուներ. այն ատեն երկիրը իր այսօրուայ ունեցածէն բոլորովին տարբեր դիրք և վիճակ մը ուէր:

Փոխանակ լմաստուն, աշխատաւէր և գործոն կեանքի՝ որ այժմ իր թատերավայր ունի երկրիս մակերեսոյթը. փոխանակ այս բազմամարդ քաղաքներուն, գիւղերուն, բնակավայրերուն. փոխանակ այս մշակուած դաշտերուն, այգիներուն և պարտէզներուն. փոխանակ այս ճանապարհներուն, շոգեկառքերուն, նաւերուն, գործարաններուն, պալատներուն, արձաններուն, եկեղեցիներուն. փոխանակ մարդկային անխոնջ ժրջանութեան՝ որով մարդիկ կը գործածեն բնութեան բոլոր գոյութիւնները, կը մանեն հողին խորերը, իրենց սահմանափակ ուղեղին մէջ պատասխան մը կամ լուծում մը կ'որոնեն երկնային առեղծուածներուն, գաղանձիքներուն և կ'ուսումնաբարեն արեւելքի երևոյթները, — փոխանակ այս ամէնուն՝ հին

ժամանակները կային միայն վայրի և անթափանցելի անտառներ, գետեր՝ որոնք խոխոջալով, օձապոսոյս գալարումներով կը վազէին ձորերու մէջէն. կային նաև առանց հանդիսական հիացողի՝ հսկայ լեռներ, առանց գիւղի ձորեր ու հովիտներ, առանց երազանքի իրիկուններ, առանց վայելողի աստղազարդ գիշերներ: Ո՛չ գիտութիւն, ո՛չ գրականութիւն, ո՛չ արհեստ, ո՛չ արուեստ, ո՛չ քաղաքականութիւն, ո՛չ քաղաքակրթութիւն, ո՛չ պատմութիւն, ո՛չ լմաստասիրութիւն, ո՛չ խօսք, ո՛չ լմաստութիւն, ո՛չ հանձար, ո՛չ դատողութիւն...

Երկրիս վրայ ապրող էակներ կը գտնուէին, բայց անոնք իրենց գոյութեան գիտակցութիւնը չունէին և կ'աշխատէին կամ աւելի լաւ է բնկ, «կը գործէին» առանց նպատակի: Այս կենդանիներէն կարելի է յիշել դանդաղ պտկաժանին (mastodonte) որ իր կոշտ ոտքերուն տակ կը ճզմէր ցանցաուռ վայրերու մէջ նորաբողբոջ ծաղիկները, հսկայ մեծագաղանք (mégathérium), հոյաքաղանք (dinotherium), նոյն իսկ մարդոց նախահայրը նիստուած կապիկներ՝ որոնք արագութեամբ և հիանալի ճարպիկութեամբ բլուրներու կամ ծառերու վրայ կը բարձրանային, և այլն: Մէկ խօսքով, երկրիս երեսին վրայ կը գեւային տարբեր տարբեր կենդանիներ՝ ձուկեր, թռչուններ, կոկորդիլոսներ...

Եթէ մեր մոյրակին պատմութեան մութ խորերը քիչ մըն ալ թափանցելու ճիգ մը ընենք, պիտի հասնինք չըջանի մը՝ երբ Եւրոպայէն և միւս ցամաքներէն մեծ մաս մը և անկէ ալ շատ առաջ ամբողջ հողային մասը ջուրին տակ կը գտնուէին և այն ատենուան բոյսերն ու կենդանիները՝ գրեթէ ամբողջովին ջրային՝ արդի գտնուածներէն բոլորովին տարբեր էին: Կ'ուզէ՞ք մէկ քանի օրինակներ. լայն թեւերով զարհուրեցուցիչ մաշկամասներ, թռչող վիշապներ, հսկայ չըջիկներ, թանձրակուօցիներ և ուրիշ շատեր, որոնք կամ կը թռչտէին օդին մէջ, տարածելով իրենց հսկայ մաշկաւոր անկարգեմները, կամ ջուրին մէջ կը գահավիժէին՝ իրենց շարժումներէն հսկայ ալիքներ կազմելով: Կային նաև հրէշ մո-

ղէաներ (որոնց գլխուն վրայ մինչև 2,072 սկուաները գտնուած են) որոնք կ'ոգեւորէին անտառներու միայնութիւնը, ուր հսկայ ծառեր, ծառանման պտերներ, կոնաբերներ օղին մէջ կը բարձրացնէին իրենց բրգաձեւ կատարները :

Այս զարմանահրաշ Լակները կը նմանին մարդկային երևակայութեան արտադրած հրէջներուն, ինչպէս են շահապետը (ղաշտերու չասուած), կարճը (griffon), ծառանոյշը (hamdryade), խառնագազանները (chimère), վամբիրը, հիւրան (հօթը գլուխով օձ), վիշապները, կերբերոսները, ևն : Ասոնք իրական են և ժամանակով սպրած են անտառներու խորը կամ ուկիւնտներու անդունդը : Ասոնք ներկայ գտնուած են Եւրոպայի կազմութեան և տեսած են անհետացած դարերու մեծագործ տեսարանները . . .

Երկրիս ծնունդէն ի վեր ա՛յնքան միլիոն և միլիոն տաքիներ յաջորդած են՝ որ մարդկային ամբողջ պատմութեան ժամանակամիջոցը կ'անէանայ այս հսկայ շրջանին առջև :

Եւ ի՛նչպէս չհետաքրքրուիլ արդի գիտութեանց հրաշալի յաղթանակներովը . երկրիս գերեզմանները պեղելով, գիտունը կարողացաւ կենդանացնել մեր ջնջուած նախահայրերը : Եւ ա՛նա՛, անոնք տարիներու շրջանին մէջ հողէն դուրս կ'ըլլն մարդոց ձեռքով կամ դիպուածով՝ մէկիկ մէկիկ, դանդաղօրէն, գլուխը հոս, սաքը քիչ մը հեռուն, երբեմն անկատար, քայքայուած : Զրհեղելին ժամանակ՝ և անկէ առաջ կամ վերջ՝ քարացած դիակները լսեցին արդէն վերջին դատաստանին փողը, գիտութեան դատաստանին, և ահա ամբողջ բանակ մը մեր առջևէն կ'անցնի, տմանք տարօրինակ, այլանդակ, անճարակ, կարծես ուրիշ աշխարհէ մը կու գան և իրենց արձանական լուծիամբ կ'ըսեն մեզի .

— «Ահաւասիկ մենք, ձեր նախահայրերը . առանց մեզի, դուք գոյութիւն պիտի չունենայիք : Նայեցէ՛ք մեզի և տեսէ՛ք թէ ձեզի ծնունդ առողջներն ունի՞ն ինչ որ դուք ունիք : Այն աչքերը որոնցմով ամէնամեծներու և ամէնափոքրիկներու թագաւորութեանց խորերը կը թափանցէք, կը դիտէք բնութեան

հիասքանչ և զգլխիչ տեսարանները, ահա անոնց պարզը, անոնց առաջին փորձերը մեր մօտ . և եթէ մենք չունենայինք այս պարզ աչքերը, դուք այսօր կոյր պիտի ըլլայիք : Զեր ա՛յդքան փափուկ, ա՛յդքան ճարտար ձեռքերը առաջ եկած են այս մեր կոշտ թաթերու կատարելագործումէն . մի՛ խնդաք մեր թաթերուն վրայ, եթէ ձեր ձեռքերը կը գտնէք օգտակար և հաճելի, որովհետեւ առանց անոնց՝ ձեր ձեռքերը գոյութիւն պիտի չունենային : Զեր բերանը, լեզուն, սկուաները նուրբ և սիրուն են . բայց ասոնք մեր երախներու, մեր կտուցներու, մեր ժանիքներու բարեշրջումէն առաջ եկած են : Զեր սիրտը կը բարախէ կանոնաւոր և խորհրդաւոր կերպով . այդ բաթախումները ձեզի կը պատճառեն երբեմն այն տեսակ խոր և ներքին գոհունակութիւն, որոնց համար շատ ստան ամբողջ աշխարհը պիտի դռնէիք, վայրկեան մը եթէ կարիլի ըլլար գանոնք իրականացնել . արդ, ահա թէ ի՛նչպէս առաջին անգամ արիւնը մարմինն շրջանը կատարեց . ահա՛ առաջին բարախող սիրտը : Եւ ձեր ուղեղը՝ որուն մէջ կը կեդրոնացնէք ձեր հողին, զգացումը և բանականութիւնը, մեր ողնածուծն է՝ որ աճած, ուսնացած, կատարելագործուած է . և առանց մեր ողնածուծին, դուք ուղեղէ զրկուած պիտի ըլլայիք և այն ասն երկրաբանը, աստղագետը, բնախօսը, պատմաբանը, փիլիսոփան, բանաստեղծը գոյութիւն պիտի չունենային :

«Այո՛, ահա՛ ձեր կատարելագործուած թանկագին գործարաններու նախաստիպերը . ծո՛ւնը դէք ձեր նախահայրերուն առջև» :

Այսպէս պիտի խօսէին բոլոր բրածոները, կապիկները, մողէսները, ձուկերը, օձերը, կակղամորթները, և ճշմարտութիւնը քարոզած պիտի ըլլային, որովհետեւ մարդը բնութեան ծառին ամէնաբարձր ճիւղն է և իր արմատները համայնական հողին մէջ կը խրին . և այն ծառը՝ որ մարդ կոչուած դեղեցիկ, հիասքանչ ստուղը կը կրէ՝ կազմուած է այլզան բայց շատ ազգակից կենդանիներէ : Ասոնք վերկենդանացած են հնէաբանութեան շնորհիւ և բնախօսը արդէն զանոնք կը դասաւորէ :

Երկրիս պատմութիւնը ուսումնասիրել՝ կը նշանակէ միանգամայն ուսումնասիրել տիեզերքը և մարդը, որովհետեւ երկիրը տիեզերքին մէկ աստղն է և մարդն ալ աշխարհիս լոյսը ու թիւրուն արտադրոյթը (résultante) : Մարդը հրաշքի գործ չէ, այլ միայն և միտիայն բնութեան, մայր-բնութեան հարազատ դաւակը :

Եւ այսօր այլեւս չենք կրնար հաւատալ թէ վեց հազար տարի առաջ երկիրս վեց օրուան մէջ ստեղծուեցաւ, թէ՛ կենդանիները կազմ և պատրաստ մէկէն ի մէկ ծնան, սկսած փիղէն մինչեւ գորարը, արծիւէն մինչեւ մանրէները, թէ՛ բոլոր այս գոյնզգոյն ծաղիկները, ծառերը միակտուր, կանխա-մտածութեամբ հողէն դուրս պոռթկացին :

Այսօր ոչ ոք անգիտանալու է թէ մեր աշխարհը շատ հին է և անոր երկրաբանական խաւերուն մէջ այժմ ջնջուած բայց ժամանակին ապրած կենդանիներու բրածոներ գոյութիւն ունին : Ոչ ոք անգիտանալու է թէ մարդուս և բոլոր ողնա-յարաւոր կենդանիներու մարմինները միեւնոյն անդամաղըն-նական կազմուածքն ունին : Ոչ ոք անգիտանալու է թէ դեռ մենք ունինք atrophie գործարաններ, բոլորովին անպէտ և անգործածելի՝ որոնք մեր նախահայր կենդանիներու մօտ մինչև այժմ գանուածներուն մնացորդները կը ներկայացնեն : Ոչ ոք անգիտանալու է թէ մարդը, ծնելէ առաջ, յղութեան առաջին ամիսներուն, մօր արգանդին մէջ յաջորդաբար կ'ըլլայ կակղամորթ, ձուկ, սողուն, չորքոտանի, — բնութիւնը այսպէս համառօտեր է պզտիկ ձեւի մը տակ հին տարիներու իր հրաշալի գործունէութիւնը : Ոչ ոք անգիտանալու է վերջապէս թէ բոլոր կենդանիներու և բոյսերու տեսակները իրարու կապուած են շղթայի մը օղակներուն պէս և մէկէն միւսը կ'անց-նուի աստիճանաբար, անզգալի միջնորդներով . թէ՛ կեանքը աշխարհիս վրայ սկսած է ամենապարզ էակներով . բոյսեր՝ որոնք չունէին ոչ ծաղիկ, ոչ տերև և ոչ ալ պտուղ՝ հազիւ թէ բոյս անունը կրնային կրել . կենդանիներ՝ որոնք զրկուած գլուխէ, զգայարանքէ, ջիղէ, ստամոքսէ՝ հազիւ թէ կենդանի

կոչուելու արժանի էին : Այս ամենապարզ էակները անզգա-լաբար, դանդաղօրէն և աստիճանաբար օդին, ջուրին, սա-քութեան, միջավայրին ազդեցութեամբ աճած, ուսնացած, ա-ւելի զգայուն, աւելի ալլաղան, աւելի կատարելագործուած են, վերջապէս համնուլու համար մեր դաշտերը հօտաւէտող գոյնզգոյն ծաղիկներուն, մեր անտառները ոգեւորող թրու-չուններուն, վերջապէս կենդանի էակներու ամենակատարեա-լին՝ մարդուն :

ԲԺ. Մ. ՄԱԼԱՔԵԱՆ

Վ Ա Յ Ա Ն Ի Ե Ր Գ Ե Ր

Ա՛խ վաթան, վաթան, քու հողին դուրբան,
Քու ծխին դուրբան, քու ջրին դուրբան,
Է՞ս փառքն ունէիր, է՞ս պատիւն առաջ,
Որ հիմիկ աւերուել, մնացել ես անշան :

Երբ միտք կ'անէի, թէ էս հողերը,
էս դաշտն ու սարերն, էս սուրբ ձորերը
էնպէս մեծութիւն, էնպէս լաւ օրեր
Քաշել են, մնացել, ա՛խ, հիմիկ անտէր :

Հող ունենք՝ խլած, կեանք ունենք՝ մեռած,
Ա՛խ, ջրի, կրակի մենք եսիր դառած .
Ո՛չ երկինքն տեսնի մեր սուգն ու լաց,
Ո՛չ երկիրն պատուուի, մեզ տանի ցած :

Աչքս բաց արի, խարաբայ տեսայ .
Ա՛խ, ո՞վ գիտէր թէ մեր ազգի վրայ
Սարեր են էլել, հիմիկ բրեշակ,
Մեզ տակով չարել, որ էլ խեղճ չը մնանք :

Ա՛խ, մեր սիրտն էսպէս ընչի՞ հովացել,
Արինը ցամաքել, մեր կուռը թուլացել .
Եարա՛ք, կ'տեսնեմ՝ ա՛խ, ես մէկ օր էլ,
Մեր սուրբ երկիրը թշնամուց ազատել :

էն ի՞նչ շունչ կ'ըլի, որ էս նոր հոգին
Փչի, վեր կացնի քնից մեր ազգին.
էն ի՞նչ ձեռք կ'ըլի, որ մեր աշխարհքին
էլ ետ սիրտ տայ ու կանգնացնի կրկին:

Ախ, ես էն ձեռին կեանքս դուրբան կանեմ,
էն կոխած հողին երեսս կը քսեմ,
Ապրեմ՝ իմ արինս նրան մատաղ կ'անեմ,
Մեռնեմ՝ հողիցն էլ միշտ նրան կ'օրհնեմ:

Խ. ԱՐՈՎԵԱՆ

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎԵԱՆ (1804 կամ 1805—1843), — Խաչատուր Աբովեան եղած է ռուսահայ աշխարհաբար գրականութեան եւ

մտաւոր շարժման առաջին ռահվիրան եւ իսկական հիմնադիրը, օժտուած արուեստագէտի եւ բանաստեղծի անմահ տաղանդով: Իր «Վէրք Հայաստան»-ն, գրուած Երեւանի Քանաքեռ գիւղի բարբառով, գործ մըն է եւ մէկը հայ մտքի հրաշակերտներէն՝ որ կը բանայ ամբողջ դարագլուխ մը, — դարագլուխ՝ մտաւորական եւ հոգեկան վերածնութեան եւ հայկական նոր դիւցազներգական գրականութեան, բաբախուն հայ շինական եւ կենդանի կեանքովը, լի ամէնակողմ զգացումով, անկեղծութեամբ եւ պատկերներու նկարագրութեամբ: Կեղան պարզ եւ հարուստ, շունչը տաք եւ խանդավառ, «Վէրք Հայաստան»ին

հայրենասիրական քերթուած մըն է, որ գերծ չէ սակայն իր ամբողջութեանը մէջ միօրինակութենէ ու չտիպանց բովանդակութէ:

Աբովեանի միւս գործերն են Օսման վէպը, Ֆիստուս կամ Ուղիակամ սերը թատերախաղը, ձեռնպարհորդութիւն Պարոյզի եւ ի. Արոյիանի, Պարսկ վախի խաղաղի եւ մէկ քանի գրաբար ոտանավորներ: Ի. Աբովեան ծնած է 1804-5 թուականներուն Երեւանի Քանաքեռ գիւղը: 1830ին տարուած Իդրպատի համալսարանը, ուր վեց տարի ուսանելէ ետք վերագարծած է հայրենիք, 1840ին գրած իր «Վէրք Հայաստանին», 1848ին առաւօտուն առնէն դուրս ելած եւ կորսուած անհետ: Իր մահուան պարագան մինչեւ այժմ կը մնայ տակաւին դադարներ:

Աբովեանի քերթուած մըն է, որ գերծ չէ սակայն իր ամբողջութեանը մէջ միօրինակութենէ ու չտիպանց բովանդակութէ:

Կ Ա Ն Պ Է Թ Թ Ա

Կռիզէլ Երկաթուղիի մը մեքենագործն էր:

Օրին մէկը որ կառաչարի մը վրայ էր: Կանգ առաւ յանկարծ ճամբուն վրայ:— «Առաջ գնա», կը պոռար կառաչուին հսկիչը: Մերժեց Կռիզէլ, մերժեց եւ աչքն առաւ կորսնցնել իր պաշտօնը, իր ծառայութիւնները, իր բոլոր կեանքը:

Այն վայրկեանին որ անիկա այսպէս իր անձին վնասովը կը մերժէր առաջ երթալ, դիմացի կամուրջը կը փլի յորդահոտան գետին վրայ, ուրիշ վար ամբողջ կառաչարն ալ դէպ ի վար անդունդը սիտի գահավիժէր՝ եթէ Կռիզէլ առաջ գացած ըլլար:

Այս մարդը կը ածնէին անցած իրիկուն 1800 անձեր, երկաթուղային գործաւորներ՝ իրենց նախագահ ունենալով Ֆրանսայի մեծ բանաստեղծը Վիքթոր Հիւգօն, եւ կոչականներուն մէջ մեծ ատենաբան մը՝ Կանյէթիման:

Երբ Կանյէթիմա նախարար էր ասկէ քանի մը ամիս առաջ, միտքը բերած էր այս խոնարհ գործաւորը՝ որ իր կտրովի բազուկին հետ հանձարեղ ուղեղ մը ունի, ինչպէս ըսաւ Վ. Հիւգօ, եւ որ հարիւրաւոր մարդոց կեանքն էր ազատած, անտատակով իր մեծին, սրովհետեւ նախատեսած էր վտանգը: Կանյէթիմա պատուոյ լէգէոնի խաչ էր կախած այդ արի կուրծքին վրայ:

Մարդիկ հատարակօրէն արի կ'ըսեն զինուորին, որ կ'իյնայ պատերազմի գաշտին վրայ, ուր երբ յաղթանակ մը տանէ՝ դիւցազուն կը կոչուի եւ իր շահատակութեանց վրայ միշտ կը փայլի փառքն իրրեւ պատկ, ինչպէս ըսաւ Կանյէթիմա: Բայց քանիներ կան անչան՝ որ մարտի գաշտին վրայ չեն իյնար, որ զէնքի չեն ծառայիր, այլ որոնք, համեստ գործաւորներ, հազարներով մարդոց կեանքը ձեռքերնուն մէջ ունենալով, ինչպէս է Երկաթուղիի մեքենագործ մը, ինչպէս էր Կռիզէլ— զո՛ր կ'երթան իրենց պատուին եւ ոչ ոք գիտէ ու կը

կրկնէ իրենց անունը: Ոչ ոք կը զգայ և ոչ ոք գիտէ թէ ի՞նչ կը քաջէ կրակին դիմաց, երբ ձիւնն երեսը կը ծեծէ, երբ փուքը չունչը կը կտրէ գիշեր ցորեկ ծխանին և անագին դուրծիքին սուջեւ կանգնած երկաթուղային մեքենագործին, և որ պէտք է անդադար հսկէ, որուն ոչ մէկ անգամ պէտք է վրիպի իր ձեռքը, վայրկեան մը գլխի ուշադրութիւնը կամ յապաղի միտքը: Կաշխատին տարիներով, կը ծերանան այս հնուցի աշխատութեանց մէջ, և երբ օրին մէկը ակամայ, անդիտակցարար սխալ մը գործին որ չար հետեւանք ունենայ — որովհետեւ ակամայ և անգիտակցարար կը գործին մարդիկ մեծամեծ սխալներ —, անա այդ լոյսը աշխատութիւնը՝ որ ի դերեւ ելաւ, անա այնքան ծառայութիւնն ու անձնուիրութիւնը՝ որ կորսուեցան, անա կեանք մը՝ որ ոչնչացաւ: Կտիպէ իր աշարջութեամբը կառախուժմբ մը փրկի եր և հարկուրաւոր մարդոց կեանքը:

Սակայն ո՞վ էր լսեր անոր անունը և ո՞վ պիտի լսէր՝ եթէ չլլար Կանալէթթան: Կարծես թէ ասոր համար միայն նախարար եղաւ: «Խեղճ մեծ մարդն», ինչպէս կ'ըսեն դեռ այսօր հեգնելով զինք, կ'ակնկալէին թէ հրաշքներ պիտի գործէր: Աննչան փաստարան մըն էր Կանալէթթա 18 տարի առաջ, և օրին մէկը, Նաբոլէոն Գ. ի օրով, մարդու մը յիշատակը պաշտպանեց եղիճնադատ ատեանին առջև. այդ մարդն էր Պօտէն աղագային երեսփոխանը, որ դեկտեմբեր 2ի պետական հարուածին առջև ապստամբեր և Վ. Հիւկոյի ու Ժիւլ Ֆալրի առաջնորդութեամբ փոզոցն էր իջեր, սարայատակներու քարերով պատնէշ էր կանգնեցրել և կը կուէր պատնէշին ետեւէն: Յանկարծ ձայն մը լսեց զէմացէն՝ պաշարող և յարձակող զնդերէն. — «Օրական քսանըփինգ ֆրանքը չկորսնցնելու համար է որ կը պատերազմիք». — Աղագային երեսփոխաններ օրական 25 ֆրանք կը ստանան: Տնկուեցաւ ելաւ Պօտէն պատնէշին ետեւէն և կուրծքը պարզելով զնուորներու հրացանին առջև, ազաղակեց. — «Անա այսպէս կը մեռնի աղագային երեսփոխան մը՝ 25 ֆրանքի համար». զնտակը անմիջապէս և

կաւ զարկաւ իրեն և ինկաւ դիտապատտ: Այս մարդուն, անա, արձան մը կանգնելու համար հանգանակութիւն մը բացուած էր, և այդ հանգանակութիւնը պաշտպանելու համար էր որ փաստարանեց Կանալէթթա: Տասնըչորս տարի կաքը դեռ կը յիշեմ թէ ի՞նչպէս սիրտս թնդալով կարողացի Կանալէթթայի այդ պաշտպանողականը:

Կանալէթթայի քաղաքական բախանն ա՛սկէ ծագում առաւ և այն օրէն երթալով դնաց ու մեծցաւ, ու քիչ մնաց որ Օրլէանի յաղթութեան հետեւեալ օրը Փարիզի պաշարումը մէկդի ձգելով Գերմանացիք կծիկը դնէին. վկայ Կէյեօմ կայսեր խոտտովանութիւնը: Կանալէթթա չի կրցաւ փրկիլ Փրանսան, բայց փրկեց Փրանսայի պատիւը: Ասիկա բաւական էր որ ետքէն Փրանսա ինքզինքը փրկէր: Ասկէ մինչեւ տարի մը առաջ ամէն ինչ էր Կանալէթթա Փրանսայի մէջ, իսկ ասկէ ամիս մը առաջ գրեթէ ոչինչ էր: Այսպէս անա, քաղաքական ամիս մը առաջ գրեթէ ոչինչ էր, անակնունելի դէպքերով: Հասարակ դարձած խօսք մըն է այս կարգի մարդոց համար թէ՛ Տարպեան ժայռը շատ մօտ է Կապիտոլինի: Սակայն Կանալէթթայի ճակատագիրը դեռ չաւարտեցաւ. թերեւս այդ ճակատագրին վերջին բառը ստակալի է, բայց տակաւին գեղեցիկ օրեր ունի իր առջև:

Երեք ամիս է որ գաղտնի կամ յայտնի կառավարութեան մէջ չէ Կանալէթթա, և անա ամէնքը սկսան իրարու հարցնել թէ կառավարութիւն մը կա՞յ արդեօք Փրանսայի մէջ: Կանալէթթա շատ իսկ խառնուեցաւ անցքերու և եղիլութեանց՝ 12 տարիէ ի վեր. ընդհանուր քուէարկութիւնը ինք վարդապետեց, Խորհրդարանը ինք յանձնաձեռնեց, Հանրապետութիւնը ինք ղեկեցուց ու մեծցուց, և կրնայ բաւելի թէ այս 12 տարուան միջոցին քաղաքական ունէ սխալ մը չի գործեց: Ըսին թէ նախարար քրպէ կտք սխալներ միայն գործեց. — ըստ իս կառավարել անուցեց. կառավարել՝ այսինքն առաջնորդել, կառավարել՝ աջակցն նախատեսել, և, գործելու համար միտքն ու հորիզոնն ընդլայնել անոնց, որ Փրան-

սայի բախան ունին ձեռքերնին և որ կը շարժին միշտ ան-
 ձուռկ չըջանի մէջ, ուր հարկաւ կը փակէ զիրենք իրենց ծա-
 գումն ու մտքի կարողութիւնը. «չի յաջողեցաւ». ի՛նչ անի-
 ծեալ բառ է այս՝ չյաջողելը: Այնքան ուրեհներ իրենց հա-
 մարումը կը վերցնեն մարդուս վրայէն, որ մարդ կը սկսի
 ինք ալ համարում չունենալ իր վրայ: Կանալէթթայի անյաջո-
 դութիւնը առօրեայ է. նախարարութենէ ինկաւ, բայց կան-
 գուն կը մնայ. իյնալէ ետքն է որ գործեց սխախներ: Կարելի
 է հեռուէն ու բարձրէն նայիլ և սպասել առանց անհամբերու-
 թեան. իրեն կը վայելէր որ վեհանձն ըլլար. ինք ամէն իրա-
 ւունք ունէր անհամբեր չըլլալու: Սակայն իր արբանակները
 շատ պատճառներ ունէին անհամբեր ըլլալու: Անոնց հետեւե-
 ցաւ ինք և փոքրիկ կիրքերու ծառայեց. իր մեծութիւնը
 վերստին ձեռք ձգելու համար բաւական է որ իր սրտին ներ-
 շնչումներուն հետեւի: Մեծն Նարդէոն ըսեր է եղեր, և շատ
 դրական խելքեր կը կրկնեն իրեն հետ թէ, «պետական մարդու
 մը սիրտը գլխուն մէջ պէտք է ըլլայ...»: Ես չեմ կարծեր. առանց
 մեծ սրտի մեծ մարդ չկայ: Վտլինարկ իրաւունք ունի. — Մեծ
 մտածումները սրտէն կը բղխին: Ես դեռ կը հաւատամ Կան-
 ալէթթայի նրբին և չեմ կրնար հաւատալ թէ սեւցուցած ըլ-
 լայ ան իր հոգին: Ապա թէ ոչ ո՞րկէ պիտի ըլլար այն հուրը՝
 որ կը վառէ զինքը երբ կը խօսի. ո՞ւրկէ կրցաւ մարդը, որ
 գեանի վրայ կը սողայ, ի վեր համբառնալ և ոգևորիլ իր
 ունկնդիրները. ո՞վ իրեն տուաւ այն մարդու մեծ կիրքերն
 արթնցնելու, փափաքը կամ խոր զգացումները: Չէ՞ որ իր
 ամէնամեծ զօրութիւնը պերճախօսութիւնն է: Ահա անցած օր
 Կոլիզէյի ինձոյքին խօսած ճառը. ի՛նչպէս իրմէ ուժացած
 սրտեր սկսան իրեն փարիլ ու հաւատալ իրեն: Կուզէի թարգ-
 մանել այս ճառը. սակայն ի՛նչ է տպուած աստեղաբանութիւն
 մը կարգալը: Կանալէթթայի պերճախօսութիւնը լաւ դատելու
 համար, պէտք է լսել և տեսնել Խորհրդարանի մէջ: Պերճա-
 խօսութիւն մը ունի ձայնին մէջ, պերճախօսութիւն մը ձեւե-
 րու և շարժումներուն մէջ: Ձայն մը. որ խուլ մանչիւններով

կը սկսի, ովկիանոսի խորունկէն լսուած ձայնի պէս, և աս-
 տիճանաբար բարձրանալով՝ կ'աճի ու կը տարածուի, որո-
 տընդոսա հնչիւններով իմաստները կը գոռայնէ, և հուսկ ու-
 րեմն անհուն ազդակ մը կը դառնայ՝ որ ոչ միայն մրմունջը,
 այլ և շնչառութիւնն անգամ կ'ընդհատէ ներկաներուն կուրծ-
 քին մէջ, ու մինչեւ մարդկային սրտին ներքին ալքերուն մէջ
 անձայն շչող նախանձի կիրքերն ու վրէժի խանդերն ալ խեղ-
 դելով՝ այն հոծ լուութեան մէջ ինք միայն կը հնչէ... և այն
 միջոցին իր բոլոր անձը կը բոցավառի, «հերք ի գլխուն
 հուր կ'ըլլան», ըստ գեղեցիկ բացատրութեան մեր Գողթան
 երգերուն. մօրուքին մագիբը կը սկսին ծածանիլ, բեմը եռո-
 տանի մը կը ձեւանայ, ու ինք, երբեմն հարցուկ, երբեմն
 պատգամ, երբեմն ալ ցուլ մըն է, կ'ըսես, կամ առիւծ մը, և
 մէկ ծառէն մ'լուս ծայրը երթալ գալով բեմէն, բազկատարած,
 անազին վերջին ազդակ մըն ալ կ'արձակէ և հա՛ա ծայրայեղ
 ձախակողմը և մինչեւ վերնատուններէն՝ այր կ'ին հանդիսա-
 կաններ ալ բռնադատուած և իբր թէ տեղափոխուած. կը
 սկսին ծափահարել զիւրահարներու պէս:

ԳՐԻԳՈՐ ՕՏԵԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ՕՏԵԱՆ (1834-1887).

Պետական անճնաւորութիւն, մէկը հիմ-
 նադէրներէն Աղգային Սահմանադրու-
 թեան, ու գրագէտ: Գրիգոր Օտեան եղած է
 աշակերտը Ֆրանսական 48 յեղափոխու-
 թեան սկզբունքներուն, որոնց ներգոր-
 ծութեան տակ գործած է վաթսուհակն
 թուականներէն սկսած թէ՛ հայ, թէ՛ օս-
 մանեան կեանքի մէջ: Իբրև գրագէտ
 թողած է միայն հասակոտորներ եւ նա-
 մակներ, որոնք կը կրեն տաղանդի մեծ
 դրօշմ, եւ հազուադեմ գեղեցկագիտու-
 թիւն ու մաքուր լեզու՝ բաղբատմամբ
 իր ժամանակին: Ծնած է Պոլիս եւ մեռած
 է Փարիզ:

Պ Ա Յ Ք Ա Ր Ի Ե Ր Գ Ե Ր

1

Տանջուէ՛ մինակ... Մէջդ պահէ յար
Արհաւիրքն հզօր բոլոր ցաւերուդ,
Եւ մուրացիկի պէս խոնարհաբար
Մի՛ խնդրեր բնաւ անցորդներէն գութ:

Թախիծն ալ մէջդ պահէ ուժգնօրէն,
Իսկ վըշտի օրդ, լուռ ու դռնփակ,
Խաղաղ գիշերուան մէջ լա՛ց առանձին՝
Կրած վէրքերուդ դառնութիւնն համակ:

Տանջուէ՛ մինակ...: Փրկութիւնդ անհուն
Կուրծքիդ տակ է լոկ, եւ ոչ մարդոց մօտ,
Կուրծքիդ խորքերուն նե՛րքեւ գտիր դուն
Համբերութիւն, ուժ, լոյս ու առաւօտ:

Իսկ եթէ վերջին ժամդ հնչեր է
Եւ սպառեր են յոյսերդ ու իղծեր,
Հերոսի նման ի՛նկիր, եւ փշրէ՛
Բաժակդ որուն դեռ կէսն ես խմեր...»

2

Ե՛ս ալ կրնայի երգել ձեզի պէս՝
Փայերն ոսկեշող վերջալոյսներուն,
Կիսալուսիններն արծաթով օծուն,
Ննջող ալիքին ծփանքներն ալ վէս:

Ե՛ս ալ կրնայի կերտել ձեզ նման՝
Գեղեցիկ ոճով սիրուն քերթուածներ,
Շահիլ, վաստկիլ հեշտ ու անտարբեր՝
Ձեր ճակատներուն պսակներն աժան:

Բայց իմ ուշադիր նայուածքս անշէջ՝
Վախով, սարսափով տեսեր էր բո՛լոր
Հեծեծանքի մէջ հայրենիքն անգօր,
Իտէպն ընկնուած ճահիճներու մէջ:

Ու իմ յոյսերուս դրախտն օրօրուն՝
Հուսերեւոյթի նման փճացած.
Ահա թէ ինչո՛ւ երգերս անկասկած՝
Բնաւ նման չեն ձեր երգածներուն...:

ՄԵԼՇԻՆ ԵԱՔՈՒՊՈՎԻԷԶ

ԿՈՒԳԱՆ ՈՒ Կ՛ԵՐԹԱՆ

(Մուխամմազ)

Ձախորդ օրերը ծմրան նման կուզան ու կ'երթան,
Վհատելու չէ, վերջ կ'ունենան, կուզան ու կ'երթան:
Դառն ցաւերը մարդու վերայ չեն մնար երկար,
Որպէս յանախորդ շարուէ շարան կուզան ու կ'երթան:

Փորձանք, հալածանք եւ նեղութիւն ազգերի գլխից,
Ինչպէս ճանապարհի կարաւան, կուզան ու կ'երթան:
Աշխարհը բուրաստան է յատուկ, մարդիկը՝ ծաղիկ.
Որքա՛ն մանիշակ, վարդ, պալասան կուզան ու կ'երթան:

Ոչ ուժեղը թող պարծենայ, ոչ տկարը տխրի,
Փոփոխակի անցքեր զանազան կուզան ու կ'երթան:
Արեւը առանց վախնալու ցայտում է իր լոյսը,
Ամպերը դէպի աղօթարան կուզան ու կ'երթան:

Երկիրը ուսեալ զաւակին է փայտիայում մօր պէս,
Անկիրթ ցեղերը թափառական կուզան ու կ'երթան:
Աշխարհը հիւրանոց է, Ջիւան, շագերը հիւր են,
Այսպէս է կանոնը բնական, կուզան ու կ'երթան:

ԱՇԵՆ ՋԻՒԱՆԻ

ՕՐՆՆԵԱԼ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆԸ

Քառորդ դար մը առաջ Կ. Պոլսոյ հայերէն թերթերը Ազգային լուրերու բաժնին մէջ հրատարակեցին հետեւեալը.

«Հանգուցեալ Կ. Գ. 40,000 ոսկի կտակած է Կ. Պոլիս «Գ. հան Առեւտրական» վարժարանի մը: Հագուցեալին ընտանիքին և Ազգային Պատրիարքարանին միջեւ սոյն կտակին «վերաբերեալ պաշտօնական գործողութիւնները կատարուած «վերջացած ըլլալով, Ազգային ժողովը իր երէկուան նախնի մէջ, «որուն անձամբ կը նախագահէր Ամէն. Ս. Պատրիարք Հայ-«ըր, յոսնկայս օրհնեց վաղամեռիկ բարերարին յիշատակը, ու «երախտագիտութեան քուէ սուաւ համայն Գ. հան ազգասէր տոհմին:— Օրհնեալ գերդաստան:»

×

Քառորդ դար մը վերջ, 1896ին, Կ. Պոլսոյ հայերէն թերթերը Ազգային լուրերու բաժնին մէջ հրատարակեցին հետեւեալը.

«Պաշտօնապէս Ամէն. Ս. Պատրիարք Հօր յանձնուած լլ-«լալով հանգուցեալ Տ. Գ. կտակը, որով իր հարստութեան «մէկ երրորդը ազգին կը թողու Կ. Պոլիս «Գ. հան Առեւտրական» «վարժարանի մը հաստատութեան համար, Ազգային Վարչու-«թեան Խառն ժողովը երէկուան նախնի մէջ, որուն անձամբ «կը նախագահէր Ամէն. Ս. Պատրիարք Հայրը, յոսնկայս «օրհնեց վաղամեռիկ բարերարին յիշատակը. ու երախտագի-«տութեան քուէ սուաւ համայն Գ. հան տոհմասէր ընտանի-«քին:— Օրհնեալ գերդաստան:»

×

Քառորդ դար մը վերջ, 1921ին, Կ. Պոլսոյ հայերէն թերթերը Ազգային լուրերու բաժնին մէջ հրատարակեցին հետեւեալը.

«Պաշտօնապէս Ամէն. Սրբազան Պատրիարք Հօր յանձ-

«նուած ըլլալով հանգուցեալ Տ. Գ. հան կտակը, որով իր հար-«տութեան մէկ երրորդը ազգին կը թողու՝ Կ. Պոլիս «Գ. հան «Առեւտրական» վարժարանի մը հաստատութեանը համար, Ազ-«գային ժողովը իր երէկուան նախնի մէջ, որուն անձամբ կը նա-«խագահէր Ամէն. Սրբազան Պատրիարք Հայրը, յոսնկայս օրհնեց «ձերունազարդ բարերարին յիշատակը, ու երախտագիտու-«թեան քուէ սուաւ համայն Գ. հան ազգասէր տոհմին:— «Օրհնեալ գերդաստան:»

×

Հայաստանի մայրաքաղաք Հնչակապատի 2001ի թերթե-րուն մէջ կը կարդանք հետեւեալը:

«Հայկական Հանրապետութիւնը իր առաջին տարեգար-«ձը կը սօնէ հոյակապ նուիրատուութեամբ մը:

«Ամիս մը առաջ վախճանեցաւ ծերունի վաճառական «Պ. Կ. Գ., թուան թոռնորդի 125 տարի առաջ մեռած Կ. «Գ. հան վաճառականին: Հանգուցեալը իր հարստութեան մէկ «երրորդը— մէկ միլիոն ոսկի սկուտ հայկական— կտակած է «Հնչակապատի մէջ առեւտրական վարժարանի մը հաս-«տատութեանը: Սրբոյն Մատթէի Իգմիրլեանի Մայր եկեղե-«ցիին մէջ երէկ հանդիսաւոր պաշտօն և պատարագ մատու-«ցուեցաւ հանգուցեալին հոգուն: Պատարագիչ Սրբազան «Հայրը զգածեալ շեշտելով օրհնեց յիշատակը բարերարին և «համայն Գ. հան ազգասէր տոհմին:— Օրհնեալ գերդաստան:»

— Անկողմնակալութիւնը կը պարտաւորէ մեզ արտատ-պել նաև Ազատական Կուսակցութեան գլխաւոր բերանը եղող «Ազատ Հայրենիք»ի հետեւեալ հատուածը:

«Կղերական թերթերը ծանուցին Հայոց եկեղեցիներու «մէջ Օրհնեալ գերդաստան» հին զուեշտախաղի մը չենք զի-«տեր քանի՛ հրորդ ներկայացումը: Այդ խաղը՝ երբ մեր ան-«ցեալ ստրկութեան օրերու արձագանգը կը բերէ մեզի, իր «յարատեւ կրկնութեամբ կը հաստատէ նաև թէ ժողովուրդ մը «կրնայ աւելի դիւրաւ ազատիլ քաղաքական գերութենէն քան

«բարոյական ստրկութենէ: Թուրքերը հին ատեն իրենց քիմ-
«քին յարմար խաղ մը ունին եղեր—մեր ծերերը ազօտ իմն
«կը յիշեն—«Գարակէօզ» կոչուած, կեղտոտ բարքերու կա-
«տարեւադործեալ տրպարը. մենք Հայերս ալ ունեցած ենք
«մեր Գարակէօզի խաղը, տարրերութեամբ մը սակաջն. Իս-
«լամները երբեք չեն մտաբերած իրենց մզկիթներուն մէջ ներ-
«կայացնել այդ զաւեշտը Մահմետի հովանիին սակ, մղկանե-
«րուն ալօթքովը. իսկ Հայերը իրենց սրբութեանը նուիրուած
«տաճարին մէջ, իրենց Քրիստոսին աչքին առջեւը, եպիսկո-
«սպոսական օրհնութիւններով կը ներկայացնեն ստութեան,
«կեղծաւորութեան, խարդախութեան հրաշալի գլուխ գործոց
«Գարակէօզ» զաւեշտը:

«Այդ կեղտոտ զաւեշտին նիւթը ամփոփենք երկու բա-
«ռով: Ասկէ 125 տարի առաջ մեռած մի ոմն Կ. Գ. գումար
«մը կը կտակէ Առեւտրական Վարժարանի մը շինութեան. չը-
«տես հայ հասարակութիւնը անմիջապէս մաղթանքներով աղ-
«գային բարերար կը հուշակէ Կ. Գ. ընտանիքը, չյիշելով գոնէ
«ազգային առածը՝ «Կէր ու ապա գոհացիր»: Տարիներ կ'անց-
«նին առանց սակայն վարժարանին նշոյլը նշմարուելու. բայց
«ձրիաբար անմահ բարերար և իրենց ընտանիքն ալ «օրհնեալ
«գերդաստան» կոչել տալու համը ամէն Գ. հանի բերանը մնա-
«ցած ըլլալով, ամէն Գ. հան իր մատուկին մէջ պատրաստ կտակ
«մը ունի որ իր մեռած օրը երեւան կուգայ. մեռնողը ապա-
«հով է թէ իր կտակը պիտի չգործադրուի, ու ինքն ալ
«անմահ բարերար»ի տիտղոսը պիտի վայելէ: Խաղը կը շա-
«րունակուի 125 տարիէ ի վեր և պիտի շարունակուի, վասն զի
«Գ. հան ճեան ալ կը շարունակուի: Եւ ահա այսպէս այդ
«Գ. հանները առանց լուծայ մը ծախսելու, ձրիաբար «օրհ-
«նեալ գերդաստան», «անմահ բարերար»ի տիտղոսները ժա-
«ռանգական ըրած են իրենց համար, առանց ազգին ժառան-
«գութիւն մը ձգելու: Բայց կ'անդրադառնանք թէ պիտի կար-
«ծուի որ սխալ մը ըրած ըլլալու ենք «ձրիաբար» բացատրու-
«թիւնը գործածելով.— «Հապա թո՞ւղթը, մեկանը, գրի՛չը,

«կտակները գրելու համար, ատոնք ստակով չեն», պիտի
«հարցուի:

«Փութանք ու ե է սխալ հասկցողութիւն չտկել: Կայ աւան-
«գութիւն մը, որ հաստատուեցաւ նաև նորոգ մեռնող Կ.
«Գ. ի գործովն ալ, թէ ամէն կտակարար Գ. հան՝ իրենց թաղին
«եկեղեցին երթալով թերթ մը թուղթ, գրիչ և մեկան կ'ուղէ
«եղեր, կտակը անոնցմով պատրաստելու.— Ազգին բարիք պիտի
«ընենք, ծախքը գոնէ ազգը հոգալու է, ըսելով: Ու միան-
«գամայն եկեղեցին ամբողջութեամբ վրայ նստած կը գրեն կտակ-
«ներն, իրենց տան ամբողջութեամբ նուազ մայեցնելու հոգածու-
«թեամբ: Պատճառ մը չունինք տարակուսելու այս տեղե-
«կութեան ստուգութեանը:

«Հանրային կրթութեան պաշտօնատունը որ կտակին օրի-
«նաւոր տէրն է, եթէ յաջողի Հայաստանի մէջ գործադրել
«սալ այս վերջին կտակը, ա՛լ անկէ ետքը իրենց նշանակու-
«թիւնը պէտք է կորսնցնեն սերունդէ սերունդ ժողովրդին
«բերանը պտըտած առածներ, որոնք գործողութեան մը ան-
«հնարութիւնը կը պատկերացնեն, օրինակի համար ըսելով
«(երբ ձուկը ծառը ելլէ): Գ. հան կտակը եթէ գործադրուի,
«ձուկին ծառը ելլելը՝ թռչունին ծառը թառելուն պէս ընա-
«կան գործողութիւն մը պիտի համարուի անկէ ետքը»:

×

Ահեղ օրը. տիեզերք՝ տակնօվբայ. վերջին դատաստանը
կը կատարուի Յովսափաթու ձորին մէջ, ուր Հայր Աստուած
Գահը բազմած, աջ կողմը Որդին, ձախը՝ Հոգին, կը դատէ
մարդկեղէն արարածները «ի սկզբանէ աշխարհի ցկատարած»:
Առաջին քարտուղար Ռաֆայէլ կը կարդայ Կենաց-Գրքութեան
Մայր Տումարը, որուն առաջին գլուխը Հայոց ազգինն է,
Հայերը ըլլալով ուղղակի շառաւիղ նախաստեղծ մարդուն.
(Աղամէն—Նոյ, Նոյէն—Հայկ, անկէ ալ չիփ չիտակ մենք):
Կանչուած անունը յարութիւն կ'առնէ, կը ներկայանայ ատենն,
կը պատասխանէ եղած հարցումներուն, կը յսէ վճիռը: Երբ

կը սկսի մեր այս տեղեկագրութիւնը , Ռափայէլ հասած է Ք. ին և կը ձայնէ .

— Ք. եան Կա . . . ,

Սակայն անդրադառնալով որ այդ մտկանունը քանի մը հազար էջ գրաւած է , և ամէնուն դիմացը իրր կենսագրական ծանօթութիւն «բարերար ազգին» արձանագրուած , լաւագոյն կը համարի բոլորը մէկէն կանչել լմնցնել . սնանկ ալ ասէնքը մէկտեղ արքայութիւն պիտի երթան , սնանկ ալ ուստի կը գոչէ .

— Ք. եան ընտանիք :

Անշարժութիւն մեռելաստան աշխարհին մէջ . Ռափայէլ ապշած կը կրկնէ .

— Ք. եան ընտանիք :

Անշարժութիւն : Ռափայէլ կը բարկանայ արձանագրիչ հրեշտակներուն . սխալ մը ըրած ըլլալու են :

Այս միջոցին , Գարրիէլ կը վերագառնար կործանուած աշխարհէն , փողը թեկն տակ , ձեռքն ու թուղթ մը զոր լնդալով կը կարդար : Կործանուածն յետոյ մէյմը պտոյտի կլած էր . նախնի Եղեմէն , ուր դեռ օր մը առաջ Հայոց վերջին մայրաքաղաքը կար , փշրուած տպարանի մը սւեբալիներուն վրայ տեսաւ թուչտող թուղթի կտոր մը , Տիեզերքի վերջին օրուան վերջին հայերէն օրաթերթին վերջին լուրերը : Գարրիէլ զայն վերցուց առաւ . «Աղէկ կը յիշեմ , ըսաւ ինքնիրեն , որ մարդուն ստեղծուելէն յետոյ աս անցած տեղս իսկ իմացայ աշխարհիս առաջին լուրը , օձին խարեբայութիւնը . տեսնենք «աշխարհին վերջին լուրը ի՞նչ եղած է :» Ահա ինչ որ կարդաց .

«Պաշտօնապէս Ամէն . Ս . Պատրիարք Հօր յանձնուած «ըլլալով Կարապետ Օրհնեալ գերգաստանին կտակը , որով հանգուցեալը իր հարստութեան մէկ երրորդ մասը ազգին կը թուգու Առեւտրական Վարժարանի մը հաստատութեանը համար . . . » : Աւելորդ է շարունակութիւնը արտատպել . ուզողը կրնայ զայն գտնել 19րդ դարու վերջին քառօրդէն աշխարհիս մինչև վերջին օրուան հայերէն թերթերուն մէջ : Առաջ կը բերենք միայն հետեւեալ ծանօթագրութիւնը .

«Յիշեալ Կարապետը և իր բոլոր ազգականները թէև Օրհնեալ Գերգաստան կը կոչուին , սակայն վերջերս հասագիտական խաղարկութիւններ հաստատեցին թէ Ժամանակով չայս ընտանիքին մականունը Ք . . . եան եղած է . բայց յայտնի չէ թէ դարերու հարիւրամի մէջ մականունի փոփոխութիւնը՝ «ինչպէս տեղի ունեցեր է :»

Երբ Գարրիէլ պաշտօնակիցներուն քով հասաւ , Ռափայէլ հարցուց .

— Եղբայր Գաբօ , սըւտնց հոգին դուն առած ես , յայտնի է ,

ամէնքն ալ բարերար են . բայց արձանագրութեան մէջ սխալ մը եղած ըլլալու է . երկու անգամ կանչեցի , ելող չեղաւ :

— Սխալում չկայ , պատասխանեց Գարրիէլ , — Օրհնեալ գերգաստանեան ձայնէ և ամէնքն ալ կ'ելլեն . ինչ ըլլալը վերջը կ'ըսեմ :

— Օրհնեալգերգաստանեան ընտանիք , գոչեց Ռափայէլ :

Եւ ահա քանի մը միլիոն Ք . . . եան գլուխ , թեւ , մարմնի ամէն մասեր վեր կանգնելով՝ իրարու մօտ եկան և յօրինեցին իսկական իրանները , ամէնուն ալ սակայն երկու ձեռքերուն հնգական մասները ամուր մը գոցուած :

— Ասոնք ամէնքն ալ Արքայութիւն , սնանկ չէ՞ , հարցուց Որդին ուրախութեամբ :

— Հրաման էք , Տէր , պատասխանեց Գարրիէլ , ամէնքն ալ ազգերնուն բարերարները . օրհնեալ գերգաստան :

Ու ահա յանկարծ շարժում չորս կողմէն . թապառուքներ գերեզմաններու մէջ . բոզքի խեղդուկ ձայներ :

— Ի՞նչ է աս , ըսաւ Հայրը . բան մը ծածուկ կը պահուի ինչ . վրդովեալներ՝ , կէք եկէք , տեսնեմ ինչ է :

Եւ կմախքները վեր բարձրացան , յուսահատ դէմքեր : Գլխառատ չեշտով մը Որդին հարցուց :

— Դուք անիրաւութեան գոհեր կլած ըլլալու էք ինչու :

սակայն այսքան անհամբեր : Ըսէ՛ք , ի՞նչ կ'ուզէք :

— Օ՛հ , Տէր արդարադատ , գոչեցին ձայներ , քննութիւն , քննութիւն :

Պատելով յօնքերը՝ Հայրը կանչեց Գարրիէլը .

— Գա՛րրիէլ, ի՛նչ է աս բողոքը . դո՞ւն առիր Գ...եան ներու հոգին . դո՞ւն (բարերար) արձանագրել տուիր այդ անունները :

— Տէ՛ր, պատասխանեց Գարրիէլ, ամէն անգամ որ կը շրջէի հայ ժողովրդին մէջ՝ հոգի ժողուելու պաշտօնովս, միշտ ակունջիս կը դարնէր «Գ.եան բարերար, օրհնեալ գերզատան» բացատրութիւնները իրարու ձուլուած : Տաճարներուդ մէջ այդ անունները կը փառաբանուէին պատրիարքական կնիգակներով . արդար մարդիկ կարծելով՝ հոգինին ես առի :

— Հասկցայ, ըսաւ Հայրը, քինէ առաջ պատասխանատուութիւնը Պատրիարքներուն վրայ կը ծանրանայ . առանց անոնց հաւանութեանը ո՛չ եկեղեցիներս կը պղծուէին խաբեբայութեամբ, ո՛չ ժողովուրդը ստութիւններու զոհ կ'երթար : Որո՞նք էին Պատրիարքները :

Ռափայէլ, տեարակներէն ստուգելով .

— Առաջին կտակարար Կարապետ Գ...եան, ժամանակին Պատրիարքն ալ Նէրսէս Վարժապետեան :

— Նէրսէսը մեծատուններու քիչ մը շատ երես կուտար, ըսաւ Հայրը . սսոնց ալ աչք գոցած ըլլալու է : Բայց ուրիշ աղէկ բաներ ալ ըրած է, անոնք դէմը կ'առնեն : Կանչելու պէտք չկայ : Ետեւէն եկո՞ղը :

— Յաջորդ կտակարարը Տիգրան, Պատրիարք Մատթէոս :

— Կանչէ՛ :

— Մատթէո՛ս Պատրիարք Իգմիրեան :

Հանդարտ հանդարտ գլուխը գերեզմանէն հանելով, Իգմիրեան կը յառաջանայ ծանրաքայլ . հրեշտակները պատկառանք կը դգան . Հայրն ալ ինքզինքը կը ժողուըրտէ : Պատրիարքը յարգանքով կը բարեւէ Հայրը, Որդին, Հոգին և կը կայնի :

— Մատթէո՛ս, կը հարցնէ Հայրը, Գ...եաններ քու պատրիարքութեանդ օրովն ալ խարեբայ կտակ մը ըրած են . ի՞նչպէս օրհնեցիր զանոնք և ազգին բարերարները հռչակեցիր :

— Խառն ժողովին որոշումը այս էր, կը պատասխանէ Իգմիրեան խասօրէն :

— Որդիիս փոխանորդը դո՞ւն էիր թէ Խառն ժողովը :

— Ես՝ Սահմանադրութիւնը միայն կը ճանչնամ :

Հրեշտակները տեսնելով այս դիմադարձութիւնը, կը փափսսն . «Գնա՛ց, գնա՛ց, դժո՛խք գնաց :»

— Խղճիդ համար ի՛նձի պատասխանատու ես :

— Ո՛չ, ես Սահմանադրութեան վրայ երդում ըրած եմ . պատրիարքական պաշտօնիս համար միայն Աղգային ժողովին պատասխանատու եմ, իսկ հաւատքի խնդիրներու մէջ ալ Հոգւոյն Սրբոյ . իրաւասութեան սահմանները ճշտած եմ :

— Ի՛նձի նայէ, եղբայր, ըսաւ Հոգին Սուրբ, զիս մէջ մի խառնէր . քու պատրիարքական ընտրութեանդ ես չեմ խառնուած . ես ազաւնի եմ, անուշ դէմքերը կը սիրեմ, քեզի պէս խստադէմ մարդը ինձի դուր չի գար : Ո՛չ առաքեալներուն, ո՛չ կաթողիկոսներուն, ո՛չ պապերուն մէջ նմանդ տեսայ :

Որդին Հօրը ծոկով կ'ըսէ .

— Հայր, եթէ կը հաճիս, կարճ կապէ այս մարդուն հետ . փորձանք բան է . Համիտը չի կրցաւ հետը գլուխ ելլել, մե՞նք պիտի ելլենք :

— Ես ասանկ մարդը կը սիրեմ, ըսաւ Հայր Աստուած, ժպտելով : Ասանկ համարձակ մարդիկը չիտակ կ'ըլլան . եթէ բոլոր կրօնաւորները ասոր նմանէին, աշխարհը այսպէս շուտ չէի վերջացներ . դժոխքի ալ պէտք չէր մնար :

— Ի՛նչ, կը հարցնէ Հոգին գունաթափ, միտքդ ասիկա արքայութիւն զրկել է :

— Հապա ի՛նչ պիտի ընէի :

— Գթո՛ւթիւն, Հայր, ան տեղի խեղճերուն . երանութիւննին քթերնուն բերներնուն պիտի գայ . սուրբեր կան, սրբուհիներ կան, քիչ մը անմեղ սիրաբանութիւններ պիտի ընեն, աս թող պիտի չտայ :

— Ան ատեն, դժո՛խք զրկեմ, կը հարցնէ Հայրը կատակի շեշտով :

—Ատ ալ չըլլար, վրայ կը բերէ Որդին. ան տեղի թշուառները իրենց պատուհասը արդէն չափազանցօրէն ունին. աս ալ վրանին մի՛ դրկեր:

—Կ'երեւի թէ, ըսաւ Հայրը մեղամաղձօրէն, շիտակ մարդուն եթէ անդիի աշխարհքը տեղ չկար, առջին ալ տեղ պիտի չգտնուի: Ինչ և է, ընկիւքս գիտեմ. Սե՛րբէ և Քե՛րբէ, առէ՛ք Իզմիրլեան ծառաս և շիտակ արքայութիւն տարէք, առանձնոց մը դրէք, Սկիւտարիի ըկինքին մօտ, կարօ՛տը առնէ. իրեն ալ ընկեր տուէք Արծրունի Գրիգորը, ան ալ Մատթէոս Պատրիարքի աշխարհականն էր. թող իրարու հետ նստին ելլեն:

—Ու իրարու ալ գլո՛ւխ պատուեն, ըսաւ Հոգին փպտուն, ամուսնայութեան վրայ վիճելով:

Սերբէն առջեւէն, Քերբէն ետեւէն՝ Իզմիրլեան կը մեկնի, գլուխը խոնարհեցնելով Հօր և Որդիին առջև, և չտեսնելու զարնելով Հոգին որ կը ծիծաղի:

—Վայ՛ քինարնդիր, կ'ըսէ:

Այս միջոցին նորէն Ռափայել չուարումի մէջ էր: Հայոց Եկեղեցական Պատմութեան մէջ արձանագրուած էր. «Յաջորդ Իզմիրլեանի՝ Տեղապահ Բարթողիմէոս Արքեպիսկոպոս»: Եւ սակայն Կենաց Դպրութեան Հայոց գլուխը այդպիսի անուն չունէր. Բ.ը կարգացուած ասուն Բարթողիմէոս կանչուած չէր. արդեօք աչքէն վրիպած էր: Նորէն անգամ մը նայեցաւ. չէ, չի կար:

—Ախ, սա Հայոց ձեռքէն քաշածս, կը հառաչէր խեղճ Ռափայել: Համիտը անոնց... ի՛նչ է նէ, քիչ մնաց մեղքը պիտի մոնէի.—Ու Գաբրիէլին դառնալով:

—Գա՛րօ, Բարթողիմէոսին անունը ի՛նչպէս արձանագրել տուեր ես:

—Բարթողիմէո՛սը ո՛վ է:

—Արքեպիսկոպո՛ս, Պատրիարքական տեղապահ՛ն:

—Ռա՛փիկ, հոգի՛ս, քեզի հազար անգամ չե՛մ ըսած որ եպիսկոպոսներուն հոգին առնելու ես չեմ երթար: Որդիին

մարմնանագէն ի վեր հազիւ տասը եպիսկոպոսի հոգի առած եմ, անոնց ալ կէսը սխալուածով: Միքայէ՛լին հարցուր:

— Մի՛քէ, ա՛ղբարս, Իզմիրլեանին յաջորդող Բարթողիմէոսին անունը ի՛նչպէս արձանագրել տուեր ես:

Միքայել ցտցամասը չըթուէր քներուն տանելով:

— Ռափի՛կ, առ դորձը շատ մի՛ խառնիր, մեծաւորը չիմանայ, սխալմամբ Մահմետականներուն տետրակը արձանագրել տուի:

— Ի՛նչ, Մահմետականներուն տետրակը մի...:

— Ի՛նչ գիտնամ, բա՛ն մըն էր եղաւ: Հոգին բերած ատենս ճամբան շարունակ «եա՛ մէլէքիմ» ըսելով բաներ մը կը սրատէր. ես ալ շիտիկացայ, մողլա գիտցայ. ան օրն ալ շիտակը չափազանց յոգնած էի. առտուընէ մինչեւ իրիկուն Համիտին հոգին քաշկոտեր էի, հազիւ կրցած էի հանել. երկուքը մէկտեղ կը բերէի, սատանաները վազկով եկան յափըշտակեցին. ես ալ երկուքը մէկ տետրակ անցուցի:

— Հիմա՞:

— Աս իրարանցումին ո՛վ բարակը պիտի փնտռէ. «Չամիջ Օղլու» արձանագրել տուած եմ, «Օղլուն» կ'ընես «եան», մահմետականն ալ կ'ըլլայ հայ քրիստոնէսայ:

— Վայ՛ չարածճի:

Երբ Իզմիրլեան կը մեկնի, Ռափայել կը կանչէ Բարթողիմէոսը որ հեւարով կը յառաջանայ, և կուգայ ամբողջ իրանովը երեսի վրայ կը փռուի Հօր ոտքերուն տակ ու երկու ձեռքերը միայն վեր բարձրացուցած, կ'ազաղակէ:

— Ե՛կ վրէժիլու, գուտրէ՛թիլու, մէրհամէ՛թիլու փատիչահրմ:

Միքայել կը վազէ կուգայ, կը բռնէ վեր կը հանէ Բարթողիմէոսը:

— Մա՛րդ, Համիտին առջև չես, Աստուծուն առջեւ ես. անոր համեմատ խօսէ:

— Եա՛ Րապպիմ թէլամ...:

Հայր Աստուած ցասկոտ արհամարհանքով:

- Դուն հայերէն չե՞ս գիտեր :
- Գիտեմ, գիտեմ :
- Ըսէ՛ նայիժ, ի՞նչ բրբր Գ...եան կտակին համար :
- Ես՛ փաստ... ա՛յ... Ես՛րապ, վագթը զէմանտա վար ըտը, եօգ ըտը...

Որդին ինդալով .

— Հա՛յր, աս ցնդածը աղէկ կը ճանչնամ. օրը իրիկուն պիտի ընէ առակ պատմելով . մէջէն ալ պիտի չկլէ . բան մըն ալ չպիտի հասկնանք . նորէն գերեզմանը դարձուբ : Իր կարգին թող գայ :

Բարթողիմէոս ետ կը դրկուի գերեզման :

— Հո՞ս ալ մի կէս ճամբան կը մնամ, կը հառաչէ :

Ռտիպայել կը կանչէ .

— Մաղաքիա կաթողիկո՛ս Օրմ... .

Ու դեռ բաւը չամբողջացուցած, Օրմանեան Հռիփսիմ-եանց վանքէն կլորիկ, գունդիկ կուգայ կը գլորի Հօր առ-ջեւ, և ձեռքը երկնցնելով .

— Պօժո՛ւռ, սէնե՛էօս :

— Ա՛ս ի՞նչ է, աս ալ ֆրանսացի՞ է, կ'ըսէ Հայրը խըստութեամբ . Ռա՛փայել, աս ի՞նչ սխալ է, հայ չէ՞ աս :

Օրմանեան անհամբեր .

— Սի՛, սի՛, հայ եմ, արմէնօ, և կաթողիկոս :

— Օրմանեան :

— Սենիէօնէ :

— Հայերէ՛ն խօսէ նախ :

— Պէնէ՛, պէնօնէ . ա՛խ . լա՛ւ . լա՛ւ :

— Ի՞նչ բրբր Գ...եան կտակին համար :

— Հա՛, հա՛, հա՛, ձեռքերը շփելով շփփելով, քաղաքագիտութեամբ վարուեցայ :

Քաղաքագիտութիւնը ի՞նչ է Եկեղեցիին մէջ :

— Հա՛, հա՛, հա՛, բէ՛ռ Տիէօ :

Եկեղեցական փիլօճը քաղաքական վերարկու է : Ազգին հաւատացուցի որ՛ կտակը պիտի գործադրուի . Սուլթանին հաւատա-

ցուցի որ պիտի չգործադրուի, և կաթողիկոս եղայ : Ասոնք իմ գիտնալու գործերս են . քոռքօ տի պաքքօ, հա՛, հա՛, հա՛...

— Ես հիմա դժոխքին մէջ քեզի կը սորվեցնեմ թէ քաղաքագիտութիւնը ի՞նչ է :

— Չէ՛, Հայր, չէ՛, կը միջամտէ Որդին, հոն ալ սատահայապետին տեղը կ'անցնի, բոլոր սատանաները կը ժողվէ, մեղաւորները կը միացնէ, մեզի խաղ մը կը խաղայ :

— Հա՛յր, կ'աղաչեմ, ինծի տուր Օրմանեանը, ըսաւ Հոգին . ինծի կը յարմարի, ինչու՞մերես է : Արքայութիւն կը տանիմ, ան տեղիներուն ուրախ գուարթ ընկեր մը կ'ըլլայ : Ազարեանն ալ Իզմիրեանին հետ հաշտեցնուլ կ'եղլէ, ժամանակ է : կ'անցնի :

— Քեզի ըլլայ, ո՛ւր կը տանիս տար :

— Կրացիէ թանթէ, Բա՛տրէ, կրացիէ թանթէ : Ախ, չնորհակալութիւն, Հա՛յր, չնորհակալութիւն :

Հոգին կուգայ թեւէն կը մտնէ և կը տանի : Օրմանեան ձամբան ինքնիրենը .

— Աս ալ շահեցանք . ասկէ՞ ետքը : Մէյ մը սա Հոգին բուրովին ինծի կապեմ, անոր միջոցով Երրորդութիւնը չորրորդութեան վերածել կուտամ, օր մըն ալ մեծամասնութիւն կը շահիմ և կ'անցնիմ Հօրը տեղ : Ան աշխարհքն ալ համբերելով գործը գիտցող խկացիինն է, ա՛ս աշխարհս ալ :

Հայր Աստուած ա՛լ հարկ չի տեսներ միւս Պատրիարքները կանչել . ամէնքն ալ աս պիտի ըսեն, ան պիտի ըսեն՝ մէջէն պիտի ելլեն : Ինք սակայն գործին աղէկ մը տեղեկացած էր, ու վճիռը կուտայ .

— Դո՛ւք, տա՛րաբախտներ, ինչ որ քաշեցիք աշխարհի մէջ՝ կը բաւէ ձեզի . դուք պատասխանատու չէք ձեր մեղքերուն համար . դուք գոհեցնէք ընչաքաղց մեծատուններուն, կը ներեմ ձեզի ամէն ինչ . գացէ՛ք արքայութիւն և հանգստացէ՛ք :

Կարապետ և Բիւզանդ Գ...եան, զատուեցէ՛ք միւս-
ներէն, քիչ մը աւելի մեղմ պիտի վարուիմ ձեզի հետ: Իսկ
դուք մնացած բոլոր Գ...եաններ, զրկեցիք աղքատը և
բարերար հռչակուեցաք, խաբեցիք ժողովուրդը և օրհնակ
գերդաստան կոչուեցաք. կորէ՛ք դժոխք, անիծեա՛լ գեր-
դաստան:

ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ

ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ (1862-1908) Աւելի հրատարակիչ
քան գրողէա, Արփիար Արփիարեան եղած է հրատարակախօսութեան

մէջ արմատական բայց յեղյեղուկ, խայ-
թող, աղմկող, լի հակասութեամբ. բայց
արթուն եւ կենդանի: Ինքն է որ 80ա-
կան թուականներէն սկսած մինչեւ 1896
թուականը կը ներկայանայ գրօշակակիրը
արմատական եւ նոր գաղափարներու,
տաքութիւն եւ ժողովրդականութիւն տա-
լով պոլսահայ լրագրութեան իր շուրջը
հաւաքած է միշտ նոր ու թարմ ուժեր
եւ գրական այն լաւագոյն սերունդը՝ որ
90ական թուականներուն կը բանայ թըր-
քահայ գրականութեան նոր շրջանը:

Ա. Արփիարեան, հետեւելով Մշակի
ուղղութեան, հրատարակախօսութիւնը,
Հայրենիքի միջոցով, տարաւ դէպ ի ժողու-
վուրդը, նախ ընտրելով պարզ եւ հասկնա-

լի լեզուն: Իր «Օրուան կեանքը» խորագրով էջերը առօրեայ դէպքերու,
եղելութեանց եւ ուշագրաւ դէմքերու մասին, սրամիտ եւ լեցուն
տաք շունչով, ամէնէն աւելի կը յատկանշեն զինքը՝ իբրեւ հրատա-
րակապիր, ինչպէս որ իր ֆանթեզիները կը բնորոշեն իր հիւստիայի
տաղանդը: Իր խառնուածքը ամէնէն քիչ ընդունակ ըլլալով գաղա-
փարական անշեղ եւ ամբողջաւան պայքարի, Ա. Արփիարեան կորսնցու-
ցած է մեծապէս՝ մոռնելով յեղափոխական գործունէութեան շրջանակին
մէջ, կորսնցուցած է՝ թէ՛ իբրեւ հրատարակախօս, թէ՛ իբրեւ առաջ-
նորդող:

Ա. Արփիարեան գրած է նաեւ կեանքի պատկերներ, որոնցմէ
«Վարմիր ժամուցը» եթէ իր գլուխ-գործոցն է, «Ոսկի Ապրջանը» ոչ
նուազ տաք ու բաբախուն է կեանքով:

Ջ Ր Տ Ո Ւ Ք

Հօյնօ՛յ, գետը կը թրջէ ցայգուն քամակն արծաթուած
իր յորձքին մէջ ծեծելով անդու խարակն ու խուժեր.
Հօյնօ՛յ, առուն յորդառատ դալարին ծոցն է նետուեր
Գաղջ տարիանքովն իր ջուրին՝ ուր արեւը կ'ապրի դեռ:

Յակուրջի մը առկախած գիւղակն անդին կ'օրօրեն
Անրջական հիւսուածքով խումբ մը ժայռի ըստուերներ.
Վանքին բակը՝ կ'աղօթեն հսկայ ծառեր տարօրէն՝
Որոնց տամուկ շուքին մէջ Աստուածամարն է՝ կայներ:

Ու գիւղակին դէմ նստած, երիտասարդ ու պչրոտ,
Պարտէզները՝ վերէն վար վազող ջուրին կըսպասեն,
Ա՛յ յափրացած խօլ գետին անարգաւանդ դարպասէն:
Ու լը ուժիւնը խածնող լուտանքներէն արհաւրոտ:

Գիշերային ջրտուքի ժամն է. լոյսին մէջ կայնած,
Մըշակն անբուն, կը սպասէ՛, ոտքը բոպիկ: Բահն ուսին.
Պարտէզներուն վրայ կ'իջնէ թեթեւ քօղք մը միգամած,
Ու ծաղիկներ՝ լուսնակով արբշրու՝ անվերջ կը խօսին:

Ու կ'երկարի լուսարծաթ ժապաւէնն այդ բարբառին,
Ինչպէս փախչող ասուպի կոթունները կաթնաւէտ.
Աւազին վրայ ջուրերու կ'իյնայ շառաչը վէտովէտ,
Խարոյկները՝ ոսկեբաշ՝ ուրեք ուրեք կը վառին:

Հօյնօ՛յ, առուն կը հասնի ցանկապատին քովերէն
եւ երգի քուղ մը կու գայ պլլուած իր գօտիին.
Սիւք մը կ'անցնի, տերեւներ ծա՛փ կը զարնեն ցնծագին.
Վարէն ջուրը կը խայտայ, կը խնդայ լոյսն ալ վերէն:

Թուճբերն անդուկ կը բացուին , ջուրն անդադար կ'ուռոզէ Վարդենիքը , թըթաստանն , եւ ածուները բոլոր . Բահի երկու հարուածով նայիս առուն կը թեքէ Օձաճապուկ ձեւերով հեղուկ իրանն իր ոլոր :

Ջուրն անընդմէջ կը հոսի , ածուները կը լինան . Ու , դարձուցէ՛ք , կը կանչէ Ծեր մը մութին ընդմէջէն . Խիճերուն ու սիկին մէջ , բահերը՝ խո՛ւկ կը հնչեն , Ու դարձուցէ՛ք , դարձուցէ՛ք , կը կոչէ ձայնն անխափան :

Աղջընակ մը , արիշին տակ նստած , շէ՛ր կը կանչէ , Որ յոգնարեկ մըշակին օրօրի մը պէս կուգայ . Հողը ծըծեց ջուրերուն տարփանքն՝ որ դեռ կը հնչէ . Եւ հիմակ՝ թա՛ց՝ կը խոկայ իր երկունքին ապագայ :

ՄԻԱՍՔ ՄԵԾԱՐԵՆՑ

ՄԻԱՍՔ ՄԵԾԱՐԵՆՑ (1885-1908),—

Շուշանային քնքշութեամբ եւ նուրբ զգայնութեամբ օժտուած հոգի մը , որ հասունակով կարող էր բացուիլ հայ բանաստեղծութեան մէջ իբրեւ ամէնապեղեցիկ ու ինքնատիպ վարդերէն մէկը , բայց խամրեցաւ դժբախտաբար իր առաջին բողբոջին մէջ իսկ : Միսաք Մեծարենց ծնած ակնայ Բինկեան գիւղին մէջ , ուսած Պոլիս եւ հետեւած Կեդր. վարժարանի , մեռաւ դեռ պատանի՝ 23 տարեկան հասակին մէջ : Իր քերթուածները , որոնք հրատարակուած են «Ծիածան» եւ «Նոր Տաղեր» զբօսյկներով , կը կրեն բեղմնաւոր տաղանդի մը բոլոր նշանները :

Ծ Ա Ն Օ Թ Դ Է Մ Ք Ե Ր

ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ

Տժգոյն՝ իր ոճին պէս , սգաւոր՝ իր գրուածներուն մէջ տիրող ոգիին նման , ժպտելով շարունակ , ժպտա մը որ դէմքի ցաւազին կձկումին հեռ կը շփոթուի և աւերակի մը վրայ ինկող ճառագայթի մը պէս տխուր է . սիրելով աղմուկը՝ իր սրտին միայնութիւնն ու մահարոյր լուսթիւնը մոռնալու համար . չարախօսելով , չարախօսուելով , գթալով ու գթութեան արժանի ըլլալով կազմուած կեանք մը :

Նաւագնացութեան մը միջոցին ծովու վրայ լոյս տեսած այս երիտասարդը , ատկէ թերեւս , անդունդի վրայ քալող մարդու երեքուն քալուածքն ունի ու գլխի պտոյտը :

Իր անհաւասար գրականութիւնը՝ այս ծովին պէս , լեցուն է անկումներով ու խիզախ բարձրացումներով , ալետատան ու յողուող գրականութիւն , որ ամէն կողմ կը տանի զինքը , որ ոչինչ ունի անքոյթ , որուն կատարներն ու վլիհերը կ'երերան , կը դողան , իրարու վրայ կը գլորին շարունակ , և որ իր ամբողջութեանը մէջ կոծկոծեալ բան մը ունի , ճիշտ ծովին նման :

×

Իր սե՛ռը . բայց սեռ չունենայն է իրենը , և ահա ասոր համար է որ գրագէտը չափելու համար ամէն բաղդատութեան եզր բացարձակ կերպով կը պակսի մեզի : Իր եղանակը , ծանօթ ու տուեալ պայմաններէ կը հեռանայ : Գրականութեան մէջ , իր կանոնը՝ զարտուղութիւնն է : Երբ ամէն գրողներ կարգի ու սարքի կը հետամոխն , ինքը մինակուկ կը պահէ իր անխնամ ու արտակարգ տարազը . կոճկուած , սանտրուած հրապարակագիրներուն մէջ ինքն է որ հանրութեան առջև ելլելու կը խիզախէ միշտ թափթփած մարդու , արտաքին պաճուճանքով զբաղելու ատեն չունեցողի անփութութեամբ , այնքան

որ այս անհոգութիւնն ա՛լ ճշմարիտ պարանք մը կը դառնայ : Ահա՛ իր գրականութեան յատկանիշերէն մէկը :

×

Մարդիկ կան որ ամէնէն աննշան նիւթին վրայ խօսելու համար հանդիսաւոր ձևեր , կեցուածքներ կ'առնեն , կը հազան , ձայներնին կը փոխեն , շարժումնին կը լայնցնեն :

Մասիսի նախորդ խմբագրապետը հակառակն է անոնց . իր ընտրած նիւթին ծանրութեան չափ իր գրելու եղանակը կ'անօտարանայ միշտ : Ասիկա՝ իր գրականութեան Ֆիզիկին օրէնքներէն մէկն է :

Հոն ուր ուրիշներ պիտի խոփուէին՝ ինքը կը ժպտի , և հոն ուր ուրիշներ պիտի լային՝ ինքը կ'երգէ . բայց երգին մէջ ողբի պէս բան մը կը պահուըտի , և այս զուարթութիւնը՝ որուն տակ արցունքի կաթիլ մը կ'սպաստանի , այն ծիրանի գօտիները կը յիշեցնէ ինծի , որոնք իրենց պայծառ գոյներուն ցոլացումին տակ կը ծածկեն երկինքին թօնընկեցիկ տրամութիւնը :

×

Գրականութիւնը՝ իր տարիանքը , ղինքը հրապուրող սիրունին ըլլալ կը թուի : Այս նախկին Վենետիկեանը՝ իր վտանական կեանքի մաքրութիւնը անաղարտ պահած է միշտ . Ս , Ղազարի մէջ վարդապետ չէ կրցած ըլլալ , բայց աշխարհական ալ մնացած չէ . ամէն ինչ թերատ , ստուերոտ ու անկատար է իր վրայ : Այս կիսաւարտ քահանան , այս գրչի մարդը՝ տեսակ մը Ռենանի տպաւորութիւնը կը թողու իմ վրաս . ո՛չ անոր մեծ դիրքը և ո՛չ անոր ահաբեկիչ հմտութիւնը ունի հարկաւ . բայց անոր նման՝ բանաստեղծութեան ու պատրանքի թաքուն գանձեր կան իր սրտին մէջ՝ որոնք եկեղեցական կրթութեան մը լուծեալն ու առանձնութեան մէջ գիզուած , հաւաքուած են , և որոնք իր գրականութեան մէջ երեւան կ'եղեն , կենդանի ու զգայուն հոգի մը տալով իր սովորաբար պարզ ու անպաճոյճ գրուածքներուն :

×

Իր ժողովուրդի դաւկի , գրեթէ շուկատ մարդու ձևերը կը սիրեմ : Իր մշտնջենական պատիւը պիտի ըլլայ մեր մէջ , իր Օրուան Կեանքերովը առաջին անգամ ինքը տանիլը , մօտեցնելը գրականութիւնը ժողովուրդին , փոխանակ ժողովուրդը բերելու անխախտ գրականութեան մը անմատչելի բարձունքին :

Իրմով սկսած ու քաջայերուած է միշտ այն երիտասարդ գրողներու շարքը՝ որ մեր հրապարակախօսութեան արդի ուսմիկ , թէ որ կ'ուզէք , բայց հասկնալի ու սրտի մօտիկ հանգամանքը տուած են :

Այս տասը տարիներուն մէջ ուր իր գրական գործունէութիւնը կը փայլի , ամէն կողմ տարած են ղինքը իր թափառայած գրագէտի պարապմունքը :

Ջուրի արձակումի մը պէս կու գայ , կ'անցնի , կը տարածուի , կը լայննայ , կ'անձկանայ ու կ'անհետի յանկարծ , և օր մը անշուշտ պիտի գտնեն գետնին վրայ ափօս մը , իր լրագրական արգասաւոր անցքին նշանակ :

×

Ի՞նչպէս պիտի ըլլայ այս կեանքին ճերութիւնը . վերջ ի վերջոյ ո՛ւր պիտի կանգ առնէ ղինքը տանող նաւակը :

Ինչ որ ամէնէն հաւանականն է , այն է որ քանի մը տարի վերջը իր մեծ իմացականութիւնն ալ այն մշուշին մէջ մտնէ՝ ուրկէ իր գոյութիւնը երբեք դուրս չէ կրցած ելլել :

Գ. ՋՕՂՐԱՊ

Գ Ի Շ Ե Ր Ա Պ Ա Ն Ը

Գիշեր է. տա՛նկ, տա՛նկ. հսկա՛յ ժամացոյց:
Հանգիստ է չորս դին, կը ննջեն բոլոր.
Միայն ինքն է որ՝ հանգոյցէ հանգոյց
Փողոցներ կ'անցնի լուռ, քայլամուր:

Պաղ հովը կուգայ կը զարնէ ճակտին,
Ուր հին-հին յուշեր յանկարծ կը յածին,
Ինչպէս երկնքի քողէն ալ անդին
Մոռցրած աստղեր մերթ վառ կ'առկայծին:

Ու միտքն ակամայ թափով մ'ինքնաբեր
Կը թռչի հեռուն՝ տունը հայրենի.
Է՛, կեանքն ուրիշ էր, սրտերն ալ տարբեր
Այն լեռներուն մէջ վեհ ու ամեհի:

Ու պարզ կը յիշէ. գիշեր է խորին.
Իրենք քոյր-եղբայր լարումով անհուն
Լըռիկ պաշարած ալեհեր հանին,
Կ'ունկընդրեն անոր վէպերն հմայուն:

Եւ հանին ինքն ալ ներշնչած արդէն՝
Մհերի ուժը կը պատմէ տղոց,
Երբ յանկարծ բուքը տընակի երթէն
Այլանդակ ծայնով կը հանէ հոգոց:

Ահեղ ոռնումով կարծես կը խօսի,
Կը սուլէ բառեր բիրտ ու չի լրսած,
Բա՛ռ, որ դժոխքի խորքէն կը հոսի.
Ու խաչ կը հանէ հանին երկիւղած:

Իսկ տղաքը լուռ կը նային իրար
Ու ամէն մէկը կը խորհի ինքնին
Որ նոր Մհեր մը դառնայ անպատճառ՝
Երբ ինքն ալ հասնի անոր տարիքին:

Եւ անա՛... տա՛նկ, տա՛նկ. խորհո՛ղ ժամացոյց:
Հանգիստ է չորս դին, կը ննջեն բոլոր.
Միայն ինքն է որ՝ հանգոյցէ հանգոյց
Փողոցներ կ'անցնի լուռ, քայլամուր:

ԼԵՒՈՆ ՍԵՂՐՈՍԵԱՆ

ԼԵՒՈՆ ՍԵՂՐՈՍԵԱՆ (ՇԱՆՅ).— ԼԵՒՈՆ ՍԵՂՐՈՍԵԱՆ մաս-

նակցած է ԹԷ՛ Թրքահայ եւ ԹԷ՛ Ռուսահայ
գրականութեան՝ որպէս վիպագիր եւ որպէս
բանաստեղծ: Իր վէպերուն մէջ ձգտումով
գաղափարապաշտ, սակայն արուեստով կը
մնայ իրապաշտ: Իբրեւ բանաստեղծ՝ իր
յատկանիշն է աւելի շատ հովուերգութիւնը:
Իր քերթուածները ամփոփուած են երգեր եւ
լեռան Աղջիկը հատորներուն մէջ: Յայտնի
վէպերն են՝ Երազ Օրեր, Գուրեգիներ, Վերժին,
Գարձ, Դերասանուհին: Ունի նաեւ եսիւն Մարդը,
Ուրիշին համար, Ճամբուն վրայ եւ Հին Աս-
նածներ թատերախաղերը:

ԱԶԳԵՐՈՒ ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԻՒՆԸ

Ա.

«Մորհուրդ նոր, — կ'ըսէր ասկէ տամբինը դար առաջ Պօղոս առաքեալ, ազգեր ժամանագակից են և անդամներ միևնոյն մարմինն, համամարմին են:»

Մորհուրդ նոր, արդարեւ, մարդոց գրեթէ ամբողջութեան համար՝ այդ ժամանակին մէջ, և, աւա՛ղ, դարձեալ նոր՝ շատերու համար՝ մեր ժամանակին մէջ: Եւ սակայն աշխարհիս չափ հին խորհուրդ մը, որ իմաստուններու կողմէ ընդնշմարուած և մատնանիշ եղած է՝ ատեն ատեն, և որ մեր օրերուն ալ, ամէնէն աւելի սպէտնելուն համար իսկ, պէտք էր որ չողջուար արեւու լոյսին նման:

«Մենք անդամներն ենք մեծ մարմնի մը», կը գրէր Պօղոս Առաքեալի ժամանակակից Սէնէկա՝ դարձեալ միեւնոյն ժամանակամիջոցին: «Մարդկային ցեղէ մեծ ընկերութիւն մը կայ» ըսած էր անոնցմէ առաջ հռոմայեցի մեծ ճարտասանը՝ Կիկերոն, որ նոյն իսկ մարդկային ազգի բարեկամութեան մասին խօսած էր:

Աւելի ետքը (ես մէկ քանի հեղինակութիւնները միայն կ'ուզեմ յիշել, և չեմ երթար զանոնք փնտռելու. Եւրոպայէն դուրս և ասիական քաղաքակրթութեան հեռաւոր դարերուն մէջ, Կոմֆիլիտներու, Չրադաշտներու, Մանուներու և Սաքիա-Մունիներու քով) սուրբ Յովհան Ոսկեբերան հիանալի լեզուով մը հերքելով բանաստեղծ Հօրանի անձուկ գաղափարները, փառք կու տար Աստուծոյ՝ հեռաւոր երկիրներու մէջ տեղաւորած ըլլալուն համար ծովերու հեզուկ մակերեսը, որ պէս զի մարդիկ կարենան աւելի դիւրութեամբ հաղորդակցիլ իրարու հետ և ելլալոյնքու պէս հաւաքուիլ ընտանիքի Հօր սեղանին շուրջը: Գործնական միտքով Սիլլի իր կարգին կ'ըսէր. «Ո՛րքան տարբեր կլիմաներ, գաւառներ և երկիրներ կան, նո՛յնքան կը թուի թէ Աստուած ուզած է զանոնք տարբեր

կերպով յորդառատ դարձնել այլևայլ մասնաւոր դիւրութիւններով, արմտիքներով, նիւթերով, արուեստներով և արհեստներով — որոնք երբեք ընդհանուր չեն ուրիշ տեղերուն — որ պէս զի այդ բաներուն փոխանակութեամբն ու վաճառակա՛նութեամբը — քանի որ ոմանք աւատօրէն ունին այդ բաներէն և ոմանք՝ շատ քիչ — երթեւեկները, տեսակցութիւնը, և մարդկային ընկերութիւնը միշտ գոյութիւն ունենան ազգերու միջև, որքան ալ հեռու ըլլան անոնք իրարմէ»:

Եւ մեզի աւելի մօտ եղողներ, Թիւրքներ, Ֆրանքլիններ, Պատիխներ, Բիլեր և Քօպարններ, անձկիլի խստութեամբ մը ապացուցանելով թէ ամէն բարիք և ամէն չարիք ամէնուն համար են և իրենց հակազդեցութիւնները կ'ունենան, ապացուցանելով թէ հասկրութիւնն իսկ պէտք է որ մեզի ուրիշներու բարգաւաճութեանը փափաքիլ տայ, — անվերաքննելիօրէն դատապարտած են հակամարտութեան հին քաղաքակա՛նութիւնը, և եզրակացուցած են թէ՛ փոխադարձ բարեսացականութեանէն առաջ կու գայ հիմնական պայմանը ամէն լուրջ յառաջդիմութեան: Արտադրութիւններ փոխանակել՝ կը նշանակէ ծառայութիւններ փոխանակել. և յաճախողները աւելի հեշտիւ բարեկամներ կը դառնան. — Ազգս վաճառակա՛նութիւնը՝ մեծ իւրադարձութիւն է:

Անցեալ դարու կէսէն ի վեր մանաւանդ, աստիճանաբար որ ճարտարարուեստին ուժովը բազմապատկուած են հաղորդակցութեան միջոցները, — հակառակ ճնշումի և հակամարտութեան վարդապետութեանց յարատուելուն, — նիւթական, իմացական և բարոյական համերաշխութիւնը յայտնապէս հաստատուած է: Եւ մեզմէ մէկը չկայ որ, ամէն ատեն, գլխակցաբար կամ ոչ, օժանդակը կամ բարերարը չըլլայ ամբողջ մարդկութեան: Կարելի է ըսել թէ այդ՝ տառապէս կեանքի ու մահուան պայման մը եղած է, — Ըլլալ կամ չըլլալ:

Աշխարհի ամէնէն մեծ աղբերէն մէկը, այն, որ ամէնէն հարուստն ալ է, Անգլիա՛, բացարձակապէս անօթութեանէ կը մեռնէր, եթէ օտար հրապարակներու վրայ համարժէք ար-

տաղրութիւններու փոխարէն չգտնէր երկու երրորդ մասը այն հացին որուն պէտք ունի: Միեւնոյն երկրին, ինչպէս նաեւ Յրանսայի, Գերմանիոյ և Եւրոպայի մնացած մասին հիւսուածեղէնի ճարտարարուեստը չի կրնար զանց ընել արտա-եւրոպական երկիրներու նախնական նիւթերը: Այդ բանը շատ լաւ զգացին անոնք, երբ անշատումի պատերազմը զիրենք բամբակի անողոք սովի մը ենթարկեց: Եւ առանց քառուչուին և կուսաբեբային զորս մեր տեղերուն մէջ չենք գտներ: Ի՞նչ պիտի ըլլար բովանդակ սա՛ հրաշալի կազմածը՝ հեռագրական, հեռաձայնական և այլն հաղորդակցութեանց, որոնք իրաւամբ նմանցուած են մարդկութեան ջղային գրութեան: Կեանքն՝ աւելի ճիշտ՝ մարմնի կեանքն ու մտքի կեանքն է որ կը չըջագայի մարդկային ընտանիքի մեծ մարմնին անհամար օտկաններուն մէջ, ինչպէս արիւնը կը չըջագայի մեզմէ իւրաքանչիւրին օտկաններուն մէջ: Ենթադրեցէք պահ մը՝ ո՛չ թէ սանձարձակ պատերազմը՝ իր կոտորածներով, իր աւերքներով, այլ պարզ մէկ ընդհատումը այդ չըջագայութեան. — ցորենը, երկաթը, հանքածուխը, բամբակը, բուրդը և այլն. հրապարակին վրայ կը մնան, ի չգոյէ շահատաններու. և այն աստի ի՞նչ զրկանքներ, ի՞նչ տառապանքներ, և ի՞նչ անասնձ ողուում ամէն կարգի թշուառութեանց:

Պիտի ըսուի թէ ատկա աղէտ մըն է որ չի կրնար իրականանալ: Այն ժամանակին մէջ ուր հասած ենք, ոչ մէկ ժողովուրդ ա՛յնքան յիմար չպիտի ըլլար ինքզինքը արգելքի մէջ դնելու և, ինչպէս կ'ըսէր օր մը պեղծ մագդործ մը, սուինը հանելու հացին և մսին դէմ: Բացարձակապէս սարակոյս չկայ ստոր: Ի՞նչ են սակայն, նուազագոյն չափով մը, այդ արգելքները՝ այնքան բազմաթիւ տակաւին՝ արտաղրութեանց, երբեմն ալ մարդոց, ազատ արտածութեան դէմ, եթէ ոչ՝ կամաւոր սանձանափակումներ և զրկանքներ աշխատանքի, մտուհի և զգեստեղէնի ազատ ներածութեան:

Բայց խնդիրը միայն այն չարիքին վրայ չէ զոր մենք մեզի կ'ընենք, այլ այն չարիքին վրայ զոր ուրիշներ կ'ընեն

իրենց միջև, և որուն հարուածը անխուսափելի կերպով մենք կը կրենք (բայց որմէ կրնայինք զերծ մնալ թերեւս):

Առենք, օրինակի համար, վերջինը. այն մեծ պատերազմներէն որ հարուածած ըլլան մարդկութիւնը, — ուսուծարմական պատերազմը: Եւ, որպէս զի չամբաստանուինք թէ զգացումով կը շարժինք, մէկ կողմ թողունք բոլոր այն վնասները զորս երկու պատերազմիկ աղգելը փոխադարձաբար պատճառեցին, — իբր թէ խնդիր չըլլար այդ: Մտնանք ճակատամարտները իրենց նախճիրներով և վիրաւորեալներով որոնք իրենց արիւնը կը հեղուն ձիւնին մէջ. մտնանք պաշարուած քաղաքները, ականներու պայթումները, իրենց նաւազներով ընկղմած նաւերը, և, աւելի հեռուն, ճարմական ու ուսուական գիւղերու մէջ լքուած դաշտերը, ամայի խորճիթները և վշտահար ընտանիքները: Միայն մենք մեզի խորճիթները և վշտահար ընտանիքները: Միայն մենք մեզի խորճիթները, իբր կատարեալ եսասէրներ, և հարցնենք իւրովի թէ՛ Յրանսայի, Անգլիոյ, Աւստրիոյ, Իտալիոյ, Պելժիոյ մէջ և այլուր, ուր մենք չեղանք էինք, այսինքն թէ, ինչպէս կը թուի, անտարբերներ կուիին, մենք կրեցինք անոր հետեանքները: Պիտի տեսնենք թէ, շանթին ինկած տեղէն շատ հեռու ըլլալով հանդերձ, մարդ գերծ չէ այն բանէն զոր բնագէտները հակահարուած կը կոչեն:

Ռ

Մեծ տեղատարափները, հրաբխային պոռթկումները, երկրաշարժները, ողողումներն ու մակընթացութիւնները միշտ աղէտներ եղած են, բայց երկար ատեն տեղական աղէտներ միայն եղած են: Աշխարհ չէր վնասուեր անոնցմէ, նոյն իսկ չէր տեղեկանար անոնց, և կամ շատ ուշ կը տեղեկանար անոնց և տարտամ ու հեռուոր գթութիւն մը միայն կը զգար: Մեր օրերուն, ատոնք տիեզերական աղէտներ են: Եւ ատկա միայն այն ցաւագին համակրութեամբը չէ զոր կը ներշնչեն անոնք, այլ այն սուգերով, աւերքներով և անանկութիւններով զորս անոնք առաջ կը բերեն երկրագնդի մակերեսին վրայ. այսպէս Մօսֆըլէի, Սան-Պրանչիսքօի կամ Վալփարէզօի աղէտները՝ ընդ-

հանուր աղէտներ են : Այսպէս և պատերազմը , ու ո՛չ միայն , կը կրկնեմ , ա՛յն պատերազմը որուն կը մասնակցինք մենք ուղղակի , այլ այն որուն մենք բոլորովին օտար կը մնանք :

Ձեր դրացիներուն ցան մեջ հրդեհը կը պատահի .

Հիւսիսահովիտ կը փչէ , եւ ձեր ցանիքներ կ'այրիւն .—

Կ'ըսէր ութսուն տարի առաջ Պէտանժէ բանաստեղծը :
Եւ տխրօրէն կ'աւելցնէր .

Իւրաքանչիւր պէտուքեան սահմանագծին մօտ

Ո՛չ մեկ հասկ մախուր է մարդկային արիւնէ :

Ասիկա միշտ ճշմարիտ եղած է , բայց երբեք չէ հասկըցուած . և առանց պատճառի չէ այս : Անցեալ դարերուն , միայն հինգ հարիւր մղոն անդին ա՛յն վայրէն ուր մարդիկ իրար կը կոտորէին , կանոնաւոր կեանքը կրնար շարունակուիլ գրեթէ առանց նշանակելի վնասի . և խողխողումներու ու յառաջխաղացութեանց լուրերը , ինչպէս կ'ըսէր Լա Պաիւլէտ , Վէրսայի կամ Ամսթէրտամի լրագրողներուն համար խօսակցութեանց նիւթ միայն կրնային բլլալ : Այսօր , շահերու խառնաշփոթութեան հետեւանքով , ամբողջ աշխարհն է որ կը դժգոյս :

Ճարտնական զինուորներու պատերազմի սկսելուն հետեւեալ օրն իսկ , Եւրոպայի և Ամերիկայի բոլոր սակարանները տակնուվրայ եղան , բոլոր արժեթուղիները , պետական պարտաթուղիները , ճարտարարուեստական , առեւտրական , հանքային կամ այլ բաժնեթուղիները վնասուեցան : Եւ հանրային ու մասնաւոր հարստութեանց ենթարկուած խանգարումները հարիւրաւոր ու հարիւրաւոր միլիոններով հաշուուեցան , որոնք եթէ մէկ քանիներու հարստացման , մեծ մասին այլ քայքայուելուն պատճառ եղան : Շատեր , իրենց կրած կորուստներուն հանգամանքով իսկ , չեն կրցած պարտկել անոնց ծագումը , բայց զգացած են պատերազմը : Բայց քանի՞նք նուազ սրամիտ բլլալով , չեն կրցած հասկնալ իրենց ունեցած վնասներուն պատճառը : Փռօվանսի գաւառը ուր

ամէն ձմեռ Հիւսիսի հարուստ բնակիչները օդափոխութեան կ'երթային , Փռօվանսի գաւառը , որ իր արեւը կուտար անոնց և կամ բեռներով ծաղիկ կը զրկէր Փեթերսպուրկ կամ Մոսկուա , յանկարծ տեսաւ որ իր բարգաւաճութիւնը ընդհատուած է . պատճառն այն էր որ իր յաճախորդները անձկութեան մէջ էին : Միեւնոյն ատեն , փարիզեան նորաձեւութեանց արտածութիւնը նուազեցաւ , և մենք ամէնքս , մեր բրդեայ զգեստներն ու մուշտակները պահպանելու համար անոնց վրայ յարձակող միջատներէն , կրկնապատիկ դրամ հատուցանել ստիպուեցանք անվնաս քափուրին համար : որմէ հոն աւերքի ու սպանութեան ազդակ մը կը կազմուէր : Եւ ո՛վ գիտէ թէ շատ յաճախ խեղճ զինուորը երբ հոն , հե՛ռուն , արուած հրամանի մը համաձայն , կամ բուռն միջոցներ ի գործ դնելու մէկ պահուն , կամուրջ մը օդը կը հանէ , գործարան մը հրդեհի կուտայ , ական մը կը տեղաւորէ կամ վաճառատուն մը կը թալանէ , իր ձեռքով իսկ չքանդէ՛ր արժէքը այն պզտիկ խնայողութեանց՝ որոնք բաժնեթուղի կամ պարտաթուղի ձեւին տակ՝ մեծ դժուարութեամբ տեղաւորուած են վաղեմի արհեստիցներու կողմէ , որոնք զայն կ'ողորման միայնութեան մէջ :

Բայց ինչիրը երկու կողմ ունի : Այս տխուր պատկերին հանդէպ բարերախտարար հակընդէմ կողմ ալ կայ : Եւ մենք , հռչակաւոր խօսքի մը համաձայն , կրնանք յուսալ թէ աս կա պիտի չհացնէ միւսը : Չարիքին համերաշխութիւնը առաւել եւս յայտնի դառնալով , և զայն մերժելը աւելի անկարելի բլլալով , պէտք է որ մեզի ուսուցանէ չարիքէն խուսափելը՝ եթէ մենք կամաւոր կոյրեր չենք : Եւ բարիքին համերաշխութիւնը որ նուազ իրական չէ , դարձեալ պէտք է որ մեզ ուսուցանէ փնտռել և մշակել բարիքը , միշտ բարիքը՝ մեզի և ուրիշներու համար , և ուրիշներու բարիքը՝ ուրիշներու և մեզի համար : Մենք միայն մեր կամ ուրիշներու ձեռքով պատրաստուած հացով , զգեստեղէններով կամ պիտոյքներով չենք ապրիր . մենք կ'ապրինք մեր ծանօթ կամ անծանօթ

կըրայրներու կողմէ եղած, արտայայտուած, և ի լոյս ըն-
 ծայուած գաղափարներով, գիւտերով և զգացումներով: Գեր-
 մանացի պարզ ոտայնանկներ կ'ըսէին Տօքթ. Շարլ Ռիչչի.
 «Ֆրանսացի ժաքառիւն կը պարտինք այն արհեստը որ թող
 կուտայ մեզի ասորեցիներ մեր ընտանիքները:» Ամերիկացի
 Մօրսը եղած է որ, եթէ ոչ առանձինն, բայց ուրիշէ մը աւելի
 մեզ օժտած է երկտրական հեռագիրով, և ան վարձատրուե-
 ցաւ միջազգային շտրհապարտութեան պաշտօնական արտա-
 յայտութեամբ մը: Իտալացի Մարքօնիի նախնական գիւտը
 փրկեց մեզ հեռագրաթելերու և ընդծովեայ պարաններու գե-
 րութենէն: Անգլիացի Քօպտըն, ուրիշներէ ետքը, մեզի սոր-
 վեցուց երկրական շահերու շղթայումին մէջ տեսնել արդա-
 րութեան և փոխադարձ բարեացուկամութեան երաշխիքն ու
 զբաւականը: Եւ գերմանացի Քանդն է որ, բովանդակ մտա-
 ծող աշխարհին կողմէ ընդունուած իր հեղինակաւորութեամբ,
 սպաղաչի գերազանց քաղաքականութեան իմաստասիրական
 բանաձեւը տուաւ մեզի:

Աբխազի լուսաւորուելով, դեպի միութիւն կը բարձրանայ:

Եւ եթէ լեզուներու մէջ մեր տգիտութեամբ շատ բաժ-
 նուած կը մնանք տակաւին, բարբառներու և սովորութիւն-
 ներու այլազանութեան ընդմէջէն կը զգանք որ հիմնապէս
 մենք միեւնոյն բնութիւնը ունինք, միեւնոյն պէտքերը, միեւ-
 նոյն հոգին և թէ մենք կը ձգտինք, մենք պէ՛տք է որ ձրգ-
 տինք մանաւանդ միակ հրապարակ մը, միակ գործատեղի մը
 վերջապէս, միակ ընտանիք մը դարձնել այս երկիրը զոր
 արիւնտտած ենք իրարու հետ կուտելով:— Ընտանիքը յանձնել
 տիեզերական մեծ հայրենիքին, մէջն առնելով այլևայլ հայրե-
 նիքները, քաջակազմ մարմնի մը պէս որ կը զօրանայ ներ-
 դաշնակօրէն մարդելով իր բոլոր անդամները:

Ո և է մէկը, կ'ըսուէր ատենին, երկու հայրենիք ունի,
 —մէկը ա՛յն հայրենիքը, որ իրեն ծնունդ տուած է, և այն՝
 որ այլևայլ պարագաներով ամէնէն աւելի արդիւնաւորապէս
 նպաստած է իր զարգացման: Ռուս ընկերաբան Նօվիքով

ասաք տարի առաջ, որ մը Համպուրկի Սաղաղութեան Հա-
 մաժողովին մէջ պատեհօրէն կը կերարկէր այս ճշմարտութիւնը,
 կարգաւ ողջունելով իր երկրորդ հայրենիքը, Գերմանիան և
 երրորդ հայրենիքը՝ Ֆրանսան, անոնց իւրաքանչիւրին լեզուովը:

Պէտք է աւելի հեռուն երթալ, և առանց ո և է բան
 նուազեցնելու այն նախընտրութենէն զոր պարտինք մեր մաս-
 նաւոր հայրենիքին, ընդունիլ որ բոլոր հայրենիքները, քիչ
 կամ շատ, մեզի համար հասարակաց են, քանի որ չկայ հայ-
 րենիք մը որուն չպարտինք մաս մը մեր եղածէն, և որ մեզի,
 մեզի և մեր ազգակիցներուն, չպարտի ո և է բան իր էու-
 թենէն: Եւ ժամը եկած է որ, տարամերժելով բոլոր նախանձի
 ու ատելութեան հին կուսակցութիւնները, որոնք անմատու-
 թեան կուսակցականութիւններ են—ըսենք Վիքթօր Հիւկօի
 հետ՝ 1899ի անմոռանալի համաժողովին մէջ անոր խօսքը.
 «Հայրենակիցներ երկու աշխարհներու», և լամարթիւնի հետ՝
 «Քաղաքակիցներ ամէն մտածող հոգիի»:

ՅՐԵՏԵՐԻՔ ՓԱՍԻ

Գ Ո Ւ Թ Ա Ն Ի Ե Ր Գ Ը

Արի՛, զո՛ւթան, վարի՛, զո՛ւթան,
 Օրն եկել է, հաշ դառել,
 Առ շուռ տուր, խովի՛ր դուրբան,
 Օրհնեալ է Աստուած է, հօրովէ՛լ:

Քաշի՛, ե՛զր, ուսի՛ր մատաղ,
 Քաշի՛, քաշենք, վար անենք.
 Ճիպտին՝ արտը քըշի՛, հօ՛տաղ,
 Մեր սեւ օրին հար անենք:

Պարտքատէրը զանգատ զընաց,
 Քեօխվէն կը գայ, կը ծեծի,
 Տէրտէրն օրհնեց, անվարձ մընաց,
 Կը բարկանայ, կ'անիծի:

Էն օրն եկան թօլջի արին,
 Հարկ են ուզում տէրութեան.
 Ի՞նչ տամ կողին ու բէզեարին...
 Վարի՛, վարի՛, ի՛մ գութան:

Չեռքս պակաս, ուժքս հատած,
 Հազար ու մի ցաւի տէր,
 Ինձ են նայում մերկ ու սուլած.
 Մի տուն լիբը մանուկներ:

Արի՛, գո՛ւթան, վարի՛, գո՛ւթան,
 Օրն եկել է, հաշ դառել,
 Առք շո՛ւռ տուր, խոփիդ դուրբան,
 Օրհնեալ է Աստուած, հօրովէ՛:

Յ. ՅՈՒՄԱՆԵԱՆ

ՎԱՆԵՑԻ ԳԵՂՋՈՒԿԻ ՏԱՂԸ

Աղօթարանը բացուեցաւ, ժամանակ է զարթելու,
 էրթամ ախտո, գոմշուկներըս լրծեմ՝ գութան վարելու:
 Դէ՛հ, գո՛մշուկներ, ելէ՛ք, ելէ՛ք, արտը էրթանք, աշխատինք,
 Հարկ ու խարճի վատէն մօտ է, փոթենք արուն ու քրտինք:

Հայի գութան, Հայի գութան, որի՞ համար կը ջանաս.
 Ո՞վ քեզիմով կը տանջուի, որի՞ն դու կուշտ հաց կուտաս:
 Այն օր, երբ քեզ ձեռքըս աւի, ազատ օրըս կորուցի,
 Անվախ սիրտըս վրհատեցաւ, հոգիս դուշմին մատնեցի:

Բա՛ւ է, գո՛ւթան, մեր տանջանքը, համբերութիւն վերջ ունի.
 Դուն տեսար որ՝ մեր դուշմանը ամօթ, խելք ու գութ չունի:
 Արի՛ փշրեմ ես քու խոփը, տանք դարբինին կրուելու,
 Կրուենք, կոփենք սուր ու սուրեր՝ դուշմանի դէմ կրուուելու:

Եզբա՛րք Հայեր, առէ՛ք խոփը, տըւէ՛ք դարբնին կրուելու,
 Կրուել, կոփել սուր ու սուրեր՝ հայրենիքը փրկելու:

Ռ. ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ

Կար Գ. Շուքի

ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ

Ղ Ա Ջ Ա Ր Ո Ս

Յիսուսի ձայնն առնելուն, Ղազարոս արթնցաւ. գունատ, ելաւ մութին մէջ կանգնեցաւ. դուրս ցատկեց իր մեռելական խանձարուրին մէջ սրտիալով. յետոյ, շիտակ դէմն կլած կողմը, խոհուն ու մինակ, քալեց գնաց:

խոհուն ու մինակ, անկէց ի վեր քալեց քաղաքին մէջ, կարծես մէկը վնասուելով՝ զոր չէր գտներ, և ամէնուրեք՝ իր ամէն մէկ քայլն՝ հանդիպելով կեանքի երերուն, սարուկ խուժանին:

Իր ճակտին տակ՝ որ կը շողար մեռելներու դպկութեամբը, աչքերը փայլակ չէին արձակեր. և բերբերը՝ կարծես յաւերժական փողփողումները վերջիչելով, դէպ ի դուրս նայելու անկարող կը թուէին:

Կ'երթար տղու պէս դանդաղկոտ, դառնատեսիլ ինչպէս յիմար մը: Ամբոխը անոր առջեւ կը ճեղքուէր: Ոչ ոք համարձակելով անոր խօսք ուղղել, կը թափառէր ան ըստ բախտի՝ ինչպէս մարդ մը որ վատաւողջ օդի մը մէջ կը խեղդուի:

Ալ ոչինչ հասկնալով երկրիս անարգ բզզիւններէն, իր անպատուժ երազին մէջ խորատոյդ, ինքն իսկ իր անաւոր գաղտնիքէն զարհուրած, կու գար ու կը մեկնէր անխօսուկ:

Երբեմն կը սարսուար, կարծես տենդէ բռնուած, և որպէս թէ խօսիլ ուղէր՝ ձեռքը կ'երկնցնէր. բայց անտես ձեռք մը իր բերնին վրայ կը կասեցնէր վերջին վաղորդայնին անծանօթ բառը:

Այն ատեն Բեթանիոյ մէջ, ամէն տեղ, երկտասարդներն

ու ծերերը վախցան այդ մարդէն . ան կ'անցնէր խոհուն ու մինակ , և ամէնէն աներկիւղին երակներուն մէջ արիւնը կը սառէր՝ այն տարտամ արհաւիրքին առջեւ որ կը լողար անոր աչքերուն մէջ :

Ահ , ո՛վ պիտի ըսէ երբեք քու տարօրինակ չարչարանքդ , դո՛ւն որ ետ դարձար գերեզմանէն ուր ամէնքը մնացին , որ կրկին ապրեցար , քաղաքներուն մէջ քաշկրտելու պատանքդ խարազի մը պէս մէջքիդ փաթթուած :

Տժգո՛յն յարուցեալ , զոր որդերը խածեր էին , կրնայի՞ր նորէն դառնալ այս աշխարհիս հողերուն , ո՛վ դուն որ քու խորին աղուլթեանդ մէջ՝ կը բերէիր այն գիտութիւնը որ արգելուած է անյագ տիեզերքին :

Հագիւ թէ մահն իր որսը կեանքին դարձուց , դուն նուրէն մութին մէջ մտար , խորհրդաւոր ու բուսական , հանդարտ անցնելով մոլեգին ժողովուրդներուն մէջէն , և այլևս անգիտակ անոնց ցաւին ու խնդումին :

Քու երկրորդ կեանքիդ մէջ , անզգայ և անբարբառ , անոնց մօտ անմիտ յիշատակ մը թողուցիր միայն : Երկո՞ւ անգամ կրեցիր ուրեմն զգեստնող գրկապնդումը՝ դառնալու համար երկնակապոյտին որ դէպի քեզ կը վերախուժէր :

Մհ , քանի՛ քանի անգամ , այն ժամուն ուր ստուերը միջոցը կը լեցնէ , հեռուն՝ ապրողներէն , երկնքին ոսկի խորքին վրայ ցցելով քու մեծ կերպարանդ՝ դէպի Անեղբը բազկատարած , անո՛ւնը կանչելով անցնող յետամնաց հրշտակին , քանի՛ քանի անգամ քեզ տեսան թաւ խոտերուն մէջ , մի՞նակ ու խոհուն , յածիլ գերեզմաննոցներուն շուրջը , նախանձելով բոլոր այն մեռելներուն՝ որոնք իրենց քարէ՛ անկողիներն մէջ օր մը պառկած էին՝ ա՛յլ չեղելու համար :

ԽՕՍՔ ԸՆԴ ԱՍՏՈՒԾՈՅ

Ո՛վ իմ Աստուածս , Արարչութիւնդ ալ հինցա՛ւ :
Ես՝ երկի՛նք մը՝ կը փոփոխես զիս յաւէտ .
Երկրիս տօնին մէջ տանիս զիս ցաւէ ցա՛ւ .
Եւ օր մ՛երկնից տակ չպտի ըլլամ փոքր իսկ կէտ .
Արարչութիւնդ է՞ր չես փոխեր . ո՛հ , հինցա՛ւ :

Ցամաքք գրաւեն միեւնո՛յն տեղն յարածամ ,
Նո՛յն շողն յաստեղց ամէն գիշեր հասնի մեզ ,
Աքաղա՛ղն յար ծանուցանէ զարթման ժամ .
Եւ... Խաչիս նո՛յն երկաթ բեւեռն յար զամես .
Նորաստեղծման՝ ո՛հ , դեռ չեկա՛ւ , Տէ՛ր իմ , ժամ :

Նոյն ծաւալով թաւալ առնու միշտ արեւ ,
Հիւժախտաւոր դեռ չը մեռա՛ւ լուսինն ալ .
Լոյս առժըժէ , շուք տարածէ միշտ տերեւ .
Այդ շուքն հոգւոյս մէջ հոսէ . հո՛ն՝ հի՛ն շուքն ալ .
Նո՛ր եղիցի մ՛Աստուած , նո՛ր լոյս , նո՛ր արեւ :

Յերկնից յերկիր ելեւէջէ նոյն կաթիլ .
Մթնոլորտն է հառազայթին միշտ համբան .
Այդ երկուքէն կազմափրթթի միշտ Ապրիլ .
Այդ երկուքին ալ անըզգայ է տապան ,
Նո՛ր աշխարհի մը մէջ տո՛ւր ինձ , Տէ՛ր , ապրիլ :

Մայիսն երկնից բերէ՛ր վարդեր բոցավառ ,
Մեղրը նուագէ՛ր՝ վարդին փեթա՛կ՝ ժիր մեղուն .
Բուրէ՛ր թիթեռն , օղայածիկ՝ ո՛հ , բուրվառ ,
Բուրմամբ հրզօր՝ որ տայր աչացս մահուան քուն :
Վերածնէ՛ի թռչուն , Տէ՛ր , խա՛չդ ինձի թառ :

Հըրաշալի՛ք՝ տիեզերքն ողջոյն, արդարե՛ւ:
 Բայց մենք հըրա՛շք, նորո՞գ կեանք մենք կ'ուզենք, Տէ՛ր.
 Հեթանոսներն ալ պաշտեցին այդ արեւ.
 Սո՛ւրբ արեգակ մը մեր գլխուն վրայ ծագէ՛ր.
 Թո՛ղ ծակծրկէ մարմինս, այլ քոյդ, ըլլայ, արեւ:

Ըզգայարանք մեր բըթացան այս գեղոյն.
 Մաշեցաւ ինքն ալ ափնամաշն ովկէան,
 Բընաւ հոգւոյս չըբարբառի արուեստն յոյն.
 Ծով եւ արուեստ աղաղակեն նորոգ կեան.
 Ո՞ւր խաչիդ տակ փըթթած արուեստն այն անհո՛ւն:

Տէ՛ր., ա՛հ, Տէ՛ր իմ, մարմին՝ ըզգեստ ա՛ռ նորէն.
 Նոր աշխարհ մը ստեղծել եկո՛ւր աչքիս տակ:
 Խըմորն հատաւ Արարչութեան. սէ՛ր վերէն,
 Սէ՛ր բեր: Իջնենք քեզ հետ անդունդն անյատա՛կ.
 Հո՛ն է կուտած խաչիդ սուրբ մութն՝ որ զօրէն:

Մեր քաղաքաց կեղծ լոյսք, ըշպարք, ջահք պարուց
 Մոռցուցին մեզ գեղն ու շող սուրբ բընութեան,
 Զոր խաչին սեւն հրաշապայծառ ցայտեցուց,
 Յօտա՛ր յարկաց մեր խուսափուկ, ապաստան
 Հո՛ն կենսատու Սեւն որոնեց—մէջ ալուց:

Այո՛, վրհէն պիտի հանես աշխարհ նոր...
 Հայհոյեցի, Աստուա՛ծ, ներէ՛. ներդաշնակ
 եւ մըշտանոր է տիեզերքդ այեւոր.
 Հըրաշածայն նա բիւրամատն է դաշնակ.—
 Զմեզ անլըսող ըրաւ դարուն մեր ժըխոր:—

Զմեզ անտարբեր կամ անըզգայ բուն գեղոյն
 Ըրաւ արուեստ մը նիւթապաշտ եւ ըստրուկ:
 Ե՛կ, անդընդոց խորն անսահման կայ զաղտ բոյն.

Հո՛ն քրիստոնեայ բոլոր վըսեմ ներշընչմունք,
 Խաչիդ թեւոց ներքեւ ծընած բի՛ւր թռչուն:

Մի՛ ծնունդ ըլլար այս հեղ, Տէ՛ր իմ, տո՛ւր ծընունդ.
 Խանձարուրիդ համար չը կայ սուրբ մըսուր.
 Մոգաց շըրթունք չեն յեղյեղեր ա՛լ անունդ:
 Մըկըրտութեանդ համար կաթիլ մ'անգամ ջուր,
 Սուրբ ջուր, առուակ սուրբ, վա՛հ, չը կայ...: Սեւ անդունդ,

Անդունդն առաւ պահեց ինչ որ մեզ տըւիր. —
 Արցունքդ, արիւնդ, հին քուրձդ ու նոր պատուիրանդ:
 Արծաթ խաչեր շա՛տ: Այլ սեւ խաչդ, արհաւիր,
 Ահն Աստուծոյ, սէր նմանեաց, սուրբ եռանդ,
 Անդընդոց խորն են, Տէ՛ր, ի՛նչ որ մեզ տըւիր:

Ե՛կ, իջնենք հոն: Հանենք ի լոյս արեգին
 Ի՛նչ որ կորոյս անմըտութիւնն... իմաստնոց:
 Թոյլ պիտի տաս որ ի խոր անդըր վըհին
 Քու ետեւէդ իջնեմ, բարձանց Տէ՛ր՝ խորոց, —
 Զի ետեւէդ զիս Գողգոթա հանեցին...:

Մարդ չը ծընիր քրիստոնեայ, Տէ՛ր, կ'ըլլայ:
 Խաչիդ համբան, խի՛նն ընդ ոտիւք, նակտին փուշ,
 Ատոնք ըզմարդ, ատո՛նք միայն քրիստոնեայ
 Կ'ընեն: Գալու զհետ Քո ի լոյս կամ մըշուշ՝
 Պատրաստ եմ եւ... արժանի—ո՛ւր ալ ըլլայ:

ԵՂԻԱ ՏԵՄԻՐՃԻՊՆՇԵԱՆ

ԵՂԻԱ ՏԵՄԻՐՃԻՊՆՇԵԱՆ (1851-1908).— Թըքահայ ամէ-
 նախոր եւ ամէնահօգօր տաղանդներէն մէկը, որուն գրական գիւմա-
 դծութիւնը չափազանց բարդ եւ բազմազան է: Բանաստեղծ է եւ
 փիլիսոփայ, գրագէտ է եւ քննադատ, հրատարակագիր է եւ պատ-
 մագէտ, փորձած ըլլալով գրական բոլոր սեռերը եւ ամէնէն մէջ
 ալ յայտնուելով վարպետ: Եղած է Հայերուն առաջին սրիլիսքը: Իր

Փեղիսոփայութիւնը միշտ անհաւասարակշիւ՝ հետեւած է ատեն մը դրապաշտութեան, եղած է յոռետես եւ ենթարկուած է միաքիսիզմի. բայց իր մտաւոր գործունէութեան բովանդակ ընթացքին՝ մնացած է արմատական: Վարած է երկրագունդ հանդէսի խմբագրապետութիւնը, հրատարակած է Գրական եւ Ինտեսախորական Շարժումը, գործածելով Գրասէր-Ատոմ, Դեւանիօ, Մեղանիա եւ այլ գրական ստանդաններ: Թրքահայ մտաւոր շարժման մեծագոյն ռահվիրաներէն մէկն է Տէմիրճիպաշեան եւ իր ներգործութիւնը շատ լայն՝ իր ժամանակակից սերունդի մտքին վրայ: Աշխատակցած է պոլսահայ լրագրութեան, որուն մէջ ցրուած կը մնան իրմէ բազմաթիւ էջեր՝ ինքնատիպ եւ արուեստի արտակարգ յաջողութեամբ: Թողած է տակաւին բազմաթիւ անտիպ ձեռագիրներ, որոնք կորսուելու եւ անհետանալու վտանգին տակ կը գտնուին: Տէմիրճիպաշեան ծնած է Պոլիս եւ անձնապանութեամբ վերջ տուած իր կեանքին:

Հետանալու վտանգին տակ կը գտնուին: Տէմիրճիպաշեան ծնած է Պոլիս եւ անձնապանութեամբ վերջ տուած իր կեանքին:

ՊԻՅԷՕՐՆԱԹԻՅԷՌՆԸ ՊԻՅԷՕՐՆԱՍՆ

(1832 Գեկ. 8 — 1910 Ապրիլ 26)

Դժուարին գործ մըն է անշուշտ արեւելեան հասարակութեան մը առջիւ նկարել ուզելը՝ այս բոլորովին արեւմտեան և ամէն բանէ առաջ հիւսիսային մտքին դիմագիծը. անկարելի է այդ հասարակութեան տալ կատարեալ գաղափար մը անոր տաղանդի մասին, ծնած Նորվեկիոյ վաղեմի պատմութենէն և մնած եւրոպական ընդհանուր զարգացումով: Սակայն և այնպէս, Պիլէօրնաթիլէուներ Պիլէօրնասոնի հակայական հանձարը բնորոշող նշանը, նշան որ բոլորովին մանանաւոր սեղ մը կուտար անոր իր ժամանակակիցներուն քով, ճիշգետական

գրույմն էր անոր մտքին, որ, ինչպէս իր մահուան աւթիւ լուսած է, բնական անօրինակ երեւոյթ մըն էր:

Միշտ, և մինչև իր յետին չունչը, խորապէս և սերտ կապուած իր հայրենիքին, աշխատող, աւելի ևս պայքարող անոր շահերուն համար, Պիլէօրնաթիլէուներ Պիլէօրնասոն մէկն էր որ ամեն բան կ'ընդգրկէր: Կը մաքաւէր խօսքով, գործքով և գրութիւններով՝ մարդկութեան ընդհանուր շահերուն համար, հոգ չէր թէ ո՞ր ժողովուրդի մէջ պայքարը սկսած ըլլար:

Ահա թէ ինչո՞ւ այս հանձարին, այս ազնիւ ու Բախտի քսակին պէս հարուստ և ճոխ սրտին կեանքի գործը տիեզերական կալուած մը դարձաւ, և անա ինչո՞ւ Պիլէօրնասոնի երկիրը ամէն քաղաքակիրթ ազգերու ինչքը պիտի ըլլան հեարզհետէ: Բոլոր զարգացած մտքերը, որոնք գեղարուեստը, յառաջդիմութիւնը, արդարութիւնը և ազատութիւնը կը սիրին, Արեւելքի մէջ ըլլան անոնք թէ Արեւմուտքի, կրնան կամ պիտի կրնան իրենց շարքերուն մէջ համրել զայն: Ինքն ալ այդպէս պիտի ուղէր: Ծգնաւորի մը մտայնութիւնը չունէր ան. ալլամբո՛ժ, մենակեաց չէր՝ ինչպէս Իպսըն, մեծ Սիփնքաը, իր մեծ ժամանակակիցը, իր բարեկամը և իր արամագծօրէն հակառակը, որ մինչև իր մահը անծանօթ մը, օտար մը մնացած էր ամէնուն: Իպսըն ինքն իր մէջ կ'ամփոփուէր իր կեանքի ամէնափոքր մանրամասնութիւններուն համար իսկ. Պիլէօրնասոն իր բազուկները կ'երկարէր լայնատարած ամէն կողմ:

Պիլէօրնասոն Նորվեկիոյ և բոլոր սկանտինաւեան երկիրնեւրուն համար՝ այն էր ինչ որ էր Վիքթօր Հիւլօ Ֆրանսայի համար ու ինչ որ է Թօլստոյ՝ Ռուսիոյ համար: Ահա նաև ինչո՞ւ—բան մը որ պէտք է նշանակել՝ հասկնալու համար Պիլէօրնասոնի գործած անագին ազդեցութիւնը — այս ընտրեալ հանձարը, իր ժամանակին ամէնէն ընդարձակ և նորը գարգացումն ունեցող այս միտքը՝ չի պատկանիր լուսաւորեալներուն միայն, և անա ինչո՞ւ ան իր առաքելական գործը կատարած է իր ընդհանուր առումին մէջ և ո՛չ թէ միայն մտաւորական կեանքին ընտրեալ դասակարգին համար: Պիլէօ-

ընսօն իր ժամանակին մեծ դեմօկրատն էր: Իր գիրքերը կը կարդացուին գիւղացիներէն, ամէն տեղ, Սկանտինաւիոյ մէջ, արեւելքէն արեւմուտք, հիւսիսէն հարաւ: Օտարութեան մէջ չգտնուած միջոցին (իր նախընտրած քաղաքներն էին Հոտմ և Բարկոյ) Թոլտոյի նման կը բնակէր իր ագարակը, որ կը դըրսնուի արեւելեան Նորվեկիոյ արգաւանդ և գեղատեսիլ հովիտի մը մէջ, Քրիստիանիայէն ոչ հեռու: Կ'ապրէր ու կը շնչէր ժողովուրդին մէջ, որ զինքը կը նկատէր իրեններէն մէկը, իբրեւ հայր մը միշտ ականջարաց իր ձայնին: Պիլէօրնսօն այնքան կը հետաքրքրուէր խեղճ գիւղացիով մը, որ օրերով ճամբորդած էր գալու իրեն ներկայացնելու համար իր խընդիրը ու հայցելու իր հօր պաշտպանութիւնը ընդդէմ դօրաւոր և բիրտ բռնակալի մը, որքան կը շահագրգռուէր Մարտի գործերով, կամ օտար կրկիրներու մէջ նորվեկեան առանձին հիւպատոսարաններու հաստատման, և կամ աղջկանց բարձրագոյն վարժարաններուն մէջ բնախօսութեան ներմուծման խնդիրներով: Կը ջանար Ռուսիոյ մէջ Շուէտի՝ Նորվեկիան իրեն միացած պահելու ջանքերուն աննպաստ հանրային կարծիք մը առաջ բերել. տասը տարի շարունակ ոգի ի բուն կը պայքարէր այն շարժման դէմ, որուն նպատակն էր նոր լեզու մը ստեղծել Նորվեկիոյ մէջ՝ գաւառական բարբառներէն առնուած, վտարել արդի լեզուն ու այսպէս ջնջել անոր ունեցած նմանութիւնը գանձական լեզուին հետ. կամ կը պայքարէր Տրէյֆլուսի և կամ իտալացի կոմսուհիի մը՝ Լինտա Մուսիի համար, որ անարդար կերպով և երկարօրէն բանտարկուած և մահուան դատապարտուած էր, ու աղատուեցաւ և փրկուեցաւ Պիլէօրնսօնի կորովի պաշտպանութեանը շնորհիւ: Ինքն իսկ երգած է հետեւեալը.

— «Կ'ապրէի աւելի քան կը գրէի, — Մտածումներ, բարկութիւն և ցնծութիւն կը սփռէի շուրջս, ուր որ կ'երևայի: — Ըլլալ հօն ուր գործ կար և ուր ժամանակն ու սրտերը կը բաբախէին: — Ինձի համար գրիթէ աւելի կ'արժէր այն՝ քան ինչ որ գրէի»:

Տիեզերական խաղաղութեան համար մղուած փրօփականսօն մէջ իր գերը ծանօթ է. Լահէյի վիհաժողովին գումարման համար աշխատողներուն մէջ ամէնագործուններէն մէկն էր:

Թող չկարծուի թէ իր մտքի չըջնակին այս գրիթէ անհուն ընդարձակութիւնը կը վնասէր իր բանաստեղծական տաղանդի կեղրոնացումին: Թող չըսուի թէ ինչ կրնար ընել հիմնական, երբ այսպէս ամէն բանի խառնուիլ կ'ուզէր: Պէտք է յիշել լատիներէն խօսքը, որ թէև յաճախ չարաչար գործածուած, Պիլէօրնսօնի վրայ իր ամէնէն արժանաւոր տեղը կը գտնէ.

«Մարդ եմ, եւ չկայ մարդկային բան մը որ ինձի համար օտար ըլլայ»:

Եւ յետոյ մտիկ ընենք թէ ինչ կ'ըսէ անոր մասին, իր նամակներէն մէկուն մէջ, նորվեկեան ուրիշ մեծ գրագէտ մը, Ալէքսանդր Քէլան, Պիլէօրնսօնի ժամանակակիցը և մէկը «Մեծ Քառակէն» (*).

Կ'ըսեն թէ ցաւալի է որ Պիլէօրնսօն իր ուժերը կը ցրուէ: Այո՛, բայց՝ կ'երեւակագէ՞ք արդեօք թէ ինչ բան է ունենալ Պիլէօրնսօնի հեղինակութիւնը ունեցող մարդ մը, երբեմն ասոր, երբեմն անոր ծոծրակէն, վիզէն բռնելու և լոյսին դիմացը քաշելու համար: Կ'ըմբռնէ՞ք արդեօք թէ փոքր կրկրի մը համար ինչ թանկագին գանձ է այդքան մեծ և քաջարի մարդու մը մէջ խտացած, միացած ունենալ ամբողջ ժողովուրդի մը խիղճը. — արդարեւ ան տանջող խղճմտանքն է ամէն անոր համար, որ քաղաքականութեան, գրականութեան, աստուածաբանութեան և այլնի մէջ կը փորձուի խաբերայութեան, խարդախութեան, նենգութեան դիմելու: Միթէ այս տեսակ մէկը չէ՞ որ իսկապէս կը պակսի ձեզի. — Մենք անոր քով յարգելի ճարտարագործներ ենք միայն»:

Ո՛չ, անտարակոյս, սովորական օրէնքները անոր համար արժէք չունէին: Անոր կեանքին, անհատականութեան, բանաստեղծութեան և քաղաքականութեան մէջ ամէն ինչ յօդա-

(*) Խպսն, Պիլէօրնսօն, Եօնաս Լի Եւ Ալէքսանդր Քէլան:

ւորուած է միշտ աւելի ընդարձակ ու լայն օղակներով: Անիկա կը նմանի Հառայ Հօրֆակըրի (*) մօրը երազած ծառին, որ կը ծէր իր զգեստի ճարմանդին մէկ փոքրիկ ցցուածքէն և ուսճանալով կը հովանաւորէր ամբողջ աշխարհը: Պիէօրնսօն ընտանեկան յարկով, ընտանի օճախով սկսած է և մեզի կը թուի թէ հակառակ ամէն բանի, անով կը վերջացնէ իր գրական կեանքը: Որքան ալ իր ընդգրկած խնդիրները բազմազան ըլլային ու մեծ, իր բանաստեղծութեան մէջ անոնք միշտ սուրբօրոջ հօգիներ եղած են, որոնք հալած են ընտանեկան օճախի շունչին մէջ: Իսպրն կը սնդէր մարդկային մաքին առանձնութեանը վրայ, — Պիէօրնսօն գիրկընդխառնումի բերկրութիւնը կը վնասէր: Մահուան ատեն ինքը, որեւէ հաստատութենէ աւելի, արտայայտութիւնը եղաւ հիւսիսային երկիրներու միութեանը: Ոչ ոք իրեն չափ աշխատած է մտաւորապէս միացնելու Տանըմարքան և Նորվեկիան իրարու հետ, ինչպէս որ ոչ ոք իրեն չափ աշխատած է բաժնելու իրարմէ Ծուէան ու Նորվեկիան, քաղաքականապէս: Անիկա հօր կերպով կ'ըմբռնէր զարգացման գոյացուցած կապը: Գրականութիւն չէր ընկր գրականութեան համար, որքան ալ իր արուեստը գերազանց ըլլար: Թատրերգութիւններ չէր գրեր իրրու առանձին գործ մը, այլ իրրեւ ընկերային հարց մը, ազգային գործ մը: Եւ հակառակ որ իր զարգացման մէջ կարեւոր փոփոխութիւն մը կրած էր կրունդովիկէ (**) Տարուին, միշտ ամբողջութիւն մը կը մնար: Իր մէջ գտնուող լաւագոյն բանն է և այն՝ ինչ որ կարելի է կոչել իր անհատականութեան ամբողջականութիւնը: Որքան ալ բաժնուէր, երբեք չէր ցրուէր. որքան ալ ձեւափոխուէր, սակայն և այնպէս միշտ նոյնը կը մնար: Իր էութեան համապատասխան կերպով կը զարգանար, ան կը մեծնար ու կը յառաջանար ժամանակին նման, որ իր օրէնքները և իրաւունքները կը պահէ:

ՏԻԿԻՆ ԻՆԿԱ ՆԱԼԲԱՆՏԵԱՆ

(*) Թագաւոր Նորվեկիոյ, որ կ'ապրէր միջին դարուի:
 (**) Դանիացի բանաստեղծ, ընկերաբան եւ ժողովուրդի դաստիարակ:

Քոբէնհակ եւ ապա ամուսնացած Պ. Մ. Նալբանտեանի հետ: Տիկին Ինկա Նալբանտեան կը վայելէ դանիական գրականութեան մէջ երաւամբ յայտնի համբաւ՝ որպէս ընարիբակ քերթողուհի: Իր քերթուածները ունին զգացման այն խորութիւնը եւ իտէալի այն հմայիչ ջերմութիւնը, որ յատուկ են հիւսիսի սրտին եւ մտքին: Բացի դանիական հանդէսներու եւ մաս մը հայ քաղաքութեան մէջ դրած իր գեղեցիկ կտորներէն, հրատարակած է նաեւ իբրեւ առանձին հատոր՝ Կռեակերպ:

Տիկին Ինկա Նալբանտեան աշխատած է նաեւ ծանօթացնել Հայ ժողովուրդը՝ իր սովորութիւններով, իր տառապանքով եւ իր բանաստեղծութեամբ, հիւսիսի մտաւորականութեան:

Ծ Ի Ծ Ա Ռ Ն Ի Կ

Ծիծառնիկ, ծիծառնիկ,

Քճուկդ էր, ուրեմն անտէրունջ այն բունիկ՝
 Զոր, այս երգին խորշն առաջին մտնելուս,
 Տեսայ թափուր, եւ լեցուեցաւ աչքս անլոյս
 Դառն արցունքով, զի յիշեցի ես, տըխուր
 Թէ պանդուխտիս ալ բոյնն այսպէս է թափուր:

Ծիծառնիկ, ծիծառնիկ,

Ո՛հ, ինծմէ մի՛ հարթչիր, փութա՛ քու բունիկ.
 Քեզ բարեկամ պիտի ըլլամ եւ ընկեր.
 Քեզի նրման պանդուխտ եմ ես, չե՞ս տեսներ.
 Պանդո՛ւխտ, զիտեմ թէ ի՛նչ կ'զգայ սիրտ ցաւոտ,
 Պանդո՛ւխտ, կըրած եմ անոր վիշտն ու կարօտ:

Միծառնի՛կ, ծիծառնի՛կ,

Երանի՛ քեզ, հոնա զըտար քու բունիկ.
Պանդխտութեան քու ժամանակդ անցաւ կարճ.
Մոռցի՛ր վիշտերդ ու հուռողէ նորագուարն:
Ի՛նձ թող վիշտը, որ չեմ գիտեր, ո՛հ, բնաւ
Թէ ե՛րբ արդեօք պանդխտութեանս է զըրաւ:
Միծառնի՛կ, ծիծառնի՛կ,

Յոյսըդ զարունն էր որ գտնես քու բունիկ.
Իսկ ինձ՝ ձրմեռն է յարատեւ ու ձրմե՛ռ...
Յոյսերուս հետ շիջաւ զարունս այգաբեր:
Վա՛հ, պանդուխտին, մութ կ'երեւայ լոյսն օտար,
Օդն՝ անախորժ, ջուրը՝ լեղի, հացը՝ քա՛ր...:

Միծառնի՛կ, ծիծառնի՛կ,

Ա՛խ, երբ դառնաս նորէն անուշ այս բունիկ,
Պիտի լրսե՛ս իմ բարեւիս դողդոջ ձայն՝
Թէ էլ բրժիթս հէք պիտի գտնես լուռ, ունա՛յն...:
Թրւի՛ր յայնժամ գերեզմանիս իմ հողիկ,
Հէք պանդուխտիս բեր հայրենի մի ցօղիկ...:

Միծառնի՛կ, ծիծառնի՛կ:

ԽՈՐԷՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿ. ՆԱՐ-ՊԷՅ

ԽՈՐԷՆ ՆԱՐ-ՊԷՅ (1831 1892). —
Թրքահայ քնարական բանաստեղծու-
թեան կարեւոր ներկայացուցիչներէն:
Աշակերտ Վենետիկի Մուրատ-Ռաֆա-
յէլեան վարժարանին, պերճասխօս եւ
լեզուագէտ: Իր քերթուածները ամ-
փոփուած են Ստեփ Լալիակաճի, Քնար
Պանդխտի եւ Վարդենիի հաւաքածու-
ներուն մէջ: Մշակած է նաեւ թատե-
րական սեռը իր Աշակ Բ, եւ Արաֆ-
րակա գործերով: Թարգմանած է Լա-
մարթիւնի Les Harmonies, Դաշնակ
անունով:

Ֆրանսական Գրականութիւն

ԻՆՉՈՒ ՑԵՂԱՓՈՒԱԿԱՆ ԵՆՔ

Շատեր ընդունելով հանդերձ արդի ընկերութեան վի-
ճակին նկատմամբ եղած քննադատութիւնները, կը զայրա-
նան բռնութիւն ի գործ դնելու գաղափարէն. անոնց կարծի-
քով, նախընտրելի պիտի ըլլար կտիկ կտիկ գործել, համոզ-
կեր միջոցներով, ջանալով աստիճանաբար բարելաւել արդի
ընկերութիւնը:

Բութեան մէջ ամէն բան, կ'ըսեն անոնք, բարեշրջու-
թեամբ կը ձեւափոխուի. ընկերարանութեան մէջ ի՞նչու
կ'ուզէք գահավիժել իրերը և միեւնոյն եղանակով չշարժիլ:
Ընկերութիւնը բռնութեամբ ձեւափոխել ուզելով, ամէն բան
տակնուվրայ կ'ընէք առանց բարիք մը արտադրելու, մանա-
ւանդ դուք ձեզ ջախջախել տալու վտանգին կ'ենթարկուիք,
առաջ բերելով յետաշրջութիւն մը որ նուազ բուռն չլիտի
ըլլայ քան յարձակումը և այսպէս քանի մը դար ետ պիտի
ստանի յառաջգիմութիւնը:

Այս արամաբանութիւնը գոր կ'ընեն ուղղամիտ մարդիկ
որոնք կը վիճարանին միմիայն լուսաբանուելու բաղձանքով,
երեւութապէս ձշմարտա է և արժանի՝ ուսումնասիրութեան:

×

Ճիշտ է. բռնութեան մէջ ամէն բան կը ձեւափոխուի
յամբ բարեշրջութեամբ մը, յառաջգիմութեան անընդհատ շա-
րունակութեամբ մը, որոնք ստացուած են աստիճանաբար,
և որոնք աննշմարելի են, եթէ հետեւինք անոնց շրջափոխու-
թեան, և աչքի կը զարնեն միայն ա՛յն ստեղծող երբ յանկարծ
մէկ չըջանէն միւսը անցնինք: Այսպէս յառաջդիմած է կեան-
քը մեր երկրագունտին վրայ. ա՛յս կերպով է որ մարդը
բարձրացած է անամական վիճակէն. այսպէս է որ քսանե-

որոր դարու մարդը այլ եւս չի նմանիր քարէ դարու մարդուն :

Բայց բան մը կը մոռնան . այսինքն թէ՛ որպէս զի այդ շրջափոխութիւնը առանց ցնցումի կատարուի , պէտք է որ ո՛չ մէկ խոչընդոտի հանդիպի ձամբան . եթէ ստացուած մղումը աւելի զօրաւոր է քան խոչընդոտները , կը խորսակէ զանոնք , եթէ ոչ կը վիժի : Ամէն անգամ որ բախում մը կայ գոյ եղող բանի մը և յառաջդիմութեան մը միջեւ , յեղափոխութիւն կայ , ըլլա՛յ այդ ցամաքամասի մը սուղումը կամ գործարանաւորութեան մէջ մասնիկի մը անհետացումը :

Այսպէս , այսօր հաստատուած է թէ երկրաբանական մեծ յեղաշրջութիւնները՝ հեռու մեր երկրագունտին ներքին զօրաւոր մղումներէն առաջ եկած զարհուրելի ցնցումներու և յանկարծական փոփոխութիւններու հետեւանքն ըլլալէ , պարզապէս արդիւնքն են յամբընթաց պատճառներու և անդգալի փոփոխութիւններու՝ որոնք գործած են հազարաւոր դարերու միջոցին : Այսպէս , գիտենք թէ մեր օրերուն այս միեւնոյն պատճառները որ մեր այս օրուան տեսած կէտին բերած են երկիրը , կը շարունակեն գործել և նոր կերպարանափոխութիւն մը կը պատրաստեն :

Ամէն տեղ անձրևները կը մաշեցնեն լեռները , կը թափանցնեն ամէնէն կարծր կրանիղներուն և կը կազմալուծեն զանոնք : Ո՛չ մէկ բան կը յայտնէ կատարուող յամբ աշխատանքը , ո՛չ մէկ բան կը մատնէ զայն : Սերունդներ կ'անցնին առանց գնահատելի փոփոխութիւն մը զգացուած ըլլալու . և սակայն , ազ՛որ առտու մը լեռը կը կքի , կը փլի , իր հետ քշելով անտառներ և գիւղեր , լեցնելով գետերու փոսերը , փոխելով անոնց ընթացքը , սուգ ու աւեր սփռելով այդ դղրդիւնին մէջ : Բայց , անգամ մը որ յուզումը անցնի , կեանքը շուտով կը վերստանայ իր իրաւունքները և կը զեզու այդ յեղաշրջուած նիւթերու բոլոր ծակտիքներէն , աւելի ուժեղ և աւելի աշխուժ քան երբեք :

Շրջափոխութիւնը կատարուած է շատ յամառօրէն , բայց

եկած է պահ մը ուր չէ կրցած շարունակել առանց վասնզի ենթարկելու իրերու տիրող վիճակը . ան շարունակած է իր ընթացքը , և լեռը՝ հիմէն մաշուած՝ փլեր է , տակնուվրայ ընելով ամէն բան :

Պարագան միեւնոյնն է մեր ընկերութիւններուն մէջ : Ընկերային կազմակերպութիւնը , այդ կազմակերպութիւնը պաշտպանելու համար ստեղծուած կարգերը՝ յառաջդիմութեան դիմադրող պատուարները կը ներկայացնեն : Իսկ ընկերութեան մէջ ընդհակառակը ամէն բան կը ձգտի ստոպակու այդ պատուարները : Գաղափարները կը բարեփոխուին , բարքերը կը փոխուին , կամաց կամաց վարկաբեկելով հին կարգերը՝ որոնք կանգուն կը մնան և կ'ուզեն շարունակել զեկալարելու ընկերութիւնը և անձաները : Տարանջատման յամբ գործողութիւնը երբեմն անդգալի է սերունդի մը համար : Ճիշտ է , կը տեսնենք որ սովորութիւններ կ'անհետանան , նախապաշարուած մը կը կքի , բայց այս անհետացումները տեղի ունեցած են այնքան յամառօրէն որ , ո՛չ մէկը գիտակցած է . միայն ձերկն են որ իրենց երիտասարդութեան սովորութիւնները բազմատեղով իրենց յաջորդող երիտասարդութեան սովորութիւններուն հետ , կը հաստատեն թէ բարքերը փոխուած են :

Բայց եթէ բարքերը փոխուած են , հին կարգերը , ընկերային կազմակերպութիւնը միեւնոյնը մնացած են , անոնք կը շարունակեն իրենց թումբերով դիմադրել ալիքներուն՝ որոնք իրենց վրայ կը յարձակին , և անզօր , կ'երթան կը փշրուին անոնց ոտքերուն առջեւ , գոհանալով քար մը վերցնելով հուսա կամ հունա : Ալիքները իրենց կատաղութեան մէջ կըրնան հազարաւոր քարեր խլել : Ի՞նչ է մէկ քարը բաղդատելով իրենց պատկառելի զանգուածին հետ : Ոչինչ է այդ . միայն թէ , ալիքները իրենց հետ կը գլորեն այդ քարը , և , նոր գրոհի մը մէջ , զան կը նետեն պատուարին վրայ սրմէ խլած են և իբրեւ պարտապանոք կը գործածեն , անկէ ուրիշ քարեր ալ խլելու համար , որոնք իրենց կարգին յարձակման միջոց-

ներ պիտի դառնան : Պայքարը կրնայ հազարաւոր տարիներ տևել . քարաժայռը պակասած չի թուիր մինչև այն օրը ուր հիմէն մաշած՝ փրկոր գրոհի մը տակ, ճամբայ բանալով յաղթական արիքներուն :

Կը բաւէ ուսումնասիրել քիչ մը ընկերային մեքենակաւորութեան շարժումը, տեսնելու համար թէ իրերու զօրութիւնն իսկ է որ կը հարկադրէ յեղափոխական դառնալ : Անոնք, յեղափոխականները, հաստատած են թէ մարդկային ընկերութիւնը տառապեցնող շարիքներուն պատճառը իր իսկ կազմակերպութեան մէջ կը գտնուի, թէ քաղաքագէտներու կողմէ առաջարկուած բոլոր կիսամիջոցները, ամոքիչները՝ բացարձակապէս չեն կրնար ո՛ր և է բան բարեփոխել . որովհետեւ անոնք հետեւանքները կը հարուածեն, փոխանակ պատճառները ջնջելու :

Երբ մարդ լաւ կերած է, երբ քիչ շատ գոհացուցած է իր պէտքերը, դիւրին է սպասել : Բայց անոնք որ անօթի են ֆիզիքապէս և մտաւորապէս, անգամ մը որ շարիքը հասկնան, այլևս չեն գոհանար լաւագոյն ապագայ մը ընդնշմարելով . անոնք կը փորձուին մտազննութեան շրջանէն անցնել գործի շրջանը :

Ճշմարտութենէ մը զօրեղապէս բռնկած մարդը կրնայ ինքզինքը զսպել զայն ուրիշներուն ալ ընդունել տալ և մանաւանդ զայն իրականացնել փորձելէ, իր գործերը անոր հետ հաշտեցնելով : Արդի ընկերութեան մէջ նոր գաղափարներ կիրարկել փորձելը յեղափոխական գործ կատարել, ըմբոստանալ չէ՛ : Այն ատեն, ի՞նչպէս կ'ուզուի որ անոնք որ ամէն բան ըրած են նոր գաղափարները տարածելու, մարդկութիւնը տառապեցնող շարիքները հասկցնելու, անոնց պատճառները բացատրելու, դարմանը ցուցնելու, լաւագոյն ընկերութեան մը ուրախութիւնները շօշափել տալու համար, երթան կենան ի-

րենց բացատրած գաղափարները իրականացնելու ջանացող մարդոց ճամբուն վրայ և ըսնն անոնց .

— Գոհացէ՛ք ակնկալութեամբ վայելելով՝, շարունակեցէ՛ք տառապիլ, համբերեցէ՛ք . թերեւս օր մը ձեզ շահագործողները պիտի հաւանին քանի մը զիջողութիւններ ընել ձեզի :

Չարհուրելի հեզնութիւն մը պիտի ըլլար այդ՝
ԺԱՆ ԿՈՒՎ

ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ՇԵՐՄԱՍԻ ՄԸ

Իտալեութեան պսակին յանդիման դիր Քու պսակը, պսակ մարտիրոսի .
Ահա կը մռնչէ սեւ գերեզմանը :
Թո՛ղ որ գերագոյն արշալոյսը անցնի երթայ :

Փրկութիւնը իր մկրտութիւնը կ'ընդունի Արիւնով, եւ բոլորը, այք, կին, տղայ, Համազարկերուն տակ, անաթեմայի հարուածներուն տակ Կիլիան յաղթական, ու մահը կը պաշտպանէ զանոնք :

Մահը կը պաշտպանէ զանոնք . . . Բայց կեանքը լայն է, Ան կըզգետնէ Անգոլաք եւ Ադեսալին, Ու մեծ է ինչպէս յաւիտենականութիւնը :

Ողջո՛յն, ո՛վ ժողովուրդ, ողջո՛յն ընչազուրկ .
Երկինքը՝ ձեր մարտիրոսներուն, երկիրը՝ ձեզի,
Եւ պատմութիւնը՝ Վասնուն Ասուածութեան :

SՔԴ. ԱՊՏՈՒԼԼՈՒԶ ՃԷՎՏԵԹ

ԱՊՏՈՒՂԱՍԷ ՃԷՎՏԵԹ .— Ապտուլլահ ձէվտէթ եղած է առաւելապէս գաղափարի բանաստեղծը եւ ազատութեան երգիչը՝

Թուրք նոր գրականութեան յիշէ: Ոճի նրբութեան, պատկերներու գեղեցկութեան եւ լեզուի ներդաշնակութեան տեսակետով, չի մրցեր իր Ժամանակակիցներուն հետ, այլ իր քնարը տրամադրած է մերթ փիլիսոփայական գաղափարներու եւ մերթ խորախորհուրդ մտածումներու, մերթ ռազմերգներու եւ մերթ ազատութեան: Ապտուլլահ ձէվտէթ բժշկական վարժարանի նախկին ուսանող, ընդվզողներէն է համիտեան բռնակալութեան դէմ եւ դատապարտուած աքսորի, երգած է իր լքումը, կարմիր բռնապետութեան աւերները, ժողովուրդին տառապանքը եւ հեռուէն ընդնշմարուած լուսագիծ ապագան: Այդ շրջանին կը վերաբերին ազատութեան շունչով սողորուն իր քերթուածները, ուր կը հնչէ բռնապետութեան սարսափը եւ ազատութեան յոյսը: Հիմնած է Ինքիհաս թերթը եւ Ինքիհաս մատենաշարը՝ խնամուած գործեր տալով հասարակութեան: Ինքիհաս ընկերային պայքարի շարժաթերթ մըն է, որուն շուրջ հաւաքուած են նոյն նպատակին ձգտող թուրք մտաւորականներ:

Ապտուլլահ ձէվտէթ թարգմանած է եւրոպացի լաւագոյն հեղինակներ, մասնաւորապէս Շէյքսպիրի գործերը: Իր գլխաւոր երկերն են Վեհապետ եւ Գրականութիւն, Թափոն Հեծեմեմքետ, Երկու Փափափ, Արքեպի, արքեպի, Գիտութիւն եւ փիլիսոփայութիւն եւ Խայտուքեան սրտ-մուրտ: Հրատարակած է նաեւ Ֆրանսերէն լեզուով բանաստեղծութեանց հատորներ:

ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻ

Գրիգոր Նարեկացիին գործը կը բաղկանայ աստուածաբանական երկասիրութիւններէ, աղօթքներէ, քանի մը պատմական հատուածներէ, և կրօնական բանաստեղծութիւններէ: Այս բաղմածեւ արտադրութեան մէջ, գաղափարի բարձրակարգ նոյնութիւն մը կայ սակայն. նոյն մղումն է որ իրեն պատմել, երգել կամ մեկնաբանել կու տայ:

Առաջին սողէն մինչեւ վերջինը, ասիկա գործն է Աստուծոյ գաղափարով հիշնոսացած մտքի մը: Իրեն համար ամէն տեսակ նիւթ միջոց մըն է այդ գաղափարը արտայայտելու. ու թերեւս ասիկա գաղափար մըն ալ չէ իր մէջ, որչափ խորունկ յուզում մը. Նարեկացին այն սկզբնական աստուածաբաններէն չէ որոնք յստակ սահմաններով կ'որոշեն Աստուծոյ գաղափարը, հանդերձեալ կեանքին մանրամասնութեանց վրայ կը վիճին, կամ բնագանցական պատճառաբանութիւններով մարդուն հոգին ու կեանքը կը բացատրեն: Ինքը բանաստեղծի, տարօրինակ կերպով ջղուտ բանաստեղծի հոգի մըն է, որ կանուխէն բաղխած է Աստուծոյ գաղափարին, անոր մեծութիւնէն ինքզինքը ջախջախուած զգացած է և որ ամբողջ կեանքին մէջ այդ ցնցումին հիւսնող ու տառապիցնող զգայութեամբ կը սարսուռայ: Երբեք իրեն համար բանաձեւ մը չէ Աստուած, երբեք բնագանցական սահմանով մը չէ որ զայն կ'որակէ. իրեն համար անիկա անհունը, անձանօթը, անհասն է, բայց միանգամայն անհուն մը որ զգայի է, անձանօթ մը որ զինքը ամէն կողմէ կը սեղմէ, անհաս մը որուն խորհուրդը չօշափելի վէրքի մը պէս՝ իր հոգին կը ցուցնէ: Զանիկա իր մէջ կը զգայ, իր վերեւ, իր շուրջ, և անոր վրայ մտածելը՝ իրեն համար, հեռու վերացական խոհանք մը ըլլալէ, ցաւ մը, սարսափ մը կամ երանութիւն մըն է՝ վայրկեանին համեմատ, միշտ զգացում մը, գրեթէ նիւթական զգացում մը: Ասոր համար է որ իր արտայայտութեան ձեւը քնարերգութիւնն է

միշտ, զինքը ճգնող զգացմանց ու զգայութեան սաստիկ, գրեթէ բնազդական արտարձակում մը, ուր ամէն բան կը բրդ-խի գերագրգռուած երևակայութենէ մը և փրթելու շտի ձգտուած զգայութենէ մը:

Աստուծոյ գաղափարը՝ այս կերպով զգացուած և այս կերպով արտայայտուած, ահա իր ամբողջ գործը: Այդ գաղափարն ու այդ ձեւն է որ կը գաննենք իր Ապարանից խաչին պատմութեան մէջ, ուր դիւցադներգական քնարերգութեամբ մը կը պատմէ խաչին մէկ կտորին Յունաստանէն հանդիսաւոր և հրաշագործ փոխադրութիւնը մինչև Մոկայ աշխարհը, և որուն կցուած են խաչին ներքող մը և Աստուածածնին հոշակաւոր ներքողը, իր բանաստեղծական ամէնէն կրակոտ հատուածներէն մէկը. այդ գաղափարն ու այդ ձեւը՝ Առաքելոց ի գովեստ ճառին, ինչպէս Յակոբ Մծբնոյ հայրապետին գովեստին, ինչպէս Յրգ երգոցին մեկնութեան մէջ, զոր գրած է Նիւսացւոյն նոյնօրինակ գործին նմանողութեամբ: Այդ գաղափարն ու ձեւը՝ իր Գանձերուն և իր հրաշալի Տաղերուն մէջ: Բայց այն գիրքը ուր ամէնէն խորունկ և ամէնէն ընդարձակ կերպով կը գաննենք այդ ներշնչումը և այդ ոճը՝ իր սղբերգութեանց դիրքն է, իր Աղօթամատենանը, Նարեկը:

Եւ ճիշտ անոր համար այդ գիրքը հեղինակին հոգիին ամէնէն ճշմարիտ արտայայտութիւնն է, որ ամէնէն քիչ-աստուածաբանականը և ամէնէն շատ քնարերգականն է իր ամբողջ գործին մէջ: Յրգ երգոցին մեկնութիւնը, գրեթէ ամբողջ աստուածաբանական, իր երկասիրութեանց մէջ գրական տեսակէտով ամէնէն տկարն է. բանաստեղծը բնազդի մը կապուած, անոր կը հետեւի քայլ առ քայլ, բացատրելու վարդապետական աշխատութիւնը կը կատարէ՝ ուր աւելի իր աստուածաբանի հմտութիւնը և ճարտարութիւնը կ'երեւայ քան բուն իսկ իր հոգին, թէև նորէն իր հոգին, իր բանաստեղծի հոգին կը մասնուի՝ մեկնելու համար Ս. Գրքին ամէնէն բանաստեղծական գլուխն ընտրելու հակումին՝ ինչպէս իր մեկնողական ոճին մէջ: Ապարանից խաչին պատմութիւնը եւ

Մծբնոյ Յակոբ հայրապետին գովեստը երկու հոյակապ կտորներ են քնարերգական վիպումի, ուր քրիստոնէական «հրաշալին» այնչափ խանդով, այնչափ հաւատարով և այնպիսի պերճ երեւակայութեամբ մը արտայայտուած է որ, այդ երկու հատուածները քրիստոնէական դիւցադներգութեան երկու ճշմարիտ դրուագներ կը դառնան, համոզման ու բանաստեղծութեան ուժովը՝ շատ վեր Դասոյի կեղծ դիւցադներգութենէն: Սակայն այս բոլոր էջերուն մէջ, քնարերգութիւնը կ'ամ աստուածաբանական, կ'ամ վիպողական է, և ասով անձնական բանաստեղծութիւն մըն է, քիչ յարմար ամբողջութեամբ արտայայտելու Նարեկացիին հոգին, ամէնէն անձնականը մեր զրական հին դէմքերուն մէջ: Որպէս զի Նարեկացին իր բովանդակ ուժովն ինքզինքը մեզի ճանչցնէ, պէտք է որ դէպքերը, աստուածաբանական կնճիռները ցնդին անհետանան, և ինքը միշտ մնայ իր սեւեռեալ գաղափարին հետ, և այդ ամէն բանէ անջատման մէջ՝ ինքզինքը երգէ միայն: Եւ Նարեկին մէջ, — բացի քանի մը գլուխներէ, ինչպէս Երրորդութեան դաւանանքին և Աստուածածնի պաշտամունքին բացատրութիւնը Միւռոնի թարգմանողական աղօթքը, — ատրած է միայն:

Մայրէ ծայր, այդ գիրքը երգն է միակ հոգիի մը, իր ցաւերուն, իր զմայլանքներուն, իր դողերուն, իր ամբողջ յուզումներուն: Եւ ինչ որ այդ երգը կը լայնցնէ, մեծ արուեստի այն էական յատկանիշն է որով գործը ընդհանուր և մասնաւոր է միանգամայն, մարդկային և միանգամայն անհատական. կը զգանք որ իր վրայ խօսած ատենը, բանաստեղծը ամբողջ մարդկութեան հոգին իր մէջ խտացած կը տեսնէ. ինքզինքը ինկած զգացող այդ էակը որ բարձունքներուն աչքը յաւած՝ գթութիւն կ'աղաչէ, այդ էակը ամբողջ մարդկային ազգն է: Բայց բանաստեղծը այնչափ ուժով, այնչափ անձնապէս կը զգայ այդ ընդհանուր զգացումը, որ իր երգը անհատական շեշտ մը կ'առնէ, յստակ եսի մը ձայն կ'ըլլայ, — երգը Մարդուն, և մարդու մը: Եւ այսպէս այդ

ազօթքի գիրքը զոր բանաստեղծը գրած է մարդկութեան իղ-
ձը ուղկով արտայայտել առ Աստուած, իր հոգիին խոստովա-
նանքը եղած է, տեսակ մը անվերջ խօսակցութիւն Աստուծոյ
հետ: Ազօթքին ընդհանուր տիտղոսը, արդէն, լաւագոյն բա-
ցատրութիւնն է ամբողջ գրքին. «Ի խորոյ սրտի խօսք ընդ
Աստուծոյ»:

ԱՐԵԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆ

ԲԱՆՈՒՈՐՆԵՐԸ

Այդ մե՛նք ենք զալիս՝
Մաշուած բանկոններ, իւղոտ ու մրոտ,
Տրորուած գտակ, աղտոտ մազերով,
Մեծ մասամբ դեղնած, գծուծ եւ բոկոտ,
Երբեմն տժգոյն, երբեմն անխուով.
Երբեմն քաղցի, լուռ տառապանքի
Սեւ կնճիռների անջինջ կնիքով,
Երբեմն ըմբոստ արհամարհանքի,
Անգուսպ զայրոյթի վրէժի թոյնով.
Դեռ վաղ ծերացած հոգեմաշ ցաւից,
Լոյսի, թարմ օդի տենչանք դէմքերիս
Ու մարդավայել ապրելու յոյսից,
Դեռ խո՛ր վէրքերի կսկիծ սրտերիս՝
Այդ մե՛նք ենք զալիս...
Մենք, բանուորներս՝ տուգած փորերի
Շերտաւոր նարպի, ոսկու դէզերի
Անվարձ մշակներ...
Մենք, բանուորներս՝ վշտի, արցունքի,
Կիսաքաղց կեանքի, բանտի, աքսորի
Անբաժան ընկեր...

Մենք, բանուորներս՝ ապրելու ահից
Կեանքի շուկայում ստոր վաճառքից
Էժան ծախուածներ...

Ո՛ր մեծ տգրուկներ, մարդկային կեանքի,
Ստեղծագործութեան անարգ խեղդիչներ.
Դո՛ւք՝ փարթամութեան, անառակ տենչի
Քնած խիղճերով թմրած խլուրդներ.
Դո՛ւք, ամօթապարտ գերեզման փորող
Գարշ դահիճներդ սուրբ ազատութեան,
Ձեր նմանների արիւնը լափող,
Բողբոջ յոյսերի դեւեր հոգեհան,
Գուցէ չե՛նք շոյում մեր տանջուած դէմքով
Ձեր նուրբ ջղերը, հոգով քաղցածներ,
Դուք՝ կուշտ մարմիններ:

Չէ՞ որ մեր արեան մի մի կաթիլով,
Աղի ու լեղի թափած քրտնքի,
Դառն արցունքների անվերջ հեղեղով,
Մեր բազուկների հուժկու, ժրաջան,
Կոր թիկունքների, հոգու տագնապով,
Մեր գլխին պատրաստ ամէն մի վայրկեան
Չարաբաստ մահուան անլուր սարսափով
Մնունդ էք առնում,
Ապրում, իւղ կապում...

Եւ վաստակներիս չնչին փշրանքներ
Դժգոհ շարտում քաղցած ամբոխիս
Կ'ասես մարդկութեան մենք խորթ զաւակներ.
Դուք՝ վայելչութեան, անարդար կեանքի
ընտիր ըմբիշներ...

Հա՛, մենք ենք գալիս
 Գարեւոր վշտի զրկանքի բովից,
 Հալածանքների, գարշ ստրկութեան
 Մոռացուած խաւից՝

Կրծքով փշրելու փառքը տիրողին,
 Գահը բռնութեան, ստրուկի շղթան,
 Նոր ուղի հարթել մեր նմաններին,
 Արժանի կոչման, հաւասարութեան՝

Այդպէ՛ս ենք գալիս... /
 Ե. ԿՈՒՐՂԻՆԵԱՆ

ՇՈՒՇԱՆԻԿ ԿՈՒՐՂԻՆԵԱՆ. —

Առաջին քերթողուհին կովկասահայերու
 մէջ: Տիկին Կուրղինեան ձգտումով ըն-
 կերվարական, երգիչն է թշուառներուն եւ
 աշխատանքի զոհներուն՝ բանուորին եւ
 գիւղացիին:

Կուրղինեանի քերթուածները՝ յաճախ
 անհաւասարակշիռ, լի են անկեղծու-
 թեամբ, գործով եւ երբեմն նոյն իսկ
 ըմբոստութեան ամէնահզօր շունչով: Հայ
 Ատանէկրին կը բաղձայ ըլլալ Տիկին Շու-
 շանիկ եւ յաջողած է արդէն:

ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ ԱՐՈՒԵՍՏԻՆ ՄԷՋ

1

ԿՐՕՆՔԸ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԱԳԷՏԸ

Եթէ կրօնասէր բառով կը հասկցուի այն մարդը որ կը
 կապուի կրօնական մասնաւոր հրահանգներու, որ կը խոնարհի
 մասնաւոր վարդապետութեանց առջեւ, անտարակոյս եւ կրօ-
 նասէր չիմ: Արդէն ո՞վ կայ այդպէս մեր դարուն մէջ, ո՞վ
 կրնայ հրաժարիլ իր քննադատական մտքէն եւ զատողութենէն:
 Բայց, ըստ իս, կրօնքը հանգանակի մը թոթովումէն ուրիշ
 բան մըն է: Անիկա զգացումն է ամէն բանի որ անմեկնելի է
 եւ անտարակոյս անբացատրելի՝ աշխարհի մէջ, — Պաշտամունքն
 է անիկա անձանօթ Զօրութեան որ անվթար կը պահէ տիւ-
 դերական օրէնքները եւ կը պահպանէ էակներու տիպերը.
 կռահումն է անիկա այն ամէնուն՝ որ բնութեան մէջ չի-
 նար մեր զգայարանքներուն տակ, իրիրու այն անսահման
 բովանդակ տարածութեան՝ զոր ո՛չ մեր մարմինն, ո՛չ ալ մեր
 մտքին աչքերը կարող են տեսնել. մեր գիտակցութեան խո-
 յանքն է անիկա դարձեալ՝ դէպի անհունը, յաւիտենակա-
 նութիւնը, պէպի գիտութիւնն ու սէրը անսահման, խոստում-
 ներ թերեւս պատի՛ր, այլ որոնք այս կեանքի սկիզբէն իսկ
 բարախիլ կու տան մեր մտածումը՝ իբր թէ անիկա թեկը ու-
 նեցած ըլլար:

Այս իմաստով կրօնասէր եմ ես:

Եթէ կրօնքը գոյութիւն չունենար, եւ պիտի ուզէի
 հնարել զայն:

Ճմարիտ արուեստագէտները վերջապէս մահկանացունե-
 րուն ամէնէն կրօնասէրներն են:

Կը կարծուի թէ մենք մեր զգայարանքներովը կ'ապրինք
 եւ երեւոյթներու աշխարհը բաւական է մեզի: Մեզ մանուկնե-

րու առկա կը դնեն, որոնք կ'արբանան փաղփուն գոյներով և ձեւերուն հետ կը զբօսնուն՝ իրրեւ պուպրիկներու հետ... Սիւալ կը հասկնան մեզ: Գիծերը և նրբերանգները, մեզի համար, թագուն իրականութեանց նշաններն են միայն: Մակերեսներէն անդին, մեր նայուածքները կ'ընկզմին մինչև հոգիին և երբ անկէ ետք մենք կ'օրինակինք շրջագծեր, կը ճոխացնենք զանոնք այն հոգեկան պարունակութեամբ զոր կը քողարկին անոնք:

Երուեստագէտը, որ արժանի է այս անունին, պարտաւոր է արտայայտել բնութեան բովանդակ ճշմարտութիւնը, ոչ թէ միմիայն արտաքին, այլ նաև, այլ մանաւանդ ներքինն ճշմարտութիւնը:

Երբ լաւ քանդակագործ մը կը կազապարէ մարդկային իրան մը, միմիայն դնդերներ չէ որ կը ներկայացնէ անիկա... այլ այն կեանքն է որ կը կենդանացնէ զանոնք... աւելի քան կեանքը... այն զօրութիւնն է՝ որ զանոնք ձեւակերտեց ու անոնց հաղորդեց լլայ շնորհը, լլայ ուժը, լլայ սիրարկու հրապոյրը, լլայ կրքերու անսանձ թափը:

Միքէլ Անձէլօ մանչիկ կու տայ ստեղծագործ ուժը կենդանի բոլոր միսերուն մէջ... Իսկ Լիւքս տէլլա Ռոպիա զայն կը ժպտեցնէ աստուածային կերպով: Այսպէս, խրաքանչիւր արձանագործ, համաձայն իր խառնուածքին, Բնութեան կու տայ կամ ահարկու, կամ խիստ քաղցր հոգի մը:

Բնանկարիչը աւելի հեռուն կ'երթայ թերեւս: Միմիայն կենդանի էակներուն քով չէ որ անիկա կը տեսնէ աիեղբական հոգիին արտայայտումը, այլ և՛ ծառերուն, մացառներուն, դաշտերուն, բուրներուն: Ինչ որ շատ մարդոց համար ուրիշ բան չէ՝ եթէ ոչ փայտ ու հող, — մեծ բնանկարչին կերեւայ անիկա՝ իրրեւ դէմքը անբաւ էակի մը: Քօրօ բարութիւն կը տեսնէր՝ ցրիւ, ծառերու գագաթին վրայ, մարգագետնին խոտին վրայ և լիճերուն հայելիին վրայ: Միշտ անոնց մէջ կը տեսնէր սառապանք և համակերպութիւն:

Ամէնուրեք մեծ արուեստագէտը՝ հոգիին պատասխանելը

կ'իմանայ իր հոգիին: Ո՛ւր պիտի գտնէք մարդ մը որ աւելի կրօնասէր ըլլայ:

Քանդակագործը պայտամուռքի գործ մը չընէր դարձեալ, երբ կը նշմարէ իր ուսումնասիրած ձեւերուն վեհաշուք նկարագիրը, երբ վաղանցուկ գիծերուն մէջն գիտէ զատել խրաքանչիւր էակի յաւիտենական տիպը, երբ կը թուի նշմարել նոյն իսկ աստուածութեան ծոցին մէջ այն անփոփոխ մօտէլները, որոնց վրայ թրծուած են բոլոր արարածները: Դիտեցէք, օրինակի համար, եգիպտական արձանային գլուխ-գործոյնները, մարդկային կամ կենդանական դէմքեր և ըսէք թէ էական շրջագծերուն շեշտումը օրհնեղբի մը խռովիչ տպաւորութիւնը չընէր: Ամէն արուեստագէտ, որ ձիրքն ունի ընդրութիւնը չընէր, այսինքն դուրս հանելու անոնց արամահանրացնելու ձեւերը, այսինքն զուրս հանելու անոնց արամաբանութիւնը՝ առանց դատարկելու զանոնք իրենց կենդանի իրականութենէն, կ'առթէ միեւնոյն կրօնական յուզումը, որովհետև մեզի կը հաղորդէ այն սարսուռը՝ զոր ինք անձամբ զգացած է անմահ ճշմարտութեանց առջև:

2

ՏԵՍԱՆԵԼԻԷՆ ԱՆԴԻՆ

Խորհուրդը, այն միջնորդան է, որուն մէջ կը թաթաւուին արուեստի գեղեցկագոյն գործերը:

Այդ գործերը կ'արտայայտեն, արդարեւ, ամէն ինչ որ հանձարը կը զգայ Բնութեան դիմաց: Զայն կը ներկայայնեն բովանդակ պայծառութեամբը, բովանդակ շքեղութեամբը զոր մարդկային ուղիղ մը կրնայ գտնել անոր մէջ: Բայց, հարկադրաբար նաև անոնք կը բաղխին անհուն Անճանաչելիին որ ամէն կողմէ կը ծածկէ Ծանօթին խիստ փոքր գունդը: Որովհետև վերջապէս մենք կը զգանք և մենք կ'ըմբռնենք աշխարհի մէջ միայն իրրեւ այդ փոքրագոյն մասը, որով անոնք կը ներկայանան մեզի և կրնան տպաւորել մեր զգայարանքներուն և մեր հոգիին վրայ: Իսկ բոլոր մնացածը կ'ընկզմի

անհուն մթութեան մը մէջ : Եւ նոյն իսկ մեր ամէնէն մօտիկը հազար բաներ ծածկուած են, որովհետեւ մենք այնպէս կազմուած չինք զանոնք տեսնելու :

Գեղեցիկ գործերը, որ ամէնաբարձր վկաներն են մարդկային իմացականութեան և անկեղծութեան, կ'ըսեն այն ամէնը՝ ինչ որ մօտէն կրնայ ըսուիլ մարդուն վրայ և աշխարհի վրայ, ու յետոյ անոնք ըմբռնել կուտան թէ կայ ուրիշ բան մը՝ զոր մարդ չի կրնար ճանչնալ :

Ամէն հրաշակերտ ունի այս խորհուրդաւոր նկարագիրը : Մարդ միշտ անոնց մէջ կը գտնէ գլխու պտոյտ տուող բան մը : Յիշեցէք այն հարցական նշանը որ կը սաւառնի Վինչիի բոյր նկարներուն վրայ : Բայց անիրաւ եմ՝ իբրեւ օրինակ ընտրելով այս մեծ միսթիքը, որուն մէջ իմ թէզս չափազանց դիրուժեամբ կը հաստատուի : Կաւ է որ առնենք Ճիորձիոնի վեմ Գաւսային Նուագահանդէսը : Ապրելու ամբողջ քաղցր ուրախութիւնն է ան. բայց անոր կը միանայ տեսակ մը մեղաճոտ արբեցութիւն, — թէ ի՞նչ է մարդկային ուրախութիւնը, որկէ ուզայ անիկա և ո՛ւր կերթայ : Գաղտնիք կեանքի :

Առնենք դարձեալ, եթէ կուզէք, Միլեյի Հասկախողութիւնները : Մէկը այդ կիներէն որոնք սաստիկ կը յոգնին տօթագին արեւին տակ, գրուելը վեր կը վերցնէ և կը նայի հորիզոնին : Եւ մեզի այնպէս կուզայ թէ այդ հնակոշտ գլխուն մէջ՝ գիտակցութեան փայտակումի մը ընդմէջ սա հարցումը կայ. — Ի՞նչ բանի համար :

Աս է այն խորհուրդը՝ որ կը ծփայ բոլոր գործին վրայ :

Ի՞նչ բանի համար է այն օրէնքը՝ որ արարածները կը շղթայէ դոյութեան՝ զանոնք տառապել տալու համար : Ի՞նչ բանի համար է այն յաւիտենական խանձը որ անոնց սիրել կուտայ կեանքը, որ սակայն և այնպէս այնքան ցաւատանջ է : Տազնապիչ առեղծուած :

Եւ միմիայն քրիստոնէական քաղաքակրթութեան հրահակերտները չեն որ կը թողուն այս խորհրդաւոր տպաւոր

րութիւնը : Նոյնը զգալի է նաև հին արուեստի հրաշակերտներուն առջեւ, օրինակ, Պարթենոնի Երեմ Պարկաներուն առջեւ : Ես Պարկայ կոչեցի զանոնք, որովհետեւ ա՛ս է նաւիրագործուած անուանումը, թէև գիտուններու կարծիքով, այդ արձանները կը ներկայացնեն ուրիշ դիւցունհիներ. բայց ինչդիրը ատոր վրայ չէ . . . : Խնդիրն ա՛յն է որ երեք նստած կիներն են անոնք, բայց իրենց դիրքը այնչափ պայծառ, այնչափ վեհաշուք է որ կարծես թէ անոնք մասնակից են վեհ բանի մը՝ զոր մարդ չի տեսներ : Անոնց վրայ կ'իշխէ իրապէս մեծ խորհուրդը. — աննութական, յաւիտենական բանականութիւնը, որուն կը հնազանդի բովանդակ Բնութիւնը և որու երկնային ազախներն են իրենք՝ այդ կիները :

Այսպէս, բոլոր վարպետները կը յառաջանան մինչև. այն ցանկապատը՝ ուրկէ անդին Անճանաչելին է : Անոնցմէ ոմանք անոր դէմ ողբագին կը ջախջախեն իրենց ճակատը : Ուրիշներ, որոնց երեւակայութիւնը աւելի գեղածիծաղ է, կը կարծեն թէ պատին անդի կողմէն կը լսեն գաղտնի մրգաստանը լեցնող քաղցրանուագ թուշուններու գեղգեղանքը :

ՕԿԻՍՅ ՌՕՏԷՆ

Ռուս Գրականութիւն

L Ո Յ Ս Ե Ր Ը

Չեմ յիշեր թէ երբ, շատ ժամանակ առաջ, այնան մութ խաւար գիշերով ինծի վիճակուեցաւ նաւակով ճանապարհորդել Սիպլիբոյ մոսյլ մէկ գետին վրայ : Յանկարծ, գետին պտոյտ եկած տեղը, մեր առջև մութ լեռներուն տակէն փայլեցաւ լոյս մը :

Փայլեցաւ պայծառ, ուժգին, բոլորովին մօտիկ . . .

— Է՛հ, փա՛ռք Աստծոյ — ըսի ես ուրախացած, — զիւր է, մօտ է գիշերատեղին :

Թիալարը ետ դարձաւ, ուսերուն վրայէն նայեցաւ լոյսին և նորէն ծանրացաւ թիերուն :

— Հեռու է դեռ :

Ես չհաւատացի . լոյսը ա՛յնքան մօտ կը թուէր , և անուրջ խառարին մէջէն առաջ կը խաղար : Բայց թիալարը իրաւացի էր . պարզուեցաւ որ իսկապէս հեռու էր :

Գիշերային այդ լոյսերուն յատկութիւնն է խառարը պատուելով մօտենալ , քայլել ու խոտանալ , խարել և գրաւել՝ իրենց մօտիկութեամբ : Կը թուէր թէ անա մէկ երկու թի ևս և ճանապարհը կը վերջանայ . . . Մինչդեռ — շատ է հեռու :

Եւ դեռ երկար կ'ընթանայինք մենք այն դաժան ու թանաքի պէս սև գետով : Կիրճերն ու ժայռերը դուրս կը լողային , կը մօտենային ու կը հեռանային , մնալով ետև և կարծես կորսուելով անծայր տարածութեան մէջ . իսկ լոյսը կը մնար , միշտ կը մնար , մեր առջև փայլելով ու գրաւելով՝ առաջուայ պէս մօտիկ և առաջուայ պէս հեռու :

Այժմ շատ անգամ ես կը յիշեմ և՛ այդ ժայռոտ լեռներուն ստուերներովը ծածկուած մութ գետը , և՛ այդ պլպլացող լոյսը : Միայն զիս չէ որ շատ լոյսեր , առաջ ալ , յետոյ ալ գրաւեր են իրենց մօտիկութեամբ : Բայց կեանքը դեռ կը հոսի նոյն մուսլ ափերուն մէջէն , իսկ լոյսիբը դեռ շատ են հեռու : Եւ նորէն պէտք կ'ըլլայ ուժ տալ թիերուն . . .

Բայց և այնպէս . . . բայց և այնպէս Լոյսերը մեր առջևն են . . .

Վ. ԿՈՌՕԼԷՆՎՈ

Ա Ն Ա Ռ Ա Կ Ը

Անէ՛ծքըդ, Հա՛յր, փոխեց ոսկիս մութ պղղինծի,
Բայց քանի որ շամբուշ կուռք մը պէտք էր ինծի՝
Ես պղղինծով ալ պատրանքներս ծուլեցի:

Անէ՛ծքըդ, Հա՛յր, դարձուց նաշի՛հըս սեւ հացի,
Բայց քանի որ սեղան մը շուայտ պէտք էր ինծի՝
Ես սեւ հացովն ալ հեշտ պատա՛ւըս ծամեցի:

Անէ՛ծքդ, Հա՛յր, փոխեց կրնդրուկս անարգ գուղծի,
Բայց քանի որ ըզզլխանք մը պէտք էր ինծի,
Ես այդ գուղծովն ալ երագներս ծըխեցի:

Անէ՛ծքըդ, Հա՛յր, պերճ պատմութեանս դարձուց քուրծի,
Բայց քանի որ կուշտ վայելք մը պէտք էր ինծի՝
Ես այդ քուրծովն ալ կուշտիս հե՛ւքը ծածկեցի:

Անէ՛ծքըդ, Հա՛յր, նրագըս դարձուց նայրոտ բոցի,
Բայց քանի որ հրբայրք մը տենդ պէտք էր ինծի՝
Ես այդ բոցովն ալ շիլ աչքե՛րըս վառեցի:

Անէ՛ծքըդ, Հա՛յր, գոհար քարերս դարձուց խեցի,
Բայց քանի որ գիրկ մը զըրգանք պէտք էր ինծի՝
Թամարներու կուրծքէն զանոնք ես կախեցի:

Անէ՛ծքըդ, Հա՛յր, ցուպս ալ դարձուց բարկ խայթոցի,
Որ արիւնեց զիս խածուածքով պատիժ օծի,
Բայց քանի որ ապրիլ մը կար, ա՛հ, վա՛յ ինծի,
Աղտոտ խոզի երամակներ արածեցի . . .

*
*

Օրհնութի՛ւնդ, Հա՛յր, փշրած եմ կուռքս անհանճար՝
Որ զիս խարեց չարաչար .
Ալ չեմ մօտիր այն սեղանին ես երբեք
Որ զիս լըքեց սովաբեկ:

Օրհնութի՛ւնդ, Հա՛յր, ըզզըլխանքիս անդունդին
Չափած եմ խո՛րքը մըլթին .

Ալ կը սոսկամ այն վայելքէն՝ որ կիբբի
Ամպրոպներով կը մըրբկի:

Օրհնու թիւնդ, Հայր, բոցը մարած է հրայրքիս՝
Որ մոխրակոյտ մ'ըրաւ զիս.

Ալ զիրկէդ զատ տեղ մը չունիմ ապահով՝
Ուր թաղուիմ պի՛նդ գորովով:

Օրհնու թիւնդ, Հայր, խոզի լըպիրշ արտերէն

Ալ սրբըրւած է հոգիս.

Վարձկանդ ըլլամ, ըզքեզ պաշտեմ, դու նորէն
Իբրեւ Աստուած օրհնէ՛ զիս:

ԵՆԻՇԷ ԱՐՔԵՊԻՍԿ. ԴՈՒՐԵԱՆ

ԵՂԻՇԷ ԱՐՔԵՊԻՍԿ. ԴՈՒՐԵ-

ՅԱՆ.— Բանասէր, գրագէտ եւ բանաստեղծ հաւասարապէս: Իր ներշնչութիւնները քաղած է կրօնական աղբիւրներէ, զգայուն եւ քաղցր տաքութեամբ մը. իր քերթուածները կը կրեն իմաստասիրական խորք եւ քրիստոնէական գորով: Հրատարակած է Հովուական Սոխզը, ուր ամփոփուած են իր կրօնական տաղերը:

ԱՐՆՈՒՆ ԴԱՏԱԻՈՐԻՆ ՊԱՏԱՀԱՐԸ

1

Արնոյտ դատաւորը սովորութիւն ունէր ամէն ամառ գալ հանգչիլ Հուկնոսի եզերքը՝ Պինկէնի ձօա, փոքրիկ խաղաղ աւանի մը մէջ՝ ուր իր պաշտօնին հոգերը կը մոռնար: Հոն երկու ամիսի չափ հեշտ ու բուսական կեանք մը կ'անցընէր՝ իր պարտէզին վարդենիները հատանկով, իր հաւեղուն կեր սալով, և օրուան տաք ժամերուն՝ կարգալով հաւաքածոներ վաղեմի առատակներու, որոնց յաւիտենական հերոսը իր ունքին տակ պոռոչող մեծ գետն էր: Իրիկունները, կ'երթար կը

նստէր՝ դալարազարդ հովանոցին տակ կապելայի մը որ ջուրին վերեւ կը գահէր:

Օրուան լաւագոյն վայրկեանն էր ատ, այն վայրկեանը ուր դատաւորը էակներու լուսթիւնն ու իրերու մրմունջը կը վայելէր: Կը լսէր ձողփունն այեակներուն որոնք ավուներին վրայ կը մարէին, հեռու ժխորէն մեծ կոհակին որ դէպի ծովը կը դիմէր. և անուշ խանդաղատանքով մը կը սողորուէր՝ մտածելով ճակատագրին վրայ այդ ջուրի կաթիլներուն, զորս սփռագային հողը կը ծծէր և որոնք Մայանսի զանգակատուններն իրենց մէջ հայելացնելէ յետոյ՝ Քոյմնեկները պիտի չտեսնէին. որովհետեւ Արնոյտ դատաւորը զգայնօտ էր, և եթէ տարուան ընթացքին մէջ պաշտօնին բերուածով՝ գիտէր անզգայ մնալ մարդկային ցաւերուն, գիւղագնացութեան միջոցին՝ չափազանց զգայուն կը դառնար անտառներու հեծեմանքին և ալիքներու ողբին:

Այս անգամ, իր մեկնումին նախընթաց օրը, Արնոյտ դատաւորը, հովանեակին տակ իր սովորական տեղը նստած, փոքրիկ փոքրիկ ումպերով կը խմէր թուխ գարեջուրը զոր իրեն ամէն օր կը հրամայնէին և որ հէնց այդ աւանին մէջ կը պատրաստուէր, համեղ ու զով գարեջուր մը, զոր միմիայն այդ տեղը կը խմէր և որուն կարօտը կը քաշէր ամբողջ ձմեռը: Մեղամաղձօրէն կ'երազէր, միայն խմելու համար թօթափելով մերթ իր երազանքը, անձնատուր ըլլալով սիրական խմելիքին զգլխիչ հրապոյրին. բաժակները բաժակներուն կը յաջորդէին, և ինքը մտիկ կ'ընէր գետին շշուկին: Բոլոր իրիկունը՝ զուարթօրէն ծանրաբեռն նաւեր հոսանքն ի վար իջած էին դէպի Պինկէն տանելով նուագածուններու և երգիչներու խումբեր, որոնք կ'երթային երաժշտական խրախճանք մը հանդիսաւորել և հնչուն ձայներէ թնդացուած յանկերգները բլրակներու ու ավերուն խաղաղութիւնը վրդոված էին:

Երբ կէս գիշերը հասաւ, լուսթիւնը վերստին տիրած էր գիւղին, և Արնոյտ իր տունն ու պարտէզը դառնալէ առաջ՝ որոշեց Հուկնոսին եզերքն ի վար պաշտիլ: Ոտքի ելաւ գլուխը

բիշ մը ծանրացած, և թէպէտ աչքը՝ դարեջուրին գոլորչինսւրէն թեթեւ մը պղտորած՝ կը խաղար, մանրաքայլ յառաջացաւ: Գինչերը շատ սև էր. խորհեցաւ թէ լուսինը, որ արդէն բարձունքները կը կապուտցնէր, իր վերադարձը պիտի դիւրացնէր եւ վճռապէս շարունակեց քայլել:

Արնոյտ կը կարծէր իր առջեւէն անցնելը տեսնել, շարժուն ու խուսափուկ հայելիին մէջ ցոլացած, այն բնական գեղեցիկ դիրքերուն՝ որոնք գետին վրայ հակած էին զայն հմայելու և կեցնելու համար: Կը տեսնէր քաղաքներու կիսադէմքեր, հեռաւոր կիսադէմքեր որոնք կը փակչէին երբ կը ծռէր զանոնք լաւ եւս զանազանելու համար. յետոյ՝ տափակ մարգագետիններ բոժոժներով սարսուռն. և ծառայաւ պուրակներ զորս կ'ոգեւորէր մեծ թռչուններու թեւածու մը: Փափաք կը զգար բռնել ամէնքն ալ, պուրակները, մարգագետիններն ու քաղաքները: Ուժեղ տենչ մը զինքը համակեց մեկնելու, հեռու երթալու աւանէն ու նոյն իսկ կապելայէն ուր ա՛յնքան լաւ գարեջուր մը կար խմելու. բազուկները դէպի առաջ երկնցուց, ոտքի ելաւ, աւելի մօտ եկաւ գետին, ականջ դնելով թիակներու հեռաւոր բախումի մը. այն նաւակն էր որուն կը սպասէր, զոր կը գուշակէր և որ եկաւ, երկայն նաւակ մը զոր կը վարէր լուիկ թիավար մը:

Ան կանգ առաւ իր առջեւ. թիավարը նշան մը րրաւ. Արնոյտ, անասելի հրճուանքով մը, ցատկեց նաւակին մէջ և դէպի խելաց կողմի նստարանն ուղղուելով, ղեկին կրթնեցաւ, սրունքները երկնցնելով ու գլուխը դէպ ի ետ նետելով: Երանութիւն մը կը համակէր զինքը. ձեռքերը նաւակին եզերքներն ի վար կախեց. և խուսափող ջուրը կը փայփայէր իր մատները:

2

Հիմա, կը լսէր հազարաւոր ձայներ որ ալիքներէն կ'ելլէին. և որպէս թէ նոր զգայարանք մը ստացած ըլլար, կը

հասկնար ջուրի կաթիլներուն ողբը, փրփուրներուն երգը, գետային ամբոխին շշուռը. կը զուարճանար քրքիջներովը խուժանին որ իր շուրջը կը կուտակուէր: Չինքը կը հրէին շարածճի կերպով, կատակներ կը փոփոսային իր ականջին, ստիպողական կոչեր կը գոռային, և ամբողջութիւնը կը հալէր միօրինակ արեժխորի մը մէջ, որմէ երբեմն երբեմն ճիչ մը, հեգնական ծիծաղ մը կամ հեկեկանք մը դուրս կը ցատկէր: Արնոյտ մտածեց թէ նպատակին հասնելու մօտ էր, թէ ընդհուպ պիտի կոխէր այն ձերմակ ու բարակ աւազին վրայ որ գետին յատակը կը գտնուէր. աւելի թոյլ կերպով անձնատուր եղաւ. ջուրերուն ամբողջ բուրումը իր ուռնգերուն մէջ մտաւ. զանգակներ թնդացին աներեւոյթ զանգակատուներու մէջ ճօճուած, նախ՝ արծաթահունչ, բարակ ձայներ հոսեցնելով որոնց թրթռումները դատաւորին մորթին վրայ կը վազէին հազարաւոր հնչուն միջատներու նման, յետոյ արոյրի մրրիկ մը յարուցանելով և հզօր ղօղանջով գլուխը ձեռնելով Արնոյտին, որուն բովանդակ մարմինը կը սարսուար:

Նաւակին մէջ էր, միշտ խելաց կողմը պառկած, ու նաւակը հոսանքն ի վար կ'իջնէր:

Բան մը զինքը դէպի գետին խորը կը քաշէր, իր բազուկները ջուրին մէջ կախուած կը բռնէր. ու նոյն ատուն՝ նաւավարին ձեռքը զինքը նստարանին վրայ սեւեռած կը պահէր:

Լուիկ, անշարժ, կը դիտէր ընկերը որուն մատներն իր մարմնին մէջ կը մխուէին: Յաղթահասակ մարդ մըն էր ան, երկայն թուխ կրկնոց մը հագած: Արնոյտ անոր դէմքէն աչքերը միայն կրցաւ տեսնել, տիրական ձգողութեամբ աչքեր որ սաստիկ փայլով մը կը շողային: Փորձեց նայուածքն անդին դարձնել, բայց չկարողացաւ. որովհետեւ հասկցաւ յանկարծ թէ նաւավարը մտադիր էր խօսիլ, և իր հանդարտութիւնը վերստացաւ, իբր արհեստին մէջ ձեռացած մարդ՝ պատրաստ ի դերու հանելու խորամանկութիւնները հարցաքննութեան մը սրուն խարդախ ու նենգաւոր ըլլալիքը կը գուշակէր: Բայց իր

խօսակցին հանդարտ՝ նւղղամտութիւնը զինքը յուսախար
բրաւ :

—Չե՞ս կարծեր, ըսաւ ան, թէ վայրկեանը եկած է որ
ա՛յլ քեզ ճանչնամ: Իմ հիւրընկալութիւնս խնդրեցիր, տուի.
բայց ինձի հաճելի պիտի ըլլար գիտնալ թէ անձանօթ մը չէ որ
ասպնջականած եմ:

—Ինչպէ՞ս, պատասխանեց Արնոյտ, դուն Պինկէնի մօտ
նաւավար ես և զիս չե՞ս ճանչնար: Չե՞ս զիտեր որ Արնոյտ
կ'անուանեն զիս:

—Չէի գիտեր, յարեց նաւավարը, որովհետեւ ես յաճախ
չեմ անցնիր այս ափունքներուն մօտ ուր դուն քաջածանօթ
ես: Ուրախ եմ անուեղ ճանչնալուս:

Վարկեան մը մտամբոփ կեցաւ, յետոյ ձեռքը դատա-
ւորին ուսէն վար առաւ, նստաւ և թխախնին ափկալով՝ նաւա-
կը նորէն առաջ մղեց: Ամպեր երկինքը պատած էին ու լու-
սինը ծածկած, թանձր աղջամուղջ մը կը տարածուէր գետե-
զերքներուն վրայ. փոքրիկ կապուտակ փոսփորափայլութիւն-
ներ ալիքներուն կատարը կը պարէին՝ մերթ դէպի նաւակը
սուբալով:

—Ի՞նչ ես դուն մարդոց մէջ, հարցուց այդ տարօրինակ անձը:

—Դատաւոր եմ, պատասխանեց Արնոյտ:

—Դատաւոր, ըսաւ նաւավարը. ի՞նչ բան է այդ: Ըսել
կուգես արդեօք թէ քու նմաններուդ արարքները կը չափես,
թէ կարո՞ղ ես զանոնք ճշմարիտ կշիռքին վրայ կշռել և թէ
անոնց ծանրութիւնը ճիշտ ու ճիշտ կ'որոշե՞ս:

—Այդպէս համարէ՛, հաւանեցաւ Արնոյտ:

—Դատաւոր, չարունակեց նաւավարը, դատաւոր ես
դուն: Այդ կը նշանակէ ուրեմն թէ դուն բոլոր սրտերուն
խորը կը տեսնես անսխալօրէն, թէ բոլոր արարքներուն շար-
ժառիթը գիտես. թէ քու աչքիդ կը պարզուին մտքերու ա-
մէնէն մտայ խորչերը, ուղեղներու և հոգիներու ամէնէն
խաւարչտին քառուղիները:

—Չափազանց մեծ կարողութիւն մը կը վերագրես ինձի,

ըսաւ Արնոյտ, —այդ վայրենիին սքանչելի պարզամտութեանը
վրայ քմծիծաղ մը ունենալով:

Դատաւորին պատասխանը թուեցաւ խորապէս զարմա-
ցնել նաւավարը. թխախնիքը ձեռքէն ձգեց, խոր խոկումի մը
մէջ սուղուեցաւ, մինչ դատաւորը, այդ միամիտ հարցաքնն-
նութեանէն զուարթացած, իր Լայիցիլի դատաւարանը միտքը կը
բերէր: Ականջ կը դնէր պատասխաններուն երեւակայական
ամբաստանեալի մը, որուն՝ ոչ առանց հեշտանքի՝ մտատան-
ջութեամբ համակուած դէմքը կը տեսնէր իր առջեւը. և
սկսաւ խնդալ, քիչ մը կծու ծիծաղով մը, որ կարծես ջուրին
մէջ ինկաւ անձրևի նման, և ստոտակց փոքրիկ թափառ-
կոտ բոցերուն մէջտեղը, որոնցմէ ոմանք աւելլէ ուժով խա-
ծին Արնոյտի ձեռքը. այն ատեն դող մը եկաւ վրան, ու նո-
րէն լուռ ու մոռնջ դարձաւ:

—Այսպէս, ըսաւ դարձեալ նաւավարը, դուն մարդերը
կը դատես:

—Այո՛, պատասխանեց Արնոյտ, այդ պնդումէն նեղացած:

—Բացասքէ թէ ի՞նչպէս:

Արնոյտ ուսերը բարձրացուց, բայց թաքուն բնազդ մը
իրեն զգացուց թէ պէտք չէր նեղացնել զինքը հարցաքննողը,
և բարեցակամ հաճոյակատարութեամբ մը ըսաւ անոր թէ
ինչպէս սրոշեալ օրեր, մասնաւոր պատմուճան մը հազած,
յատուկ դտակ մը գլուխը դրած, ու բարձր թիկնաթոփ մը
վրայ նստած՝ կը քննէր ընթացքը մէկ քանի խեղճ ողորմելի-
ներու զոր պահապաններն իր առջեւը կը բերէին:

—Ի՞նչ բրած են այդ մարդիկը, հարցուց նաւավարը:

—Ոճրագործներ են, յայտարարեց Արնոյտ:

—Ի՞նչ կը հասկնաս այս բառով, ըսաւ նաւավարը:

—Սա կը հասկնամ որ պարսաւելի գործեր են կատարած:

—Հը՛մ, ի՞նչ են այն գործերը զորս պարսաւելի կ'անուանես:

—Այն գործերը զորս օրէնքը կը դատապարտէ:

—Դուն անշուշտ կը ճանչնաս այդ մարդիկը որ դատա-
բանդ կը բերուին:

— Ինչպէս կ'ուզես որ ճանչնամ, երբ առաջին անգամ ըլլալով կը տեսնեմ:

— Ուրեմն դուն ծանօթ չես անոնց կեանքին, ինչպէս և այն պարագաներուն որոնց մէջ ծնած են անոնք: Չես գիտեր թէ ճակատագիրն անոնց համար քաղցր կամ անկող է եղած. իրենց ուրախութիւններն ու ցաւերը քեզի անծանօթ են: Չես իմացած թէ որո՞նք եղած են անոնց դատարարակիցներն ու առաջնորդները. քեզի չեն տուած իրենց ծնողքին անունը, քեզի չեն ըսած թէ ո՞վ էին անոնք և թէ ի՞նչպիսի օրերու մէջ ծնած այն անձը զոր զինուորներով պաշարուած զխնայող բերել կուտաս:

— Բոլորին անծանօթ եմ ես:

— Ուրեմն գուշակողական կարողութիւն ունիս դուն. գերազանց էակ մըն ես, կամ այդպէս կ'ընդունիս ինքզինքդ, պաշտօնաւորեալ մը, օծեալ մը, որ ամէն տկարութենէ, ամէն սխալումէ զերծ է: Դուն անողոք ես, արգար, ուղղադատ, անստգիւտ, աներկիւղ, աներկբայ: Թո՛ղ տուր ուրեմն որ սքանչանամ վրայ:

Նաւալարը գլուխը ծոցի դատաւորին առջև, որ նեղ-սրբութիւն մը զգաց և չկրցաւ հանդուրժել այդ խոնարհութեան որ հեգնական թուեցաւ իրեն:

— Մի՛ սքանչանար վրաս, ըսաւ պարզմտաբար, ևս այ մարդ մըն եմ ուրիշ մարդոց պէս:

— Այն ատեն, հարցուց նաւալարը, ինչո՞ւ կը դատես քու եղբայրներդ:

— Որովհետեւ ես օրէնքը գիտեմ:

— Օրէնքը գիտես:

— Այո՛, տղայ հասակէս ինձի սորվեցուցին անոր մանրահիւս ցանցը ճանչնալ՝ իր բոլոր օղակներով, այն օղակները զորս հայրախնամ իշխանութիւնը օրէ օր աւելի կը սեղմէ. կը ճանչնամ այն անձերը որոնք կը ջանան անոր պարուրանքէն խուսափիլ, անոնք որ կրնան մէջէ մէջ անցած թերերուն արանքէն դուրս սլորդիլ, անոնք որ չեն կրնար:

— Ուրեմն ա՛յդ է որ դատել կ'անուանես:

— Հէնց ա՛յդ է:

— Եւ դուն երբեք խղճի խայթ մը ունեցած չի՞ս. չի՞ս վախցած երբեք քու տգիտութենէդ կամ ինքնահաւանութենէդ:

— Կատակ կ'ընես:

— Մ', չէ՛: Կ'ուզեմ գիտնալ թէ կարո՞ղ ես հիմա, ատանց սարսափի, դիմացդ տեսնել բոլոր անոնք զորս դատած ես կեանքիդ մէջ:

Արնոլտ պահ մը վարանեցաւ, յետոյ՝ շատ ցած ձայնով մը ըսաւ. «Այո՛»:

Այն ատեն նաւալարը գլուխը բարձրացուց, և,

— Եկո՛ւր հետս ուրեմն, ըսաւ. անշուշտ հաճոյք պիտի զգաս անոնց հետ երես երեսի գալով:

3

Մատր երկնցուց: Դատաւորը տեսաւ որ նաւակը հասած էր Կղզիի մը մօտ, զոր երբեք չէր տեսած գետին մէջ: Տարօրինակ սարսուռ մը զինքը ցնցեց, նորանշան դարհուրանք մը զգաց, և յանկարծ նաւալարը զինքը բռնեց քաշեց նստարանին վրայէն ու անծանօթ հողին վրայ նետեց:

Ամայի ու մերկ գետեզերք մըն էր, որուն աւազները անվախճանօրէն կը փախչէին: Արնոլտ ուղեց իր առաջնորդին հարցնել թէ ո՞րն էր այդ խորհրդաւոր երկիրը, բայց՝ հախի դաճնալուն ինքզինքը մինակ գտաւ, մինչ հետուն՝ գետին վրայ՝ կը հեռանար այն որ զինքը բերած էր: Իր սրունքները ծանրացած էին, և սակայն քալելու անդիմադրելի փափաք մը կը մղէր զինքը: Պահ մը նստաւ ժայռի մը վրայ որ իր բնօրին սակ կարծես կակուղցաւ. չկրցաւ հոն մնալ, որովհետեւ անորոջ, նոյն իսկ անհունչ ձայն մը կ'ըսէր իր ականջին. — «Եկո՛ւր»: Ոտքի ելաւ և առանց ո՛ւր երթալը գիտնալու քալեց, ինչպէս որտղին ձեռքէն խայրած եղջերու մը որ իր որջը կը դառնայ: Յոգնած ըլլալը հոգը չընկելով, բանի մը կը սպասէր, և իմանալու անձուկէն բռնուած, իր քայլը կ'երազէր: Գետափը սրմէ կ'անցնէր, անծայրածիր կը թուէր իրեն. անոր աւազներուն կոհակները կ'երկարածգուէին, ու զարմացաւ յան-

կարծ՝ հորիզոնին վրայ նշմարելով մանիշակագոյն մշուշը զոր կը ձևացնէ ծառերուն շունչը։ հովը իրեն թերաւ սեւախնկերու սիրական բուրուժը, անտառային հզօր ու բարեբար հոտը. յետոյ բնայ մրմունջ մը աւելի մեղմ քան գետին հուժկու աղաղակը, գիշերային մրմունջը քնացած ծառերուն։

Կենսատաններով ու մացառներով ծածկուած դաշտավայրէ մը անցաւ, ուր հոս ու հոն ձուգած շոճիներ կը կանգնէին, ու մուսց փորթիկի մը նման՝ անտառը բացուեցաւ իր առջեւ։ Տիրեւախիտ կամարներուն ներքեւ մանկու ատեն՝ կանգ առաւ, ինչու որ ոտնաձայն մը ականջին էր եկեր։ Ստուեր մը դէտ կը կողմը կու գար՝ ծառուղիներուն մէջէն։ իր ուղեկիցն էր։ Ինքնին խորհեցաւ որ թիրեւս նաւակը սարած նաւամատոց մը ձգած էր, ու զայն վերափին տեսնելուն չդարմացաւ։

— Եկ՛ւր, ըսաւ նաւավարը։ Քե՛զի կը հպասեն։

Դատաւորը ձեռքը մարդուն ձեռքին մէջ դրաւ. և թողուց որ ան զինքը քաշէր ամսէր կածաններուն մէջէն։ Գինչերուն մթութիւնն այնքան խորունկ էր, որ զինքն առաջ որդողին դէմքը չէր տեսներ։ Իր շուքը կը լսէր վաղոց մարդոց հաղչտապ ու հեւ ի հեւ շունչեր։ Հրօտի մը մէջտեղը կը կարծէր գանուիլ։ Աչքերը կը գոցէր՝ քաղելը շարունակելով հանդերձ. այդ բանակին զինուորները կը փորձէր համրել՝ առանց յայտնելու, ուրիշ բան չիմանալով բայց եթէ շփոթ չստանաձայնութիւն մը, և սրտնեղութիւն զգալու վրայ էր, երբ նաւավարը իրեն ըսաւ։

— Հասանք։

Դատաւորը չորս կողմը նայեցաւ։ Ընդարձակ բացատանի մը մէջ կը գտնուէր, որուն մէջտեղը կը կանգնէր բարձրաւանդակ մը զոր անխօս ամբոխ մը կը պաշարէր։ Բարձրաւանդակին վրայ նստած էր ծերունի մը. անոր առջեւ մարդ մը կեցած էր։ Արնոյա հասկցաւ թէ այդ մարդը պիտի դատուէր։ Մեծ հետաքրքրութիւն մը զինքը համակեց։ Ուղեց գիտնալ թէ ի՞նչ կերպով դաս կը տեսնէին այդ տարօրինակ երկրին դատաւորները, յառաջացաւ. ամբօխը մէկզի քաշուեցաւ՝

ձգելու համար որ անցնի ան, և քիչ յետոյ առաջին կարգը հասաւ, իր դէմն ունենալով ամբաստանապը՝ որուն երեսը չէր կրնար տեսնել։

— Ի՞նչ լրած է այս մարդը, հարցուց։

— Իր յանցանքովը՝ իրեն նման արարածներ մեռած են, պատասխանեց իր քովը գանուողներէն մէկը։

— Ինչո՞ւ զինքն ալ չեն սեռցներ, հարցուց։

— Շա՛տ կ'աճապարես դուն, ըսաւ իր ականջն ի վար հեղձական ձայն մը։ Գիտե՛ս թէ ինչո՞ւ և ի՞նչ բանիչ համար զանոնք մեռցնել տուաւ։

— Ի՞նչ փոյթ, պատասխանեց Արնոյա։

Խօսքը պիտի շարունակէր, երբ ծերունին ձեռքով նշան մը ըրաւ և ընդհանուր լուսթեան մէջ աղաղակեց.

— Ամբաստանողները թող մտենան։

Ժողովուրդէն մէկը յառաջացաւ և բարձրաւանդակին աստիճաններէն վեր կ'աւ։ Անոր դէմքը ծանօթ էր Արնոյաին. անշուշտ իրեն հետ արդէն գործ մը ունեցած էր, և որովհետեւ որդմկի ցնցոտիներով էր ծածկուած, մտածեց իրը ճշմարիտ դատաւոր թէ այդ գանգատողը ատենով իր դատած մարդոցմէն մէկն էր եղած։

— Կամբաստանե՛ս, ըսաւ ծերունին։

— Կ'ամբաստանեմ, պատասխանեց մարդը։ Արն մը ունէի ատենով, և այդ արտէն կ'աղբէի, բայց ստակ փոխ տուողն ալ այդ արտէն կ'աղբէր. և օր մը եկաւ ուր միայն ինքը ասրեցաւ անկից։ Իրիկուն մը զարկի վաշխառուն որ եկեր էր իր փրկանքը պահանջելու. և իր բակեղիթին մէջէն առի փոքրիկ մաս մը այն դրամէն զոր իմ քրտինքէս և իմ նեղութիւնէս քաղած էր. այս մարդը որ հոս կեցած է՝ զիս դատապարտեց։

— Կը իշեմ, գոչեց Արնոյա, յետոյ սկսաւ խնդալ, որովհետեւ եթէ ատենօք նմանօրինակ յանցանք մը դատած էր, հիմա ինքը չէր որ ատոր համար կ'ամբաստանուէր։ Թիրեւս պարտազանց կամ սճրագործ դատաւոր մըն էր որ ատենան էր բերուած. ըսելու վրայ էր թէ պէտք չէ անխտատեան էր բերուած. ըսելու վրայ էր թէ պէտք չէ անխտատեան էր վկայութիւններ ընդունիլ, բայց մարդը շարունակեց։

— Զիս տարի մը բանտը պահեցին. երբ արձակեցին՝ արտառ ուրիշի մը կը պատկանէր, և իմ տունս ա՛յ իմս չէր. ա՛յ այնուհետեւ ապրեցայ առանց պատուպարանի, առանց երդիքի, առանց հողի. ամէնքը զիս կը հալածէին՝ ինչպէս թափառիկ շուները կամ անտառի անասունները կը հալածեն. և անոնց պէս մեռայ. իրամի մը եզերքը, կամ ջրակոյտի մը քով, և կամ իրիկուն մը՝ հարուած կրելով, ինչպէս և հարուածուեցան եղբայրներս, ինչպէս և հարուածուեցաւ մայրս որ իր դատավճիռը կրեց, ու բոլոր անոնք որ պատժուեցան՝ որովհետեւ տառապամ էին ու տառապելու համակերպած չէին, բոլոր անոնք զորս այս մարդը չարչարեց, բոլոր անոնք զորս մեռցուց, բոլոր անոնք որ հոս զինքը կը չըջապատեն:

Այս խօսքերն իմանալով, ամբողջ խուժեց դէպի բարձրաւանդակը ու ամբաստանողին շուրջը խոնուեցաւ. և այն մարդը զոր կը դատէին՝ գոչեց.

— Ես իմ գործս կատարեցի, իմ պարտականութիւնս ըրի, օրէնքին ծառայեցի:

— Իրաւունք ունի, ըսաւ Արնոլտ, ևս ալ իրեն պէս եմ ըրած. մենք պատասխանատու չենք այն վէրքերուն՝ զորս կը բանայ օրէնքին կոյր սուսերը:

Այս խօսքին, բարձրաւանդակին վրայ կանգնած մարդը անհետացաւ, և Արնոլտ տեսաւ որ ինքն իսկ էր որ կ'ամբաստանէին: Ճանչցաւ ան որ կը խօսէր և ճանչցաւ նաև անոնք որ իր քովիկը կեցած էին, բոլոր աւազակները, բոլոր խեղճ ողորմելիները, բոլոր թափառաչըջիկները զորս պատժած էր, որովհետեւ անօթի էին ու ծառաւ, որովհետեւ գրացիին հացը կերած էին և ուրիշին դինին խմած, որովհետեւ՝ մնաւոր ու կարծր ճամբաներէն ա՛յ խոնջ՝ ուղած էին ճանչնալ գողջ ու կակուղ անկողինը ուր կարելի է քնանալ:

Ետ ետ քաշուեցաւ՝ զանոնք տեսնելով, և ծերունիին ծանր ձայնը արտասանեց վճիռը.

— Զեպի կը յանձնեմ այս մարդը որ միշտ օրէնքը դորձադրած է և երբեք արդարութիւնը չէ ճանչցած

Այն ատեն, որսի շուներու խումբի մը նման, ներկաները դատաւորին վրայ խոյացան, և ան հազիւ կրցաւ խաւարչտին անտառին մէջէն փախչիլ: Վազեց անընդհատ, վրէժիմով հայտնչէն հալածուած, չարակամ ծառերու մէջտեղը սայթաքելով, թշնամի տատակներէն բռնուած, մինչև ազատարար գետը՝ որուն կողմերը զինքը կը կանչէին և իրենց ծոցն ընդունեցան, երբ ինքզինքն անոնց յանձնեց՝ ինչպէս մանուկ մը որ իր մօրը գերկը կը քնանայ, չլսելու համար ահաւոր արձագանգը որ կը կրկնէր. «Արնոլտ դատաւորը արդարութիւնը չէ ճանչցած»:»

ՊԵՐՆԱՐ ԼԱԶԱՐ

Կ Ո Ռ Ի Ի Ե Ր Թ

Այս գիշեր նորէն կ'աճի, կը մեծնայ, կը շատնայ հոգիս, կը ռուիւի գացող բանակի մը պէս. ՌՎ դափնեպարսկ, այս գիշեր նորէն ինծի կ'երեւիս Լերան մը ծայրէն եւ զիս կը փորձես...:

Ճամբուս վրայ, հեռո՛ւն մընացած ամբողջ յոյսերս նրկուն կը վերադառնան մի առ մի, անա՛, եւ խոր քունի մէջ նիրհող ուժերուս պարն այս իրիկուն Յանկարծ հաւատքով կը թըռի կ'ելլայ...:

— «Ռ՛ւր կ'երթանք այսպէս. ո՞ր յաղթանակին կամ ո՞ր փառաւոր Պարտութեան առաջ...» կը հարցունէք դուք, ՌՎ իմ անհամար արշաւանքներէս դարձած կորակոր Զինուորներս արի, զոհներս անշուք...:

Քանզի կը յիշէք թէ քանի՛ անգամ ըզձեզ կանչեցի երազի մը վառ դըրօշին ներքեւ, երթալ յարձակմամբ առնելու համար նրսեհին կծծի Քաղաքն ու զանձե՛րը երկնապարգեւ...:

Քանզի կը յիշէք նաեւ թէ ի՛նչպէս կամբքս՝ զօրապետ,
Որ կ'աշտանակէր առ ոյգ, ուղղաբարձ,
Կ'երկմբտէր մէկէն ու կը պաշարուէր խոհերով անպէտ
եւ համբուն մէջտեղ կը կենար յանկարծ...

Թէ այսպէս, յաճախ, չը մղուած մարտին տրտմութեամբը լի,
եւս դարձաք հիւանդ ու ամօթահար,
Մինչդեռ անձնասպան ինկան ձեր մէջէն քաջեր մէկ քանի,
եւ հեծեալն, անզօր, անոնց վրայ կուլար...:

—Բայց այս իրիկուն բազմամբոյս հոգիս ոտքի է նորէն,
նայուածքներուն տակ աստեղց նորածագ,
Իր հի՛ն դարաւոր անցեալին անխոյզ խորութիւններէն
Պարպելով իր հարց զինարանն համակ,

Չարին, սրտութեան եւ թշնամութեանց դիմաց անհամար
Ուխտելով նետուիլ; կառուիլ անվրհատ,
Թերեւս յաղթելու, գուցէ՛ վերստին խաբուելու համար,
Թերեւքն; ո՛վ մահ, ի՛նչալու վրրադ...:

Քանզի անիկա իր նակատագրին կոչն է զոր մօտէն,
Ա՛լ շատ մօտիկէն լրսեց այս անգամ,
եւ կանգնած յանկարծ հորիզոնին դէմ՝ լուրջ ու վճռօրէն
Պատասխան տրուաւ. «Ահա, Տէ՛ր, կուգամ...»:

ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԷԱՆ

ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԷԱՆ.— Հրապարակագիր եւ բանաստեղծ: Մշակած է քնարերգութիւնը: Իր քերթուածներուն յատկանշին է հանդարտ եւ անկեղծ շեշտը եւ յաճախ Սեւայօղիզի ներգործութիւնը: Հրատարակած է Հոգիւր եւ Հրաշալի Յարուրիս անուանով բանաստեղծութեանց հատորները, ինչպէս նաեւ Եփրակ հանդէսը Եգիպտոսի ու Պոլսոյ մէջ: Աշխատակցած է հայ լրագրութեան եւ հանդէսներու:

ԳԱՐՆԱՆ ԱՆՁՐԵԻ

Չարդագեղ ծառերը, թարմաշունչ ծաղիկներն ու կանաչագոծ մարգերը՝ ձմրան սառուցիկ շունչին տակ, պիտի չորնան, պիտի դեղնին ու փճանան. տերեւները պիտի թափթփին, ծաղիկները պիտի թուլատին, խոտերը պիտի խամրին: Բնութիւնն ալ պիտի մեռնի:

Սակայն, օր մը, յորդագեղ անձրեւներու տակ, այդ ծառերը, ծաղիկներն ու մարգերը նորէն պիտի թրթուան ու սփռուին: Նոր կեանք մը պիտի զայ, հաճանքները պիտի կենդանանան, յոյսերը պիտի թարմոտին: Նոր զարունն է որ կուգայ:

Իմ ալ պճնագարդ յոյսերս, անվերջ բաղձանքներս եւ երանաւէտ սէրերս՝ թաքուն յոյզերու, անզգած ցաւերու նուաճող ձեռքին տակ չորցան, դեղնեցան ու խամրեցան: Հոգիս մեռաւ: Եւ իմ հոգիիս, իմ այս թշուա՛ն չորցած հոգիիս զարունն է որ չի գար:

ՄԷՆՄԵՏ ԲԵՌԻՑ

ԼՈՒՍԻՆԸ

Ծովը դիմացի եզերքին աւազներուն վրայ յուշիկ յուշիկ շունչ կ'առնէ: Տեսարանը, խոր լուծեան մը մէջ, լուսնի ծագելուն կը սպասէ: Գիշերը առարկաները մթազօժած է խաւարով մը, բայց ահա Պէյքօզի կռնակէն ծլող լուսնի բիւրեղեայ ցուլքեր՝ որոնք առտուան շողերուն կը նմանին, այդ առարկաները հաճանքներով կը դրուագին: Ծովը, սնդիկի անշարժութեամբ, հանդարտ եւ լռիկ քնացեր է. իսկ ալիքները, մինչև հեռո՛ւն երկնցող ալիքները, խորին, խորին կը հեծկտան...:

Ու ահա, յանկարծ, լուսնին դէմքը կը ծաթի, վճիւ

ու թմրած երկինքին բոլոր աստղերը կը թրթռան ոսկեզօծ
ժալիտով մը, ջուրերուն վրայ լիաշող ժալիտներ կը սկսին
թրվուայ, ծովեզերքին թախծոտ լուռթիւնը արքայական
պատկառանք մը կը զգենու:

Լուսինին հետզհետէ ներմկցող ցոլքերը եւ Եէնի Իէօյի
ծովախարխսիսին կանանչ նշոյլները կը սկսին կապուտնայ՝
զիշերուան կամաց կամաց լազուարթացող մթու թիւան
խորը: Ումուր Եէրիի կարմիր ճառագայթները աղերսարկու
լուռ նայուածքով կը սպասեն: Լուսնի լոյսը այնքան սկսեր
է պաղիլ ու տփզունիլ, որ կարծես թէ մշուշ է, կարծես
թէ լուսին չէ...:

Ահ, ես այդ գաղտնապահ լուսինէն կը խորշիմ. ես
լոյս ու գոհարէ լուսիններ կ'ուզեմ: Բայց ոչ. մթու թիւններ
ալ թող ըլլան, ոչ մէկ նշոյլով չարատաւորուած մթու թիւն-
ներ թող ըլլան, ոչ մէկ մարդկային կոծով չժակուած լուռ-
թիւններ թող ըլլան. ու ես, երթամ բաղձանքներուս թա-
խիծը հեծկտամ հոն, մեռած յոյսերս հոն թաղեմ...:

ՄԷՀՄԷՏ ԲԷՌԻՑ

ՄԷՀՄԷՏ ԲԷՌԻՑ.—Մէհմէտ Բէռլի ամէնէն եռանդուն դէմ-
քերէն մէկն է թուրք նոր գրականութեան: Խալիտ Զիայի եւ ուրիշներու հետ՝ աշխատե-
ցաւ թուրք վիպագրութեան մէջ նոր ու կո-
րովի հոսանք մը մտցնել: Ինք գլխաւորաբար
վիպասան, ունի գրագէտի լաւ խմոր, յզաց-
ման նորութիւն եւ ներդաշնակ լեզու: Իր
վէպերուն մէջ առատօրէն կարելի է հանդի-
պիլի գգայուն պատկերներու, նկարուն անաս-
րաններու եւ գեղեցիկ մտածումներու: Իր
գլխաւոր վէպերն են Սեպեմբեր, Ինչպէս
նաեւ Մեխակ եւ Յաւմիկ, յաջող պատմութեան
ներու հաւաքածոներ են ձիւրան, Վերջին Բաղ-
ձանի, Սիրայիմ եւ ուրիշներ: Ունի նաեւ
թատերական փորձեր, Ինչպէս Պայխար, եւ
Յերթի եւ ընկերութիւն:

Սամերիկեան Կրակահուրիւն

ԵՐԿՈՒ ԲՆԱԿԱՐԱՆՆԵՐ

Բլուրին մարմարեայ ապարանքը լուռ է, խաւար եւ մռա՛յլ,
Հովտին հիւղակն է արքաւէտ, ժպտուն, եւ ծաղկազարդ.
Ո՛չ ծիծաղը կը հնչէ մեծատունին ապարանքին մէջ, ո՛չ լոյսը կը
շողշողայ տախտակամածին վրայ,
Բայց մանուկները կ'երգեն եւ վարդերը կը պլուին աղքատին
դրանը շուրջ:

Խրճիթին պատերը մաշած են եւ տանիքը փլփլած,
Բայց արեգակը—ոսկեղէն բրաբիտը առաւօտեան, կը նստի անոր
վրայ,
Հովը կը փչէ պատուհանին մէջէն եւ արշալոյսի պերճութիւնները
կը սահին,

Եւ թռչունները կը համեզգեն ողջունելով մանուկները իրենց բունէն:
Մարմարեայ ապարանքը բլուրին կը ցոլանայ փառաւոր, հոյակա՛պ
եւ ցո՛ւրտ:

Երբեք մարդկային գգուանքը չի շողար իր ոսկիներուն հանդէպ,
Նստած բլուրին ամէնէն գագաթը՝ արեւով եւ վերելը երկինքով՝
Հաղորդակից չըլլար անոնց շքեղութեանը, վասն զի չի կրնար բռնել
շեշտ մը սիրոյ.

Եւ մեծատունը կը նստի իր տանը մէջ եւ կարօտը կը քաշէ մանուկի
մը պէտքին,

Եւ մօր մը երգին որ տունը հայրենական պարտեզի մը կը վերածէ:
Ինչի՛ համար են Պերճանք, Հոչակ, Դրամատուն եւ
Ազարակ,

Երբ մարդու մը սիրտը կ'արտասուէ մթնշաղին մէջ,
Պղտիկ ձեռքերու հալումներու Ի խնդիր:
Աղքատը կ'աշխատի ամբողջ օրը փոշին եւ կռուի տենդին մէջ.
Բայց իր յոգնութենէն ետք կը լսէ երգը իր կնոջ եւ մանուկներուն,
Եւ ժամերը կը սահին աճապարանքով.
Եւ այդը իր ոտքերը դրուած կը գտնէ երանութեամբ մը խրճիթի
արահետին վրայ՝

Ուր երազն ու երազողը կը հանդիպին իրարու: ԼԷՐՐԻ ԾՕ

ԱՐՏԻՍԸ

Օղեսոսայի նաւահանգիստը քաղաքի հետ միացրած է մի հսկայական քարէ սանդխտով, որի բարձրութեան վրայ բուլվարի մէջտեղում կանգնած է քաղաքի հիմնադիր Ռիչլիլիի արձանը, իսկ ստորոտում կառուցւած է մի փոքրիկ եկեղեցի նաւահանգստի բնակչութեան համար: Մենք իջանք այդ սանդխտով, մտանք մի աղեղնաձեւ լայն փողոց: Այդ վերջին փողոցն է դէպի ծովափը, այնուհետեւ ամբողջ նաւահանգստի երկայնութեամբ բարձրանում է «Էսթակադան» — երկաթուղու բեռնակիր գնացքների համար կառուցւած կամուրջը: Գիշեր-ցերեկ այս հսկայական կամրջի վրայով սուլելով անցնում են շոգեկառքերը, քարշ տալով վազձոնների երկայն շարքերը, նսկ ներքեւ, բազմաթիւ կամարների տակով անց ու դարձ են անում բեռնակիր սայլեր, նաւատիրներ, բանւորներ: Այդ — մի ազմկալի վայր է, մի բարդ հանգուց ծովային և ցամաքային կեանքերի միջև: Ծոզնաւերի թանձր ծովափ, նաւատիրների կոշտ ձայները, էսթակադայի խուլ թնդիւնները գնացքների ծանրութիւնից, կայարաններում կուտւած քարածխի փոշին — այս բոլորը ընդհանուր առմամբ անսովոր մարդու վրայ ճնշող սպաւորութիւն են գործում:

Իցկօ Մարգուլիսը մեզ առաջնորդեց քարածխի փոշիով ծածկւած փողոցի խորքը: Երբ եկեղեցուց հեռացանք երկու հարիւր քայլ դէպի աջ, մեր առջև բացւեց օղեսոսների, ստորին տեսակի թէյառների ու պանդոկների մի ամբողջ աւան: Այստեղ էր վրտում նաւահանգստի բնակչութեան մեծ մասը: Պանդոկներից լսւում էին հարմօնայի և սուսական ողորմիկի «բալալայկա»ի հնչիւններն ամբոխի աղաղակների, երգերի, գոտում-գոչիւնների, յիշոցների ու անէժքների հետ: Նրանք, որոնք փամանակ ու միջոց ունէին, ուտում, խմում ու հարբում էին պանդոկներում, վայելելով էփանագին հոբրիների ընկերութեան հաճոյքը: Իսկ նրանք, որոնք միմիայն խմելու

համար փող ունէին, մտնում էին «Մօնօպօլի» կրպակները: Այստեղ, վերցնելով կնքւած շիշերը, դուրս էին գալիս փողոց և բովանդակութիւնը դատարկում իրանց բերանները: Օղին արգելւում է խմել «Մօնօպօլի» կրպակներում, ուստի հարբեցողութիւնը, որ առաջ քիչ թէ շատ աւօթ ունէր և թագնւում էր օղեսոսների պատերի մէջ, այժմ թագաւորում է փողոցում ամենայն համարձակութեամբ: Եւ անա նրա ողորմիկի զոհերը թաւալւած էին կրպակների առջև, մայթերի վրայ, փողոցի մէջտեղում — սայլերի ու կառքերի տակ ջարդելու վտանգին ենթակայ:

Իցկօն կանգ առաւ մի մեծ պանդոկի առջև, որի դռների ճակատին գրւած էր. «Արքայական Եսխտա»:

— Ահա այստեղ է Լեւոնը, — ասաց նա. — անցեալ շաբաթ «Ոսկէ խարիսխուֆն» էր նուագում:

— Հը՞մ, — արտասանեց Չաուչէնկօն, դառնալով ինձ, — տատանւում էք: Վախենում էք մտնել: Քա՛ջ եղէք, ձեզ չեն ուտիլ, մեզ նման մարդիկ են...

Նա գաւազանը բարձրացրեց և յաղթական քայլերով մտաւ Իցկօի հետ պանդոկ: Ես մի քիչ նրանից լաւ էի հագնւած: «Աղա» համարելու համար, վերարկուիս օձիքը բարձրացրի, գլխարկիս եզրը քաշեցի աչքերիս, յուսալով որ ամէնաչափը յոյն որմնադիր կը համարեն ինձ:

Պանդոկը լի էր յաճախորդներով: Առաջին պահուն ոչինչ չկարողացայ որոշել, այնքան մթնոլորտը սողորւած էր ծխով, փոշիով ու կերակուրների շոգիով: Գժւար էր ընդհանուր ազմուկի, գոռում-գոչիւնների ու հայհոյանքների մէջ մի բան հասկանալ: Այցելուների մի մասը խմբել էր բուֆէտի առջև, որ գտնւում էր ուղիղ մուտքի դիմաց: Մենք հրճւում էինք այս ու այն կողմ: Չաուչէնկօի նիհար մարմինը պնդակազմ նաւատիրների ուսերի հարսւածներից տաշեղի պէս թռչկոտում էր: Երբեմն նա իրան դիմող մէջքերին դէմ էր տալիս գաւազանի կոթը, ինքը յետ կանգնում: Իցկօն, իր փոքրութեան շնորհով, կատուի ձարպիկութեամբ սկզւում էր առաջ մարդ-

կանց արանքով : Ես հազիւ էի կարողանում քիթ ու պոռուչս ազատ պահել օդի մէջ անխմաստ շարժւող ձեռների ու արմուկների պատահական հարուածներից :

Մենք անցանք երկու շաբաթ կեղտոտ ու մերկ սննտակների միջով, որոնց չուրջը նստած էին նաւաստիներ և երկաթուղու ծառայողներ : Մի քիթը ուռած, կարմրած, աչքերի սակերը կապտած կին, ինձ տեսնելով, գոչեց .

— Էյ, բա՛սուրման, արի միասին «տրեպակա» պահենք :

Ես հազիւ կարողացայ ազատել նրա սիրալիբ թեւերից, որ բացել էին ինձ գրկելու համար : Չառչէնկոն, գլուխը փիլիսոփայօրէն շարժելով, արտասանեց .

— Թռչո՛ւն, ս՞ ւր է քո փետուրը :

— Քեռի Սիգօրի կատուն պոկատել է, — ասաց Իցկոն, ծիծաղելով :

Քեռի Սիգօրը «Արքայական Եախտայի» տէրն էր, կատունը — օղին :

Վերջապէս, հասանք ընդարձակ պանդոկի համեմատաբար մի ապահով անկիւն, ուր մեր կողերը ջարդելու վտանգից ազատեցին : Այստեղ մի երկայն սեղանի քով նստած էին տանի չափ նաւաստիներ : Սեղանը ծածկւած էր կեղտոտ ամաններով, հացի կտորներով, ուտելիքների ու ծխախոտի մնացորդներով, գարեջրի և օղու շիշերով ու բաժակներով :

— Ահա՛ և ձեր արտիստը, — ասաց Իցկոն, ցոյց տալով սեղանի ծայրը :

Այնտեղ նստած էր Լեւոնը : Նա կիթառ էր նուագում և գուարձացնում սեղանակիցներին : Չնայելով իր չքաւորութեանը, ես մինչեւ այդ օրը նրան կեղտոտ չէի տեսել : Գոնէ չապիկը միշտ անարատ էր, ձեռներն ու երեսը մաքուր, կօշիկները վաքսած, փայլուն : Իսկ այժմ նա նմանում էր գործարանական բանւորի,

իմ երեւալը նրան գարմացրեց : Նա չընդհատեց նուագումը, բայց չափազանց չփոթեց, կարմրեց : Նաւաստիները նրան

լսում էին ուշադիր, թէեւ արդէն բոլորն էլ հարբած էին : Իրանց հիացմունքն արտայայտում էին գոռում-գոչիւններով : Երբեմն մէկը կամ միւսը վեր էր կենում, գրկւում ու համբուրում նրա հետ, կամ, մէջքին զարկելով, արտասանում էր .

— Մալոդե՛ց, Լե՛վա, մալոդե՛ց . . .

Չառչէնկոն մեզ հրաւիրեց նստել մի դատարկ սեղանի քով, ասելով թէ Լեւոնին չի կարելի խանդարել, նաւաստիները կը կատաղեն : Մի շիշ գարեջրի պատրուակով կարելի էր նստել, և մենք նստեցինք : Լեւոնը շարունակ մեզ էր նայում ու ժպտում : Այդ տան օրուայ ընթացքում նա աւելի նիհարել էր ու թորչոմիլ : Առաջին անգամ այդ օրը նրա բերանի անկիւններում նկատեցի թեթեւ խորշեր :

Սեղանի մօտից վեր կացաւ լայն թիկունքով ու մեծ միւրսքով մի նաւաստի և օրօրելով մօտեցաւ Լեւոնին : Ձեռը դնելով պատանու նիհարիկ ուսի վրայ, գոչեց .

— Է՛յ, ճպո՛ւռ, նուագելո՛ւ ես ինձ համար՝ «Ո՛հ, իմ վիշտ» թէ չէ՞ . ես ուզում եմ՝ «Ո՛հ, իմ վիշտ» լսել :

— Տե՛ղը նստիր, է՛յ, Սիբիրի ռեիս, — գոչեցին ընկերները, — մի՛ խանգարիր Լեվային :

— Չեմ նստիլ, մինչեւ որ չի լսեմ՝ «Ո՛հ, իմ վիշտ» : «Ո՛հ, իմ վիշտ» : Լե՛վա, Լե՛վայ, «Ո՛հ, իմ վիշտ» :

— Յի՛մարի գլուխ, — նկատեց մէկը, — Լեվան հէնց «Ո՛հ, իմ վիշտ» է նուագում : Չե՛ս լսում, ան՛ուս . . .

— Լե՛վա, սուտ չի՞ ասում :

Լեվան գլխով հաստատեց, թէ նուագածը հէնց «Ո՛հ, իմ վիշտն» է :

— Սատանան տա՛նի, գոռաց Սիբիրի ռեիսը, — ի՛նչ լաւ էիր նուագում : Լսեցինք, լսեցինք, հիմա նուագիր «Դունայի գեղեցկուհի» : Լեվա՛, Լեվա՛, «Դունայի գեղեցկուհի» :

— Ա՛յ քեզ «Դունայի գեղեցկուհի», — ասաց մի յաղթանդամ և, ետևից ձեռները գցելով Սիբիրի ռեիսի կոների միջով, փորը դէմ տուեց մէջքին : Բարձրացրեց ու բերեց, նստեցրեց իր տեղը :

—է՛յ դու Կալուզայի արջ, ի՞նչպէս համարձակուեցիր, — գոռաց Սիրբրի ուեսը, — թաթերդ կը փչրեմ . . .

Եւ բռունցքն այնպիսի ուժով զարկեց սեղանին, որ շիւշերն ու բաժակները միմեանց գիպելով փչրուեցին :

Բարձրացաւ արմուկ, վէճ, իրարանցում: Օղի մէջ երեւացին մի քանի սպանուալի բռունցքներ: Գուցէ «Սիրբրի ուեսը» և «Կալուզայի արջը» միմեանց քիթ ու պոռուգը ջարդէին, եթէ չլինէր մի այլևոր նաւաստի, որին ընկերները «Դեադուշկա» էին անուանում: Նա մէջ մտաւ նրանց բաժնէլու: Օգնութեան հասաւ Լեւոնը: Նա նւագումը ընդհատեց և, տեղից վեր կենալով, ասաց.

— Պարոններ, թո՛ղ տուէք ինձ գնալ «Սերսոնցիների» մօտ:

Վէճն իսկոյն դադրեց. բոլորը շրջապատեցին երաժշտին:

— Լե՛վա, աղա՛ւնեակ, մի՛ անիր, Լե՛վա, հոգեակ, նուազի՛ր. ի՞նչպէս կարելի է, — խնդրեցին բոլորը:

— Նւագի՛ր . . . ի՞նչպէս նուագեմ, պարոններ, քանի որ չէք լսում, կուտւմ էք անկիրթ «բօսեակների» պէս: Միթէ վայել է «Ռուսաց ընկերութեան» նաւաստիներին:

— Վայել չէ, ի հարկէ վայել չէ, — գոչեց «Դեադուշկան»:

— Դուք ինձ «Տիրասպօլցիների» մօտից բերեցիք այստեղ, որ ձեր կոթի՛ր տեսնեմ: Դուք լաւ չէք գնահատում երաժշտութիւնը . . .

«Սերսոն», «Տիրասպօլ» նաւեր էին, և նաւաստիները կրում էին իրանց նաւերի անունները:

— Կը գնահատենք, Լե՛վա, յիմարներ չենք . . .

— Ի՞նչ է, փո՞ղ է ուզում այդ ճպուռը, — գոչեց Սիրբրի ուեսը և վարտիկի գրպանից հանելով արծաթէ դրամներով լի քսակը, գցեց Լեւոնի գիրկը, — ահա՛, վերցրո՛ւ, խեղդելի՛ր . . .

— Մենք էլ կը տանք, մենք էլ կը տանք, — ազադակեցին ամէնքը, ձեռները տանելով իրանց գրպանները:

— Տեսի՛ք, տեսի՛ք, Լեւոնը հարստանալու է, — գոչեց Իցկոն, հրճուանքից ձեռները միմեանց զարկելով, երբ տեսաւ փողի քսակները:

— Հա՛ւաք, կը տեղենք թէ ինչպէս, — արտասանեց Չաուշէնկօն, որ, արմուռնիները սեղանին յենած, դիտում էր կատարող տեսարանը:

Լեւոնը հանգիստ վերցրեց իր գիրկն ընկած քսակները, և, դնելով սեղանի վրայ, ասաց.

— Ես իմ գնից մի կոպէկ էլ աւելի չեմ վերցնիլ: Համարը 10 կոպէկ, ո՛չ աւելի, ո՛չ պակաս: Դրէ՛ք ձեր գրպանները, նստեցէ՛ք, նւագում եմ . . .

— Բրա՛վօ, Լեւոն, բրա՛վօ, դու մեր երեսը սեւ չարիր, — գոչեց Չաուշէնկօն ոգեւորւած և նաւաստիների ուշադրութիւնը գրաւեց մեր վրայ:

ՇԻՐՎԱՆՉԱՍԷ

ՇԻՐՎԱՆՉԱՍԷԷ. — Շիրվանգատէ ռուսահայ գրականութեան

աւաջին, եւ ամբողջ հայ գրականութեան մէջ առաջնակարգ իրապաշտ գրողն է՝ թէ՛ իբրեւ վիպագիր, թէ՛ իբրեւ թատերագիր: Իր վէպերուն, ինչպէս եւ իր թատերագութեանց մէջ պատկերացած է հայ կեանքը իր յատկանշական կողմերով, այն կեանքը որ կը բնորոշէ ժամանակակից հասարակական խաւերն ու անոնց տիպերը: Բարացուցական տեսակէտով, Շիրվանգատէի գործերը կը մնան անբաղդատելի եւ գերազանցօրէն յաջող: Լեզուն նուրբ չէ, յաճախ նոյն իսկ հում, բայց նկարագրութիւնները ճիշտ են եւ պայծառ:

Գրած է բազմաթիւ վիպակներ, վէպեր եւ թատերագութիւններ: Իր գործերուն գլխաւոր մէկ մասը ամփոփուած է երեք հաւաքածուներու մէջ՝ Ժողովածու անունով: Յայտնի գրուածքներն են՝ Նամուս, Արտիսը, Արսէն Դիւսիսեան, Յաւագաւոր, Բառս՝ վէպեր, եւ Նեզիմեհ, Աւետակների վրայ, Կործանածը ու մանաւանդ Պատի համար՝ թատերագութիւններ:

ԵՐԳՁԻ ԱՆԷԾՔԸ

Դարեր առաջ կար բարձրաբերձ պարիսպներով մի դղեակ,—
Հոյակապ էր, փառքն հասել էր մինչեւ ովկիան կապուտակ.
Շուրջը փռուած ծաղկեպսակ անուշաբոյր պարտէզներ,
Թարմ, զովաշունչ շաղրուաններ ցայտում էին վառ շիթեր:

Եւ բազմայաղթ այնտեղ նստած գոռոզ արքան հողաշատ,
Բազմած էր իր գահի վրայ մուսյլ դէմքով ու գունատ.
Ամէն խորհուրդն արհաւիրք էր, կատաղութիւն աչքերում,
Նրա ամէն խօսքը կորուստ, արիւն էր նա միշտ գրում:

Այս ամրոցը երկու ազնիւ երգիչ գացին մի անգամ՝
Մէկն ալեգարդ, միւսը մանուկ ոսկեզանգուր ու փարթամ.
Տաւիղն ուսին, մի գեղեցիկ նժոյգ հեծած ծիրունին,
Նրա կողքին ընթանում էր ծաղկահասակ պատանին:

Ծերուկն ասաց իր ընկերին. «Պատրա՛ստ եղիր, ի՛մ որդեակ,
Մեր սրտառուչ տաղերն յիշի՛ր, երգիր ազատ, համարձակ.
Երգի՛ր ե՛ւ վիշտ, ե՛ւ խնդութիւն մատաղ ծայնով դու հզօր,
Գոռ արքայի քարէ սիրտը պիտի շարժենք մենք այսօր»:

Արդէն շքեղ եւ սիւնազարդ նրանք սրահումն են կանգնած,
Գահի վրայ թագաւորը եւ թագուհին են բազմած:
Նա սիգապանձ՝ ինչպէս փայլը արիւնավառ հիւսիսի,
Իսկ թագուհին քնքուշ՝ նման արուսեակին յուսալի:

Ջարկեց ծերուկն ոգեւորուած նուրբ լարերին մատներով,
Ճոխ արծազանգ տըուին նրանք լիահնչիւն ձայներով,
Եւ գեղեցիկ տաղ երկնարժան չքնադատես պատանին,
Ինչպէս համերգ ոգիների, եւ խլածայն ծերունին:

Նրանց երգն էր գարուն եւ սէր, երանաւէտ ոսկեդար,
Ազատութիւն, խօսք նշմարիտ, արիութեան գործ արդար,
Եւ հեշտութեան ամէն վայելք, որ յուզում է սիրտ մարդկան,
Եւ այն ամէնն, որ կարող է մարդուն տալ տիպ վեհութեան:

Պալատական ասպետները ծաղրի խօսքեր մոռացան
Եւ անվեհեր զինուորները հրզօր երգիցն յաղթուեցան:
Իսկ թագուհին, սիրտը շարժած, աչքին արցունք. բերկրալից,
Ահա հանեց, ձգեց երգչին չքնաղ մի վարդ իր կուրծքից:

«Գայթակղեցիք դուք իմ ազգը»,— գոռաց արքան մոլեգին,
Ջգեց սուսերն, օղում ցոլաց, մատաղ կուրծքը պատռոտեց,
Ոսկեհնչիւն երգերի տեղ կուրծքիցն արիւն դուրս ցայտեց:
Ասես մրրիկն իսկոյն ցրեց այն ունկնդիր ամբոխին:

Իր վարպետի գրկումն հոգին փչեց անբաղդ պատանին,
Ծածկեց մարմինն նա թիկնոցով, նստեցրեց երկվար,
Ամուր կապեց եւ ամրոցից նա հեռացաւ վշտահար:

Եւ դուրս եկաւ, կանգնեց բարձր դարբասի դէմ ծերունին
Եւ ձեռքն առաւ տաւիղն, ամէն տաւիղներից մեծագին.
Ջարկեց նրբան կենայ սեանը, փշուր-փշուր խորտակեց,
Դէպի ամրոց ու պարտէզներն սոսկալի ձայն արծակեց:

«Վա՛յ քեզ, խրոխտ դու սպարանք, թող ոչ մի ձայն քաղցրութեան,

«Լարի հնչիւն, երգ չըլտուի քո յարկի տակ յաւիտեան,
«Այլ ստրուկների երկչոտ քայլեր եւ հառաչանք, հեծութիւն,
«Մինչ չար ոգին վրէժխնդրութեան քեզ դարձընէ սեւ ածիւն:

«Վա՛յ ձեզ եւ դուք անուշաբոյր, զարնանագեղ պարտէզներ,
«Տեսէք ահա՛ մանուկ երգչի դէմքին վառուած տանջանքներ.
«Թո՛ղ սրրա տեղ դուք թառամիք, աղբիւրներդ ցամաքեն.
«Գալ օրերին թո՛ղ քար կտրած եւ ամայի ձեզ տեսնեն:

«Վա՛յ քեզ, նզովքդ երգիչների, վա՛յ քեզ, անա՛րգ մարդասպան,
«Արիւնապսակ փառքի համար մարտող լինի թո՛ղ ունայն.
«Թո՛ղ մոռացուի քո անունը մշտագիշեր Խաւարում,
«Ինչպէս մահուան վերջին հառաչք, սին ձայն ցնդի թող օդում»:

Մերուկն ասաց, եւ երկինքը լրսեց նրրա պաղատանք.
Պարիսպները փոշի դարձած, կործանուած է ապարանք:
Բարձրը մի սիւն դեռ վկայ է հին օրերի փառաւոր,
Այն էլ շուտով պիտի լինի մի փլատակ սրգաւոր:

Ձրկայ բուրմունքն այգիների, շուրջը միայն անապատ,
Ձրկայ վտակ, սաղարթախիտ, չրկայ մի ծառ ստուերաշատ,
Եւ չի յիշում մի տարագիր կամ երգ անուն արքայի.—
Այսպէս ահա՛ կատարուեցաւ անէծքն ահեղ ծեր երգչի:

Թարգմ. Յ. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆ

ԼՈՒԴՎԻԿ ՈՒԼԱՆԴ

ԻՐԱՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆԸ ԱՐՈՒԵՍԻ ՄԷՋ

Կը խոստովանիմ թէ արուեստագէտը չի տեսներ Բնու-
թիւնը այնպէս՝ ինչպէս որ անիկա կ'երեւի ուամիկին, քանի որ
իր յուզումը երևույթներու տակ իրեն կը յայտնէ ներքին
ճշմարտութիւններ:

Ինչ որ ըլլայ սակայն, արուեստի մէջ միակ սկզբունքն է՝
ընդօրինակել այն զոր կը տեսնէ մարդ: Թող ասիկա տհաճու-
թիւն չպատճառէ գեղագիտութեան վաճառականներուն. ու-
րիշ ամէն մէկ միթոտ ձախորդ է: Բնաւ գեղագիր չկայ Բնու-
թիւնը գեղեցկացնելու համար:

Խնդիրը միայն սեսնելուն վրայ է:

Մհ, անտարակոյս միջակ մէկը, ընդօրինակելով, երբեք
արուեստի գործ մը չպիտի ստեղծէ. պատճառն ա՛յն է որ
անիկա կը դիտէ՝ առանց սեսնելու և պարագ սեղը պիտի
նշանագրէ իւրաքանչիւր մանրամասնութիւն սնտախբով, —
արդիւնքը պիտի ըլլայ տափակ և առանց դրոշմի: Բայց ար-
ուեստագէտին արուեստը միջակներուն համար ստեղծուած չէ
և այդպիսիներուն չեն կրնար տաղանդ տալ լաւագոյն խոր-
հուրդները:

Արուեստագէտը. — ընդհակառակը, կը սեսնէ, այսինքն
թէ իր աչքը, պատրուսուած իր սրտին վրայ, խորը կը կար-
գայ Բնութեան սրտին մէջ:

Ահա ինչու համար արուեստագէտը հաւատալու է միայն
իր աչքերուն:

Ռամիկը յօժարակամ կ'երեւակայէ թէ ինչ որ ազեղ կը
դատէ ինք իրականութեան մէջ՝ արուեստագիտական նիւթ չէ:
Կ'ուզէ արգիլել մեզ որ չներկայացնենք ինչ որ Բնութեան մէջ
հաճելի չէ իրեն և կը վիրաւորէ զինք:

Մեծ սիւսլ մըն է ասիկա իր կողմէն:

Ինչ որ սովորաբար զգեղութիւն կը կոչուի Բնութեան
մէջ՝ կրնայ արուեստի մէջ դառնալ մեծ գեղեցկութիւն մը:

Իրական բաներու կարգին մէջ սգեղ կը կոչուի այն՝ որ տձև է, այն՝ որ վատառողջ է, այն՝ որ կը թեկադրէ հիւանդութեան, վատաբուութեան և տառապանքի գաղտփարը, այն՝ որ հակառակ է կանոնաւորութեան, նշան ու սլոյման ստողջութեան և ուժի. կուզ մը սգեղ է, կորսորուն մը՝ սգեղ է, ցնցոտապատ թշուառութիւնը սգեղ է:

Տգեղ նաեւ հոգին ու վարքը՝ անբարոյական մարդուն, սխտաւոր և ոճրագործ մարդուն, որ կը վնասէ ընկերութեան. տգեղ՝ հոգին ծնողապաշտին, մատնիչին, անխղճահար փառասէրին:

Եւ օրհնաւոր է որ՝ այն էակներն ու առարկաները, որոնցմէ միայն չարիք կը սպասուի. նշանակուին պժգալի վերադիրով մը:

Բայց երբ մեծ արուեստագէտ մը կամ մեծ գրագէտ մը կը գրաւուի այս տգեղութիւններէն մէկովը կամ միւսովը, վայրկենապէս կը փոխակերպէ գայն... մոգական գաւազանի հարուածով մը գայն կը վերածէ գեղեցկութեան. ալքիմիականութիւն, կախարդութիւն է ստիկա:

Թող Վլաաքէզ նկարէ «Սերաստեան»ը. Փիլիպպոս Դ. ի թզուկը, և ահա անոր փոխ կուտայ այնքան յուզիչ նայուածք մը՝ որ մենք անոր մէջ կը կարդանք խակոյն ցաւագին գաղտնիքը այս տխեղծ էակին, որ հարկադրուած է՝ ապահովուի համար իր գոյութիւնը, ձեռքէ հանել իր մարդկային արժանապատուութիւնը, ըլլայ խաղալիկ մը, կենդանի մարեակ մը (marotte)...: Եւ որքան կսկծագին ըլլայ այս տգեղ մարմնին մէջ ընակող խղճին մարտիրոսութիւնը՝ այնքան արուեստագէտին գործը գեղեցիկ է:

Թող Գրանսուա Միլէ ներկայացնէ ամէակոչտ խեղճ մարդ մը՝ որ չունչ կ'առնէ կոթնելով իր բրիչի կոթին, յոգնասպառ, արեւախանձ թշուառ մը, այնքան անասնացած՝ որքան չարաչար ծեծ կերած գրոստ մը. իրեն կը մնայ որ այս գատապարտալին արտայայտութեանը մէջ դուրս բերէ Բախտին կողմէ հրամայուած սանձանքին մէջ անոր համակերպութիւնը.

որպէս զի այս մղձաւանջային արարածը ըլլայ բովանդակ Եւրոպեացիութեան մէկ սքանչելի խորհրդանշանը:

Պատճառը սա է որ արդարեւ Արուեստի մէջ գեղեցիկ է միմիայն այն՝ որ գրոշմ ունի:

Իրոշմը ներուժ ճշմարտութիւնն է ո՛ր և է բնական տեսարանի մը, ըլլայ ան գեղեցիկ կամ տգեղ. և նոյն խնկ է այն որ կարելի է կոչել կրկնակ նեւարտութիւն մը, որովհետեւ ներքին ճշմարտութիւնն է ան՝ թարգմանուած արտաքին ճշմարտութեամբ. հոգին, զգացումը, գաղափարն է ան՝ զորն կ'արտայայտեն մարդկային էակի մը զիմագծերը, շարժուձևերն ու գործերը, երկնքի մը ձևերը, հորիզոնի մը գիծը:

Արդ, մեծ արուեստագէտին համար ամէն ինչ Բնութեան մէջ դրոճմ կ'ընծայէ, որովհետեւ իր գիտողութեան անհաշա ինքնիշխանութիւնը խորապէս կը թափանցէ ամէն բանի թագուն իմաստին:

Եւ ինչ որ ագեղ կը նկատուի Բնութեան մէջ՝ յաճախ կը ներկայացնէ աւելի դրոճմ քան այն որ գեղեցիկ որակուած է, որովհետեւ հիւանդագին դիմագծութեան մը կծկումի մէջ, ախտաւոր դիմակի մը խոռոչացումին մէջ, ամէն ձեւագեղծութեան մէջ, ամէն եղծման մէջ՝ ներքին ճշմարտութիւնը կը շողայ նոյնքան հեշախ որքան կանոնաւոր և առողջ դիմագծերու վրայ:

Եւ որովհետեւ միմիայն դրոճմն ուժն է որ գեղեցկութիւն կը ստեղծէ Արուեստին մէջ, յաճախ կը պատահի որ ինչքան էակ մը տգեղ ըլլայ Բնութեան մէջ, այնքան գեղեցիկ կ'ըլլայ արուեստի մէջ:

Արուեստին մէջ տգեղ է միայն այն որ գրոշմ չունի. այսինքն այն որ՝ ոչ մէկ արտաքին կամ ներքին ճշմարտութիւն կը յայտնէ:

Տգեղ է արուեստի մէջ՝ ինչ որ կեղծ է, ինչ որ արուեստական է, ինչ որ կը ջանայ սիրուն կամ գեղեցիկ ըլլալ՝ փոխանակ արտայայտիչ ըլլալու, ինչ որ թող և արուեստակեայ է, ինչ որ կը ժպտի՝ առանց գրգապատճառի, ինչ որ կը պաճու-

ճաղարդուի անիմաստ կերպով, ինչ որ կը կորանայ և կը սի-
զայ առանց պատճառի, ամէն ինչ որ զուրկ է հոգիէ և
ճշմարտութենէ, ամէն ինչ որ ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ գեղեց-
կութեան կամ ճորճի ցուցամոլութիւն, ամէն ինչ որ՝ կը ստէ:

Երբ արուեստագէտ մը՝ Բնութիւնը գեղեցկացնելու դի-
տաւորութեամբ կանաչ կ'աւելցնէ գարնան վրայ, բոսորագոյն՝
արշալոյսին, ծիրանի՝ մատաղ շրթներու, — տգեղութիւն կը
ստեղծէ, որովհետեւ կը ստէ:

Երբ կը նուազեցնէ վշտին դիմակծկումը, ծերութեան
լիւումը, վատթարութեան տգեղութիւնը, երբ կը յարդարէ
Բնութիւնը, երբ կը քողքըսորէ զայն, կը ծպտէ, կը բա-
րեխաւնէ զայն՝ հաճելի ըլլալու համար՝ տգէտ հասարակու-
թեան, — տգեղութիւն կը ստեղծէ, որովհետեւ կը վախնայ
ճշմարտութենէն:

Արուեստագէտին համար, որ արժանի է այս անուան, ամէն ինչ
գեղեցիկ է Բնութեան մէջ, որովհետեւ իր աչքերը
անկեհերթէն ընդունելով ամէն արտաքին ճշմարտութիւն, հոն
կը տեսնէ դիւրութեամբ, որպէս բաց գրքի մը մէջ, ներքին
ամէն ճշմարտութիւն:

Բաւական է որ անիկա դիտէ մարդկային դէմք մը և հոն
կը կարդայ հոգի մը. չի կայ դիմագիծ մը որ խաբէ զինքը.
Կեղծաւորութիւնը անոր համար նոյնքան թափանցիկ է՝ որքան
անկեղծութիւնը. ճակատի մը ծռութիւնը, յօնքերու ամէնա-
փոքր պուստումը, նայուածքի մը խուսափանքը՝ անոր կը
յայտնեն սրտի մը գաղտնիքները:

Կը հետազոտէ կենդանիին ծալուած միտքը: Ուրուագիծ
զգացումներու և մտածումներու, խուլ իմացակամութիւն, նախատարերք
գորովի, ան կ'ըմբռնէ անասունին բովանդակ
բարոյական խոնարհ կեանքը՝ իր նայուածքին և շարժումնե-
րուն մէջ:

Ան նոյնպէս մտերիմն է անզգայ Բնութեան: Ծառերը,
բոյսերը անոր կը խօսին հոգիներու պէս:

Հինաւուրց ուռոտ կաղիմները անոր կ'ըսեն իրենց բար-

եացակամութիւնը՝ մարդկութեան համար, զոր կը պաշտպա-
նեն իրենց թեւատարած ճիւղերովը:

Ծաղիկները կը խօսակցին անոր հետ իրենց ցողունին
ճնորհակի կորագծովը, իրենց թերթերուն երգող նրբերանգովը.
Խոտին մէջ իւրաքանչիւր պսակ գորովալի բառ մըն է՝ զոր
անոր կ'ուզէ Բնութիւնը:

Կեանքը անոր համար անսահման վայելք մը, տեսական
յափշտակութիւն, խելացնոր արբեցում մըն է:

Ո՛չ թէ այն պատճառով որ ամէն ինչ բարի կը թուի
իրեն, — վասն զի տառապանքը՝ որ կը յարձակի այնքան յաճախ
իր փայտայածներուն ու իր իսկ վրայ, կը հերքէ անգթօրէն այս
լաւատեսութիւնը:

Այլ այն պատճառով, որ ամէն ինչ գեղեցիկ է անոր հա-
մար, որովհետեւ ինք անդադար կը քայլ հոգեկան ճշմարտու-
թեան լոյսին մէջ:

Այո՛, նոյն իսկ տառապանքին մէջ, նոյն իսկ սիրելի էակ-
ներուն մահուան մէջ և մինչև անգամ բարեկամի մը մասնու-
թեան մէջ՝ մեծ արուեստագէտը, — և ես այս բառով կը հաս-
կնամ նոյնքան բանաստեղծը որքան նկարիչը կամ քանդակա-
գործը, — կը գտնէ սքանչացման ողբերգական հեշտութիւնը:

Երբեմն սիրտը կը խշխշայ, բայց աւելի զօրաւոր քան իր
յոգնութիւնը՝ անիկա կը զգայ հասկնալու և արտայտ տելու
դժնեայ հրճումները: Իր տեսած բոլոր բաներուն մէջ պայծա-
ւօրէն կ'ըմբռնէ ճակատագրի դիտաւորութիւնները: Իր սե-
փական անձկութեանց վրայ, իր ամէնէն խոր վէրքերուն վրայ,
կ'ուզէ խանդավառ նայուածքը այն մարդուն՝ որ գուշակած է
բախտին վճիռները: Խաբուելով սիրելի էակէ մը, կը դողդոջէ
հարուածին տակ, յետոյ կ'ամրապնդուի, մտապիշ կը նայի
դուռժանին՝ իբրև ստորնութեան գեղեցիկ օրինակի մը կ'ող-
ջունէ ապիրախտութիւնը՝ որպէս փորձառութիւն մը, որով կը
հարստանայ իր հոգին: Իր մտայափշտակութիւնը երբեմն
ահարկու է, բայց երջանկութիւն է դարձեալ, որովհետեւ
ճշմարտութեան անդուլ պաշտումն է ան:

Երբ կը նշմարէ կահներ որ մէկզմէկ կը ջնջին, ամէն երիտասարդութիւն որ կը խամրի, ամէն ուժ՝ որ կը սկաւրահայ, ամէն հանճար որ կը մարի, երբ կը տեսնէ զէժ առ զէժ այն կամքը՝ որ հրամանագրեց բոլոր այս միջին օրէնքները, — աւելի քան երբեք կը հրճուի գիտնալով եւ ճշմայտութեամբ յագեցած, անհզօրէն երջանիկ է ինք:

ՕԿԻՒՍԹ ՌՕՏԷՆ

Թուրք Գրականութիւն

ՄԱՀՈՒԱՆ ՎԱՂՈՐԴԱՅՆ

ԳՐՈՒԱԾ ԽՈՍՍՄՆԱԼԻՑ ԳՐՈՂԻ ՍԸ ՎԱՂԱԺԱՍ ՄԱՀՈՒԱՆ ԱՌԻԹՈՎ

Ամէն ըոպէ նուաղում մ'է փոքրիկ կեանքէն մարդկութեան. վաղանցիկ են ու խուսափուկ բոլոր իրերն աշխարհի. կարծես զօղուած են իրարու այստեղ սկիզբն ու վախճան. Ու մարդ գիտէ թէ աշխարհն ալ իր պէս պիտի սպառի...

Աշխարհն յաւէտ նոյն աշխարհն է, ժամանակն ալ միեւնոյն:

Սակայն ինչո՞ւ անկարեկիր բախտն հարուածեց այսքան խոր՝ երիտասարդ սա խեղճ տղան երկինքէն իսկ գուրգուրուած. Յուսացի թէ պիտի սգան մարդիկ գոնէ երկու օր. Բայց ի՞նչ, մարդիկ զւարթ են հոս՝ մինչդեռ մեռնողն է մեռած:

Աշխարհն յաւէտ նոյն աշխարհն է, ժամանակն ալ միեւնոյն:

Կարծեցի թէ պիտի ողբան զայն ժամանակն ու գետեր, Յուսացի թէ առաւօտն ալ պիտի տխրի թախծագին. Բայց, ահա ի՞նչ, արեւն ելեր, լեռներն հրճուանք է պատեր, Սոխակն երգին է սկսեր, առուակն ալ իր կարկաչին:

Աշխարհն յաւէտ նոյն աշխարհն է, ժամանակն ալ միեւնոյն:
ՄԱՀՈՒԱՆ ԷՔՐԷՄ

ՄԱՀՈՒԱՆ ԷՔՐԷՄ. — Մահմուտ էքրէմ նկատուած է թուրք նոր գրականութեան նախակարգպետներէն մէկը՝ Գէմալ պէյի եւ

Ապտիւլ-Հապ-Համիտի հետ: Ինք եղած է գրեթէ առաջինը որ փորձած է թուրք գրականութիւնը պատուաստել արեւմտեան գրականութեամբ: Թէ՛ արձակի եւ թէ՛ ոտանաւորի մէջ՝ բաղդատմամբ իր շուրջիններուն՝ անտագիւտ յատկութիւններ ունի, ըլլալով զօրաւոր երեւակայութեան տէր, ծայրայեղօրէն զգայուն, եւ գեղեցկապէս արտայայտելու ընդունակ: Իր գլխաւոր գործերն են Խորհուրդ, Մըք-մուշկեր, Միւնիքիթ, եւ ուրիշ բազմաթիւ արձակ ու ոտանաւոր երկեր:

Եղած է նաեւ նուրբ քննադատ եւ վարպետ վիճաբանող. իր գրական պայքարներուն մէջ ամէնէն նշանաւորն է այն գոր ունեցաւ Մուալլիմ Նաճիի հետ: Իբրեւ խղճամիտ ուսուցիչ, կրցած է իր

գրական ուղղութեան համաձայն պատրաստել բազմաթիւ սերունդներ, մասնաւորաբար Միւքիէ եւ Սուլթանիէ վարժարաններուն մէջ: Վարած է հիւպատոսական պաշտօններ, եղած է Պետական Խորհուրդի անդամ, կրթական նախարար, եւ մեռած՝ 1914 թուականին Պոլսոյ մէջ: Մահմուտ էքրէմ թուրք գրականութեան մէջ վարպետ տիտղոսն արժանացած է:

ԱՆՁԱՅՆ ԳԻՇԵՐՆԵՐ . .

Գիշերուան հանդէպ սէր մ'աննիւթական,
Կողողէ մէջըս հրճուանքներ աղուոր :
Միշտ պիտի սիրեմ սիրով մ'անսահման՝
Մթութիւններու երկիւղն ահաւոր :

Ականջիս մէջէն կ'անցնին այն ատեն
Գոռ արձագանգներ յաւերժակուտակ .
Ձայներ ալ կարծես կ'առնեմ մեղմօրէն՝
Այդ սեւ գիշերուան եւ լուռ մութին տակ :

Ու հանելուկներ կուգան կարդացուիլ՝
Միտքս զարմանքի մէջ թաւալելէն :

Այդ լուսթեան մէջ թռիչքն աստղերուն՝
Միշտ պիտի սիրեմ հրճուանքով խորին .
Ու գիշերներն ալ լուսթեամբ զեղուն
Պիտի տան միշտ սէրն ինձ Մտածումին :

ՐԻՁԱ ԹԷՎՖԻԳ

ՏՕԳԹ. ՐԻՁԱ ԹԷՎՖԻԳ. — Թուրք գրականութեան մէջ սակաւաթիւ են այն տեսակ դէմքեր՝ որոնք ունենալով գրողի խմոր եւ մտաւորականի խառնուածք, ունենային նաեւ իմաստասիրական որոշ ըմբռումներ եւ որոշ հայեացքներ: Տօքթ. Րիզա Թէվֆիգ մէկն է այդ սակաւաթիւ դէմքերէն, իր գրողի խառնուածքին մէջ դրած ըլլալով նաեւ իմաստասէրի ոգի: Տօքթ. Րիզա Թէվֆիգ հետեւող մըն է ԺԹ. դարու անգլիական իմաստասիրական դպրոցին, մասնաւորաբար Սփէնսըրեան վարդապետութեան: Վերջին քսան տարուան թուրք լրագրութեան մէջ ցանցնած է բազմաթիւ էջեր: Րիզա Թէվֆիգ եղած է նաեւ եւրոպական լրագրական, մասնաւորաբար Սահադրուլթեան հաշակման միջոցին: Էտիրնէէն ընտրուեցաւ Օսմ. Փարլամէնթին պատգամաւոր:

ԱՍԵՂՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՄԲՈՒՐԷ՛ ԵՒ ԼՈՒԷ՛

Հինգ տէրօրիսաներու մահավճիռը յայտարարուեցաւ վերջնական և նոյն օրն ալ հաստատուեցաւ: Դատապարտեալներուն չըսին թէ երբ պիտի գործադրուի մահու պատիժը, բայց այն բանի հիման վրայ՝ որ սովորաբար կը պատահէր, անոնք գիտէին թէ զիրենք պիտի կախէին նոյն գիշերը կամ ամէնէն ուշը՝ հետեւեալ գիշերը: Եւ երբ անոնց առաջարկեցին տեսնուիլ հետեւեալ օրը, այսինքն հինգշաբթի, ծնողներու, ազգականներու հետ՝ անոնք հասկցան որ մահապատիժը պիտի գործ դրուի հինգշաբթի, լուսարացին:

Առաջիկայ տեսակցութենէն առանձնապէս կը տանջուէր Սէրկէյ Կոլովինը: Շատ կը սիրէր իր հայրն ու մայրը, երկար ատեն անցած չէր որ տեսնուած էր անոնց հետ և այժմ կը սարսափէր թէ ի՞նչ պիտի ըլլար այն հանդիպումը: Ինքը կախաղանը իր ամբողջ այլանդակ արտակարգութեամբ և ուղիղ շանթահարող խնդութեամբ՝ կը ներկայանար իր երեւակայութեան աւելի հեշտ բան մը և կը թուէր ոչ այնքան սաստիկի, որքան այդ տեսակցութեան մէկ քանի րոպէները՝ հարձ ու անհասկնալի, որոնք կանգնած էին ժամանակէն և իրմէ՛ կեանքէ՛ն ալ դուրս: Ի՞նչպէս նայիլ, — ի՞նչ մտածել — ի՞նչ ըսել, — կը հրաժարէր բմբռնել անոր մարդկային ուղեղը: Ամէնապարզը և սովորականը — բռնի ձեռքը, համբուրել և ըսել. «բարև՛, հայրի՛կ» կը թուէր անբացատրելի կերպով սարսափելի՝ իր այսանդակ, ոչ-մարդկային և խելացնոր կեղծիքին մէջ:

Դատապարտութենէն յետոյ, մահապարտները իրարու քով չըրին՝ այլ ամէն մէկը փակեցին իր խուցին մէջ մինակ: Եւ ամբողջ առաւօտը, մինչեւ ժամը տասներմէկը, երբ եկան իր ծնողքը, Սէրկէյ Կոլովինը կատաղօրէն կը քալէր խուցին մէջ, կը փետատէր իր մօրուքը, կը կնճռատէր գէմքը ողորմե-

լիօրէն. և բան մը կը մըթմըթար: Երբեմն իր հապշտապ ընթացքին մէջ կանգ կ'առնէր, ամբողջ կուրծքը կը լեցնէր օդով և կ'արտաշնչէր հեռուքով՝ նման մարդու մը որ չափազանց երկար ատեն ջրին տակ մնացած է: Բայց ինք այնքան առողջ էր, այնքան հաստատուն նստած էր իր մէջ երիտասարդ կեանքը՝ որ նոյն իսկ տաժանագին ասնջանքներու այդ ընկերուն արիւնը կ'եռար իր մարմին տակ և կը գունաւորէր իր այտերը, ու պայծառօրէն և միամտաբար կը ծաւիանային իր աչքերը:

Սակայն ամէն բան տեղի ունեցաւ շատ աւելի լաւ՝ քան ինչ որ կը սպասէր Սէրկէյ:

Այն սենեակը ուր սեղի պիտի ունենար տեսակցութիւնը, առաջին մոտոզն եղաւ Սէրկէյի հայրը՝ հանգստեան կոչուած գնդապետ, Նիկոլայ Սէրկէյեւիչ Կոյօլին: Ամբողջութեամբ ան սպիտակ էր հաւատարմագէտ, — դէմքը, մօրուքը, մազերը և ձեռքերը. կարծես ձիւնէ արձանի մը հագցուցած էին մարդու կային զգեստ. և վրան ունէր նոր ուսնոցներով, հնամաշ, բայց լաւ մաքրուած նոյն համազգեստը, որմէ պէնզիւնի հոտ կու գար. ու ներս մտաւ ան հաստատուն, հանդիսաւոր, ամուր և որոշակի քայլերով: Իր սպիտակ, չոր ձեռքը երկնցուց և բարձրաձայն ըսաւ.

— Բարե՛, Սէրկէյ:

Անոր հետեւէն, մանր քայլերով կու գար մայրը և տարօրինակ կերպով կը ժպտէր: Բայց ան ալ սեղմեց աղուն ձեռքը և բարձրաձայն կրկնեց.

— Բարե՛, Սէրիօթինկա՛:

Համբուրեց զաւելին շրթունքները և լուռ նստաւ: Վզին չփաթթուեցաւ, չլացաւ, չճչաց, սեղի չունեցաւ այն սարսափելի բանը՝ որ կը սպասէր Սէրկէյ. — այլ համբուրեց և լուռ նստաւ: Եւ նոյն իսկ դողդոջուն ձեռքերով շտկեց իր սև, մետաքսէ չրջագգեստը:

Սէրկէյ չէր գիտեր թէ ամբողջ նախընթաց գիշերը գնդապետը, փակուած իր առանձնասենեակին մէջ, բոլոր ուժերը

լարած՝ չափեր ձեւեր էր հանդիպման բոլոր մանրամասնութիւնները: Մենք պարտական ենք մ'է թէ ծանրացնել, այլ թեթեւցնել մեր զաւելին վերջին ընկերացի, և գնդապետը հաստատամտօրէն վճռեց ու մանրակրկիտ կերպով կշռադատեց վաղուայ խօսակցութեան իւրաքանչիւր հարաւոր նախադասութիւնը, իւրաքանչիւր շարժումը: Բայց երբեմն թիւր կը կորսնցնէր, կը կորսնցնէր նաև այն բանը՝ որ արդէն պատրաստ էր, ու դառնագին կու լար մուշամպայով ծածկուած բազմոցին անկիւնը նստած: Իսկ առտուն հասկցուց իր կնոջը թէ ինչպէս պէտք է ինքզինքը պահէ տեսակցութեան միջոցին:

— Եւ որ գլխաւորն է, համբուրէ՛ ու լուէ, կը սորվեցնէր ան. յետոյ կրնաս խօսիլ, քիչ մը ետքը, իսկ երբ համբուրես՝ լուէ՛: Չխօսիս անմիջապէս համբուրէն ետքը, կը հասկնաս, թէ չէ՛ այն տեսակ բաներ կ'ըսես որ աւելորդ են:

— Կը հասկնամ, Նիկոլայ Սէրկէյեւիչ, կը պատասխանէր մայրը լսողով:

— Եւ չի՛ լաւ: Աստուած մի՛ արասցէ որ լա՛ս: Կը սպաննես զինքը, եթէ լաւ, պառա՛ւ:

— Հապա դուն ի՞նքզ ի՛նչու կու լաւ:

— Ձեզիպէսներու հետ ամէն մարդ ալ կու լայ: Չպիտի լաւ, կ'իմանա՛ս:

— Լաւ, Նիկոլայ Սէրկէյեւիչ:

Կառքին մէջ, ան ուղեց անգամ մըն ալ կրկնել խրատը, բայց մոռցաւ: Եւ այսպէս, կ'երթային անոնք լուռ, կծկուած, այդ երկու ալեւոր ձերունիները, և կը մտածէին. իսկ քաղաքը զուարթօրէն կ'աղմկէր, — բարեկենդանի շաբաթ էր և փողոցները լեցուն էին ժխորով ու բազմութեամբ:

Նստան: Գնդապետը բունեց նախամտածուած դիրքը՝ աջ ձեռքը դրած համազգեստին ծոցին մէջ: Սէրկէյ նստած մնաց վարկեան մը, մօտէն դիտելով մօրը կնճռալիւր դէմքը և վեր ցատկեց.

— Նստի՛ր, Սէրիօթինկա, խնդրեց մայրը:

—Նախիր, Սէրկէյ, պնդեց հայրը:

Լուեցին: Մայրը տարօրինակ կերպով կը ժպտէր:

—Ո՛րքան քեզի համար հոս ու հոն ինկանք, Սէրկ'օթին-կա: Հայրդ...

—Ի զո՛ւր, մայրիկ...

Գնդապետը հաստատուն ձայնով ըսաւ:

—Պարտաւոր էինք ընելու, Սէրկէյ, որպէսզի չմտածէիր թէ ծնողներդ լքեցին քեզ:

Նորէն լուեցին: Սարսափելի էր խօսք արտասանելը. կարծես իւրաքանչիւր բառ կորսնցուցած էր լեզուի մէջ իր լիմաստը և կը նշանակէր միայն մէկ բան—մա՛հ: Սէրկէյ նայեցաւ հօրը մաքուր, պէնզին հոտող համազգեստին վրայ և մտածեց— այժմ սպասարկու գինուսը չկայ, ուրեմն ինքն է մաքրեր զայն: Ի՞նչպէս էր որ առաջ ես չէի նկատեր թէ ե՛րբ կը մաքրէր ան իր համազգեստը: Կ'երեւի առաւօտները: Եւ յանկարծ հարցուց.

—Իսկ ի՞նչպէս է քոյրս, առո՞ղջ է:

—Նինոչկան բան չգիտեր, շուտով պատասխանեց մայրը: Բայց գնդապետը խստօրէն կեցուց զայն.

—Ինչո՞ւ ստենք: Երեխան կարդաց լրագիրներուն մէջ: Թո՛ղ Սէրկէյը իմանայ որ բոլոր... անոր միրձաւորներ... այս պահուս... կը մտածեն և...

Այլևս չլրցաւ շարունակել ու կանգ առաւ: Յանկարծ մօրը դէմքը, չիս գիտեր ի՞նչպէս, մէկ անդամէն ձմրթկուցաւ, ալլալիցաւ, երերաց, դարձաւ թաց և վայրենի: Գունակօրոյս աչքերը լիմարտար շրջուեցան, շնչառութիւնը դարձաւ աւելի արագ, և՛ կարճ, և՛ բարձրաձայն:

—Ս... Սէր... Սէ... Սէ... -- կը կրկնէր ան՝ առանց շրթունքները շարժելու: Սէ...:

—Մայրի՛կ:

Գնդապետը քալեց առաջ և ամբողջովին դողդողագին՝ իր համազգեստին ամէն մէկ ծաւրովը, իր դէմքին ամէն մէկ կնճիւղովը, և չհասկնալով թէ ի՞նչպէս սարսափելի է ինք իր

մեռելատիպ սպիտակութեան, իր տանջանագին, յուսահատական դիմացկուճութեան մէջ՝ խօսեցաւ կնկանը.

—Լու՛, մի՛ տանջեր զայն, մի՛ տանջեր, մի՛ տանջեր. ան պիտի մեռնի, մի՛ տանջեր:

Մայրը վախէն արդէն լոեր էր, իսկ ան դեռ կը շարունակէր, ինքզինքը զսպած, անոր կուրծքին առջեւ դողդողագին շարժել իր սեղմած բռունցքները և պնդել.

—Մի՛ տանջեր:

Յետոյ ետ գնաց. դողդոջուն ձեռքը դրաւ համազգեստին ծոցը, և բարձրաձայն, բռնազրօսիկ հանդարտութեան արտայայտութեամբ՝ հարցուց սպիտակ շրթունքներով.

—Ե՛րբ:

—Վա՛ղը, առտո՛ւն, — նոյնպիսի սպիտակ շրթունքներով պատասխանեց Սէրկէյ:

Մայրը կը նայէր վար, կը ծամեր շրթունքները և կարծես ոչինչ չէր լսեր: Եւ շարունակելով ծամել, կարծես վար ձգեց սա պարզ և օտարոտի խօսքերը.

—Նինոչկան պատուիրեց որ համբուրեմ քեզ, Սէրիօթինկա՛:

—Համբուրէ՛՛ գինքը իմ կողմէս:

—Լա՛ւ: Կը բարեւեն նաև քեզ իվոստովները:

—Ո՛ր իվոստովները: Ա՛ն, հա՛:

Գնդապետը ընդհատեց.

—Դէ՛հ, պէտք է մեկնիլ: Ո՛տքի ելիր, պառա՛ւ, ժամանակ է:

Հայր ու տղայ ոտքի հանեցին թուլացած մայրը:

—Մնաս բարով ըսէ՛, հրամայեց գնդապետը. Խաչակնքէ՛:

Մայրը կատարեց այն բոլորը, ինչ որ իրեն ըսին: Բայց խաչակնքելով, և համբուրելով զաւակը կարճ համբոյրով, ան կը շարժէր գլուխը և կը պնդէր անիմաստ կերպով.

—Ո՛չ, այս այսպէս չէ՛: Ո՛չ, այսպէս չէ: Ո՛չ, ոչ: Հապա ինչպէ՛ս ես յետոյ... Հապա ինչպէ՛ս ես ըսեմ: Ո՛չ, այսպէս չէ:

—Մնաս բարով, Սէրկէյ, ըսաւ հայրը:

Անոնք սեղմեցին իրարու ձեռք և պինդ բայց կարճ համբույրով մը համբուրուեցան :

— Դուն... սկսաւ Սէրկէյը :

— Է՞, կերկերածայն ըսաւ հայրը :

— Ո՛չ, այդպէս չէ՛ : Ո՛չ, ո՛չ : Հապա ես ի՛նչպէս ըսեմ, կը կրկնէր մայրը՝ կրեքնելով գլուխը, ու արդէն նորէն յաջողած էր նստիլ և ամբողջ մարմնով կ'երեբար :

— Դուն... նորէն սկսաւ Սէրկէյը : Յանկարծ անոր դէմքը ողորմելիօրէն, մանկան մը պէս կնճռոտեցաւ և աչքերը մէկէն ի մէկ լեցուեցան արցունքներով : Անոնց կայծկատուն շղարշին մէջէն մօտէն տեսաւ հօրն սպիտակ դէմքը՝ նոյնպիսի աչքերով :

— Դո՛ւն, հայր, ազնիւ մարդ ես :

— Ի՞նչ կ'ըսես, ի՞նչ կ'ըսես, վախցաւ գնդապետը : Եւ յանկարծ կարծես կոտորուած, գլուխը ձգեց զաւկին ուսին վրայ : Փամանակով հայրը բարձր էր Սէրկէյէն, իսկ այժմ կարճցիր էր, և իր թաւամազ չոր գլուխը, սպիտակ գնտիկով, կը պառկէր զաւկին ուսին վրայ : Եւ երկուքն ալ լուռ, ագահութեամբ կը համբուրուէին, — Սէրկէյ՝ թաւամազ սպիտակ մազերը, իսկ հայրը՝ բանտային տառասուկը :

— Հապա ե՞ս, յանկարծ ըսաւ բարձր ձայն մը :

Ետեւնին նայեցան. — մայրը կանգնած էր և գլուխը ետ ձգած, կը նայէր բարկութեամբ, գրէթէ ատելութեամբ :

— Ի՞նչ է, պառա՛ւ, պոռոսց գնդապետը :

— Հապա ե՞ս, կ'ըսէր ան՝ շարժելով գլուխը խելակուրոյս արտայայտութեամբ : Դուք կը համբուրուիք : Հապա ե՞ս : Հապա ե՞ս :

— Մայրի՛կ, գոչեց Սէրկէյը և փաթթուեցաւ մօրը վզին : Այս պահուն տեղի ունեցաւ այն՝ որ կարեւրի չէ և պէտք ալ չէ պատմել :

Գնդապետին վերջին խօսքերն էին :

— Կ'օրհնե՛մ քեզ մահուան համար, Սէրկ'օժա : Մեռի՛ր արիաբար՝ սրպէս զինուորական :

Եւ անոնք մեկնեցան : Չես գիտեր ի՛նչպէս մեկնեցան : Կային, կանգնած էին, կը խօսէին, — և յանկարծ մեկնեցան : Ահա այստեղ նստած էր մայրը, ահա այստեղ կանգնած էր հայրը, — և յանկարծ չես գիտեր ի՛նչպէս՝ մեկնեցան : Վերադառնալով իր խուցը, պառկեցաւ խշտակին վրայ, դէմքը պատին ուղղած՝ պահակ զինուորներէն պահելու համար ինքզինք, և երկա՛ր ատեն կուլար : Յետոյ յոգնեցաւ արցունքներէն և խո՛ր քնացաւ :

ԼԵՈՒՏՏ ԱՆՏՐԷԻ

Հ Ո Գ Ե Ի Ա Ր Ք

Հոգեւարքիս՝ դուք որ ինձ սիրտ պիտի տաք,
Բնաւ պէտք չէ որ խօսիք,
Չգեցէ՛ք որ լսեմ քիչ մը ներդաշնակ
Երգ, որ ըլլայ մահս հեզիկ :

Երկրի հոգէն մենք կը հանգչինք նուագին
Կարթող թովքովն հեշտօրօր .
Սիրտս օրրեցէք բայց՝ կը կրկնեմ թախծագին՝
Բնաւ մի՛ խօսի՛ր դուք անոր :

Ա՛լ զգուած եմ բառերէ, չեմ ուզեր ա՛լ
Ինչ որ սուտ է ու ցաւ է,
Հիմա ձայներ լոկ կ'ուզեմ՝ զոր հասկնալ
Պէտք չէ, — զգալ կը բաւէ :

Մեղմ նըլագ մը՝ ուր մեր հոգին կը սուզի
Եւ որ առանց զգալու
Չառանցանքս պիտի փոխէ երագի
Եւ երագս ալ մահու :

Հոգեւարքիս դուք որ ինձ սիրտ պիտի տաք՝
 Բնաւ պէտք չէ որ խօսիք,
 Թեթեւցնէ զիս քիչ մը երգ ներդաշնակ
 Ու թող ըլլայ մահս հեզիկ:

Գացէք գտէք խեղճ կաթնտուս զիւղացի,
 Որ ոչխարներ կ'արածէ,
 Եւ ըսէք թէ քմահանոյքս է օրհասի՝
 Գերեզմանի եզերքէ՝

Մտիկ ընել իր երգերը մեղմ շեշտով,
 Հին անուշ մէկ եղանակ,
 Պարզ, քաղցրածայն եղանակ մը հոգեթով,
 Կիսածայն ու միօրինակ:

Ձայն կենդանի պիտի գտնէք, շատ երկար
 Գիւղին մարդիկը կ'ապրին.
 Իմ պատկանած սերունդս արդէն չի կրնար
 Շատ հեզ կրկնել քսան տարին:

Ձիս առանձին պիտի ձգէք անոր քով՝
 Սրտով յարած իրարու.
 Պիտի երգէ ան իր շեշտով հոգեխառով,
 Ձեռքը նակտիս՝ հոգածու:

Գուցէ սիրոյ միակ ցուրը տակաւին
 Պիտի պարտիմ այդ կնկան.
 Իր երգը զիս պիտի տանի սրտովին՝
 Հին օրերուս մանկական,

Որ սրտիս մէջ վերջին ժամուս չզգամ ես
 Աւերուճը փնայման,
 Ձխորհիմ այ. մարդը մեռնի թող այնպէս
 Ինչպէս ծնած էր տըզան:

Հոգեւարքիս դուք որ ինձ սիրտ պիտի տաք՝
 Բնաւ պէտք չէ որ խօսիք,
 Ձգեցէք որ լսեմ քիչ մը ներդաշնակ
 Երգ՝ որ ըլլայ մահս հեզիկ:

ՍՒՌԼԻ ՓՐԻՒՏՍ

ԹՈՒՐԲ ԳՐԱԿԱՆՈՒՅԻՆԵ

Օ Ս Մ Ա Ն

Իր շուրջը թնդանօթները և հրացանները անվերջ հա-
 աչանքով մը կրակ կը սփռէին: Հանդիպակաց գազաթներուն
 մէջտեղէն կայծակի արագութեամբ ամպի ծուէն մը կը փըր-
 թէր. հրացայտ ուժմբ մը թաւալվոր կը սուրար, անհրագոու
 անկումով մը կ'էյնար, օդապատառ շառաչով մը հորիզոնները
 կը ցնցնէր. յետոյ ուրիշ մը, երրորդ մը, չորրորդ մը, ան-
 վերջ ուժմբեր—ամբողջ ապառաժներ՝ կենդանացած արտա-
 սովոր ուժով մը, որոնք կը փրթին մաս առ մաս, վիշապներ
 որ հրավառ ամպերու մէջ դժոխային թռիչով մը կը սուրան—
 մահուան սարսափներու այս անվերջ, անսպառ շղթան կ'անց-
 նէր անոր գլխուն վրայէն և շուրջէն . . . :

Անոնք գումարտակ մըն էին և թնդանօթ մը ունէին.
 կեցած գազաթի մը առլեփին վրայ, որ կը բարձրանար ա-
 հարկու սեւ ժայռերով, գիշերային դեռի մը պէս, կը հետե-
 ւէին ամպերն արհամարհող ամենի և հրավառ նայուածքով
 մը՝ իրենց սպային սուրի ծայրին՝ որ կը փայտաակէր սպի-
 տակաչող կայծակի մը կտորին պէս: Այդ գազաթը մագլցիլ,
 եթէ ոտքերը չբաւէին՝ իրենց սկուաներովը, եղունգներովը

այդ լերկ ժայռերը կրծելով, ճանկրտելով կ'ուզէին բանձը արհեստագանգ ծաղիկներով զարդարուն վսեմ պողոտայ մը՝ յաղթանակի դիցուհւոյն քայլերուն համար:

Այն ատեն գերմարդկային գրոհով մը պարանները իրենց թևերուն փաթթեցին և սկսան քաշել, կոխկրտելով այս բլուրը, որ կը բարձրանար քարէ ամբակուռ պտանելի մը պէս:

Մտերէն վառօդի մուխ մը բարձրացաւ, բլուրներուն վերեւ և ահա սա լեռնային աւազանին մէջ պարտախուռած հովիտին շուրջը կը կենայ ալեծփելով՝ սպիտակ գօտիի մը նման. յանկարծ գագաթէ մը ուռմը մը կը սուբայ, կը ցնցէ օդային խաւերը, որոնք կը ծփացնեն մուխը. այս գոռացող և սլաբող ամպին տակ զննուորներ՝ որ կը մագլցին դաւիվերերէն, հեծկազօրքեր՝ որ կը սուբան գահավէժներէն դէպի վեր կենդանի թաթառի մը նման, վաշտեր՝ որ իրենց կուրծքն ուսեցուցած կը յառաջանան հովիտին մէջ, սեւ ժայռերուն ահարկու երախէն վիժող կրակէ հեղեղին դէմ, գնդակներ՝ որ խաբազանելով մթնոլորտը՝ կը սուլեն օդային օձի մը պէս, շեփորներու դառն աղաղակներ՝ որ մերթ ընդ մերթ կը խաչածեւութն շրջապատի լեռներուն յաւակոծ հեծկասանքներէն, ու յետոյ բա՛ր... բա՛ր... բա՛ր... ոտնաձայները վաշտերուն՝ որ յառաջ, միշտ յառաջ կ'երթան, սեւ, կենդանի զանգուածի մը ահաւորութեամբ. և Ալլա՛հ... Ալլա՛հ... աղաղակները՝ որ կ'ուռին ու կը բարձրանան դէպի բարձունքները՝ արչաւող հեղեղի մը մրրկակոծ վեհութեամբը:

Օսման ամէնէն առջեւն էր. իր շուրջը նայեցաւ, տեսաւ այս ամէնը. յետոյ աչքերը յառեց դէպի գագաթը այն լեռան, որուն լանջին ստորոտէն վեր կը մագլցէին: Անգամ մը այդ գագաթը բարձրանա՛յին... կարենային գետեղել այդ թլնդանօթը...:

Հիմա այս թնդանօթը իրենց թանկագին սիրուհին, իրենց քնքուշ հոգին էր:

Օսման «օն» ըսաւ. պարանները ճանչեցին բազուկներու

շուրջ. թնդանօթը, այս նազելի հարսը՝ գուճայտակ մը սիրահարներուն աշխուժ եռանդէն կազմուած սիրոյ կառքին վրայ պըրտա քայլ մը եւս ըրաւ:

Օսման ամէնէն առջեւն էր, խրաքանչիւր քայլին միացնելով իր սրաին խորերէն փրթած աղաղակ մը, «օն...» կ'ըսէր. այն ատեն գետինը պառկելով, քարերուն փակչելով, հողերը փորելով, սողալով, ինչպէս, թաւալելով, սակայն միշտ առաջ, միշտ առաջ երթալով—պատուտա՛ծ իրենց զգեստները, ճմուռա՛ծ իրենց բազուկները, կտորտա՛ծ իրենց ուսերը, փրթա՛ծ իրենց եղունգները—քաշեցին թնդանօթը. գագաթը կը բարձրանային. տասը, տասնըհինգ թափ եւս, և գագաթը պիտի հասնէին, հոն պիտի գետեղէին թնդանօթը. այն ժամանակ թերեւս այս գուճարտակը, այս փոքրիկ թնդանօթը ամբողջ զօրաբաժնի մը յաղթութեան ուսահարողը պիտի ըլլար...:

Օսման ամէնէն առջեւն էր. ա՛յ հիմա բարձունքներէն կընար ընդգրկել ամբողջ տեսարանը. հանդիպակաց գագաթները՝ ուր թշնամին ամրացած էր՝ այդ ահարկու, սակայն վեհերօտ վիշապները որ կարծես ժայռէ զգեստները անբաւական գանկուռ երկաթակուռ սաղաւարտներու տակ կրակ կը փախէին, մօտիկցած կը թուէին այս բարձունքին:

Օսմանի այնպէս կը թուէր թէ՛ իր բազուկները երկնցնելով, պիտի կրնայ բոլոր այս գագաթները հաւաքելով իր ամենի կուրծքին վրայ՝ սեղմել, ճզմել և ջարդ ու փշուր ընել:

Հիմա թիրախն էին թշնամիին. հիմա հրետանին այս գուճարտակը փճացնելու համար, իր հրեղէն բերանները բացած կայծակներ կը սփռէր: Օսման անգամ մըն ալ դէպի վար նայեցաւ. ամբողջ զօրաբաժինը կարծես իր գլուխը վերցուցեր, զինքը կը բարեւէր, աչքերով երկինքը ցոյց տալով «դէպի առաջ» կ'ըսէր:

Անգամ մըն ալ «օն...» ըսաւ. թնդանօթը քայլ մը եւս առաւ. ա՛հ, եթէ այսպէս քանի մը քայլ եւս առնէր, պիտի հասնէին գագաթը...:

Յանկարծ, ճիշտ իրենց մշտեղը, թնդանօթին եզերքին վրայ ամպի կտոր մը ինկաւ. ակնթարթի մը մէջ այս ամպէն բոց մը ելաւ: Օսմանի աչքերը մթագնեցան. յետոյ այս մթու- թեան մէջ քանի մը ինկած մարդ տեսաւ. իսկոյն անաւոր ճշմարտութիւնը բմբոսեց. գուշակեց թէ՛ թշնամին այս յա- ջողութիւնը անսնդէ վերջ, պիտի շարունակէր նոյն կէտը ծեծել: Այլ վայրկեան մը իսկ կորսնցնել չէր կարելի. պա- դատանքի տարտամ ակնարկով մը իր ընկերներուն նայելով, դարձեալ «օհ...» բտաւ: Նորէն պարաններուն կտոչեցան. սակայն Օսմանի թեւը կախուեցաւ. բազուկին ճիշտ վերեւը պող բան մը կը զգար. այն ստեն ինք իր վրայ դարձաւ. պարանը մէջքին փաթթեց և նորէն պոռաց: Գերազոյն ճիգով մը կախուեցան պարաններէն. այս անգամ Օսման ցնցուեցաւ և «պարանը փրթա՛ւ» սրտածմբիկ աղաղակը լսելի եղաւ:

Այն ատեն Օսման տեղէն ցաակեց. երկվայրկեանի մը տեւողութեամբ շփոթութեան մէջ նշմարեց որ թնդանօթը պա- րանէն զատուեր, սայթաքելով կը թաւաւէր: Եթէ այս թնդ- անօթը իրենց ձեռքէն կլէր, ամէն ինչ պիտի փճանար: Ուստի Օսման առաջ նետուեցաւ, փաթթուեցաւ թնդանօթին որ սկսած էր թաւալգլոր գալ, սակայն չէր կրնար զսպել զայն. թնդանօթին ծանրութիւնը իր ուժասպաս մարմինը քաշկրտելով, երբեմն վրան, երբեմն տակը առած՝ ժայռերուն զարնելով, զայն դէպի անգունդները կը քաշէր անարկու ան- կումով մը:

Օսման ինքզինքը կորսնցուցած էր, այլևս ոչինչ կը տեսներ, ոչինչ գիտէր. անդիմադրելի ուժով մը իր թաւալ- գլոր անկումին մէջ մէկ բան միայն կը խորհէր. — թնդանօթը չթողուլ...:

Աչքերը բաց՝ կը թաւալէր—երբեմն տեսնելով նայուած- քին սակ՝ վառօղի ամպերով բեռնաւորուած երկինքը, եր- բեմն նայուածքին վերեւ՝ լերկ անգունդներն ու հովիտները՝ որոնց գօզին մէջ կը վխտային բերաւոր մարդիկ. եկաւ ժամանակ մը՝ ուր ա՛լ ոչինչ տեսաւ:

Մէկէն ամէն բան լռեց: Ամէն բան գոյութեան հորիզո- նէն սրբուեցաւ: Ո՛չ այն հրացայտ գազաթները, ո՛չ այն գնդակ ժայթքող վաշտերը... ոչինչ, ոչինչ կար:

Օսման ուզեց թոթուելու, այս անգոյութեան մէջէն ելլելու համար՝ ուզեց փարատել անէութեան այս մղձաւանջը, սակայն ասոր համար ալ ուժ չէր մնացած, Հիմա ամպի մը, խելզող, թմրեցուցիչ ամպի մը մէջ էր՝ որ իր ճնշառութիւնը կ'արգիլէր: Ուզեց պոռալ, չի կրցաւ. իր թոքերը սեղմուած, իր ամբողջ էութիւնը կը հալէր ու կը վազէր պարապութեան մը մէջ:

Երբ ընկերները հասնելով, Օսմանը գտան երկու ժայռի մէջ սեղմուած, ուղեցին իր թեւերը բանալ, սակայն թեւերը չբացուեցան:

Միայն բացուեցան անոր աչքերը. «Օսման, վիրաւորուած ես» հարցուցին. այնպէս մը նայեցաւ իր ընկերներուն երեսին՝ որ կարծես թէ անոնց ըսածը չէր հասկնար: Ապա, աչքերը յառելով դէպի այն գազաթը՝ ուր անպատճառ բարձրանալ կ'ուզէր. «Թնդանօթը ո՛ւր է» ըսաւ. այն ատեն խնդայցին ամէնքը. թնդանօթը դեռ Օսմանի բազուկներուն մէջ էր...
ԽԱԼԻՏ ԶԻԱ

ԽԱԼԻՏ ԶԻԱ կը պատկանի

Զմբուենիոյ տոհմիկ ընտանիքներէն՝ Ու- շագի Զատէներուն: Իր գիտական առաջին տպագորութիւններն ու քաջաբերութիւն- ները գտած է այդ տան մէջ: Դասական գրականութեան ծանօթացած է Միխ- թարեաններու վարժարանը՝ ուր յաճա- խած է երբեւ աշակերտ: Մեծ հակում ունենալով բնական գիտութիւններու եւ ծանօթանալով բնագաղտական դպրոցին՝ Ֆրանսացի ուսուցիչներու առաջնորդու- թեամբ, հիմը դրաւ թուրք իրագաղտ վե- պին իր «Նեմիսեոսով»:

Իր գրական գործունէութիւնը սկը- սած է Զմբուենիա, ուր հիմնած է «ԽըՏ- մեք» լրագիրը:

Շինարի եւ Քէմալ ասադին պայքար մղեր էին թուրք լեզուն ստեղծելու համար. Խալիտ Զիա ստեղծեց նորագոյն լեզուն՝ որ էր շարադասութեամբ, նախադասութեաներու կազմութեամբ ասագին գո. ուում դոչում պատճառեց թէ՛ Պոլիս եւ թէ՛ Զմիւռնիա, բայց յազթանակը մնաց Խալիտ Զիա պէյի՝ որ էր շուրջը բարբելով ժամանակակից յառաջագէտ մտաւորականութիւնը՝ ստեղծեց «Նոր գրականութիւնը»:

Խալիտ Զիա արդէն ստուար գրականութիւն մը ունի եւ կը շարունակէ արտադրել գեղարուեստական գեղեցիկ էջեր, աշխատակցելով Թանիմի:

Հ Ա Յ Ա Ս Պ Ե Տ Ն Ե Ր

Գարնանամուտ երեկոյ մ'իր պալատին մէջ մարմար՝
Բակուր, Սիւնեաց Նահապետ, շքեղ հանդէս մը կուտար,
Երբ Ուզետը մը յանկարծ մըրըրկարշաւ կը հասնի
Լուսնկափայլ համբայէն՝ մեծ դըրան քով արքենի:
Զին կը հեւայ, ու բերնին փըրփուրն՝ հողմէն միշտ խլուած՝
Կը թըջէ թամբն համօրէն, ասպանդակներն ոսկեմած:
Հեռուներէն ան կուգայ. գայն կը մատնէ թէ՛ փոշին
Որ դիզուեր է խաւերուն մէջ թիկնոցի թաւիշին,
Թէ՛ նըժոյգին վըրընջիւնն աստեղացունց մաքրութեամբ՝
Որ կը խնդրէ ախուին գոլուտ հանգիստը անթամբ:
Բակուր այդ հիւրն իր անծէն եւ անունէն կը ճանչնայ,
Բագրատունին Տրդատն է, հըզօր իշխան, ու Փեսայ
Տիրան Հայոց արքային, որ կը փախչի Մարաստան:
Կը փախչի ան՝ զի կինն իր, Տէրանի դուստրն աննըման,
Գանազոծեր էր խըստիւ, պալատէն դուրս արտաքսեր,
Խուզելով, իբր անարգանք, անոր խարտեաշ զանգուրներ:
— «Տրդատ, կ'ըսէ Նահապետն, այս գիշեր քուկդ է իմ տուն.
Մարաց աշխարհն հեռու է, եւ դու անշուշտ պարտասուն.
Մըտի՛ր սըրահը տօնին, թող իրարու դէմ վըրջին
Մեր բաժակներն, ու մեր սէրը մըկըտէ թող գինին:»

Եւ կոչուքի կը բազմի Բագրատունին վտարանդի,
Աջ կողմը հիշտ Բակուրին՝ որ իր կարգին կը նըստի

Գահի մը վրայ՝ որուն լայն թիկնատեղն է քանդակուած
Բագուր՝ եզ մ'որթերով պըսակէքը ըզբարդած:
Սեղանին շուրջը արդէն Մեծամեծներն հայկազուն
Դէմ յանդիման բազմեր են՝ բայց ո՛չ իրենց մեծանուն
Աստիճանին համեմատ, այլ սուրերու մեծութեան.
Հոն են հորտերը Սիւնեաց զաւառներուն երկտասան,
Լերան ազատ զաւակներ, միշտ զրահի մէջ կուրծքերնին՝
Որոնք հըզօր խումբի պէս ջահերուն տակ կը փայլին:
Հոն կան նաեւ բըդեշխներ, ազատանին քաջարի՝
Որ կը պատմեն թէ ինչպէս կ'որսան վարազը վայրի,
Ազնըւատոհմ սեպուհներ ոսկեհարմանդ խլաներով
Դինոյ բաժակ ի ձեռին կը ծիծաղին կէս զինով:
Պալատին մէջ ծով մը կայ ծիծաղներու եւ լոյսի՝
Որ գաղջօրէն ծուփ առ ծուփ դուներէն դուրս կը հոսի:
Կոնականները զարմիկ պատերն ի վար կախեր են
Որսի գալար շեփորներն ու վահաններն ոսկեղէն.
Եւ նիզակները, դեռ թաց՝ վարազներու արիւնով,
Տըրծակ տըրծակ կը հանգչին հըսկայափեղկ դըրան քով:
Լայնակոնք սրահը քըսան սիւներով է կառուցուած՝
Որոնց վըրայ կը շողան քըսան ջահեր դէմ դիմաց:
Եւ այն քըսան սիւներուն մէջէն քըսան գերիներ
Կը բերեն թանկ սաներու վըրայ՝ խորոված երէններ՝
Որոնց շոգին քըմպարար կը բարծրանայ ոլորուն,
Ջահերուն շուրջ կազմելով խըլատեւեր ծըփծըփուն:
Ըսպաններն ալ սեղանին մեծարժէք են. եւ կարծես
Արծաթագօծ դըզալներն ու դանակները նոյնպէս
Փողփողումին տակ լոյսին փայլակներ են աղմըկոտ՝
Որ կը ծփան դիպակեայ նւարտանին վրայ փութկոտ:
Ծաղկակալներ են դըրած երկայնքն ի վեր սեղանին,
Որոնցմէ եղկ բուրումներ շուրջը արըշիւ կը սրփոխն.
Ծաղիկներուն ընդմէջէն, քըրքիներուն հետ թըրթուուն,
Կը նշմարուին ըսպիտակ ակուաներն յոյր հորտերուն.
Եւ զինին թանձր հոտն եւ խաներուն գոլորշին

Վեր բարձրացած՝ կըսքողեն կատաղութիւնն այդ նաշին։
 Կուգայ համեղ գերերին՝ որով Սիւնիքն է առատ,
 Զոր եփեր են տատրակի սրբաիկներով անարատ։
 — «Աղանիի սիրտ ուտենք, կը գոչէ նորար Բալի,
 Որ ունենանք վագրի լեարդ»... :

ԴԱՆԻԷ ԿԱՐՈՒԺԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ՎԱՆՔԸ

Այսօրուան ժամերս պիտի անցընեմ Հայոց մէջ։

Երբ Յունաց Գանձարանը բաւական դժուարաւ կը բացուի այցելուներուն առջև, Հայոց Գանձարանը բնաւ բացուած էր մինչև այն օրը, և այդ արածութիւնը ձեռք բերելու համար հարկ եղաւ ֆրանսական ընդհանուր հիւպատոսին սիրալիր թախանձանքը բարկացակամ Պատրիարքին քով։

Հայոց վանքը Սիօն լերան գրեթէ կէտը կը բռնէ։ միւս մասը, արեւելեան՝ կողմը՝ Հրեաներուն կը պատկանի։

Այդ շատ յատկանշական թաղին մէջ մեր պոպոյտը սխտիւ առաջ, կ'ուզենք շնորհակալութեան այցելութիւն մը տալ Սրբազան Պատրիարքին, և ապարանքի սրահին չափ մեծ ընդունելութեան սրահ մը կը մտցնեն մեզ՝ անոր սպասելու համար։ Քիչ մը ետքը ներս կը մտնէ դռնէ մը, որուն վարած գոյրը կրօնական երկիւղածութեամբ վեր կ'առնեն սև վեզար դրած երկու վարդապետներ, և մեր մօտը կը նստի իր ակտուոն վրայ։ Հրաշալի գլուխ մը ունի դժխեմ սև վեզարին տակ, ճգնաւորական տժգունութեամբ նուրբ դիմազիծեր, սուբբի ճերմակ մօրուք մը, արեւելեան սևութեամբ աչքեր և յօնքեր։ Իր ընդունելութեանը, իր ժպտին, իր ամբողջ անձին մէջ վայելուչ և յանկուցիչ շնորհ մը կայ, և տեսակ մը ասիական ինքն յատուկ դրօշմ։ Այս վաղնջուց հիւրամեծարութեան և վաղնջուց վայրին մէջ, հին ժամանակներու եկեղեցականի մը կերպարանքը ունի։ Արդէն թրքական եղանակով

կ'ընդունի մեզ, — խաճուէով, սիկառէթով և աւանդական վարդի անուշով։

Եկեղեցիէն և վանքէն զատ, հայ թաղը կը բովանդակէ անհուն և հինաւուրց օթեւան մը որ կրնայ իբր երեք հազար ուխտաւոր առնել, երեք չորս մեթր հաստութեամբ պատերով, դեռնափոր շտեմարաններով և չորս տարի ջուր տալու բաւող ջրամբարով մը։

Եկեղեցին, ուր կը մտնենք ամէնէն վերջը, Երուսաղէմի եկեղեցիներուն ամէնէն հիներէն և հետաքրքրականներէն մէկն է։ Արտաքին դռան մօտ, դեռ կը գտնուի՝ հաւատացեալները կանչելու համար՝ նախնի կոչնակը զոր արդէն տեսած էինք Սինայի վանքին մէջ։

Եկեղեցիին ներսը կը յիշեցնէ յունական կաթողիկէները, ինչպէս նաեւ արաբական ապարանքները՝ թանկագին կապոյտ յախճապակիներու գրուադներով, որոնք կը ծածկեն անոր բոլոր պատերը և հաստաբետ սիւները։ Պատրիարքանիստ անթռները, սրբատուններուն և յարակից մասերուն դուռները արեւելեան շատ հին արուեստով մը բանուած սատափէ ու խեցիէ խճանկարներ են։ Կամարէն վար կախուած են հաւիւթ թաճեւ բազմաթիւ կանթեղներ, որոնք բանուած արծաթի տարօրինակ ազոյցներու մէջ ընդելուզուած են։ Աւագ խորանին վրայ դրուած է նուրբ ոսկիէ զրքակալ մը, կիսաթափանց կիտուածանկարներով։ Թուրքիոյ գորգեր, կապոյտ, դեղին կամ կարմիր, սալաքարերուն վրայ կը փռեն իրենց թաւի թանձր խուր։ Եւ վերէն վար իջած սև քօղեր կը ծածկեն խորի երեք տապանակները։ Մեղի ըսին թէ ամէն շաբաթ կը փոխեն զանոնք, մէկ քանի օրէն, Զատիկի տօնին դրուածները, որոնց վրայ կը տեսնուին նուիրական անձերու շարքեր, հարիւր տարիի չափ առաջ զրկուած են Հնդկաստանի Հայերուն կողմէ։

×

Հոն, այդ աւագ խորանին առջև, այդ վաղնջական և

չքեզ չըջանակին մէջտեղ է որ սեւ վեղարով ու սեւ մօրուքով չըջանակուած գեղեցիկ դէմք ունեցող վարդապետներ մէկիկ մէկիկ մեզի կը բերին Գանձարանին առարկաները :

Անկասկած Յոյները Ս. Գերեզմանին մէջ ճոխութեանց աւելի մեծ առատութիւն մը ունին : Բայց Հայոց գանձը աւելի հաղուածիւ ա ճաշկով առարկաներէ կը բաղկանայ : Ոսկի կողքով խորհրդամատեան մը կայ վեց հարիւր յիսուն սարի առաջ նուիրուած : Ոսկեհուռ և աղամանդակուռ նրբակերտ չաթալթաղներ, կոյնկոյտական խոյրեր՝ մարգարիտներով ու դմրուխաներով զարդարուն : Ու կերպաններ, կարծես պարիկներու ձեռքով հիւսուած կերպաններ. մէկը մանաւանդ, թուամած վարդի, կեռասի գոյնով ճամկաւոր դիպակ մը՝ որուն վրայ ճերմակ գոնդողի բիւրեղներ ցրցքնուած են արծաթացող, և որ ասեղնազործուած է նուրբ մարգրիտէ տերեւներով, գմրուխտի ծաղիկներու և վարդադոյն ապակիներու հետ : Որպէս զի այդ առարկաները հնութենէն չճեղքրուուին, չկորտուին, երկար գաւազաններու վրայ պորթա՞ պահած են գանձք, և վարդապետները իւրաքանչիւրը մէկ մէկ ծայրէն բռնած կը բերեն : Ամէն անգամ որ ներս կը մանեն, խոնարհութիւն մը կ'ընեն աւագ խորանին առջեւ, և յետոյ այդ դիպակները դետինը կը տարածեն հասա գորգերուն վրայ : Միջին դարու տեսարաններ են ասոնք, կերպաններու այս յարգալից ցուցադրութիւնները, այս անշարժ սրբաւայրին մէջ, պատի յախճապակիներուն կապոյտ փողփողման մէջտեղ, — մինչդեռ մեր շուրջը սարկաւազներ, անոնք ալ անխփփոխի սեւ վեղարը դրած, վուրթով կ'աշխատին աւագ շարթուան դարաւոր պատրաստութեանց, վարագոյրներ կը կախեն սիւներէն, արծաթ շղթաներու միջոցով կը բարձրացնեն կամ կ'իջեցնեն կանթեղներ :

×

Եկեղեցիէն ներս մտած ատենդ ձախ կողմը մարմարինէ տեսակ մը խորշ կայ, կարծես պատին մէջ փորուած. այդ տեղն է ուր Ս. Յակոբ գլխատուեցաւ և ուր պահուած է ա-

նոր գլուխը (մարմինը, ինչպէս յայտնի է, Սպանիա կը գտնուէ) :

Երկրորդական մատուաներու մէջ, որոնք եկեղեցիին հետ կը հաղորդակցին սատափէ պղտիկ դուռներով, մեզ այցելել կուտան ուրիշ հետաքրքրական տապանակներ, արտակարգ ու գրեթէ հողիական կերպարանքով, որոնք ծածկուած են Գաւասկոսի թաւիչէ կամ Պրուսայի մետաքսէ վարագոյրներով :

Արեւելքի հիւրամեծարութեան համեմատ, երբոր պատկառելի վաղնջուց եկեղեցիէն դուրս կ'ելլենք, երիտասարդ սարկաւազ մը դրան առջեւ մեզի կը սպասէ՝ արծաթէ երկայնավիզ անոթով մը ձեռքերնուս վարդի ջուր լեցնելու համար :

Յիրաւի, թայտաւարար իրենց Գանձարանը մեզի ցուցնելով, այդ քանի դիմադժութեամբ սիրալից հայ վարդապետները անցեալին մէկ շատ յանկուցիչ տեսիլքը առին մեզի՝ իրենց յախճապակիի և սատափի եկեղեցւոյն մէջ, պահ մը մեզի մուցնելով մեր անսահման յուսախարութիւնները :

ԲԻԷՌ ԼՕԹԻ

Հ Ի Ն Գ Ե Ր Ո Ր Դ Ն Ա Մ Ա Կ

1907 տարւոյն Յուլիան էր :

Հիւանդ հայրս ու ես ստիպուած ենք ուրթ օրուայ հարկեցուցիչ ճամբորդութեամբ մը տաթանքներ կրել համբերութեամբ :

Հասանք Պիթիսի կուսակալութեան շապաղջուրի գաւառակին Փատվան գիւղը, մեր մեկնումին երբորդ օրը, իրիկուան դէմ : Հայրս հիւանդութեամբ չափազանց տկարացած ուժասպառ էր. գիշերը տուն անցնելու էինք :

Հայրս ճամբորդի փոքր, առանց սիւնէ վրանի մը տակ իր մահճակալին մէջ երկնցած, իր վերջին ժամերուն անցքը կը դիտէր՝ կորովի, անդորր նայուածքով մը :

Այո՛, մահը իր սեւ թեւերը տարածեր էր անոր տկար

մարմինն վրայ, առանց սակայն կարենալ յազթահարելու ա- նոր կորովին:

Հորս հիւանդագին վիճակը, աւերակ երկրին վիճակը՝ որ առջեւս կը պարզուէր... շուրջս, առջեւս ամէն կողմ հառաչող ոգեւար հայրենիքին վիճակը, այդ տաղնապալից դժնդակ վայրկեաններուն մէջմէկ նիւթ էին ցաւագին խորհրդածու- թեան:

էքքէմ, մեր վարպետը, կ'ըսէ.

Խոհերն հոգւոյս մտերիմներն են,
Խոկմանց պահը կեանքիս էն քնքուշ պահերն են:

Սակայն Անատոլի մէջ խորհրդածութիւնը հաճոյք մը, փափաք մը չէ, սովորութիւն մը, բնաստութիւն մըն է: Այդ երկրին մէջ ամէն ինչ լուռ, անժպտուն, բայց խորհր- դածոյ է:

Ճամբան կը հանդիպի ծերունի գիւղացիի մը. հեռու- ւոր լեռներու ձիւնածրար գագաթներէն քանի մը ճիւղ փայտ բեռուցեր է իր իշուն վրայ, սայթաքելով կ'երթայ այս նայ, անդնդաւոր, վտանգաւոր ճամբաներէն որ աւելի տարերա- յին հասանքներուն ընթացքէն կազմուած է, քան մարդոց ու- խատուածեան արդիւնքով:

Արտին մէջ հոգն հերկող աղքատ մը կը տեսնես: Վրան՝ ազգին ազատութեան հրովարտակին պէս պատառ պատառ եղած հազուստ մը, ձեռքը արօր մը կայ՝ տկար, անուժ, երբուն, կտորած որքան Հայրենիքի փրկութեան յայտ: Յոգ- նած ու վաստակարեկ, սակայն մտածկոտ կ'աշխատի իր ճա- կատագրին պէս կարծր և սեւ հողերէն քանի մը հատիկ դուրս բերել, որոնք անխիղճ կառավարութեան մը արուելիք փր- կանքը պիտի ըլլան՝ քան թէ իր կեանքի անունը:

Արօտավայրերուն մէջ արածող կենդանիներն ալ խոր- հրդածող երևոյթ մը ունին: Բլուրի մը գագաթին վրայ մէկ հատիկ սօսի մը կամ թիթեի մը կ'երեւայ: Լուրջ, խորհր-

դածոյ գիրք մը առեր է ան, իբր թէ գիւղին ճակատագրին վիան, իր հովանիին տակ մշանջենապէս հանդէպներուն աղ- թողը, մանրիմը, յիշատակարանն եղած բլար: Աւելի հեռուն, շարժի մը ատեն տեղէն խախտելով, ս'վ գլխէ՝ մը հեղեղէն հոն նետուած հսկայ ժայռ մը՝ մարդոց տկարութեան դէմ կը խորհրդածէ, պատկառազգիւ:

Մէհ, Անատոլի մէջ լուռած ամէնէն անհոգ քրքիչնե- րուն մէջ իսկ խորունկ... շատ խորունկ խորհրդածութեան մը ողբագին արձագանքը կայ:

Այս քրքիչը, այս ողբը պիտի լայնէ ապագայ սերունդ- ները և դուք ալ պիտի լաք, ս'վ ժամանակակից անգիտա- կիցներ...:

Ահա ես ալ կը խորհրդածէի ինչպէս ամէն իր... ինչպէս ամէն ոք:

Գեղացիք մի առ մի, սակայն մտածկոտ և խոկուն՝ սկսան քովս գալ: Անոնք որ մտքիս մէջն էին և ասոնք որ առջեւս են՝ վաղնջական ծանօթներ էին. իսկոյն սկսան խօ- սակցութեան:

Եթէ թշուառութիւնը, դժուշութիւնը, յուսահատութեան արհամարանքը մարմնանալ ուզեն, չեն կրնար տարբեր մարմին տանել քան մեր գիւղացիները:

Բայց ես կը սիրեմ խօսակցել այս կրօնքի և հայրենիքի եղբայրներուն հետ:

Ինձի համար այս խօսակցութիւնը պարտականութիւն մը, հակակշիռ մը, պաշտամունք մըն է: Հոգիս ուր որ տեսնէ աշխատասէր, անմեղ մարդ մը, կը փափաքի բարձրանալ մին- չեւ Աստուած՝ պարուրուելով անարուեստ, պարզ խօսքերուն որ կուգան ջինջ սիրտերէ:

Պօսակցութիւնը տակաւ յանդեցաւ կառավարութեան՝ որ մեր մէջ ամէն տարտի, ամէն դժբախտութեան միակ պատճա- որը, ամէն ցաւի միակ աղբիւրը, ամէն թշուառութեան բա- ցարձակ ազգակն է:

Կառավարիչը հոգիներ կը վառէ և օճախներ կը մարէ

եղեր. փոխ-կարավարիչը՝ կառավարիչին հյուս, հնազանդ հետեւող և ծառայող է եղեր: Այս կառավարիչին և փոխ-կառավարիչին հարստահարութեանց ու աւերման գործիք եղողն ալ Արդարութեան պաշտօնեաներն են եղեր:

Չեմ յիշեր ո՞ր կառավարիչին հին մէկ ոտանաւորը միտքս եկաւ. —

Արդարութիւնը հարստահարեալներու ողբը պիտի դադրեցնէր, սակայն աւանդ,
Հարստահարեալները կը գանգատին հիմակուան արդարութենէն:

Արդարութեան պաշտօնեաները հարստահարութեան ու աւերման գործիք — ի՞նչ գործիք, իրենք իսկ հարստահարիչ և աւերող են եղեր...

Ասիկա ո՛չ ոք կրնայ ուրանալ: Որովհետեւ ոչ ոք կրնայ ուրանալ ճշմարտութիւնը՝ որ աչք կը ծակէ:

Ուղեցի հասկնալ թէ այս խեղճերը տանկերու տարուան մէջ ի՞նչ գաղափար կազմած են պատժական խմատութեան վրայ: Քանի որ կը տեսնեն, քանի որ կը զգան, մանաւանդ քանի որ կը տառապին՝ անշուշտ ունենալու են, խորհեցայ, գաղափար մը, ներքին համոզում մը:

Հարցուցի.

— Արդարութեան պաշտօնեաները ձեզ ինչո՞ւ կը բանտարկին և ի՞նչպէս կը թողուն:

Իրենցմէ ամէնէն երիտասարդները՝ որ ամենէն քիչ փորձառուներն ըլլալու էին, ամէնայն վատահոլութեամբ պատասխանեցին.

— Մեզ կը բանտարկին ամիս մը... երեք ամիս... հինգ ամիս: Եթէ զբամ ունինք՝ կուտանք ու կ'ազատինք: Եթէ ո՛չ, մեզ կը դատապարտեն հինգ տարուան... եօթը տարուան... սասանը հինգ տարուան:

Ո՛վ ժողովուրդ, Աստուծոյ սիրո՞յն որ արդարութիւն կը հրամայէ, մարգարէին սիրո՞յն որ արդարութիւնը կ'ուսուցա-

նէ և կը յանձնարարէ, Սպիֆաներու և Իսլամական սուրբերու սիրո՞յն, որ արգարութիւնը իրենց սկզբունք ըրած են, անգամ մը ուշադրութեամբ քննեցէք ներկայ վիճակը:

Հեռուները երթալու պէտք չկայ, վարկեան մը, երկվայրկեան մը աչքէ անցուցէք բոլոր այն երեւոյթները որ կան ձեր տուներուն և խրճիթներուն ներսը, տեսէք թէ Արբանջան Արդարութիւնը ի՞նչ ազեղ ձեւ մը սուած է անգութ Գահակալի մը ձեռքը:

Բաղէշի կուսակալութիւնը չորս հարիւր հազարէ աւելի բնակիչ չունի: Ասով ճանդերձ, Ասլիէյի կազմութեանն է Վեր միմիայն սոյն կուսակալութեան մէջ քառասուն հազարէ աւելի մարդոց քաղաքային իրաւունքներէ՝ զրկման որոշում տրուած է:

Այս դժբաղդները՝ գիւղացի և հողագործ, մեծ մասով անմեղ են: Ենթադրենք թէ՛ յանցապարտ, սճրագործ, արիւնարբու են... ո՞ր իրաւունքէն է որ զրկուած են, ո՞ր քաղաքացիութիւնն է որ կը խլուի իրենցմէ: Մէկը թողունք քաղաքային իրաւունքները — որովհետեւ այդ ստասկ իրաւունք ո՛չ մէկ տեղ կայ — որքան ցաւագին, նոյնքան ծիծաղելի բան է քաղաքային իրաւունքներէ զրկել բազմամբոխ դժբաղդներ՝ որոնց վաչկատուն հանգստաւետութիւնն իսկ ապահովկու անիութեան յոյց կը տրուի:

Անլ՛ծք Ձեզի, ո՛վ հայրենիքի քանդիչներ:

.....

ՍԻՒԼԷՅՍԱՆ ՆԱԶԻՑ

ՍԻՒԼԷՅՍԱՆ ՆԱԶԻՑ. — Թուրք գրականութեան ամէնէն վարակտ արձակագիրն է, մեծափարթամ, աղբիւրայոյ ոճ մը որ ամէն գեղեցկութիւն ունի, առանց ուռուցիկ ըլլալու: Ազատութեան համար պայքարողներէն մէկը եղած է եւ վերի նամակը «էջ ձեզիտ Միքոյաղար» գրքոյկէն քաղուած, ցոյց կուտայ թէ սրակսի ու ժգնութեամբ պայքարած է բռնապետութեան դէմ:

Համիտեան շրջանին աքորուած էր Պրուսա, եւ Սահմանադրութեան վերայտարարութենէն ետք վարած է կուսակալի պաշտօններ:

Ձաւակն է Տիարպէ-Էբրի Սաիտ փաշայի՝ որ նշանաւոր գրագէտ-պատմագիր մըն է:

ԿՈՏՐԵԼԷՆ ԵՏՔԸ

Հարկաւ աղնիւ յախճապակի էր այս սուրճի սկահակը իր պզտիկ սնակին մէջ, երբոր նուէր բերին ինձի օր մը:

Տուողը, բարեկամներէս մէկը, որուն պզտիկ ծառայութիւն մը մատուցեր էի, ըսաւ թէ չնչին բան մըն էր տուածք: Բայց իր երթալէն վերջը, անուշադիր և հարեւանցի աչք մը պտացուցի վրան:

Ասիկա զատիւ էր՝ որպէս զի սուրճս անոր մէջէն խմեմ և միշտ յիշեմ զինքը այդ առիթով:

Թափանցիկ խմորը, իրօք, տեսակին աղնուութիւնը երեւան կը հանէր, և Սէվրի հուշակաւոր արուեստարանին նշանը վրան էր, կարծիր պզտիկ բոլորակով մը, որուն մէջ 1844 թուականը կը կարդացուէր:

Բաւական ատեն գրասենեակիս փոշիներուն մէջ սպասեց, անկին մը դրուած. ես, որ արուեստագիտական բաներու կարեւորութիւն կ'ընծայեմ, ասիկա իմ գրասենեակիս մէջ ունենալու փառասիրութեամբ բաւականացեր էի սկիզբը. յետոյ բոլորովին մոռցեր էի զայն. օր մըն ալ այս սուրճի ըմպանակը ծիծաղելի թուեցաւ ինձի իր անօգուտ սպասումին մէջ. խորհեցայ որ այս լքումէն աղէկ էր եթէ երբեմն անով սուրճ մը խմուէր. առի տուն տարի զայն:

Հոն՝ աւելի բախտաւոր չեղաւ. նիւթերն ալ մարդոց կը նմանին քիչ մը. իրենց ճակատադիրն ունին. ոչ ոք երեսը նայեցաւ աս խեղճ սկահակին. մէկ հատ մըն էր ու նմանը և օրինակը չկար, որպէս զի օրական գործածութեան մէջ ընդունուէր:

Պարզ զարդի համար տեղ մը դրինք. քանի մը օր վերջը հոս ու հոն նետուէր էր. անգամ մը պզտիկ զաւկիս ձեռքը տեսայ. հետը կը խաղար, ու փամանակ կ'անցնէր. օրին մէկն ալ ձեռքէն վար ինկաւ, կտոր կտոր եղաւ:

×

Անցած օր անոր պզտիկ սնակը ձեռքս անցաւ. սրտի նեղութեան մէկ վայկեանիս, անոր նուրբ դժգոհութիւններն ու գունազեղ կիտաւածները կը գննէի. ստուգիւ գեղեցիկ արուեստի մը հրաշակիրան էր. գիծերուն շտորակի ընդելուզմները, նկարէն երազներուն գիրկընդխառնումները ուշադրութիւնս գրաւէր էին. յանկարծ իրար փաթթուած երկու տառեր նշմարեցի, վրան արքայական զինանշանով. ճիշտ դիւմացի կողմը շրջանակին, միեւնոյն զինանշանը ու միեւնոյն սկզբնատուերը:

Այս տառերը ֆրանսերէն L և P գիրերն էին, և անալոյսը իսկոյն ծագեցաւ մտքիս մէջ. Լուի-Փիլիբի կը վերաբերէր այս սուրճի սկահակը իր սնակով. Սէվրի արուեստարանին նշանին քով Փոսթէնէպոլի դղեակին անունն ալ կար գրուած, զոր հիմա կը նշմարէի:

Այլ տարակոյտ չկար: Ֆրանսայի թագաւորինն էր ասիկա. իր զարդարուն ու նրբակերտ յօրինուածքը բաւելու էր արդէն, ճանչցողի մը համար, մէկ նայուածքով ճշտելու թէ ասիկա սովորական մահկանացուի յատուկ բան մը չէր կրնար ըլլալ:

Եւ հիմա որ կտորած փշրուած էր այդ խեղճ սկահակը, որուն արժէքը չէի կրցած բմբռնել, երկար տարիներ մնացեր էր քովս, ձեռքիս տակ. հիմա ո՞րքան կը զղջայի ըրածիս վըրայ, ո՞րչափ կը կշտամբէի ինքզինքս՝ քիչ մը հող և ուշադրութիւն չդարձնելուս համար արուեստական ու պատմական այսքան թանկագին բան մը հասկնալու և պահպանելու:

×

Այս պզտիկ դէպքը կը թիւադրէ ինձի կարգ մը խորհրդածութիւններ, որոնք այս տողերը կարդացողներուն միտքն ալ պիտի դան հարկաւ:

Ընդհանուր կանոն մըն է որ մարդիկ իրենց կենդանութեանը մէջ չճանչցուին ու չգնահատուին անոնցմէ, որոնց քովն ու մօտը ապրած են շարունակ. մահը, անդարձ կորուստը պէտք է դայ՝ որպէս զի անաչառ դատաստան մը ու արդար

վճիւ մը ընել կարելի ըլլայ . գերեզմանին անջրպիտը պէտք է որպէս զի մեր ակնաբեր կարենայ ճշտիւ տեսնել գիծերը այն դէմքերուն որոնք անոր միւս եզերքն անցած են հիմա . անոնց վերադարձին անկարելիութեան համոզումը պէտք է մեզի , որպէս զի կուրցած աչուրնիս բացուին ճշմարտութեան , ու զիջանինք խոստովանելու և հրապարակելու անոնց առաւելութիւնները՝ որոնց վրայ անգիտակցարար դուցէ չզջարէինք , ցորչափ կենդանի էին անոնք :

Կը խորհիմ որ բարեկամութիւնները , անձնուիրութիւններն ալ ասանկ են շատ անգամ . ոչ ոք ամէնադոյզն արժէք մը կուտայ այն սրտերուն , որոնք յօժարափոյթ ու լուռ հաւատարմութեամբ իրեն կը սպասեն . ու հարկ է որ այդ սիրտերը խորտակուին , որպէս զի կորուստին մեծութիւնը կարելի ըլլայ զգալ և չափել :

Այսպէս պատահեցաւ իմ սուրճի սկահակիս համար այժմ ես զայն ճանչցայ . . . կտարելէն ետքը :

Գ. ՋՕՂՐԱՊ

Լ ՈՒ Ս Ն Ի Ն Ն Է Տ Տ

Նորէն մութ է ամէն կողմ,
 Նորէն ծով ու լուսին... :
 Աղամանդէ ծաղիկներ թափթփեր է ծովուն մէջ .
 Լուսինն հիւանդ հեշտանքով,
 Հորիզոնն ալ նուրբ ու սել սնգոյրներով պարուրուած՝
 Խոր բունի մէջ է թաղուեր...
 Ահա նորէն առանձին
 Մնացի ես տխրազբաղ...
 Ռ'վ լուսինս, զգացումիս հեշտ հուրին,
 Դուն փոխանակ սփոփելու իմ հոգիս,
 Խօսէ՛, ինչո՞ւ վերատին
 Կ'ուզես զայն ինձ յիշել տալ,
 Որպէս թէ զայն իմ մօտս դուն փնտռել ուզէիր...

Գիշեր մ'առաջ շուքիդ տակ՝
 Ինձ հետ շրջող կինն այդ սէգ
 Հրաշագեղ չէ՞ք, ըսէ՛... :
 Իր սպիտակ քօղին ներքեւ շղարչէ՝
 Կարծես թէ քե՛զ էր կեղծած... :

Որովհետեւ, դուն ալ, չէ՞,
 Նրբին ամպէ շղարշով երեսդ ամբողջ պարուրուած
 Սիրարբուքի մէջ էիր
 Ծովուն հետ...

Ու մինչդեռ դուն այս գիշեր ալ գիրկընդխառն
 Քու սիրական ծովիդ հետ,
 Ահա ես,
 Յուսահատեր եմ կեանքէն...

Գթա՛ վրաս, սիրուն լուսնակ,
 Ու սրբտիս մէջ վճիտ սիրով սա բացուող
 Քերթուածներու փունջերէն՝
 Գնա՛ անոր պատմելու...

ՔԱՅՍԻՆ ՆԱՅԻՏ

ՔԱՅՍԻՆ ՆԱՅԻՏ. — Թահսին Նահիտ թուրք նորագոյն գրականութեան խոստմնալից դէմքերէն մէկն է, որ վերջին 5-6 տարիներու միջոցին կրցած է որոշ դիրք մը գրուել թուրք երիտասարդ մտաւորականութեան մէջ: Ինք թէեւ դեռ չկազմուած գրող, սակայն հրատարակած է բազմաթիւ գրքուածքներ, որոնց մէջ թէ՛ ինքնատպուլթիւն կալ եւ թէ՛ արժանիք: Այս շարքէն դուրս կը մնան, անշուշտ, Սահմանադրութեան վաղորդայնի գինովութեան մէջ իր դրած զանազան էջերը, ինչպէս փեմ-թիւտի անունով թատերախաղ մը՝ զոր գրած է թուրք գրագիտուհի Բուխտան Հիւվարայի աշխատակցութեամբ: Թահսին Նահիտ տեղ տեղ Սէմաօլիսթի անյաջող հակումներ ցոյց տուած է, սակայն, ամէն պարագայի մէջ, ունի աւ սճ, շաւ ներշնչում եւ յաջող արձակ-քերթուածներ:

Յրամասական Գրականութիւն

**ԱՐԴԻ ԱՐՈՒԵՍՏԻՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ
Հ Ի Ն Ի Ն Բ Ա Ղ Դ Ա Տ Մ Ա Մ Բ**

Արդարեւ, ամէն ժամանակի մէջ արուեստի տեսչական գործը ամփոփած է իրական կեանքը: Եթէ մարդ քննէ արդիական հոգին, կը հանդիպի անոր մէջ աղաւաղումներու, աններդաշնակութեանց, հիւանդութիւններու, և, այսպէս ըսենք, զգայման ու կարողութեանց անդադանցութիւններու որոնց հակափորձն է իր արուեստը:— Միջին դարուն մէջ, հոգեկան և ներքին մարդուն չափազանց զարգացումը, վսիմ և քաղցր անուրջին սրունումը, ցաւին պաշտամունքը, մարմնին արհամարհանքը կը տանին գերազգուշուած երեւակայութիւնն ու զգայականութիւնը մինչև սերտութեան տեսիլքի ու պաշտումի: Մանօթ են նմանութեան և Ֆիօթթթիի, Տանթէի ու Փէթրարքայի տեսիլքները, ասպետութեան և սիրային դարպասներու նրբազգայիկ փափկութիւններն ու հրակայական յիմարութիւնները: Այս պատճառով, նկարչութեան և քանդակագործութեան մէջ անձնաւորութիւնները տպեղ են կամ գեղազուրկ, յաճախ անհամեմատ ու անկենդանական, գրեթէ միշտ նիհար, ցամքած, մահացած անձով և մտասո՛յզ մտածման մը մէջ՝ որ կը խլէ իրենց աչքերը ներկայ կեանքէն, անշարժ սպասման կամ յափշտակման մէջ, վանքին արտում քաղցրութեամբը կամ հոգեզմայլանքի ճառագայթումովը, խիստ դիւրարեկ և խիստ խանդավառ՝ կարենալ ապրելու համար և արդէն նշանո՛ւած երկնքին:— Վերածնութեան ատեն, մարդկային վիճակի համաշխարհային բարկաւումը, վերագտնում և հասկցում հնութեան օրինակը, ազատագրում և իր մեծ գիւտերովը նպարտացած մտքի թռիչքը՝ կը վերանորոգեն հեթանոսական զգացումը և արուեստը: Բայց միջին դարու հաստատութիւններն ու ծէսերը կանդուն կը մնան սակաւին, և Իտալիոյ ինչպէս Փրանսայի ամէնագեղեցիկ

գործերուն մէջ դուք կը տեսնէք դէմքերու և նւթի ակնաբուխ հակադրութիւն, — մարտիրոսներ՝ որ շանթարձակ Արամազդներ կամ խաղաղ Ապողոսներ են, Ս. Կոյսեր՝ արժանի պիղծ սիրոյ մը, հրեշտակներ Կուպիտոններու չափ չնորհալի, երբեմն նոյն խկ Մագդաղինացիներ՝ որ Սերէնաներէն խիստ քաջառողջ, և Սէն Սէպաստիէններ՝ որ Հերակլեսներէն խիստ քաջառողջ. կարճ խօսքով, սուրբերու և սրբունիներու հաւաքով մը որոնք ապաշխարանքի և չարչարանքի գործիքներուն մէջտեղ, կը պահեն այն քաջառողջութիւնը, գեղեցիկ մարմնամոնչքը, խորտա կեցումածքը՝ որ պիտի պատշաճէր աղնիւ կողովակներու և անթերի ըմբիչներու երջանիկ մէկ տունին:— Այսօր մարդկային գլխուն խափանումը, վարդապետութեանց քաղմասպատկութիւնն ու անհամաձայնութիւնը, ուղեղային կեանքի ծայրայեղութիւնը, հսկողական սովորութիւնները, մայրաքաղաքներու արուեստական կեանքը և հետաքրքրութիւնը՝ չափազանցած են Ղդային յուզումը, չափն անցուցած են զօրուոր և նոր զգայութեանց պէտքին, գարգացուցած են խուլ ախրութիւններ, տարտամ բաղձանքները, անսահման ցանկութիւնները: Մարդն այլևս ան չէ՛ ինչ որ էր և ինչ որ թերեւս լաւ ըրած պիտի ըլլար մնալով միշտ, — բարձր տեսակէ կենդանի մը, գո՛հ գործելով և մտածելով այն երկրին վրայ՝ որ զինքը կը սնուցանէ և այն արեգակին տակ որ զինք կը լուսաւորէ, — այլ ուսասպկական ուղեղ մը, անհուն հոգի մը, որուն համար իր անդամները յաւերածներ են միայն և որուն զգայարանները ծառաներ միայն՝ անյագո՛ւրդ իր հետաքրքրութեան և փառասիրութեանց մէջ, միշտ փնտնելու և դիտելու ետեւէ, սարսուռներով և չաչխններով՝ որոնք կը խառնակեն իր կենդանական կազմումը և կ'աւերեն իր մարմնային հաստատութիւնը, տարո՛ւած ամէն ուղղութեամբ՝ մինչև իրական աշխարհի ծայրերը և երեւակայական աշխարհի խորութեանց մէջ, երբեմն գինովցած, նրբեմն ընկճուած իր ստացումներուն և իր գործին անբաւութենէն, կատա՛ւմ անկարելիէն կտք կամ ամփոփուած արուեստի մը

վրայ, նետուած ցաւատանջ երազի մէջ, ներգոր և վեհաշուք որպէս Պէթնովէնը, Հայնէն և Կէօթիի Յաուսթը, կամ սեղմուած իր ընկերային խորշին ճնշումին տակ և մէկ կողմի վրայ ծռած մասնագիտութեամբ մը, մենամուտութեամբ մը՝ ինչպէս Պարզագի անձնաւորութիւնները: Այս մտքին այլևս Բաւականութիւն չեն տար ձեւակերտական արուեստները. ինչ որ զայն կը հետաքրքրէ՝ դէմքի մը մէջ անդամները, իրանը, ամբողջ կենդանի կազմածը չեն. արտայայտիչ գլո՛ւխն է, շարժուն զիմագծութիւնն է, հողի՛ն է թափանցիկ՝ արտայայտուած շարժուձեւով, կիրքը կամ մտածումն է անմարմին, համակ բարբախուն և զեղուն ձևին և արտաքինին ընդմէջէն. եթէ կը սիրէ ան քանդակային գեղեցիկ ձեւը՝ դաստիարակութեան հետեւանքով, երկար և յառաջընթաց մշակումէ մը յետոյ, արուեստապաշտ խորհրդածուած ճաշակի մը պատճառով է որ կը սիրէ: Բազմապատիկ աշխարհաքաղաքացի, ան կրնայ չահագրգռուիլ արուեստի բոլոր ձեւերովը, անցեալին բոլոր պահերովը, կեանքի բոլոր աստիճաններովը. կրնայ ճաշակել օտար և հին ոճերու վերածնունդները, գեղջկական, խուժանային կամ բարբարոս բարքերու տեսարանները, տարաշխարհիկ և հեռաւոր բնանկարները, ամէն ինչ որ մուտք մըն է հետաքրքրութեան համար, փաստաթուղթ մը՝ պատմութեան համար, նիւթ մը՝ յուզման. ան արուեստէն կը պահանջէ անակնկալ և ուժգին զգայնութիւններ, գոյներու, զիմագծութեանց և կիրքերու նոր սպաւորութիւններ, շէշտեր՝ որ ամէն գնով զինքը յուզեն, խթեն կամ գրօսցնեն, կարճ խօսքով, ոճ մը որ երթայ չափազանցութեան, կանխամտածութեան և ծայրայեղութեան:

Այսպէս չէր սակայն հին Յունաստանի մէջ. զգացումները հոն պարզ էին, և հետեւարար ճաշակն այլ պարզ էր: Դիտեցէք անոնց թատերախաղերը. դուք չէք գտնիր անոնց մէջ բարդ և խոր նկարագիրներ՝ նման Շէյքսպիրիներուն. չէք գտնիր խիացի կերպով հիւսուած և քակուած հանգուցներ. չէք գտնիր անակնկալներ: Թատերախաղը կը թաւալի

զիւցագնական հէքեաթի մը վրայ՝ զոր անդադար լսած են իրենց մանկութիւնէն սկսած. անոնք առաջուց գիտեն խաղին դէպքերը և անոնց ստանալիք լուծուածը:

Գալով դէպքերուն, անոնք ամէնքն այլ ընտանեկան փոքր տեսարաններ են, որոնց վսեմութիւնը ամբողջովին կը կայանայ գերընտիր բնականութեանը մէջ. ոչ մէկ ուժգին շէշտ, ոչ մէկ բարկ և բուռն գիծ. մարդ հազիւ կը ժպտի, և սակայն կը դիւթուի՝ ինչպէս դաշտերու մէկ ծաղկին կամ վճիտ առուի մը առջեւ: Անձնաւորութիւնները կը նստին, կ'ելլեն, իրարու կը նային, ըսելով սովորական բաներ, առանց աւելի ճիգերու՝ նման այն դէմքերուն, որ նկարուած են Պոմպէի պատերուն վրայ:

Հետեւեցէք այս արամադրութեան՝ անոնց արուեստին և մասնաւորաբար քանդակագործութեան մէջ. մտքի այս պայմանին շնորհիւ է որ անոնք քանդակագործութիւնը հասցուցած են կատարելութեան և որ ճշմարտապէս անոնց ազգային արուեստն է, որովհետեւ չկայ արուեստ մը որ այնքան աւելի պահանջէ պարզ միտք մը, պարզ զգացումներ և պարզ ճաշակ:

ԻՓՈԼԻՏ ԹԷՆ

S H Գ Ր Ի Ս

Արարական հանճարին չափ ընդարձակ, արարական հողիին չափ զօրաւոր՝ Տիգրիս կը հոսի... երբեմն տղմագոյն ալեծուր ընդարձակութիւն մը, երբեմն երկնագոյն մետաքսեայ ժապաւէն մը... հիմա Պաղատաի փողոցներուն պէս ուրապատոյտ, քիչ մը աւելի վարը՝ Փարիզի պողոտաներէն աւելի շիտակ... այստեղ՝ կը գալարուի ցաւագին, անդին՝ կը ծաւալի հանդարտօրէն...:

Այս նուիրական գետը՝ որ իր գրիին մէջ բեղմնաւոր հսկայական գարուն մը կը կրէ, Գուրնայի մօտերը՝ մարդկային շէնքերուն մէջէն աղատելով երբ արմաւենիներու անտառները կը թափանցէ, կարծես թէ՛ իր սիրելի միջավայրը

կը հասնի: Իր պեղաները ա՛յ աւելի ազատ, ա՛յ աւելի շա-
ռաչուն, ա՛յ աւելի պատկառազօու և համարձակ են...:

Բարեխառն և հիւսիսային երկիրներուն մէջ բոյսերը
կ'ապրին մարդոց աշխատանքին շնորհիւ. հոս, այս այրեցեալ
գօտիներուն տակ, ընդհակառակը, մարդիկ կ'արծես կեանքը
կը վայելեն տունկերու և խոտերու, մանաւանդ արմաւենի-
ներու շնորհիւ...: Քանի կը դիտեմ ու կը տեսնեմ, կը հա-
ւատամ թէ այս երկրին իրական բնակիչները՝ այդ պատկա-
ռանքով ի ծառերն են. մարդկային զաւակները անոնց հո-
վանիին հիւրերն են միայն...:

Հիմա աչքիս առջեւ կայ անսովոր արմաւենի մը. Տէ՛ր
Աստուած, ո՛րքան վեհ և ինքնավստահ ազատութեամբ մը
բարձրացեր է. գագաթին ոստերն ու տերեւները որքան ար-
տասովոր շքեղութեամբ արձակուեր են ու կը տարածուին...:
Այս ծառը՝ իր բովանդակ շուքով ու վեհութեամբ կ'ազդարակէ
թէ՛՝ այս հողը ի՛րն է, իրմէ՛ զատ մէկը չի կրնար այս հողին
բնական տէրն ըլլալ...:

Հոն ուր արմաւենիի անասունները կը վերջանան՝ իրենց
նաւթագոյն գլխանոցներով, կեանքը կը մարի՛ դետափին
վրայ. ահա՛, այս պահուս, հորիզոնին շրջագիծէն ներս, անա-
պատին տխրութիւնը կ'այլայլեն միայն աւաղի բլուրները՝
գերեզմանի չափ փոքր և դեղնորակ...:

Այլեւս երկու կողմերնիս՝ աւաղի անասնման ծով մը...
կը քաղենք անապատին համատարած լուսթեան մէջէն...
քար չկայ, ծառ չկայ, կենդանի չկայ, շուք չկայ. լոյս,
ամէն կողմ շաղկապիչ միօրինակ լո՛յս մը. իբրեւ նշանակ շար-
ժումը՝ միայն լոյսի խողեր կ'երեւին: Երջապատի բոլոր իրե-
րուն մէջ թմբիւր մը, անձայնութիւն մը, լոյս մը կայ՝ որ
մշանջենական և անփոփոխ կը թուի: Այս երկու ափունք-
ները կ'արծես բնաւ չեն շարժիր, բնաւ չեն աղմկեր, բնաւ
չեն ստուերաւորուիր. կենսազրաւ ծներ են սկիզբէն և յաւի-
տենականութեան պիտի անցնին անկենդան...:

Այս ոսկիի անապատը անմարդաբնակ բացուեր է, ազատ

մնացեր է արուեստի ձեռքէն, առեր է անվախճանորէն նիւր-
հուն գեղեցկութիւն մը...:

Այլ ևս տեսաներս պիտի նշանակեմ սինէմաթօկրաֆի
մը պէս հաւատարմորէն և անտեթեւեթ. — ահաւասիկ աւաղի
աւերակի մը վրայ քանի մը անթուրժ աղիւսի խորանարդով
կազմուած աղքատ գիւղ մը, հողի մը գունաթափ, անա-
պատի պէս անկեանք, լքուած աւերակորտէ մը աւելի ա-
մայի... կ'արծես գիւղ մը որ գոյացիր է երբ աւաղները ցե-
խոտած և ուռած են:

Եթէ՛ մէկ կողմը շտեմնեմ պղզած քանի մը պէսկվիներ,
պիտի համոզուիմ թէ՛ կուղբեր են որ կառուցած են այս աղի-
ւորայր գեղը որ այնքան խեղճուկ, այնքան անհաստատ,
այնքան նախնական է...:

Այս պէսկվիները ո՛րքան տարօրինակ դժբաղդ մարդ-
կային լոյսեր են. — ո՛չ լուրջ ու զեղային աշխատանք, ո՛չ ալ
մկեհային մեծ ճիգ. կենդանական բոլոր ուժը կը վասնուի
պառկելու, մարտելու և սերնդագործելու... կը հասնի ար-
ժաւենիի բունի մը պէս, կը մեծնայ, կը պողաբերի և... կը
չորնայ. ահա՛ւասիկ անապատարնակի մը համառօտ կենսագ-
րութիւնը:

Բոլոր պէտէվիները չորս բանէ կը գանգատին. — ճանճէն,
տապէն, անթութեանէն և հարկահաւաքներէն: Ծանճերը կը
վոնտէ, տապին դէմ կը հողմահարուի արմաւենիի տերեւ-
ներով, իր փորը կշտայնելու համար անչափելի բրինձ կուլ
կուտայ, իսկ երբ հարկահաւաքները կը յիշէ՛՝ ակառները կը
կճրոտէ պեխերուն տակէն...:

Բոլոր այս անապատի զաւակներուն, մեծին թէ՛ փոքրին
քով, մանկական սիրուն հոգի մը կայ. — ամէն բանէ ուրա-
խութեան և քրքիչի բաժին մը, ամէնէն անկարեւոր միջա-
դէպէն խօսաւրուտութի անվերջ նիւթ մը կը տանին. շուք մը,
ոչինչ մը շարունակ կը խօսեցնէ և կը խնդացնէ ժամերով.
Երբ չեն քնանար՝ կը խօսին ու կը խնդան, կը խնդան ու կը
խօսին... անոնց համար աշխարհ մեծ խաղալիկ մըն է, և

աշխարհի դէպքերը՝ խաղեր են . . . պէտէվին քիչ կ'աշխատի , հարեւանցի կ'աշխատի , և կ'աշխատի միմիայն կրկնելու համար այն ամէնը՝ որ իր պապերէն ժառանգ մնացած է : Փոփոխութիւնը չի սիրեր , իրերու խորքին անտարբեր , անցեալը մոռցած , գալիք օրերը կը նկատէ որպէս սաղմ՝ որ տակաւին չեն արգասաւորուած . իր շահ ու զէնի հաշիւը քսանրչորս ժամուան ժամանակամիջոցով մը կը սահմանափակուի . ուրախութեան համար հոգի կուտայ , գոյնի և փայլի սիրահար է , կը խնդենայ անուշահոտութեան և շաքարեղէնի համար . . . երջանիկ է այն առաւօտը՝ ուր մեզը կ'ուսէ , զժբախտ է այն գիշերը՝ երբ սոխով կը բաւականանայ . իր երջանկութեան կշիռը կը շարժի մեղրով ու սոխով : Քիչ մը անուշահոտութիւն , պատառ մը անուշեղէն և փայփայելու համար երբ կին մը ունենայ՝ աշխարհի ամէնէն երջանիկ ինքնակայն է : Անկողինը՝ աւաղ , վերմակը՝ երկինք , ամէնէն զեղեցիկ երազը ոտս մը յասմիկ , սկահակ մը վարդաւենի և եղնիկի նայուածքով լեյլա մը : Արդէն բսի , երախայ մը և լաւ երախայ մը . . .

Ամէն գեղ իր ուշագրաւ հպատակ անասուններն ունի : Ահաւասիկ ուղտեր՝ որ իրենց շուրջի պատերուն և խրճիթներուն զաճաճութիւնը իրենց երկայն վիզերովն արհամարհելով , կ'աւաղեն , կը պոռչեն . . . անաւասիկ այծի հօրան մը , բլբլտելով անապատին փսեղծ գեղմը՝ որ մոխրագոյն մացառ մըն է միայն . . . :

Գետաբէն շուն մը , շողենախն կը հաչէ , հաւերը աւլուքի մէկ գէզէն միւսին կը վազեն . մէկ քանի աղաւնի օդին մէջ կը բարձրանան . . . գոմէշ մը գլուխը դէպի գետը երկնցուցեր , անմիտ ճակատին շքեղ կոտորները կը դիտէ ջուրին մէջ , երբեմն կը ծռի և գետէն կը խմէ երկինքի ցոլքէն լայն ումպ մը :

Մերթ խրճիթի մը ծակէն կնոջական գլուխ մը դուրս կ'ելլէ . մունջ , զարմացկոտ , բերանը պատռած՝ ապուշ ժպտտով մը , դէմքը համակ չոր կաշիէ դիմակ մը . . . ամբողջ զարդարանքը , զգեստը , արդուզարդը տղմագոյն լաթէ մը կը

բաղկանայ : Այդ կիները իրենց բոլոր երեւոյթին մէջ այնքան զուրկ են կեանքէ՝ որ անոնցմէ խրաքանչիւրը կը թուի սուպասանքի մէջ փաթթուած անհոգի մարմին մը : Մեկ կը դիտան իր որպէն նայող վարանոտ եղնիկի մը նայուածքով . անոնց համար ամէն այր մարդ՝ բանակալ տէր մըն է :

Պէտէվի տղաքներն են որ ամէնէն խորունկ գութը կը շարժեն .— թեւերնին մէյմէկ բարակ ճիւղոտ , աչքերնին լի տառապանքի անփայ ժպտտով մը , իրենց ամբողջ մարմինը՝ որ մութ կապոյտ լաթէ շապիկի մը մէջ կը շարժչտիկի , կծաւաքի մը պէս նիհար , տեղոյն և վատաժ է . . . մէկ հատիկ արմաւի կամ պատառ մը հացի յոյսով ժպտուն և աղմկալիլը կը վազեն վայրկեաններով , շողենաւին կը հետեւին և գետափը կը կէտադրեն իրենց սու մարմիններով . . . ա՛խ , այս Արարի խեղճ ձագուկները . . .

Անապատները ընական մէկ ինքնակալ միայն ունին , իրենց վրայ տ'ը դրօշակն ալ ծածանի ,— ա՛րեւր . . . : Արեւը , միայն արեւը կը կառավարէ այս անվերջ միայնութիւնը , իր լուսեղէն և հրաշիրմ ճառագայթներովը : Կարծես հոս արեւը բոլոր իրերը կը վառէ , կը բոցավառէ :

Արեւածագէն մինչև մայրամուտ՝ շրջապատի բոլոր մարմինները լուսեղէն երկնքանոց խաղերու մէջ կը լողան . երկինքը , բլուրները , անապատը , հորիզոնը և նոյն իսկ գետին ջուրը արշարոյսէն մինչև իրիկմուտի պահը գրկիմէ ամէն օր ցոյց կուտան վարդի , սսկիի , զմրուխտի , եղբեւանիի , յաւկինթի , լարթ կապոյտի բոլոր երկնքանոցները . . . հոս լոյսը ամէն օր կը ծագի , կ'երանգաւորուի , կը շողայ , կը տարբարւծուի , կը հաւաքուի , կը հալի և կ'անհետանայ . յետոյ գիշերը՝ որպէս աստղերու անձրև , կը վերապրի գետին խորութեանցը մէջ . . . :

Հիմա կ'ապրինք ամէնէն անուշ ժամը , արեւհամուտի պահը : Գետը զօծուեցաւ արեւամուտի հօրիզոններուն յաւկինթի և սաթի ցոլքերովը : Կամրջակին ճամբորդներուն մէջէն մուկղլին մը ազօթքի պահը աղբարարեց .— գիշերային

լուսթեան մէջ դողացող այս հրաւերի ձայնը՝ բիւրեղային, ինքնամոհոփող, կարճ դադարներով ընդհատուած, կը թռչի, կը բարձրանայ, երկինք կը սաւառնի՝ կարծես Աստուծոյ գահին կը հպի, — Ալլահ, Լքսէր, Ալլահ Էքսէր . . . :

ՃԷՆԱՊ ԵՒ ՀԱՊԵՏՏԻՆ

ՃԷՆԱՊ ԵՒ ՀԱՊԵՏՏԻՆ.— Ե՛նած է Մանասթըր. գրականութիւնը իր մէջ ժառանգական հարստութիւն մըն է: Հայրը եւ մեծ հայրը, ինչպէս նաեւ իր երկու եղբայրները՝ ունեցած են գրական աշխատութիւններ: Պարոյ բժշկական համալսարանի ուսանող եղած ատեն՝ արդէն խոստմանկց գրագէտ մըն էր, երբ յետոյ չորս տարի Բարեզի ուսանողական կեանքին միջ, մօտէն ուսումնասիրեց ֆրանսական արուեստն ու գրականութիւնը:

Իր վերադարձին, Քէմալ-Համիա-էքրէմ սերունդը հրապարակէն սրբուած էր եւ կը մնային նաճի ու նաճիականները՝ իրենց տժգոյն, յետադարձ գրականութեամբ: Ձեւի եւ խորքի կրկին տեսակէտներէն գրական վեանորդութի մը պէտքը, միացուց գեղարուեստաւէր երիտասարդ գրագէտները եւ կազմուեցաւ նոր դպրոց մը, իր «Միֆրիկ» պարբերականով՝ որուն խմբագրատնութիւնը ստանձնեց ձէնապ Ե՛հասպէտտին պէյ: Քիչ յետոյ երբ Սերվիքի Ֆիկուռնի իւրմբագրատնութիւնը տրուեցաւ Թէվֆիգ Ֆիքրէթ պէյի, «Միֆրիկ»ի բոլոր աշխատակիցները իրենց ժամագրավայր ըրին սոյն հանդէսը որուն թուրք գրականութեան պատմութեան մէջ կատարած դերը շատ մեծ եղաւ: «Միֆրիկ»ի եւ «Սերվիքի Ֆիկուռնի» խմբագիրներն ու աշխատակիցները արեւմտեան մտածաւալութիւնը, իմաստասիրական մտքերը, գեղարուեստը եւ գրական շարժումները կը փոխադրէին Թուրքերուն մէջ, լեզուով մը՝ որ թօթափած էր պարսկա-արաբական բառային արուեստներու ծանրութիւնը: ձէնապ պէյ գրական այս բեղմնաւոր շարժումին մէջ իր փառքի տեղն ունի՝ ճիշտ Խալիտ Ձեայի եւ Ի՛ւլֆիգ Ֆիքրէթի մէջտեղ:

Իբրեւ քերթող, թուրք գրականութեան ամէնէն հմայիչ դէմքն է, իսկ իբրեւ արձակագիր, ոչ ոք կրնայ բազմատնութեան դրուել իր հետ, որովհետեւ եթէ չունի Խալիտ Ձեայի նկարուն ոճը՝ որ մանրամասնութեանց հիանալի պատկերները կը գծէ, ձէնապ Ե՛հասպէտտին իր անմման հեգնութեամբ, իր գաղափարներու վճիտ պայծառութեամբ, իր նախադասութիւններու հոյակերտ կազմուածքով՝ իր ինքնուրոյնութիւնն ունի. ահա թէ ի՛նչու թուրք երիտասարդութիւնը կը ցաւի որ 25 տարուայ այս գրական մեծ տաղանդը սկսած է շատ ցանցաւորէն միայն երեւնալ: Իր դորժերն են Համ Եօլընսա, Էլբազը Էլվալ, Աֆազը Իրազ:

Գ Ի Ի Տ Ի Ն Փ Ա Ռ Ք Ը

Մեսրոպ, հայ դարերու դիմաց կեցող՝
Դուն աղամանդեայ ապառաժ.
Դուն մանուկներու մերկ ուղեղէն
Մինչև հանճարը ցոլքեր ցանող,
Դիտակցութեանց անգիւտ փարոս...
Դուն որուն կոփիւնը կռանին,
Ժամերուն պէս, րուպէին հետ անդադար,
Իմացական Թանգարանին արձանները մեզ կը ծուլէ...
Դուն աննինչ հսկող, դուն տիտանեան Տեսանող,
Մեր մէն մի խօսքին, մէն մի շունչին
Դեղեցկաձայն բացատրիչ...

Դուն բարբառի արարիչ, Բանի իշխան,
Դուն անբան բաւիչ տեւողութեան,
Դուն զոյացութեան արգաւանդ հայր,
Դուն լոյսի անիւ, դուն հաւատքի հրաւեր,
Դուն հայրենի հողին վրայ մրրկին պէս բարձրացող
Անտառ անհուն, անտառ սրտի,
Որուն մէն մի հաստատարուն ծառերն հսկայ,
Մէկ մէկ քնար, մէկ մէկ փանդիւռ են մեր շունչին...
Մէկ մէկ շեփոր մեր հագագին ուազմական,
Մէկ մէկ պատնէշ նակատագրի պատուհասին...
Դուն անվատնելի ցորեանի դաշտ, դուն ծրլի հաց,
Դուն հունձք հարուստ, եւ դուն հնձան հրաշեկ,
Դուն արբեցութեանց եւ զինիի աւազան,
Որուն մէջ ես ալ ոսկի սափորս եմ մխրճեր...
Արեւներու ծարաւէս խնկթ...
Դուն մեծաթափանց նայուածքներով առաքելալ,
Դուն էիր որ զքեզ երգող ցեղդ այսօրուան,
Հեղինակներէն ե՛ւ հանճարեղ եւ հրավառ,

Ու աշխարհակալ մեծ Հռովմի որդիներէն
 Ու հրապաշտ Պարսիկներէն դրացի,
 Մայր-բարբառիդ հիմնաքարովը յակինթ,
 Հայկազունեաց մեր շառաւիղն ազատեցիր...:
 Դուն երկրորդ Աստուած,
 Եւ մտածման Դուն առաջին արարիչ...:
 Դուն բեղուն բարիք, սրտի աղբիւր,
 Գոյներու գանձ, գթութեանց գան,
 Դուն թռչող դարերը մէկգմէկու կամարող՝
 Կամուրջ անգիծ, ուրկէ ցեղդ միլիոններով՝
 Կամ պերճօրէն կամ վատարար...
 Կեանքէն ի մահ կուգայ կ'անցնի...:
 Դուն Հելլէներէն հռչակուած,
 Մեծատիտղոս Ակումիդ,
 ՌՎ մենակեաց, ՌՎ Մագիստրոս, ահաւասիկ,
 Երկու Հայքերն «Ովսաննայ քեզ» կը գռան...
 Եւ ովսաննայ Վաղարշապատի Հայրապետին
 Սահակ Պարթև զուգակշիռ արբանեակիդ,
 Եւ Վռամշապուհ Արքային,
 Ռոմիներու քու մեծ զիւտիդ զօրավիզ՝
 Մէկն իր եռչին, միւսն իր Սուրին համազօր
 Քու քայլերուդ հետ՝ քայլելով՝
 Արարատեան արշալոյսին,
 Դպրութեանց դուռը մեզ բացին...:

Եւ այսօր, քու սրբութեամբդ սնած՝
 Ես ապաժաման քնարահար,
 Եւ անվճար ու անարժան երախտագէտ,
 Ես՝ քու ցեղիդ հոգիին հայելին քեզ կը բերեմ...
 Աչքերուս մէջ անոր աչքէն հուր առի...
 Ու իմ խօսքերս անոր սրտէն եմ քաղեր,

Եւ ինչ որ կարդաս հակտիս վրան,
 Ինչ որ կարդաս ժպիտիս մէջ՝
 Անոր Յոյսովն եմ ես գրած...:
 Եւ թոյլ տուր այսօր, ՌՎ Մեսրոպ,
 Որ՝ Հայոց հողէն մինչեւ աստղերը հասնող
 Քու ոսկիէ սանդուղէդ վեր բարձրանամ,
 Եւ հաստատաքայլ, աստիճանէ աստիճան,
 Ու պսակէ ի պսակ, եւ լոյսէ ի լոյս,
 Իբր զաւակ մը մտածումիդ,
 Ես ի քեզ գամ, իմ այս երգս երգելու...:

ԱՏՈՍ ԵԱՐՃԱՆԵԱՆ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Յաջորդ էջերով, քննիչանուր գի-
ծերու մէջ կը ներկայացնենք գրա-
կան գլխաւոր սեռերու էութիւնն
ու զարգացումը՝ զանազան օրջան-
ներու եւ արքեր երկիրներու մէջ:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Գրականութիւնը ուրիշ բան չէ՝ եթէ ոչ մէկը ամենէն
նշանաւոր ձեւերէն, որոնց միջոցով ազգ մը նրբաւան կը բերէ
այն ոգին՝ որ յատուկ է իրեն. այն կեանքը՝ որ կը կրէ իր
մէջ: Ազգի մը ոգին կ'արտայայտուի իր կրօնքովը, իր օրէնք-
ներովը, իր բարքերովը, իր լեզուովը, իր գիտութիւններովը,
և իր արուեստովը. ասոնք ամենքն ալ իրարու հետ կապ ու-
նին և կը լուսաբանեն զիրար: Ասանց նախապէս տեղեակ ըլ-
լալու ազգի մը քաղաքակրթութեան ընդհանուր պայմաննե-
րուն, կարելի չէ բմբունել անոր արուեստները, որոնց կարգէն
է և Գրականութիւնը (Թատրոն, Բանաստեղծութիւն և Արձակ):

Այս պատճառով ալ, որպէս զի կարելի ըլլայ խորապէս
բմբունել ո և է ազգի գրականութիւնը և ճշտել անոր ար-
ժէքը, անհրաժեշտ է դիմել այդ ազգին պատմութեան և ու-
սումնասիրել անոր քաղաքակրթութիւնը: Անհրաժեշտ է տա-
կաւին այդ Գրականութիւնը բաժնել զանազան շրջաններու՝
համաձայն իրեն ծնունդ տուող ազգին կրօն պատմական բա-
րեւրթութեան հասկնալ իւրաքանչիւր շրջանի կրօնական ու
քաղաքական վիճակը, բարքերն ու սովորութիւնները, տնտե-
սական ու կլիմայական պայմանները, որոնց ներգործութեան
տակ արուեստագէտը շնչած, ապրած և արտադրած է իր գործը:

Ինչպէս որ պուտտայական մը և իսլամ մը, կաթոլիկ մը
և բողոքական մը՝ չեն մտածեր, չեն զգար, չեն դատեր և
չեն գրեր նոյն եղանակով, այնպէս ալ բացարձակ միապե-
սութեան մը հպատակը, չափաւոր սահմանադրութեան տակ

ապրող քաղաքացին և հանրապետական մը չեն մտածեր, չեն զգար, չեն դատեր և չեն զրեր միեւնոյն եղանակով: Եւ այս հանգամանքներուն վրայ պէտք է աւելցնել սակաւին երկրին կլիմայական ազդեցութիւնը՝ որ նոյնպէս իր որոշ կնիքը կը դնէ մտածման, զգացումի և անոնց արտայայտութեան ձեւին վրայ.— մշուշապատ, ցուրտ և արեւազուրկ հիւսիսի գրականութիւնը՝ խորապէս կը զանազանուի փողփողուն, սաք և արփաւէտ հարաւի գրականութենէն:

Եւ սակայն սխալ պիտի ըլլար այս իրողութիւններէն հետեւցնել թէ ազգի մը գեղարուեստը արգիւնքն է ամբողջովին ու միմիայն այդ ազգին կրօնական ու ընկերային, քաղաքական ու կլիմայական, անտեսական ու քաղաքակրթական ազդակներուն: Ճիշտ է, այդ բոլորը կը ճառագայթեն անոր մէջ և կը բացաբերն զայն, բայց և այնպէս անիկա գոյութիւն ունի նաև անկախ այդ բոլորէն՝ ըլլալով ինքնիրմով որպէս նպատակ մը, այսինքն արտագրել գեղեցիկ գործեր: Իսկ Գեղեցկութիւնը անկախ է ժամանակի և տեղի արտաքին պարզաներէն: Այսպէս նաև կարելի է մեծ արուեստագէտի մը գործին մէջ տեսնել զորոշմը իր ցեղական ոգիին և ազդեցութիւնները իր միջավայրին ու ժամանակին, կարելի է բացատրել և հասկնալ զայն՝ այդ ազդեցութիւններուն լոյսովը, բայց և երբեք կարելի չէ ո՛չ անտեսել և ո՛չ ալ ժխտել այն ստեղծագործ կարողութիւնը, հանձա՛րը, որ անհատը բարձրացուցած է իր ժամանակակիցներէն վեր և անոր մաքի արտադրութեանց սահմանած է յաւիտենական կեանք: Անհատին ստեղծագործական դերը նոյնքան մեծ է և հզօր՝ որքան ցեղին, միջավայրին և պատմական ազդակներունը գեղարուեստական գործին մէջ:

Գրականութիւնը, որպէս մէկ զաշար մարդկային մտքի ստեղծագործութեան, նախապէս փոքր ու սահմանափակ, ընդլայնուած, ընդարձակուած է աստիճանաբար՝ որքան ընդլայնուած են մտքի ծանօթութեանց սահմանները և առաջ խաղացած մարդկային քաղաքակրթութիւնը, երթալով պարզա-

գոյնէն դէպ ի բազմածեւութիւն: Այսպէս ուրիմն Գրականութիւնը ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ հայելի մը, ուր կը ցոյանան զինքն արտադրող ազգին կենսագործ ուժն ու կարողութիւնները, անոր քաղաքակրթական ընդունակութիւնները ու ստափճանը:

Գրականութիւնը ունի արտայայտութեան երկու ձև,— Բանաստեղծութիւն և Արձակ:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆ

Բանաստեղծութիւնը, ընդհանուր սահմանումով մը, կարելի է ըսել թէ զգալու և արտայայտելու եղանակ մըն է՝ որ գոյութիւն ունեցած է ամէն երկնքի տակ, սկսած ժողովուրդներու ամէնէն նախնական ժամանակներէն մինչև ամենաբարձր քաղաքակրթական շրջանները, մէկը մարդկային հոգիին էական արտայայտութիւններէն, որ կը ցոյցանէ իւրաքանչիւր ազգի և իւրաքանչիւր դարու ոգին: Պարզ խօսքով, ստեղծագործութիւն մըն է Բանաստեղծութիւնը:

Բայց, որովհետև արեւելքական է սն և ենթակայ անդադրում բարեչիջութեան՝ գժուար է բացարձակ սահման մը տալ իրեն: Սա է միայն ճշմարիտը թէ՛ մարդկային հոգին է որ ինքզինք կը թարգմանէ Բանաստեղծութեան մէջ, իր ներքին յուզումներովն ու գալարումներովը, լնութիւնէն ստացած իր բազմազան ու անհուն տպաւորութիւններովը, զինքը պաշարող խորհուրդներուն սարսուռովը, իր վշտերովն ու հրճուանքովը, իր խանդավառութեամբն ու խռատներովը: Ահա էութիւնը Բանաստեղծութեան:

Բանաստեղծութիւնը նախընթաց է Արձակէն՝ որ մտածողութեան լեզուն, մտածողութիւնը թարգմանելու ձևն է: Նախնական մարդը բազմատեղէ, արամբանելէ և եզրակացնելէ առաջ, նախ կրցած է զգալ.— այսինքն ունեցած է վիշտ ու բերկրութիւն, բազմանք և կիրք, որոնք արտայայտած է իրրև ճիշ, իրրև ձայն և իրրև երգ: Եւ ծնած է

Բանաստեղծութիւնը, որ ապա դարձած է արուեստ մը, և իբր այդպիսին՝ ունի իր քեֆնի գանազան ձևերը: Եթէ դժուար է բացարձակօրէն սահմանել Բանաստեղծութեան էութիւնը, կա-
րելի է սակայն միւս կողմէն սեանել թէ ի՞նչ է այդ վսեմ ար-
ուեստին ձգտումը, ի՞նչ է անոր նիւթը և ի՞նչ են անոր զա-
նազան ձևերը:

Քերթողական արուեստին ձգտումն է, զիմել զգայակա-
նութեան՝ ո՛չ թէ մտքին, մտատեսական գիտակցութեան՝ ո՛չ
թէ արամատիստիկան, երեւակայութեան՝ ո՛չ թէ արամարա-
նութեան: Բանաստեղծութիւնը կը ջանայ ոչ թէ ապացույցա-
նել, այլ յուզել և սրտին մէջ արթնցնել երկարատեւ արձա-
զանգներ:

Գաղով իր ձևերուն և նիւթին, կը մնայ միայն ուսում-
նասիրել այդ ձևերը և անոնց նիւթը, որոնք պահպանելով
հանդերձ իրենց հիմնական ձգտումը, սակայն նոյնպէս ժամա-
նակէ ժամանակ և միջավայրէ միջավայր կրած են որոշ ներ-
գործութիւններ և զգեցած են զիրենք ստեղծագործող ժողո-
վուրդին, դարուն և հանճարին կնիքը:

Բանաստեղծութիւնը սկիզբէն արտայայտուած միմիայն
չափական ձևով (ոտանաւոր), հեռագնաէ աւելի ընդլայնուած
է և այսօր կը մշակուի հաւասարապէս նաեւ Արձակով ալ:

Ամբողջական Բանաստեղծութիւնը կարելի է ըսել թէ
Քնարական բանաստեղծութիւնն է, բայց և կան երեք գլխա-
ւոր ձևեր, — Դիւցազներգական, Քնարեգական և Թատե-
րական:

Ա. ԴԻԻՑԱԶՆԵՐԳՈՒՅԻՒՆ

Դիւցազներգութիւնը Բանաստեղծութեան մեծ ձևերէն
մէկն է և ծնունդ առած, ազգերու պատմութեան ամէնէն
վաղնշական շրջաններուն մէջ, ուր մարդը կ'ապրեր ընտե-
թեան անձանօթ և խորհրդաւոր զօրութիւններովը շրջապատ-
ուած, ընդունակ աստուածացնելու տարբային ուժերը, որոնց-
մէ կը սարսափէր և կ'ընկճուէր. ուր պատմական անցքերն ու

պատմական անձնաւորութիւնները շուտով կը դասուէին, ա-
ւանդութեանց և ժողովրդական միամիտ երեւակայութեան
չնորհիւ, հրաշալիքներու և աստուածային զօրութեանց կար-
գը: ուր վերջապէս կրօնքը, հաւատալիքները, բարքերն ու
անհատական առաքինութիւնները, ինչպէս՝ հնարամտութիւն,
քաջագործութիւն, ևն., կը խաղային տիրապետող ներգոր-
ծութիւն՝ ժողովուրդներու մտքին և հոգիին վրայ:

Այսպէս, կարելի է ըսել թէ Դիւցազներգութիւնը կազ-
մուկեալ երեք տարբեր պատմական դարաշրջաններու ըն-
թացքին:

Առաջին շրջանին կը պատկանին ի պատիւ աստուած-
ներու երգերն ու աղօթքները. — Հնդկական Վէտաներու
դարաշրջանը:

Երկրորդ շրջանը կ'ընդգրկէ իր մէջ ցեղերու բաժանում-
ներ, սեղափոխութիւնները և բազիսումները, երբ, պատե-
րազմնորու մէջ կարգ մը մարդիկ նշանաւոր կը դառնան՝ ի-
րենց քաջագործութեամբ ու գանազան ձիրքով. ժողովրդա-
կան երեւակայութիւնը՝ այս շրջանին, ինքնարեքարար կը
սկսի փառաբանել այդ մարդիկը նուիրական երգերու մէջ՝ ու-
րոնք կը փոխանցուին սերունդէ սերունդ ու այսպէս մէկ-
անձի մը մէջ կ'ամփոփեն ցեղի մը բոլոր առախիւտ քիւնները:

Այն ատեն, և երրորդ շրջանն է ասիկա, երեսան կու-
գան առաջին բանաստեղծները՝ երգիչ և հագներգու, որոնք
կը տիրանան զիւցազներգական աւանդութեանց գանազան
հատկոտորներուն, և քնարերգական երգերը վերածեն պատ-
մուածքի: Մեծ դիւցազներգութիւն մը ուրիշ բան չէ ուրեմն,
եթէ ոչ սերունդներու հաւաքական ստեղծագործութիւնը՝ որ
կը խառնայ, կը փոխակերպուի և կը միանայ մեծ բանաս-
տեղծի մը հանճարին մէջ: Ահա թէ ի՞նչ եղած է Հոմերոսի դերը,
որուն Իլիականն ու Օդիսականը կը մնան մինչև և այժմ անմահ
գործեր: Բնածին զիւցազներգութեան շրջանն է աս:

Այս շրջանէն ետքն է սր կուգայ նաև շրջան մըն ալ,
ուր բանաստեղծը երկար բարակ ուսումնասիրելէ և խորհրդա-

ծութեան նիւթ ընէլէ հտք նախնական Դիւցազներգութիւնը, կ'առաջադրէ վերաբրտադրել անոր ձեւը, — ինչ որ ըրած է Վիրգիլիոս իր Ենեականով, ինչ որ ըրած է Բագրատունին իր Հայկ Դիւցազնով, Կարելի է կոչել ուրեմն այս և՛ս արուեստական Դիւցազներգութեան շրջանը:

Դիւցազներգութիւնը էապէս պատմող նկարագիր ունի, հետեւաբար կարելի է սահմանել զայն՝ որպէս դիւցազնական և հրաշխառն արկածախնդրութեանց պատմութիւն մը: Այդ պատմութիւնը կազմուած է ընդհանրապէս այնպիսի արկածներէ կամ դէպքերէ՝ որոնք վեր են մարդկային բնութեան ու վորական ուժերէն: Հետեւաբար Դիւցազներգութիւնը կարելի չէ շփոթել ոչ Քնարերգութեան հետ՝ որ ամէն բանէ առաջ երգ մըն է, ոչ Տուամին հետ՝ որուն էսթիւնը գործողութիւնն է, ոչ ալ Պատմութեան հետ՝ որ իրեն առարկայ ունի ճեմարիսը, մինչդեռ Դիւցազներգութիւնը կ'ախորժի մտացածիցէն: Այս պատճառով իր մէջ կարեւոր տարր մը կը կազմէ հրաշալուքանք, որ ամէն բանէ առաջ, պէտք է գտնուած ըլլայ քերթուածին զլիսաւոր հերոսին հոգւոյն մէջ և ներկայացնէ կեանքի, ճակատագրի, կրօնի, հայրենիքի մէկ գաղափարը: Բանաստեղծը հարկ է որ ինքն իսկ ապրի այն զգացումներն ու հաւատալիքները որոնք փոխ կուտայ իր հերոսին:

Ամէնահին Դիւցազներգութիւններն են հնդկական դիւցազներգութիւնները, — Վեհաները որոնք տեսակ մը աղօթիւրդեր են, Մահապամարան, Ռաւայանան որ կը վերագրուի Քրիստոսէ տանրիչինգ դար առաջ ապրող Վալմիկի բանաստեղծին, և Պուրանաները՝ որ աստուածային ու մարդկային հէքեաթներու հսկայ հաւաքածու մըն է:

Ապա կուգան յունական Դիւցազներգութիւնները: Յունաստանի դիւցազներգական առաջին շրջանը կը համարուին այն թուականները, ուր կ'երեւին որիէոսեան քերթուածները՝ որոնցմէ հագիւ մէկ քանի հատակոտորներ մնացած են:

Հոմերոսով կը սկսի և կը փակուի յունական Դիւցազներգութեան կրկրորդ և ամենամեծ, ամենաշքեղ շրջանը, ուր

մարմին առած են Իլիականի և Ոդիսականի հման երկու անմահ գործեր, որոնց մէջ բանաստեղծը հոյակապ վրձնում մը կը նկարէ յունական նախնի դարաշրջաններու կրօնական հաւատալիքներուն, բարոյական ըմբռնումներուն, ընտանիքին և անհատական առաքինութիւններուն բովանդակ պատկերը:

Հոմայեցիները իրենց պատմութեան սկիզբը չեն ունեցած, ինչպէս կը կարծուի, ինքնածին ու նախնական դիւցազներգութիւններ, այլ փոխ առած են հաքէն Յոյներէն: Իրաւ է թէ Վիրգիլիոսէն առաջ մէկ քանի հոմայեցի բանաստեղծներ փորձած են ազգային դիւցազներգութիւնը, բայց անկատար և անյաջող կերպով: Հոմէական գրականութեան մէջ Դիւցազներգութեան միակ հանճարեղ ներկայացուցիչն է Վիրգիլիոս իր Ենեականովը, որ հակառակ իր կարգ մը թերութիւններուն՝ կը նկատուի միշտ դիւցազներգութեան հրաշակերտներէն մէկը:

Իտալական գրականութեան մէջ Տանթէի Երկնայից Կասակերգութիւնը նոյնպէս հրաշակերտ մըն է, ուր կը յայտնուին նոյն դարուն բովանդակ կրօնական փիլիսոփայութիւնը և ժողովրդական հաւատալիքները՝ արտակարգ երեւակայութեան մը ստեղծագործութեամբ: Արիոսթօ, իր կարգին, Կասալիկ Ռոյալն զմայլելի երգիծական դիւցազներգութեան մէջ կը միացնէ սովետութեան հրաշագան հէքեաթները՝ արուեստին և հնութեան յիշատակներուն: Թասսոյի Ձերբազատուած Երուսաղէմը, յղացուած Իլիականի ծրագրէն, բայց թրթո՛ւն թուրքերու դէմ Սպանիայիներուն մղած ժամանակակից պայքարովը, կը գծէ վիպային և զգայական կիրքերու այն պատկերը՝ որ շահագրգռական է ընդհանուր մարդկութեան համար:

Յրանսոյի ամէնահին և ճշմարիտ դիւցազներգական քերթուածները կ'երեւան Շանսօն քր Ռոյալնի մէջ միայն:

Փորթուկալի Գամօէնս բանաստեղծը՝ կրգելով Վասքօ տէ Կամայի երկրախուզական ճամբորդութիւնը, իրապէս կ'երգէ իր Լիւզիանսին մէջ փորթուկալ ժողովուրդին փառահեղ քաջագործութիւնները:

Անգլիական գրականութիւնը Միլտօնն ունի, որ իր Դրալս կորուսեալով պատկերը կը գծէ մաքրակրօն բողոքական ընկերութեան զիւցազներգութեանը, ուր քաղաքային պատերազմը կը նկարագրուի առաջին ընտանիքին մաքուր և կրօնական երջանկութեան հանդիպողորէն:

Հայերը նոյնպէս հնադոյն ժամանակներու մէջ ունեցած են դիւցազներգութիւններ, որոնց դժբախտաբար ամբողջութիւնը չէ հասած մինչև մեզի, այլ հաղիւ մէկ քանի հատուկտրներ միայն: Հայկական հնագոյն այդ դիւցազներգութիւնները, որ կը կրէին վիպասան, բուելեաց, երգեր, առասպելներ, զոյցներ անունները, կը վերաբերին հաշակաւոր անձերու և պատմական անցքերու փառաբանութեան: Նախաքրիստոնէական շրջանին մէջ, ինչպէս կը տեսնուի Խորենացիի պատմութենէն, Հայերը ունեցած են և՛ կրօնական երգեր՝ կազմուած քրմական դասին կողմէ, և՛ ժողովրդական դիւցազներգութիւնը՝ ստեղծագործուած նախապէս նոյն ինքն ժողովուրդին միջոցով և ապա մշակուած ու ընդլայնուած յաջորդ սերունդներու գուսաններուն կողմէ: Այն ինչ որ հասած է մեր ձեռքը, իր ձեւով, վճիռ նկարագրութիւններով և բանաստեղծական գունագեղ, վառվառն պատկերներով, կը սիշեցնէ համրական քերթուածները և վէտայական երգերը, ապացուցանելով թէ հայ ցեղը գերազանցորէն քնարական ձիրքերով օժտուած ժողովուրդ մըն է: Եւ եթէ հնագոյն այդ երգերէն ետքը, քրիստոնէական շրջանին և գրեթէ մինչև մերօրեայ թուականները, կը տիրէ մահաթեւ լուսաւորութեան, հալածանքներու ճնշիչ պայմաններու մէջ: Հակառակ այն ամէն անպատա պայմաններուն, որոնք անհնար կը դարձնէին հայ դիւցազներգական երգերու ծաղկումը միջին դարուն մէջ, ժողովուրդը դարձեալ սակայն կրցած է գտնել հազուադիւս առիթներ՝ փառաբանելու համար այս կամ այն քաջագործն ու անոր յաղթանակները, այս կարգէն է, օրինակ, Սասունցի Դաւիթին դիւցազներգութիւնը:

Հայ վերածնունդի գրականութեան մէջ նորագոյն դիւցազներգութեան հիմը կը դնէ Հ. Արսէն Բագրատունին, հրատարակելով իր Հայկ Դիւցազնը, որ կը պատմէ Հայկ նահապետի գործը և Հայ ազգին հիմնարկութիւնը: Հայկ Դիւցազնը, իբրև դասական գործ, անտարակոյս մեծարժէք է և հայ գրականութեան կոթողներէն մէկը, բայց իրբեւ դիւցազներգութիւն՝ արուեստական է և կեղծ, վերարտադրուած Հոմերոսի Ելիականին և Վիրգիլիոսի, Թասոյի և ուրիշ դասականներու երկերուն վրայէն: Հեղինակը չէ ապրած ո՛չ այն շրջանը, ո՛չ այն բարքերը, ո՛չ այն անցքերը և ոչ այն ժամանակի ոգին, զորս ստեղծագործել և կեանքի կոչել կ'աշխատի և որոնց վրայ կը հիմնէ իր դիւցազներգութիւնը: Բնական է որ, այս պայմաններով, գործէ միայն իր անձնական երեւակայութիւնը՝ որ հազորակից չէ երբեք իր վերստեղծելիք աշխարհին արեւուն ու կեանքին, և այս պատճառով ալ գործը ըլլայ թերեւս չքեղ բայց ցուրտ, հոյակապօրց բայց անկենդան:

Այդպէս չէ սակայն Խ. Արովեսնի Վեբ Հայաստանին, որ գերազանցորէն կը պատկերացնէ իր ժամանակակից հայ կեանքը՝ իր ներքին մտայն հոսանքին և իր քաղաքական ծփանքներուն մէջ, — հայ գիւղացիին տգիտութիւնը, նիստ ու կացը, հայ եկեղեցականութիւնը իր յետադիմական խաղացքով, պարսիկ իշխաններու բռնակալութիւնը հայ ժողովուրդի վրայ և ընդվզումի, բարոստութեան այն բուռն դժգոհումը՝ որ կը բարձրանայ այդ բոլորին դէմ: Վեբ Հայաստանին կարելի է ընդունիլ հայ դիւցազներգութեան միակ մեծարժէք գործը:

1850–1890 թուականը ոսմանիք դիւցազներգուներու ծաղկումին շրջանն է հայ գրականութեան համար, ուր բանաստեղծները փոքր քերթուածներու մէջ կը վերակոչեն պատմական դէմքեր ու անցքեր, մինչև որ կը սկսի հայկական յեղափոխութիւնը, ալեկոծելով հայ կեանքը, առաջ բերելով պատմական ցնցումներ և ծնունդ տալով ֆէտայական տիպին ու գործունէութեան, — աղբիւր իսկական դիւցազներգութեան:

Այս շրջանին մէջ բացառութիւն են երկու դէմքեր : Նիւթ առնելով ժողովրդական աւանդութիւններ՝ դիւցազ- սերդական սեռը փորձած են նաեւ Ղազարոս Աղայեան և Յովհաննէս Թումանեան : Ղազարոս Աղայեան գրած է «Տորք Անդեղ»ը, իսկ Յովհաննէս Թումանեան՝ «Սասունցի Դաւիթ»ը, որ իր հիւսուածքովը, իր պատկերներովը և իր ատաղձովը՝ կարող ենք ըսել թէ ժամանակակից հայ դիւցազներգութեան ամէնագեղեցիկ և ամէնակատարեալ մէկ էջն է՝ «Վէրք Հա- յատանի»ի հետ, ու թերեւս անկէ ալ առաջ՝ իր արուեստով : Հայ աղուչները կովկասի մէջ արդէն կ'երգեն հայ Ֆէտային և կ'արծարծեն անձուիրութեան եռանդը՝ պանծացնելով քա- ջազործութիւնն ու դիւցազնը . ժողովրդական հին տխուր և լալկան երգերը յանկարծ կ'այլափոխուին դիւցազնական տա- դերու . և այս փոթորիկի, հոյակապ անձուիրութեամբ լի ու հայ հերոսական ոգիի շքեղ յատկութեամբը յատկանշուած շրջանն է որ կը ծաղկեցնէ թրքահայ ժամանակակից մեծագոյն դիւցազներգակը՝ Ատոմ Եարճանեան : Եարճանեանի քեր- թուածներուն մէջ է որ կը հնչեն հայ ազատասունչ կեանքի և կուռողներու բոլոր մեծ զգացումները :

Բ. Ք Ն Ա Ր Ե Ր Գ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Քնարերգութիւնը ծնունդ առած է հին ազգերու ամե- նավազնջական կրօնային երգերէն : Քնարերգութիւնը նախ, սերտ անչլութիւն ունեցած է սրբավայրերու արարողու- թեանց, ապա կեանքի բոլոր կարեւոր գործառնութեանց հետ : Նախնական ժամանակներուն մէջ Յոյները, ինչպէս Հայերը և այլ արեւելեան ժողովուրդներ, ունէին տարուան մէջ կրօնա- կան հանդիսաւոր օրեր, ուր տեղի կ'ունենային պարեր, եր- գակցութեամբ քնարի, բամբուի, վինի և այլ նուազարանե- րու : այս երգերն էին ահա որ ստացան քնարերգութիւն անունը :

Քնարերգական բանաստեղծութիւնը միւս սեռերէն կը զանազանուի իր գերազանցօրէն անձնական նկարագիրովը :

Անիկա ներշնչուած բոլոր առօրեայ այժմէական սարազաներով թէ յաւիտենական նիւթերով՝ ինչպէս բնութիւնը, սէրը, մա- հը, միշտ բանաստեղծին անձնական ամէնաներքին զգացում- ներն է որ կը յարմարորդէ : Իր ձեւով այնքան անհատական՝ որքան էութեամբը, բնականաբար կշռութեան մէջ ալ կը պահ- պանէ մեծ զանազանութիւն ու տարբերութիւն, համաձայն զինքը ոգեւորող յուզումին :

Քնարերգութիւնը կղանակաւորուած է՝ որքան եղանա- կաւորուած է մարդկային հոգին, ժամանակի և քաղաքակր- թութեան զարգացման հետ :

Այսպէս, Յունաստանի քնարերգական սեռերը կարելի է բաժնել երկու գլխաւոր տեսակի .

ա) Անոնք որ տարամբօրէն անձնական են, օրինակ՝ Եղերգ, Տաղ և Եամայիկ :

բ) Անոնք, ուր բանաստեղծին անձուիրութիւնը թարգ- ման կ'ըլլայ ամբոխի մը զգացումներուն :

Եղերգը (Elegie) ծագում առաւ Յունաստանի այն շըր- ջանին՝ երբ ծաղկեցան հարստութիւնն ու քաղաքական կեանքը և արթնցաւ անհատականութեան ոգին : Եղերգութեան նիւթը կը կազմեն սովորաբար այն սէրերը որ իրարու դէմ կը բարձ- րանան կամ անոնք որ կ'ընդհատուին անհաւատարմութեամբ ու մահով : Այնպէս որ, կարելի է ըսել թէ բոլոր բանաստեղ- ծութեանց մէջ ալ կը գտնուի որոշ չափով եղերգութիւն կամ եղերգական զգացումներ :

Եղերգութիւնը նոր գրականութեան մէջ ուրիշ բան չէ, և թէ ոչ փոքր քերթուած մը՝ հիւսուած քնքուշ ու տխուր նիւթի մը վրայ : Յունական եղերգութեան ներկայացուցիչներն եղան՝ Փալլինոս, Արքիլոգ, Դիբուէ, Միմնէրմ, Սողոն, Դէո- գլինէս և Փոսիլոս : Փրանսական գրականութեան մէջ եղերգա- կան զգացումներով հարուստ են ուսմանթիքները՝ Լիւկո, Լամարթին, Վինտի և Միւսէ :

Տաղ կը կոչուի այն քերթուածը՝ որ կ'երգէ զինի, զուարթութեան, սեղանի և սիրոյ հաճոյքները, Յունական

տաղերգակներն են Ալկէոս, Սաֆօ և Անակրէոն: Այս սևուր մշակած են նաև մեր հին ու միջնադարեան աշուղները:

Յանպիղի կամ Մեծավերջ բանաստեղծութեան նրաթն է երգիծանքը՝ մերթ ընտանեկան, մերթ պերճարան, երբեմն յուզիչ և երբեմն խայթող, որ չի խորշիբ ամէնէն ազնիւ բացատրութիւններէն մինչև ամէնէն կոշտերէն:

Հատինները, որոնց հանճարը բնականօրէն բանաստեղծական չէր, Հին-Յոյներէն փոխ առին առաւելագէտ քնարերգութիւնը և յաջողեցան յատկապէս թեթեւ Տաղերու և Եղերգութեան մէջ: Գրիստոնէական դարուն, Պրուտանոս հիմնեց նոր քնարերգութիւն մը, որ կը ցոյցնէ քրիստոնեայ հաւատարմութեան զգացումները:

Հայ ցեղը, որուն հիմնական յատկանիշներէն մէկն է անհատականութիւնը, գերազանցօրէն ընդունակ է քնարերգութեան: Մէկէ շատ աւելի պատճառներ կան ընդունելու որ հին Հայերը ունեցած են հարուստ քնարերգութիւն մը, որմէ դժբախտաբար մեզի հասած են միայն փշրանքներ և մէկ քանի եղանակներ: Գողթան գաւառը եղած է ոստանը մեր քնարերգուներուն, որոնք երգած են գինին, սէրը, իշխանական փառքեր ու սիրագործութիւններ, պարտելով աւանդ աւանդ ու մանաւանդ մաս կազմելով թագաւորական և իշխանական ինչոյքներուն: Մեր հին մատենագիրներուն յիշատակութիւններէն ու ակնարկներէն կը հասկցուի թէ հին հայ քնարերգակները մշակած են քնարական բանահիւսութեան հետեւեալ ձևերը. —

Նուագը, որ ուրախութիւն արտայայտող երգ մըն էր և կ'երգուէր, երաժշտական գործիքներու ընկերակցութեամբ, հարսնիքի և ինչոյքներու միջոցին:

Կախաւը, Կայթը, Վագեր, Պարը և Պարանցիկը անուններն են աստուածներու զոհարերութեան և պաշտամունքի միջոցին կատարուած այն երգախառն պարերուն, որոնց անշուշտ համապատասխան բանաստեղծութիւններն այ գոյութիւն ունէին և սակայն հասած չեն մեզի:

Գեղօն, Մրունց, Ողբ և Եղերգ անունով այլեւայլ քնարական բանահիւսութիւններ եւս կը յիշատակուին մեր մատենագիրներուն կողմէ: Այդ քերթուածները քնարերգական արտայայտութեան ձևերն էին այն զգացումներուն, որոնցմով կ'ողբային սիրելիներու և աղգականներու մահուան վիշտը: Հայերն ևս ունէին, հին ատենները, եղբրամայր անունով հաւանականաբար կին երգիչները՝ որոնք կ'երթային նշանաւոր մեռելի մը, մանաւանդ թագաւորի մը կամ իշխանի մը դագաղին ետեւէն, և յուզարկաւորութեան միջոցին ողբալով ու կոծելով կ'ընէին անոր գովքը, կը սարսփողէին անոր բարեմասնութիւնները, գեղեցիկ գործերը և կեանքին լաւագոյն դրուագները: Գլխաւոր երգիչը կը կոչուէր մայր սգոյ, իսկ անոր ձայնակցող սգաւորները դստեր սգոյ:

Ինչպէս ըսինք, հայ հոգին ամէնէն աւելի օժտուած է քնարական բեղմնաւորութեամբ. — Այդ բեղմնաւորութիւնն է որ ստեղծած է մեր ժողովրդական երգերը, այդ բեղմնաւորութիւնն է որ կը սիրապետէ նոյն իսկ վանական արգելարանի մէջ փակուած մեր հին եկեղեցական բանաստեղծներուն քով. բեղմնաւորութիւն մը՝ որ իր բարձրագոյն գեղեցկութեան կը հասնի Գուշակին քով և կը յատկանիշէ նոր ժամանակներու գրեթէ մեր բոլոր բանաստեղծները, — Տէմիրճիպաշեան, Թէրզեան, Գամառ-Քաթիպա, Յովհաննէսեան, Թուամանեանց, Իսահակեան, Նար-Պէյ, Ալիշան, Պ. Դուբեան, Դանիէլ Վարուժան և ուրիշներ:

Գ. ՔԱՏԵՐԱԿԱՆ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆ

Թատերական բանաստեղծութեան նպատակն է՝ շարժումներու, ձևերու և տրամախօսութեան միջոցով ներկայացնել ունէ զէպք, գործողութիւն: Իրական կեանքն է որ ուշագրաւ պատկերներու օժանդակութեամբ, այդ զէպքին կամ գործողութեան մէջէն, կը դրուի բնի վրայ:

Թատերական բանաստեղծութիւն անունով կը հասկցուի Ողբերգութիւնը, Տումբ և Կասակերգութիւնը:

Ա.— Ողբերգութիւնը տխուր թատերգութիւն մըն է որ կ'աւարտի դժբախտ վախճանով, աղէտով մը: Ողբերգութեան առանցքը կը կազմէ գլխաւոր անձնաւորութեան մը մղած կռիւը՝ զինքը շրջապատող պայմանները ուժին դէմ կամ յուսահատութիւնը: Պայման չէ որ խաղին հերոսը ներկայացնէ անբիծ առաքինութեան տիպ մը. ընդհակառակը, կարող է ըլլալ նոյն իսկ յանցաւոր, բաւական է որ անոր յանցանքը ըլլայ արդիւնք սխալման:

Յունական ողբերգութեան նիւթերը առնուած էին ազգ. պատմութիւնէն և առասպելներէն, հետեւաբար անոնք կը կրին հին յունական հաւատքին ազդեցութիւնը և կը բղխին այն կրօնական հաւատալիքներու ըմբռնումէն՝ որ ունէին Յոյները այն ատեն: Հին Յոյներուն ըմբռնման համաձայն՝ բնութեան մէջ կը գտնուէին ճակատագրական ուժեր և այդ ուժերը զուտ էին մարդէն, յորում ամէն կողմ, շրջապատող տիեզերքին մէջ: Այս պատճառով է որ յունական Ողբերգութեանց մէջ դեր ունին նաև աստուածներու յայտնութիւնը և ճակատագիրը, ինքն ալ աստուած, որ խաղի հերոսին ու անոր գործերուն կուտայ անպատասխանատու հանգամանք:

Շէյքսպիր Ողբերգութեան մէջ մացուց նոր սկզբունք մը: Իր գործերուն մէջ ողբերգական գործողութիւնը առաջ կուգար մարդկային կիրքերու, բաղձանքներու բաղխումէն: Մինչդեռ, նոր թատերգութեան մէջ՝ Հէնրիկ Իւստին, Նորվիկիայի մեծ թատերագիրը, բաղխում է մէջ դրաւ անհասն ու ընկերութիւնը, և ողբերգական գործողութիւնն առաջացւց Անհատին ու Ընկերութեան մենամարտէն:

Իսկ նորագոյն ժամանակներու մէջ Մեթերլինկ կը փորձէ ողբերգական գործողութեան աղբիւրը փնտելի մարդուն ներքին գիտակցութեան, սնոր ներքին գոյութեան, մենաւոր էութեան մէջ: Մարդուն ներքին ուժերն են որ կը բաղխին կամքին և առաջ կը բերեն ողբերգութիւն, տուամ: Փորձ մըն է ասիակա դեռ, բայց փորձ մը՝ որ անկասկած պիտի մշակուի առաջիկային աւելի լայնօրէն ու աւելի մեծ չափերով:

Իսկ նորագոյն ժամանակներու մէջ Մեթերլինկ կը փորձէ ողբերգական գործողութեան աղբիւրը փնտելի մարդուն ներքին գոյութեան, մենաւոր էութեան մէջ: Մարդուն ներքին ուժերն են որ կը բաղխին կամքին և առաջ կը բերեն ողբերգութիւն, տուամ: Փորձ մըն է ասիակա դեռ, բայց փորձ մը՝ որ անկասկած պիտի մշակուի առաջիկային աւելի լայնօրէն ու աւելի մեծ չափերով:

Իսկ նորագոյն ժամանակներու մէջ Մեթերլինկ կը փորձէ ողբերգական գործողութեան աղբիւրը փնտելի մարդուն ներքին գոյութեան, մենաւոր էութեան մէջ: Մարդուն ներքին ուժերն են որ կը բաղխին կամքին և առաջ կը բերեն ողբերգութիւն, տուամ: Փորձ մըն է ասիակա դեռ, բայց փորձ մը՝ որ անկասկած պիտի մշակուի առաջիկային աւելի լայնօրէն ու աւելի մեծ չափերով:

Իսկ նորագոյն ժամանակներու մէջ Մեթերլինկ կը փորձէ ողբերգական գործողութեան աղբիւրը փնտելի մարդուն ներքին գոյութեան, մենաւոր էութեան մէջ: Մարդուն ներքին ուժերն են որ կը բաղխին կամքին և առաջ կը բերեն ողբերգութիւն, տուամ: Փորձ մըն է ասիակա դեռ, բայց փորձ մը՝ որ անկասկած պիտի մշակուի առաջիկային աւելի լայնօրէն ու աւելի մեծ չափերով:

Իսկ նորագոյն ժամանակներու մէջ Մեթերլինկ կը փորձէ ողբերգական գործողութեան աղբիւրը փնտելի մարդուն ներքին գոյութեան, մենաւոր էութեան մէջ: Մարդուն ներքին ուժերն են որ կը բաղխին կամքին և առաջ կը բերեն ողբերգութիւն, տուամ: Փորձ մըն է ասիակա դեռ, բայց փորձ մը՝ որ անկասկած պիտի մշակուի առաջիկային աւելի լայնօրէն ու աւելի մեծ չափերով:

Իսկ նորագոյն ժամանակներու մէջ Մեթերլինկ կը փորձէ ողբերգական գործողութեան աղբիւրը փնտելի մարդուն ներքին գոյութեան, մենաւոր էութեան մէջ: Մարդուն ներքին ուժերն են որ կը բաղխին կամքին և առաջ կը բերեն ողբերգութիւն, տուամ: Փորձ մըն է ասիակա դեռ, բայց փորձ մը՝ որ անկասկած պիտի մշակուի առաջիկային աւելի լայնօրէն ու աւելի մեծ չափերով:

Իսկ նորագոյն ժամանակներու մէջ Մեթերլինկ կը փորձէ ողբերգական գործողութեան աղբիւրը փնտելի մարդուն ներքին գոյութեան, մենաւոր էութեան մէջ: Մարդուն ներքին ուժերն են որ կը բաղխին կամքին և առաջ կը բերեն ողբերգութիւն, տուամ: Փորձ մըն է ասիակա դեռ, բայց փորձ մը՝ որ անկասկած պիտի մշակուի առաջիկային աւելի լայնօրէն ու աւելի մեծ չափերով:

Իսկ նորագոյն ժամանակներու մէջ Մեթերլինկ կը փորձէ ողբերգական գործողութեան աղբիւրը փնտելի մարդուն ներքին գոյութեան, մենաւոր էութեան մէջ: Մարդուն ներքին ուժերն են որ կը բաղխին կամքին և առաջ կը բերեն ողբերգութիւն, տուամ: Փորձ մըն է ասիակա դեռ, բայց փորձ մը՝ որ անկասկած պիտի մշակուի առաջիկային աւելի լայնօրէն ու աւելի մեծ չափերով:

Թեան ենթարկուելով մարդկային հաւատալիքները, ընկերային կազմը, ըմբռնումներն ու անոնց հետեւանք՝ մարդկային հոգեբանութիւնը, — փոխուած են նաեւ Ողբերգութեան ստեղծագործման հիմերը :

Շէյքսպիրի ժամանակակից մարդը՝ ազատագրուած ըլլալով միջին դարու կրօնական ազդեցութիւններէն, ազատ ասպարէզ տուած էր երկրային կիրքերուն : Անհատը, հետեւաբար, այդ դարուն՝ կը ներկայանայ իրրեւ արտայայտութիւն ուժգին կիրքերու և հզօր բաղձանքներու : Եւ Ողբերգութիւնը բեմի վրայ ցոյց կուտայ կիրքերու այդ մարտնչումը :

Կուգան նոր ժամանակները, ուր մարդը որոշ չափով ազատած երկրային կրքերու բացարձակ տիրապետութենէն, իր առջեւ կը գտնէ ընկերային կարգուսարքեր, ընկերային ծանր խնդիրներ՝ որոնց դէմ անհատը կը բաղխի և կ'ընկճի. — այսպէս՝ ամուսնական ու ընտանեկան խնդիրները, սէրը, ժառանգականութեան հարցը, ընկերային կեղծիքը, եւն. ևւն. որոնք կը դնեն Ողբերգութիւնը ուրիշ հիմերու վրայ : Օրինակ, Աղեքսանդր Տիւմայի և նման ժամանակակից թատերագիրներու գործերը :

Տասնըիններորդ դարու մարդը իր դէմ կը գտնէ հասարակութիւնը, որ կը կաշկանդէ, կը նեղէ, կը ջլատէ ու կը խորտակէ անհատը : Իսպըն բեմի վրայ կը հանէ անա այդ մեծ հարցը և Անհատին ու Ընկերութեան, երկու անհաւասար ուժերու բաղխումին մէջ կը զետեղէ ողբերգական գործողութեան հիմերը :

Մինչ, նորագոյն ժամանակներու մէջ, չնորհիւ հոգեբանութեան զարգացման՝ իրրեւ գիտութիւն, մարդը հետզհետէ արտաքին աշխարհէն — ընտանիք, ընկերութիւն ևւն. — խնչպէս և իր կիրքերէն հեռացնելով ուշադրութիւնը, դայն կը խորասուզէ իր ներքին էութեան մէջ և հոն կը փնտռէ ու կը գտնէ ներքին ուժերու և կամքին պայքարները, այդ պայքարներէն ստեղծելով նորագոյն ողբերգութիւնը :

Գալով Ողբերգութեան յօրինուածքին, հիները կ'ընդունէին իրրեւ կանոն՝ երեք անհրաժեշտ պայմաններ, — ժամանակի, տեղի և գործողութեան միութիւն. այսինքն, դէպքը պէտք է տեղի ունենար ո՛չ թէ իրարմէ հեռու կամ անջատ ատեններու, այլ միեւնոյն ժամանակին մէջ, միեւնոյն տեղին վրայ և միեւնոյն գործողութեան ընթացքով :

Արդի ողբերգութեան մէջ ժամանակի և տեղի միութիւնը պայման չէ երբեք, բայց կը պահպանուի գործողութեան միութիւնը :

Ողբերգութիւնը ծնունդ տուած է Յունաստանի մէջ՝ Դիւցազնիբերգութենէն և Քնարերգութենէն յետոյ, և վերջնապէս կազմաւորուած է Մեդական պատերազմներու թուականներուն : Յունական Ողբերգութիւնը գրեթէ իր բոլոր հրաշակերտները արտադրած է Ե. դարու (Ք. Ա.) ընթացքին, իսկ Դ. դարու սկիզբը (Ք. Ա.) արդէն կը հասնի իր կատարեալ անկման :

Յունաստանի նախնական ողբերգակներն եղան՝ Թէսպիս, Քորիոս և Ֆրիչիքոս բանաստեղծները :

Բայց Եսքիլէսն է որ կազմաւորեց ողբերգութիւնը, դերակատարներու թիւը վերածեց երկուքի, կատարեալագործեց դիմաւորները, աւելցուց զգետաներ ու տեսարանական յարդարանքներ և զարգացուց թատերական գործողութիւնը : Եսքիլէս իր ողբերգութեանց միջոցով բեմի վրայ հանեց կրօնական բարձր յղացումներ, իրարու դէմ բարձրացնելով մարդկային ազատութիւնն ու ճակատագրական անխորտակելի զօրութիւնը :

Սոփոկլէս ամբողջացուց Եսքիլէսի գործը, ողբերգութեան մէջ աւելցնելով երրորդ դերակատար մըն ալ և եղանակաւորելով տեսարանական յարդարանքը. զարգացուց գործողութիւնը և աւելի կենդանութիւն տուաւ արամախօսութեան : Սոփոկլէս, իր ողբերգութեանց մէջ, նախապատուութիւնը տուաւ մարդկային հետաքրքրութեան և նկարագիրներու վերլուծման, — հին հէքեաթներէն հանելով լարոյական մեծ դասեր :

Ստիպելէսէն յետոյ եկաւ Եւրիպիդէս՝ որ ջանաց վերանորոգել ողբերգութիւնը՝ նիւթերու զանազանութեամբ, փխրտոխայական վճիռներու գործածութեամբ, կիրքերը նկարելու արուեստին մէջ իր ներմուծած իրապաշտութեամբ և կնոջ դերերու իր տուած նախապատուութեամբ:

Հռոմէական Ողբերգութեան գոյութիւնը անձանօթ մնացած էր երկար ատեն, որովհետեւ իր արտագրած գործերը ժամանակի ընթացքին մէջ կորուստի մատնուած էին: Հին հեղինակներն են որ յիշատակութիւն կ'ընեն անոր նկատմամբ և ծանօթ են միայն հատակտորներ, որ մէջ բերուած են Կիկերոնի և ուրիշներու կողմէ: Բայց ընդունելով այն հաւաստումը, որով Կիկերոն կը յայտարարէ թէ «Հռոմէական ողբերգութիւնը մէկն է Հռոմի ազգային փառքերէն», պէտք է ենթադրել թէ ժամանակի աւերիչ անցքերը զրկած են մեզ հռոմէական հանճարի կարեւոր սակզածագործութիւններէն: Հռոմէական ողբերգութեան նախակարապետն է եղած Լիվիուս Անդրոնիկոս՝ որ բաւականացած է թարգմանելով յունական ողբերգութիւնները: Ազգային նկարագիրը կը շեշտուի Լիվիուսի մէջ, թէեւ աս եւս թարգմանիչի դերն ունի միայն: Էննիուս, Պագուլիուս և Ստաիուս են որ իրապէս արժանի են ողբերգակ բանաստեղծի անունին: Հռոմէական ողբերգութեան լուսագոյն չըջանն եղած է Գ. դարէն մինչեւ Ա. (Ք. Ա.):

Փրանսայի թատերական պատմութեան մէջ Ողբերգութիւնը կը գրուէ պատուոյ տեղերէն մէկը: Փրանսական Ողբերգութիւնը ծնունդ առաւ այդ պահուն՝ երբ Վերածնութեան ազդեցութեան տակ սկսած էր հինը ընդօրինակելու չարժու՛մը: ԺՉ. դարը խարխափանքի չըջան մէն է սակայն, ուր երեւցած ողբերգութիւնները պարզ ընդօրինակութիւններ են կամ նմանողութիւններ հինին, առանց ճշմարիտ արժանիքի: ԺԷ. դարուն սկիզբը Ալեքսանդր Հարտի, հեղինակ ու դերասան միանգամայն, կը յաջողի կեանք ներշնչել արուեստական այդ թատերգութեան, բայց չարտադրեր հրաշակերտ

մը, մինչեւ որ կուգայ Քորնէլլ՝ ապով իր գլուխ-գործոցը, Սիքը, որուն կը յաջորդեն ապա իր Հօւսսը, Կիմնան, Պոլիկսը, Պօսպէն, Նիկոլեքս և ուրիշներ: Փրանսական ողբերգութիւնը կը զանէ իր ձեւը: Քորնէլլին հաւասար բարձրութեան վրայ կը կանգնի նաև Ռասին՝ իր Անցումսի, Բիսսարիֆուս և այլ գործերով:

Վերածնութեան մեծ շարժման տակ է որ Իտալիան ևս կը մշակէ Ողբերգութիւնը, որուն բարձրագոյն ներկայացուցիչը հանդիսացաւ Ալֆիէրին՝ իր Վիւնիքի, Օգրավի, Ֆիլիբ Բ. և այլ գործերով:

Գերմանիան ժէ. դարուն է միայն որ կը սկսի ողբերգութեան իր նախափորձերը: Նախ տեղի կ'ունենան յունական ողբերգութեանց թարգմանութիւնները, ապա ֆրանսական արուեստը կը սկսի արապետող դառնալ գերմանական ողբերգութեան վրայ: Լէսինկ եղաւ որ ջանաց գերման Ողբերգութիւնը ազատել ֆրանսականին ներդրածութենէն: Լէսինկէն յետոյ կուգան Կէօթէ ու Շիլլէր՝ իրենց գործերով:

Անգլիական ողբերգութեան հանճարեղ ներկայացուցիչն է Շէքսպիր, որուն գործերը մինչեւ այսօր ալ կը ներկայացուին համաշխարհային բեմի վրայ ու կը մնան որպէս հակա հրաշակերտներ:

Ինչպէս կ'երեւի, հին Հայաստանի մէջ թատերգութիւնը նշանակելի զարգացման չէ կրցած հասնիլ ազգային ինքնաարգութեան և արգաստորութեան տեսակետով: Կը յիշուին Յուլցի անունով տեսակ մը ժողովրդական ներկայացումներ, որ տեղի կ'ունենան եղբ. տօնական օրերու մէջ. բայց, ասանք շատ նախնական խաղեր եղած ըլլալ կը թուին, առանց իսկական թատերգութեան մը հանգամանքը կրելու: Օտար պատմագիրներու վկայութեան համաձայն, յունարէն լեզուով ներկայացումներ կը արուէին Տիգրան Բ.ի պալատին մէջ. անոր Արտաւազտ օրդին ալ գրած է ողբերգութիւններ: Ինչ որ ալ ըլլայ սակայն, ճշմարտութիւնն այն որ եթէ բարձր թատերգութիւնը բոլորովին օտար չէր գէթ հայ արքունական չըջա-

նակներուն, բայց և այնպէս ժողովրդական կեանքին մէջ տեղ չէ ունեցած և ինքնատիպ մեծ գրոշմ չէ կրած :

19րդ դարու կէսէն ետք է որ հայ գրողները կը սկսին մշակել թատրիքական սեուր, դիւաւ որաբար նիւթ առնելով պատմական անցքեր ու դէմքեր, և ներկայացնելով զանոնք Պոլիս ու Կովկաս : Թրքահայ թատերագիրներ հետեւած են առ հասարակ դասական գրողներուն, ինչպէս նաև ուսման թիւղներուն, արտադրելով ընդհանրապէս արուեստական, կեղծ ու բռնազբօսիկ դործեր. այսպէս են անա Նարպէյի, Պ. Դուրեանի, Թէրզեանի և Պէշիկթաշիկանի թատրիքութիւնները : Մինչ հայահալած քաղաքականութիւնը Թուրքիոյ մասաորականութեան առջեւ, սկսած 1890 թուականէն, վերջնապէս կը փակէր թատրոնը և անկարելի կը դարձնէր թատրիքութեան մշակումը ժամանակակից թրքահայ գրականութեան համար, — Կովկասի հայութիւնը, համեմատաբար ազատ քաղաքական կաշկանդումներէ, կը յաջողէր արտագրել Սոււրուկեանցի, Շիրվանզատէի, Ահարոնեանի, Վ. Փափագեանի և ուրիշներու միջոցով կենդանի, առք և հարազատ հայ թատրիքութիւն մը :

Բ. — Տումին մէջ եւս, ինչպէս Ողբերգութեան մէջ, զօրաւոր կրքեր են որ կը բաղխին իրարու, բայց նուազ զօրաւոր կրքեր. ասկէ զատ, մինչդեռ Ողբերգութիւնը կը վերջանայ անպատճառ աղէտով մը, Տումին համար, այդ՝ բացարձակ պայման մը չէ :

Տումը ծագում առնելով հին դարերու Յունաստանի մէջ, անցաւ միջին դարը Եկեղեցիին միջոցով և հետզհետէ գտաւ իր որոշ ձևը Փիէր Քորնէյի և Վօլիէոի բացած ճամբով : Անդիւր մէջ էր միայն որ Շէյքսպիր Տումը պատշաճեցուց Անդիւրի աղգային նկարագրին, զայն դարձուց աւելի ազատ ու անկաշկանդ, բեմի վրայ հանելով ամէն տեսակ անձնաւորութիւններ, այնպէս ինչպէս կեանքը կը պարունակէ, և շարժման մէջ դնելով մարդկութեան կրքերը : Շէյքսպիրի հետեւողներն եղան Պէն ձօնարն, Պոմօն և Ֆլէյըր, Տրայարն և Ատտիարն : Քալտերօն Սպանիոյ մէջ, հետեւեցաւ Շէյքսպիրի

Թէօրիին, անոր վրայ աւելցնելով նաև հին ճակատագրականութիւնը՝ որ փոխ առած էր Յունաստանէն : Քալտերօն եղաւ պետը դպրոցի մը, որ բացաւ սպանիական թատրոնին ու աղգային Տումին համար խիստ փայլուն շրջան մը :

Ֆրանսայի մէջ Տումի մասին կատարուած խորհրդախօսքները՝ ենթարկուելով խիստ քննադատութեան, սուին այն արդիւնքը որ պատճառ դարձան սահմանելու արուեստին յեղափոխութիւնը, առաջ բերելով գերմանիոյ մէջ իսկական Տումը : Լէսինկ գերմանացին հետեւելով Տիարոյի տեսութեանց, զանոնք կիրարկեց իր շարք մը գործերուն մէջ և ունեցաւ իրեն հետեւող աշակերտներ : Ընթանալով Լէսինկի դժած շաղէն՝ Կէօթէ գրեց իր մէկ քանի գործերը : Ապա եկաւ Շիլլէր, որ շատ աւելի հետեւող եղաւ Շէյքսպիրի ուղղութեան :

Այսպէս, Շէյքսպիր, Քալտերօն և Կէօթէ արդէն լուսաբանած էին Տումին իսկական գաղտնիքը, որոնցմէ հաք Վիքթոր Հիւլօ իր կողմէ սահմանեց զայն հետեւեալ կերպով. «Տումին յատկանիշն է իրականը. իրականութիւնը առաջ կուգայ երկու տիպարներու, վսեմին և անհեթեթին շատ բնական գուգախառնութենէն, որ զիրար կը խաչաձեւեն Տումի մէջ՝ ինչպէս որ կը խաչաձեւեն կեանքի և ստեղծագործութեան մէջ :» Վիքթոր Հիւլօ գրեց իր Էրնանին, Ռիւ Պլասը, Արեան կը գրօսուին, և իր շուրջը համախմբեց ուսման թիւղ դպրոցի բոլոր անուանի դէմքերը :

Սկանտինաւեան գրականութեան մէջ Տումին ներկայացուցիչ մեծագոյն դէմքերն են Իպարն, Պիյօրօնսօն, Պանզօն և Տրախման :

Գ. — Կասակերգութիւնը շարժման մէջ կը դնէ, ծիծաղաշարժ եղանակով մը, նկարագիրներ, բարքեր և հանրային կեանքի իրողութիւններ : Կատակերգութեան մէջ իրարու չեն բաղխիր ուժեղ կիրքեր և խողը չի վերջանար աղէտով : Մինչ Ողբերգութեան էութիւնը կը կաղմէ ծանր թախուլութիւնը, Կատակերգութեան նպատակն է գուարթութիւնը, կատակը,

հեղձութիւնը : Ողբերգութիւնը մարդկային մտածման ու զգացումներուն խեղճութիւնը կը պատկերացնէ՝ հանդէպ տիեզերական օրէնքներու, իսկ կատակերգութիւնը՝ մարդկային յիմարութիւններն ու թերութիւնները : Ողբերգութեան մէջ հերոսը կը կռուի տիեզերական ուժերուն դէմ, իսկ կատակերգութեան մէջ, մարդոց ակարութիւններն ու արմարութիւններն են որ ծաղրի սուարկայ կը դառնան : Ողբերգութեան ներքին կի՛նայ պարտուած՝ աշխարհի օրէնքներուն առջեւ՝ մինչ ընդհակառակը, կատակերգութեան հերոսը ի՛նք է անմիտը՝ որ նպատակը ունենալով կռուիլ մարդկային թերութեանց դէմ խորամանկութեամբ կամ ճարտարութեամբ, կը դադրեցնէ այդ կռիւը այն իսկ վարկեանին՝ երբ անոր գիտակցութիւնը կ'ունենայ :

Կատակերգութեան նիւթը պէտք է աւնուի անպայման ներկայի իրական կեանքէն : Անոր մէջ ոչ միայն խօսքերը պէտք է ըլլան զաւեշտական ու ծիծաղաշարժ, այլ և մտքերն ու գործերը :

Յունական կատակերգութեան ծագումը թաղուած է մթութեան մէջ. միայն սաչափ ծանօթ է որ անիկա սերտ կապ ունէր Բագոսի պաշտամունքին հետ : Կատակերգութիւնը նախ երեւցաւ Պերպոնէսի մէջ, ապա փոխադրուեցաւ Ատտիկէ և մանաւանդ Սիկիլիա : Սակայն Աթէնքի մէջ էր որ կըրցաւ զարգանալ, ունենալով երեք շրջաններ. 1. Հին Կասակերգութեան շրջանը՝ որ կը սկսի 460ին (Ք. Ա.), ունենալով յատկապէս ներկայացուցիչ՝ Արիստոփանը : Այս շրջանի կատակերգութիւնը նիւթ ունի իրեն՝ հանրային գործերու վերաբերող խնդիրները, կատարելով, տեսակ մը, վիճարանական այն դերը զոր կը կատարեն մեր ժամանակին մէջ թերթերը : Կատակերգութիւնը ոգեւորուած, կըքոտած կուսակցական ոգիով, կը ներկայացնէ հանրային անձնաւորութեանց ծաղրանկարները : 2. Միջին Կասակերգութեան շրջանը, որ կը ներկայացնէ Հին կատակերգութեան փոխանցման մէկ վիճակը, քիչ կը զբաղի անձերով, այլ աւելի շատ՝ բարքերով և դի-

ցաբանական նիւթերով : 3. Նոր Կասակերգութեան շրջան, ուր Յունաստան կորսնցուցած է իր անկախութիւնը, անհետացած են ժողովրդավեհական կարգերը, օրէնքներն ու ազատութիւնը, տեղի տալով արող Մակեդոնացիներու բիրտ ու կամայական իշխանութեան, որոնք արգելած են ունէ կերպով ծաղրել կամ հեղնել իշխանութեան ներկայացուցիչները, հանրային մարդիկը : Այս պատճառով այլ կատակերգութիւնը կորսնցուցած է իր կենդանութիւնը և կենսունակութիւնը, դառնալով պարզապէս ժամանակակից ընդհանուր բարքերու երգիծանքը. իր առարկաներն են՝ ընտանիքի զաւակը, խորամանկ գերին, պորտաբոյծը, ամուսնութիւնը, ևն. : Այս սեւին հոչակաւոր ներկայացուցիչն եղած է Մէնանորոս :

Հռոմէական կատակերգութիւնը չունի որոշ ինքնատիպութիւն մը, այլ պարզապէս հետեւողութիւնը կամ նմանողութիւնն է յունականին :

Իտալիոյ մէջ կանոնաւոր կատակերգութիւնը առաջին անգամ ներկայացուեցաւ Լեոն Ժ. Պապին բարեկամ կարտիշալ Տօլից սէ Պիպպիէնայի կողմէ. յետոյ եկան Մաքիավէլլի, Արիսթօ, Արէթին և ուրիշներ : Ժամանակակից գլխաւոր կատակերգակ գրողներն են՝ Բօսա, Ճիաքօզա, Փ. Ֆլորրարի, Քավալօթթի, Թորէլլի, ևն., ևն. :

Սպանիոյ մէջ կատակերգութիւնը զարգացած է բոլորովին տարբեր ուղղութեամբ մը. ուղած է ժողովրդական մնալ, այս պատճառով զոհած է շատ մը բաներ՝ ինչպէս, բարքերու պատկերացում, նկարագիրներու ուսումնասիրութիւն և նոյն իսկ ճշմարտանմանութիւնը, որպէս զի ըլլայ զքօսեցուցիչ և խանդավառող : Սպանիական կատակերգութիւնը կազմուած է ամբողջովին էնթրիկով, կնճասութիւնով (imbroglio), արկածախնդրութեամբ և սուսրամարտութեամբ : Կարգ մը գրողներ, սակայն, ջանացին Փիլիպպոս Բ.ի օրով, դարձնել կատակերգութիւնը աւելի կատարեալ և փորձեցին յունական ձևին ընդօրինակութիւնը : Բայց այս փորձերը մնացին սեղմ շրջանակի մը մէջ, մինչ ժողովուրդը հե-

տեւեցաւ իր ազգային կատակերգութեան : ԺԷ. դարուն է որ կուգան սպանիական կատակերգութեան մեծ դէմքերը՝ Սէրվանթէս, Լօի տէ Վէկա, Քալտէրօն, Ալարքօն և ուրիշներ, որոնց ներգործութիւնը կրած է նաև այս շրջանի ֆրանսական գրականութիւնը : ԺԸ. դարուն ճիշտ հակառակ երեւոյթն է որ կը պարզուի. սպանիական կատակերգութիւնը կը կորսնցնէ իր ներգործական դերը և ինք կը սկսի հետեւիլ ֆրանսականին :

Ֆրանսան, նոյն իսկ միջին դարուն, ունէր կատակերգութեան իր ազգային մէկ ձեւը՝ Պարօք. բայց իր ճշմարիտ կատակերգութիւնը ԺԶ. դարուն է որ ծնունդ կ'առնէ, ազդուելով խաղականէն : ԺԷ. դարուն, արդէն կ'երեւան իր մեծատաղանդ կատակերգակները, Քօրնէյլ ու մանաւանդ Մօլիէր՝ որ 1660-1673ին բացարձակ տէրն եղաւ թատերաբեմին : Մօլիէր շանաց հետեւիլ բնութեան միայն և խնդացնել այնպիսի բաներու վրայ՝ որոնց խորքին մէջ շատ աւելի ուղբերգութիւն ծածկուած է : Մօլիէր կը զննէ մարդը, և առանց շատ հոգ ընկու խաղին էնթրիկներուն, կուտայ իր ժամանակի տիպարներուն՝ ընդհանուր տարողութիւն մը, միախառնելով բարքերու և նկարագրի կատակերգութիւնը իրարու հետ : Լօի ԺԴ. ի շրջանին վերջաւորութեանը մէջ կը փայլին երեք կատակերգակ մեծ դէմքեր՝ Ռէնեսար, Տանքոտ և Լը Սափ : Պոմարշէ կը խոսացնէ իր բոլոր նախորդներուն՝ խաղական, սպանիական և ֆրանսական կատակերգութեանց էութիւնը և իր արձակ գործերուն մէջ կուտայ ժամանակակից կատակերգութեան ձեւը : Իրմէ ետք ֆրանսական կատակերգութիւնը կը մտնէ անկուսի շրջան մը՝ որ կը տեսէ մինչեւ 1850 թուականը, ուրկէ ետք կը սկսի դարձեալ կենդանանալ, նիւթ ունենալով իրեն՝ բարքերը և ընկերային զաղափարներ : Ժամանակակից ֆրանսական կատակերգութեան նշանաւոր դէմքերն են՝ Սարտու, Հալէվի, Էտման Ռոսթան, Պէրփըրա, Էնն. Էնն. :

Անգլիոյ գրականութեան մէջ՝ Շէյքսպիրէն առաջ գո-

յութիւն ունեցած են միայն կոչու զաւելչաներ, առանց ճշմարիտ արժէքի : Շէյքսպիր որքան հանճարեղ ողբերգակ, երեւան կուգայ նաև իբրև մեծ կատակերգակ՝ իր Վեցեսիկի Վանաուակահին, Ընտելացած Մեղեքային և այլ գործերուն մէջ : Իր ժամանակակիցներէն Պէն Ճօնարն, յետոյ Պոմօնթ և Յիլէյըր ցոյց կուտան մեծ կարողութիւններ, բայց ընդհանրապէս հետեւող են սպանիական կատակերգութեան և շատ փոխառութիւններ ունին անկէ : Դար մը վերջ կուգայ Քրնկըէվ՝ որ կը հետեւի Մօլիէրի՝ այս շրջանէն սկսեալ անգլիական կատակերգութիւնը իր ինքնատուութենէն կը կորսնցնէ ահագին բան, թէև և Ֆիլաֆինկի Ագահը և Կօլտամիթի Պարզամիտը, թատերական հիւսուածքի տեսակետէն, ունին շատ արժէք. կ'արժէ յիշատակել նաև Քրմպրրէնտ և Շրայտէն : Իսկ նոր ժամանակներու մէջ անգլիական բեմին վրայ շատ աւելի տեղ կը բռնեն ֆրանսական կատակերգութեանց ներկայացումները :

Գերմանիոյ մէջ, միջին դարէն անմիջապէս ետք, առաջին անունը որ լսուած է իբրև կատակերգակ՝ Նիւրեմպերցի կոչկակար Հանս Չաքսին անունն է, հեղինակ բազմաթիւ կատակերգութեանց : ԺԷ. դարուն՝ Անարէաս Կրիփուս յաջող կերպով մշակեց երգիծական կատակերգութիւնը, որմէ ետք Ե. Է. Շլէկէլ և Կէլէրտ շանացին մրցիլ Մօլիէրի հետ : Այս շրջանին ֆրանսական ճաշակն է որ կը տիրապետէ, նիւթի տեսակետով, գերման կատակերգական բեմին վրայ : Լէսինկ եղաւ, ինչպէս ըսինք, իր Միևա սը Պարնիայով՝ ազգային թատրոնին վերանորոգիչը, ճամբայ բացողը Կէօթէի, Շիլլերի առջև : Մեր օրերուն մէջ ալ թէև մեծ տեղ մը կը գրաւեն, գերմանական բեմին վրայ, ֆրանսական կատակերգութիւնները, բայց գերման հեղինակներ ալ ինչպէս Է. Վիլիբրթ, Վիլպրանտ և Փաուլ Լինտաու արտադրած են ինքնատիպ գործեր :

Հայ գրականութիւնը՝ որքան հարուստ չէ թատերական գրուածքներով ընդհանրապէս, աւելի ևս չքաւոր է կատա-

կերգութեան կողմէ մասնաւորապէս: Հակառակ անոր որ Կովկասի հայութիւնը, ժամանակակից շրջանին մէջ, շատ աւելի բախտաւոր եղած է թատրոնի տեսակէտով, չէ կրցած տալ երբեք Կատակերգութեան արժանի գործեր: Յ. Պարոնեանն է որ փորձած է այդ սեռը և նորերուն մէջ ալ Երուանդ Օտեան և Միք. Կիւրճեան:

Օփեքան եւս մաս կը կազմէ Թատրերգութեան սեռին: Օփեքան թատրերգութիւն մըն է, որուն բառերը ո՛չ թէ կ'արտասանուին, այլ կ'երգուին և որուն մէջ երաժշտութիւն ու բանաստեղծութիւն միացած են իրարու: Օփեքային արժէքը ո՛չ այնքան թատրերգութեան մէջ կը կայանայ, որքան երաժշտութեան. իր նպատակն ու էութիւնն է երաժշտութիւնը, թէև Վահնէր հաւասար կարեւորութիւն տուաւ թէ՛ թատրերգութեան և թէ՛ երաժշտութեան, ինքն իսկ, որպէս բանաստեղծ, գրելով կարգ մը Օփեքաներ, որոնց մէջ հաւասար չափով խնամք տարուած է նաև թատրերգութեան արհեստագիտական մասերուն:

Օփեքան կը բաժնուի շատ մը տեսակներու. ինչպէս՝ Լուրջ Օփեքան, որ իր էութեամբ նման է սղբերգութեան կամ տուամի, Կասակերգական Օփեքան, որ կատակերգութիւն կը պարունակէ. Օփեքերը՝ որ կը բաղկանայ շատ հասարակ բնաւորութիւն կրող անկապ տեսարաններէ. Մեյօսքամբ, որ կը բաղկանայ տեսարանէ մը, ուր ոտանաւորին արտասանութիւնը կամ ճառախօսութիւնը տեղի կ'ունենայ երաժշտութեան ընկերակցութեամբ:

ՔԱՏՐԵՐԳՈՒԹԵԱՆ ՅՕՐԻՆՈՒԱԾՔԸ

Հին յոյները թատրերգութիւնը կը բաժնէին սովորաբար երեք մասի, մինչդեռ ժամանակակից թատրերգութիւնները բաժնուած են առ հասարակ հինգ արարուածներու. այս կանոնը, սակայն, բացարձակ չէ շատերուն համար: Այսպէս, սովորութիւն եղած է,

Ա. Արարուածին մէջ զնեյ խաղին յառաջաբանը:

- Բ. Արարուածին մէջ երեւան բերել խաղին հանգոյցը:
- Գ. Արարուածին մէջ գործողութիւնը հասցնել իր զարգացման գագաթնակէտին:
- Դ. Արարուածին մէջ երեւան զնեյ իրադարձութիւնը:
- Ե. Արարուածին մէջ առաջացնել աղէտը կամ լուծել խաղին հանգոյցը:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԵԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՍԵՌԵՐ

Երգիծանք — Հովուերգութիւն — Առակ

Կան անտարակոյս Բանաստեղծութեան շատ մը երկրորդական սեռեր, որոնցմէ կ'արժէ յիշատակել Երգիծանքը, Հովուերգութիւնը և Առակը:

Եթէ դիւցազնբերգութիւնն ու քնարերգութիւնը կը ցոլացնեն մարդկային բնութեան ազնիւ պատկերները, եթէ ողբերգութիւնն ու տուամը կը ներկայացնեն զարհուրելի կիրքերով մոլորած հոգիներ, զո՛հ ճակատագրին — նոյն արուեստը, Երգիծանքի միջոցով, կը վերակենդանացնէ՝ իրենց մասնայատուկ յատկանիշներուն մէջ, ստորին տիպարները: Դարէ դար, սերունդէ սերունդ կը փոխուին բարքերը, իրարու կը յաջորդեն նորաձեւութիւնները, և մոլութիւններն ու ծիծաղելի կը գգեհուն զանազան երեւոյթներ: Երգիծաբանը օրը օրին կ'ապրի այն բոլորը՝ ինչ որ իրեն կը բերէ մարդոց և իրերու չարժուժը: Անիկա հարկադրուած է չառանձնանալ կեանքէն, չմեկուսանալ իր խոկումներուն մէջ, այլ մտնել ամբոխին, հասարակութեան մէջ՝ դիտել բոլոր թերութիւնները, նախապաշարումները, կեանքի բոլոր ծաղրիկն և խնդալ անոնց վրայ:

Երգիծանքի ճշմարիտ հայրենիքը Յունաստանէն աւելի Իտալիան եղաւ: Հռոմայեցին բնածին հակում մը ունի դէպ ի երգիծանքը, հակում մը՝ ըմբռնելու ամէնափոքր ծաղրելի բաները և զանոնք կարկառուն գիծերով դուրս ժայթքեցնելու: Եւ յետոյ, ինչպէս յայտնի է, հռոմայեցի ժողովուրդը հռչակաւոր է պերճախօսութեան մէջ. արդ՝ երգիծական բանաստեղծութիւնը էպպէս հրապարակախօսական է. ատենաբանա-

կան, փաստաբանական հրապարակային ճառ մըն է ան՝ այս կամ այն հակառակորդին դէմ, նպատակ ունենալով ցոյց տալ այդ հակառակորդին սխալները, խարդախութիւնը կամ ստորնութիւնները և այսպէս դրգուել անոր հանդէպ ասեղութիւն ու արհամարհանք: Երգիծանքը, այս պատճառով, մշակուեցաւ՝ իբրև քաղաքական զէնք, Հոռոմի Պօրուսի հրապարակին վրայ ուր տեղի կ'ունենային քաղաքային ատենախօսութիւններն ու վիճաբանութիւնները: Այսօր երգիծանքը նոյնպէս պերճախօսութեան ամէնասուր զէնքերէն մէկն է, բայց գործ կը գրուի նաև կեանքի բոլոր կողմերուն համար, ծաղրելու, հեղնելու և արհամարհանքի ենթակայ ընելու ինչ որ մարդկութիւնն ունի տղեղ ու ստոր:

Ժամանակակից հայ գրականութեան մէջ թրքահայերն են, որ, Երգիծանքի տեսակէտով, ունին բացարձակ գերազանցութիւն Ռուսահայերու վրայ: Մեր պլխաւոր երգիծարաններն եղած են՝ Յ. Պարոնեան, Ե. Օսեան, Յ. Ալփիար, Ա. Փանոսեան, իւրաքանչիւրն ունենալով սեռին մէջ իր առանձնայատուկ ուղղութիւնը:

Հովուերգութիւնը ծնունդ առած է դիւցազնական շրջանէն ետք, երբ կը սկսի խաղաղ անդէորդութեան և երկրագործութեան կեանքը՝ արփայից երկնքին սակ և կանաչազարդ դաշտերուն մէջ: Հովուերգութիւնը կ'երգէ դաշտային, հովուական կեանքը, ամէն ինչ որ մաս կը կազմէ այդ կեանքին, — հովիւները, հօտը, բնութիւնը, անոնց քաղցրութիւնը ու անոնց խորհուրդը: Կ'ըսուի թէ նախնական հովուերգակ բանաստեղծներէն ամէնէն տաղանդաւորը ասրեցաւ Սիկիլիոյ մէջ, որուն անունն է Դիօրնիօս: Բայց իր և իր քերթուածներու հերոսին, Դափնիսի, անունները միայն հասած են մեղի: Դափնիս, հովիւ մըն էր որ սիրականն եղաւ յաւերժահարսի մը և որմէ սպաննուեցաւ նախանձի նոպայի մը մէջ: Դիօրնիօս կ'երգէ թշուառ հովիւին դժբախտութիւնը: Այսպէս ուրեմն, առաջին երգը որ արտասանած է մարդկային շրթունքը, եղած է առգի երգ մը:

Հովուերգութիւնը չի պատկանիր սակայն խաչնարած և գեղջկական կեանքի շրջաններուն միայն. անիկա ծաղկեցաւ նաև քաղաքակրթական բարձր շրջաններու մէջ, ինչպէս և այսօր իր տեղն ունի բոլոր ազգերու գրականութեանց մէջ, — որովհետև, քաղաքներու տենդային կեանքը ինդղուած տուներու, գործարաններու, բարդ քաղաքակրթութեան մը յուզումնալից մեքենականութեան մէջ՝ կարօտը կը քաշէ բնութեան հանդարտ և խաղաղ քաղցրութիւններուն, արեւին, լոյսին, լեռներուն և գեղջկական պարզութեան անդորրացումին:

Հին գրականութեան մէջ Վիրգիլիոս կը մնայ անմահ վարպետը հովուերգութեան:

Ժամանակակից հայ գրականութեան մէջ՝ հովուերգութիւնը մշակած են՝ Խրիմեան, Յ. Թումանեան, Ա. Իսահակեան, Ա. Յարութիւնեան, Դանիէլ Վարուժան և ուրիշներ:

Առակի՛ն ծագումը ծածկուած է ժամանակի մթնութեան մէջ, բայց հաւանական ամէնամեծ ենթադրութիւնն այն է որ՝ Արեւելքն եղած է անոր ծննդավայրը: Առակը ուրիշ բան չէ կիթէ ոչ այլաբանութիւն մը, այսինքն բան մը արտայայտել այն ձևով՝ որ ուրիշ բան մը հասկցուի անով. անիկա տեսակ մը պատկեր է, տեսակ մը հանելուկ՝ որուն ներքին նշանակութիւնը հարկ է ըմբռնել: Արդ, Արեւելքի ժողովուրդները առանձնայատուկ ճաշակ մը ունին՝ մտքի այս տեսակ ձևուն փորձերու համար. անոնց երեւակայութիւնը շատ կ'ախորժի այդ փորձերէն. Արեւելքցիները կը սիրեն իրենց մտածումները ներկայացնել հանճարաբուհեամ և միանգամայն խորհրդաւոր ձևերու տակ: Ասկէ զատ, բունակալութիւնը՝ որ Արեւելքի պետութիւններուն տիրապետող կողմն է եղած, հարկադրեր է մարդիկը զգուշաւոր ըլլալ ճշմարտութիւնն ու արդարութիւնը խօսելէ համարձակօրէն կամ յայտնապէս. այս պատճառով Արեւելքի միտքը դիմած է կողմնակի միջոցներու. դիմած է այլաբանութեան՝ կարեւոր ըսելու այն, ինչ որ անհար է արտայայտել բացէ ի բաց: Առակը, իր սկզբնական ծագումով, լեզուն է եղած սարուկին, խօսիլ տալով ճշմարտու-

թիւնները կենդանիներու և անշունչ իրերու չթթունքներով: Առականներուն մէջ կը խտանայ եթէ ոչ ժողովուրդներու իմաստութիւնը, գէթ փորձառութիւնը: Օտար յայտնի առական գիրնին եղած են՝ Եզովրոս, Լաֆոնդէն, Քոխլով, Էւայն: Հայ առակախօսներն եղած են Խիկար, Մխիթար Գօշ, Գարբիէլ Այվազովսկի, Հ. Քերովբէ Վ. Քուշերեան, Վահան Վ. Տ. Մինասեան, Ա. Փանոսեան և ուրիշներ:

ԲԱՆԱՍՏԵՂՄԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑՆԵՐ

Ռոմանթիկներ — Պառնասեաններ — Սեմպոլիսներ

Ֆրանսական Մեծ Յեղափոխութիւնը՝ չխորտակեց միայն միապետական կարգերը, այլ և առաջ բերաւ՝ փիլիսոփայական նոր հայեացքներու ազդեցութեան տակ, որքան ընկերային, նոյնքան մտքի մեծ յեղաշրջում: Մտաւորական այդ յեղաշրջումը անկարելի էր որ չանդրադառնար ինչպէս գրականութեան. նոյնպէս և բոլոր արուեստներու վրայ: Ահա այդ յեղաշրջման հետեւանքով է որ կազմուեցաւ Ռոմանթիզմը՝ Ֆրանսայի մէջ, գրաւելով 19րդ դարուն մէջ ամբողջ առաջին կէտը: Ռոմանթիզ կոչուեցան այն բանաստեղծները՝ որոնք ուղեցին խորտակել դասականներու գծած նեղ սահմանները գրականութեան մէջ, տալով անկաշկանդ ազատութիւն քնարերգութեան: Դասականները կը հետեւէին հիներուն, կ'ընդունէին հին հրաշակիրաներու մէջ գործածուած ձեւերը, ոճերը, բացատրութիւններն ու կանոնները իրբեւ անխախտ և բացարձակ պայմաններ, կաշկանդելով այսպէս ձեւի և արտայայտութեան նոր ստեղծագործութիւնը: Ռոմանթիզները ահա արուեստի այդ բացարձակապաշտութեան ըմբռնումին և նուիրագործուած ձեւերու շղթային դէմ էր որ ըմբոստացան, անցնելով պայմանադրական կանոններու և ըմբռնումներու բոլոր ցանկապատներէն անդին և առաջ բերելով գրականութեան բոլոր սեռերուն, ինչպէս և Բանաստեղծութեան

մէջ՝ արմատական յեղափոխութիւն մը: Անհատականութեան ոգին էր, պարզէն դարուն փիլիսոփայական ըմբռնումներուն և Յեղափոխութեան, որ կը շղթայազերծուէր, կը հոսէր շատրուանի մը պէս հազար ձեւերով և կը ցրցքնէր իր զգայութիւններն ու յուզումները ազատօրէն, անկախօրէն ու սանձարձակ: Ռոմանթիզմը, ուրեմն, ֆրանսական գրականութեան մէջ նշանակեց երկու բան՝ ժխտում և հակադրութիւն.— ժխտում գրական սեռերու համար սահմանուած ընդհանուր և մասնաւոր կանոններու, ինչպէս նաեւ այն կաշկանդումներուն՝ որ կը սահմանափակէին արուեստագէտին նիւթի ընտրութեան և բացատրութեան եղանակներուն ճաշակը. հակադրութիւն՝ այն տեսակէտով, որ դասականները իրենց իբրեւ օրինակ կ'ընդունէին հին հեղինակները, իսկ ուսմանթիզները՝ միջին դարն ու օտար գրականութիւնները:

Այսպէս, ֆրանսական ուսմանթիզները յեղաշրջեցին գրական սեռերը, կանոնները, ճաշակը, լեզուն և տաղաչափութիւնը: Լեզուն դարձաւ աւելի թանձրացեալ, աւելի զգայուն և նկարչական, ստացաւ աւելի հնչեղութիւն և տուաւ նոյնը կշռաչափութեան:

Ռոմանթիզմի չորս մեծ վարպետներն եղան, ֆրանսական քնարերգութեան մէջ՝ Լամարթին, Ալֆրէտ աը Վլինի, Վլիքթօր Հիւկօ և Ալֆրէտ աը Միւսէ:

Ռոմանթիզմը, սակայն, օտար գրականութեանց մէջ ունի բոլորովին տարբեր իմաստ, և յաճախ կը նշանակէ վերածնութեան շրջանը:

Հայ քնարերգութեան մէջ, իբրեւ ուսմանթիզմի հանձարեղ ներկայացուցիչ՝ Պետրոս Դուրեանը կայ:

Պառնասեան դպրոցը կազմուեցաւ, նոյնպէս Ֆրանսայի մէջ, ընդդէմ Ռոմանթիզմի: Պառնասեանները, որոնց ղեկավարներն եղան Թէօֆիլ Կօթիէ, Պօտրլէս, Լըքօնթ աը Լիլ և աը Պանվիլլ, կը յայտարարէին թէ՛ հարկ է կռուիլ ուսմանթիզներու «ես»ի լայկանութեան և անոնց զգացումներու և

զգայութեանց անհետեւ ծայրայեղութեան դէմ. հարկ է որ բանաստեղծութիւնը դառնայ նուազ անձնական և ըլլայ շատ աւելի իմացական: Պառնասեաններուն նշանաբանն էր «արուեստը արուեստին համար», այս պատճառով անոնց նպատակն եղաւ ձգտիլ ձեւի, գրական արուեստի կատարելութեան, ջանալով հաւատարմօրէն ներկայացնել որքան ձեւերու և գոյներու վերարտադրումը, նոյնքան գաղափարներու տրամաբանութիւնը: Բայց իրենք եւս մէկ ծայրայեղութեանն էին կան ուրիշ ծայրայեղութեան մը մէջ. իրենց գործերը եղան նկարչագեղ, վերլուծող և ներկայացնող (représentatif), բայց զուրկ կենդանութենէ և ցուրտ: Պառնասեան բանաստեղծութեան առաջին փորձը, հայ դրականութեան մէջ, ըրաւ Ա. Չօպանեան, հակադէպով դուրեանական լալկանութեան որ տիրապետողն էր մինչեւ այն ատեն հայ քնարերգութեան վրայ:

Սեմյոյիս, խորհրդանշանապաշտ բանաստեղծները՝ պաշտպանեցին այն սկզբունքը թէ ճշմարտ բանաստեղծութեան նպատակն ըլլալու է թարգմանել այն ինչ որ հոգին կը պահէ իր մէջ ամէնէն խորունկը և գրեթէ անգիտակցօրէն: Սէմյոյիստական հոսանքը հակադիր շարժում մը եղաւ Պառնասեաններու կարծիք, մեսաղային և մարմարեայ ձեւերուն: Պատմական կամ բարացուցական պատկերները, ճշգրիտ և գրեթէ հաստատուն բնանկարները, գիտական և փիլիսոփայական ճառերը, վերջապէս բոլոր առարկայական և անանձնական բանաստեղծութիւնը՝ որ մշակուեցաւ Պառնասեաններու կողմէ, դարձած էին այլեւս ձանձրալի: Նոր բանաստեղծները կ'ուզէին վերադառնալ նորէն իրենց հոգեկան, ներքին յուզումներու աղբիւրին, բայց երբեք միտք չունէին վերակենդանացնելու ուժանիւրով: Նոր շարժման կողմնակիցները կը պաշտպանէին այն փիլիսոփայական թէզը թէ՛ իրերը գոյութիւն չունին առանց մեր զգայութեան, կամ ուրիշ խօսքով, անոնք կ'ըմբռնենք մեր զգայութեանց միջոցով. իրերը մեր մէջ են, իրերը մենք ենք: Բնութենէն մարդու մը ստացած պատկերը ուրիշ բան չէ՛ եթէ ոչ նոյն մարդուն մտքի կեանքն իսկ. մարդուն ետը՝

ինքն է որ կը զգայ, ինքն է որ կը գտնէ զինք իրերուն մէջ: Երբ ես կը նկարագրեմ իմ տեսած քնակարաններս իրենց նրբութեան գոյներուն մէջ՝ զոր կը տեսնեմ, երբ ես կը հաւաքեմ իմ ոտանաւորիս մէջ հատակոտորները այն իրերուն՝ որոնք կը գոյակցին կամ զիրար կը քաշեն իմ մտածմանս մէջ, ուրիշ բան ըրած չեմ ըլլար, եթէ ոչ պատմել իմ հոգիիս գաղտնիքը, ըսել շրթունքներուս վրայ իմ զգացած կեանքի համը և ըսել տակաւին թէ ի՞նչպէս մարդկային ճակատագրի օրէնքները կը բեկբեկին իմ անհատական եզականութեանս մէջ: Ամբողջ բնութիւնը ուրիշ բան չէ՛ եթէ ոչ իմ էութեանս և իմ կեանքիս խորհրդանշանը: Եւ արդէն խորհրդանշանը կազմուած է երկու առարկաներու կցորդութենէն, որոնցմէ մէկը ընդհանրապէս կը վերաբերի նիւթական աշխարհին, իսկ միւսը՝ բարոյական աշխարհին:

Այսպէս, երբ Պառնասեան արուեստը ուղղակի ներկայացում (représentation) մըն էր, սէմյոյիզմը, իրրեւ անոր հակադրութիւնը, եղաւ տեսակ մը ոգեկոչութիւն: Սէմյոյիսութներու բանաստեղծութիւնը նման է երաժշտութեան՝ իր նպատակով, այսինքն թարգմանել վերլուծումէ խուսափող զգացումներ ու յոյզեր, իր կշռութեան, իր չափին և իր հնչիւններուն միջոցով: Այս պատճառով, սէմյոյիսութները ոչ միայն պաշտպանեցին ձեւի մեծ ազատութեան սկզբունքը, այլ և հիմնովին յեղաշրջեցին քերականական համաձայնութիւնը, նոյն իսկ բառագիտութիւնը՝ ստեղծելով քերականական նոր ձեւեր և նոր բառեր, բացատրելու համար հոգեկան ամէնանուրբ և խուսափող զգայութիւնները:

Սէմյոյիստական շարժման կազմութեանը նպատած են, իրենց ազդեցութեամբ, գերման և անգլիական դրականութիւնները, վակնէրեան երաժշտութիւնը և նախաուսփայէլեան կոչուած նկարչութիւնը:

Սէմյոյիստ դպրոցին նախաձեռնողն ու օրէնսդիրն եղաւ Սթէֆան Մալառմէ, բայց վարպետը կը մնայ Փոլ Վէոլէն՝ իր ինքնատիպ և անկեղծ ներշնչումովը: Յայտնի են իրրեւ սէմ-

պօլիստ բանաստեղծներ՝ Կիւսթաւ Քաճն, Ժիւլ Լաֆօրլ, Վիէլլ Կրիֆէն, Ռօտէնսպարս և Վէրհարէն:

Հայ բանաստեղծութեան մէջ, սէմպօլիստական արուեստի ամէնէն տաղանդաւոր ներկայացուցիչն է Ատոն Եարճանեան:

Ա Ր Ձ Ա Կ

Մինչ Բանաստեղծութեան նպատակն է դիմել երեւակայութեան, Արճակին նպատակն է դիմել խորհրդածութեան: Արճակագիրը իր երեւակայութեան քմահաճոյքին համաձայն ձեւափոխման չենթարկեր այն տարրերը՝ զորս կ'առնէ իրականութենէն, այլ կը դասաւորէ, լոյսի տակ կը դնէ, կը գործածէ զանոնք կանխորոշ նպատակի մը համար: Բանաստեղծութեան իսկական դիտաւորութիւնն է՝ հաճոյք պատճառել, հրապուրել. իրաւ է թէ կը պատահի որ ունենայ նաև կրթիչ հանգամանք, բայց ասիկա ընդհանրապէս իր առաջադրութիւնը չէ. Արճակը, ընդհակառակը, կ'ուզէ ուսուցանել և ամէն ինչ ստորադասել այդ նպատակին: Մինչ Բանաստեղծութիւնը ենթակայ է չափի, յանգնի և այլ մասնաւոր կանոններու կապանքին, կրելով աւելի շատ անհասական դրոշմ, — Արճակը ազատ է այդ կարգի օրէնքներէ և է քնկերային կեանքի, խօսակցութեան լեզուն: Արճակը ուրեմն բնական լեզուն է արամաբանութեան, քննադատութեան և գիտութեան՝ իր բոլոր ձեւերուն տակ:

Այսպէս Արճակը ծնունդ առած է այն ատեն՝ երբ ժողովուրդները յոգնելով իրենց մանկութիւնն օրօրոջ առասպելներէն, պէտքն զգացած են աւելի կենսայիւր մտաւորական սնունդի մը, ճշմարտութեան: Արճակով է որ մշակուած են Պատմութիւնը, Պերճախ օտութիւնը, Փիլիսոփայութիւնը, Վէպը և մտքի կամ գիտութեան սահմաններուն մէջ ինկած բոլոր սեռերը: Պատմութիւնն ու Վէպը կ'իջնան Պատմաբանական Արճակի սահմանին, իսկ մնացած բոլոր տեսակի արճակները Ապացուցական Արճակի ստորակարգութեան մէջ:

Ա. Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Պատմութիւնն է որ Արճակին մէջ կը բռնէ, ժամանակագրական տեսակէտով, առաջին տեղը: Ինչպէս դիտել տուինք ասկէ առաջ, զրական իւրաքանչիւր սեռի երեւումն ու ձեւափոխումը կը համապատասխանէ մարդկային մտքի մէկ բարեշրջմանը: Այսպէս, հին Յոյները բազմաթիւ դարեր վայելելէ ետք անհուն հաճոյքը դիւցազներգութիւններուն, այն ընդարձակ պատմութեանը՝ ուր աստուածայինն ու մարդկայինը իրարու խառնուած էին, ուր դէպքերը առասպելական և հրաշագան նկարագիր մը ունէին, — պէտքն զգացին աւելի ստոյգ, աւելի զրական եղանակով մը ճանչնալու այն եղելութիւնները՝ որոնց վկաներն ու զերակատարները եղած էին իրենց հայրերը: Լքելով հանճարարուեստ առասպելները, ուզեցին գիտնալ, այսինքն ճշգրիտ ծանօթութիւնն ունենալ իրական բաներուն: Կարելին կամ ճշմարտամանը չէր որ կը յանկուցանէր այլեւս մտքերը, այլ ճշմարտը: Այն ատեն անա Բանաստեղծին յաջորդեց Պատմաբանը: Եւ արդէն յունարէնի մէջ պատմաբան կը նշանակէ գիտցող, իսկ բանաստեղծ՝ ստեղծագործող:

Պատմութիւնը ինք եւս, իբրև սեռ, կարելի չէր որ չունենար իր բարեշրջութիւնը: Առաջին պատմաբանը կարող պիտի չլլար մէկ անգամէն մտնել իրականութեան կայունածին մէջ. տակաւին բանաստեղծութեան հրապուրիչ առասպելները, միամիտ հաւատալիքները մեծ տեղ պիտի բռնէին իր գործին մէջ. — այսպէս է անա Հերոդոտոսի, առաջին պատմաբանին, գործը, որ նուիրուած է Յունաստանի և Ասիոյ հսկայ մենամարտին: Ճիշտ է, Հերոդոտոսի քով իրական դէպքերը կ'երևան պայծառ լոյսի տակ, բայց և այնպէս ո՞րքան առասպելներ՝ խառնուած այդ մեծ եղելութիւններու պատմութեան հետ: Թուգլիտէս, որ կուգայ Հերոդոտոսէն ետք, կ'ընէ պատմութիւնը Պեղոպոնէսի զարհուրելի պատերազմին: Իր գործին մէջ այլեւս ճշմարտութիւնն է որ զրոշմուած է, ճշ-

մարտութիւնը՝ անսքող և առանց ստուերի. ոչ մէկ առասպել, ոչ մէկ միջամտութիւն աստուածներու, ոչ մէկ խորհրդաւոր զսպանակ որ վարէ պատմական եղիւթիւնները. դէպքերը պատրաստողն ու ղեկավարողն է միմիայն քաղաքականութիւնը, այսինքն զուտ մարդկային շահերու, հաշիւներու և շարժառիթներու ամբողջութիւնը: Թուգիդիոսն և կրտսերն, կ'ըմբռնէ, կը դատէ մարդիկն ու իրերը ամենաբարձր անկողմնակալութեամբ. իր միակ մտահոգութիւնն է պահպանել եղիւթիւններուն և անճնաւորութիւններուն ճշմարիտ դիմագծութիւնը:

Հռովմայեցիները նկատեցին Պատմութիւնը էպոս պերճախօսական սեւ մը, արհամարհանք զգալով առաջին տարեգիրներուն, նոր ժամանակագիրներուն նկատմամբ, որոնք գեղեցկացնել չէին գիտեր դէպքերը և իրենց յաջորդներուն կը կտակէին միայն հում նիւթեր: Այսպէս Տրտոս-Լիվիանոս, և Լուկիանոս՝ պատմաբանին դերը սահմանեցին հետեւեալ կերպով, — ճշմարիտ պատմաբանը պէտք է որ ո՛չ ատելութիւն ունենայ, ոչ սէր. պէտք չէ պատկանի ո՛չ մէկ ժամանակի, ո՛չ մէկ երկրի, այլ պէտք է ըլլայ չէզոք և անկողմնակալ. մանաւանդ պարտաւոր է իր առաջ բերած դէպքերէն դուրս հանել օգտակար բարոյական մը՝ իր ընթերցողին համար, ցոյց տալ անհատներու և Պետութեանց առաքնութիւններուն ու մոլութիւններուն մէջ անոնց բարձրացման և անկման անմիջական պատճառները: Պատմութեան էութիւնն է ասիկա, ուր, ինչպէս կը տեսնուի, ճշմարիտ քննադատութիւնն ու գիտութիւնը քիչ տեղ կը բռնեն: Գալով ձեւին, Հռովմայեցիները կուտային անոր ահագին կարեւորութիւն: Պատմաբանը պէտք է որ կարգի ենթարկէր իր գործին զանազան մասերը, գործածէր ազնիւ և պերճ ոճ, ըլլար աշխոյժ և արամաթի՛ իր պատմելու եղանակին մէջ, մտացի՛ իր կենդանագրութեանց, պերճախօս և համոզիչ՝ իր ճառերուն մէջ, ևւն. ևւն., ամէնքն ալ զուտ գրական յակութիւններ, որոնք ունենալը անշուշտ լաւ բան է, բայց որոնք շատ հեռու են բա-

ւելու սակայն պատմութեան նման խիստ դժուարին աշխատութեան մը:

Պատմութիւնը ուրիշ բան չէ՝ եթէ ոչ գիտութիւնը այն դէպքերուն և եղիւթիւնաց՝ որոնք կը թաւալին ժամանակին մէջէն, — և արդի ըմբռնումով նկատուած է անիկա թէ՛ որպէս արուեստ, թէ՛ որպէս գիտութիւն: Արուեստին դերն ա՛յն է, պատմութեան մէջ, որ բացատրէ և իր ընթերցողներուն թափանցել տայ երեւան բերուած ճշմարտութիւնները: Նոյնքան գիտութիւն է նաև Պատմութիւնը, որովհետև ունի որոշ նպատակ և մասնաւոր մեթոտ: Պատմական ծանօթութիւնը այսօր կը կսննի հակակշռի ենթարկուած, ճշմարիտ, ստոյգ վկայութիւններու և մարդկային գործունէութենէն մնացած յայտնութիւններու վրայ. պատմական աղբիւրները այսօր անհունապէս բազմապատկուած են, Պատմութեան բերելով մէկէ շատ աւելի օժանդակ գիտութիւններ, ինչպէս մատենախօսութիւնը, գրչագիտութիւնը, դրամագիտութիւնը, ժամանակագրութիւնը, զիւանական թղթերը, հնախօսութիւնը, հնէաբանութիւնը, ևւն., ևւն.: Գործ կը դրուի պատմական քննադատութիւնը՝ ճշտելու համար վկայութեանց վաւերականութիւնը, անկեղծութիւնը, արժէքը: Պատմական մեթոտին էական գէնքն է վերլուծումը, — պէտք է վերլուծել ամէն փաստ՝ ճշտելու համար իր տեղը այն համադրութեան մէջ, որուն կը ձգտի Պատմութիւնը: Պարզ է ուրեմն որ, Պատմութիւնն ըլլալով գիտութիւն մը, պատմաբանը այն աստի միայն կրնայ յաջողիլ իր նպատակին մէջ՝ երբ գերծ ըլլայ ամէն նախընկալ և կանխակալ կարծիքէ, պահելով բացարձակապէս անկողմնակալ և հնար եղած չափով անանճնական դեր:

Ակնարկ մը ձգելով Պատմութեան բարեշրջութեան վրայ, կրնանք բարձրանալ հետեւեալ աստիճաններէն վեր. — երբ ան կ'ուսուցնասիրէ անհատի մը կեանքը՝ կը կոչուի Կենսագրութիւն, երբ նիւթ ունի ազգ մը՝ կը կոչուի Ազգային Պատմութիւն, երբ կ'ուսուցնասիրէ խումբ մը ազգեր՝ կը կոչուի Ընդհանուր Պատմութիւն, իսկ երբ կ'ընդգրկէ բոլոր ընկերութեանց

մարտութիւնը՝ անսքող և առանց ստուերի. ոչ մէկ առասպել, ոչ մէկ միջամտութիւն աստուածներու, ոչ մէկ խորհրդաւոր զսպանակ որ վարէ պատմական եզկլութիւնները. դէպքերը պատրաստողն ու ղեկավարողն է միմիայն քաղաքականութիւնը, այսինքն զուտ մարդկային շահերու, հաշիւներու և շարժառիթներու ամբողջութիւնը: Թուզիդիտէս կը տեսնէ, կ'ըմբռնէ, կը դատէ մարդիկն ու իրերը ամենաբարձր անկողմնակալութեամբ. իր միակ մտահոգութիւնն է պահպանել եզկլութիւններուն և անձնաւորութիւններուն ճշմարիտ դիմագծութիւնը:

Հռովմայեցիները նկատեցին Պատմութիւնը էպպէս պերճախօսական սևս մը, արհամարհանք զգալով առաջին տարեգիրներուն, նոր ժամանակագիրներուն նկատմամբ, որոնք գեղեցկացնել չէին գիտեր դէպքերը և իրենց յաջորդներուն կը կտակէին միայն հուժմ նիւթեր: Այսպէս Տիտուս-Լիվիանոս, և Լուկիանոս՝ պատմաբանին դերը սահմանեցին հետեւեալ կերպով, — ճշմարիտ պատմաբանը պէտք է որ ո՛չ ատելութիւն ունենայ, ոչ սէր. պէտք չէ պատկանի ո՛չ մէկ ժամանակի, ո՛չ մէկ երկրի, այլ պէտք է ըլլայ չէզոք և անկողմնակալ. մանաւանդ պարտաւոր է իր առաջ բերած դէպքերէն զուրս հանել օգտակար բարոյական մը՝ իր ընթերցողին համար, ցոյց տալ անհասներու և Պետութեանց առաքինութիւններուն ու մօլութիւններուն մէջ անոնց բարձրացման և անկման անմիջական պատճառները: Պատմութեան էութիւնն է ասիկա, ուր, ինչպէս կը տեսնուի, ճշմարիտ քննադատութիւնն ու գիտութիւնը քիչ տեղ կը բռնեն: Գալով ձեւին, Հռովմայեցիները կուտային անոր ահագին կարեւորութիւն: Պատմաբանը պէտք էր որ կարգի ենթարկէր իր գործին զանազան մասերը, գործածէր ազնիւ և պերճ ոճ, ըլլար աշխոյժ և արածաթիգ՝ իր պատմելու եղանակին մէջ, մտացի՝ իր կենդանագրութեանց, պերճախօս և համոզիչ՝ իր ճառերուն մէջ, ևւն. ևւն., ամէնքն ալ զուտ գրական յասկութիւններ, որոնք ունենալը անչուշտ բաւ բան է, բայց որոնք շատ հեռու են բա-

ւելու սակայն պատմութեան նման խիստ դժուարին աշխատութեան մը:

Պատմութիւնը ուրիշ բան չէ՝ եթէ ոչ գիտութիւնը այն դէպքերուն և եզկլութեանց՝ որոնք կը թաւալին ժամանակին մէջէն, — և արդի ըմբռնումով նկատուած է անկիա թէ՛ որպէս արուեստ, թէ՛ որպէս գիտութիւն: Արուեստին դերն ա՛յն է, պատմութեան մէջ, որ բացատրէ և իր ընթերցողներուն թափանցել տայ երեւան բերուած ճշմարտութիւնները: Նոյնքան գիտութիւն է նաև Պատմութիւնը, որովհետև ունի որոշ նպատակ և մասնաւոր մեթոտ: Պատմական ծանօթութիւնը այսօր կը կախնի հակակշռի ենթարկուած, ճշմարիտ, սուղ վկայութիւններու և մարդկային գործունէութենէն մնացած յայտնութիւններու վրայ. պատմական աղբիւրները այսօր անհունապէս բազմապատկուած են, Պատմութեան բերելով մէկէ շատ աւելի օժանդակ գիտութիւններ, ինչպէս մատենախօսութիւնը, գրչագիտութիւնը, դրամագիտութիւնը, ժամանակագրութիւնը, դիւանական թղթերը, հնախօսութիւնը, հնէաբանութիւնը, ևւն., ևւն.: Գործ կը դրուի պատմական քննադատութիւնը՝ ճշտելու համար վկայութեանց վաւերականութիւնը, անկեղծութիւնը, արժէքը: Պատմական մեթոտին էական գէնքն է վերլուծումը, — պէտք է վերլուծել ամէն իրատ՝ ճշտելու համար իր տեղը այն համադրութեան մէջ, որուն կը ձգար Պատմութիւնը: Պարզ է ուրեմն որ, Պատմութիւնն ըլլալով գիտութիւն մը, պատմաբանը այն ատեն միայն կրնայ յաջողիլ իր նպատակին մէջ՝ երբ զերծ ըլլայ ամէն նախնակալ և կանխակալ կարծիքէ, պահելով բացարձակապէս անկողմնակալ և հնար եղած չափով անանձնական գիր:

Ակնարկ մը ձգելով Պատմութեան բարեշրջութեան վրայ, կրնանք բարձրանալ հետեւեալ աստիճաններէն վեր. — երբ ան կ'ուսումնասիրէ անհատի մը կեանքը՝ կը կոչուի Կենսագրութիւն, երբ նիւթ ունի ազգ մը՝ կը կոչուի Ազգային Պատմութիւն, երբ կ'ուսումնասիրէ իրումը մը ազգեր՝ կը կոչուի Ընդհանուր Պատմութիւն, իսկ երբ կ'ընդգրկէ բոլոր ընկերութեանց

ամբողջութիւնը բոլոր ժամանակներու մէջ՝ կը կոչուի Տիեզերական Պատմութիւն: Տիեզերական Պատմութիւնը այլապէս պատմութեան փիլիսոփայութիւնն է, որ իբրև գիտութիւն պէտք է համարիլ փառաշուք ամփոփումը հնութեան և մեզի մօտ ժամանակներու ընդարձակ կալուածին մէջ գոյութիւն ունեցած մանրամասն եղելութիւններու անթիւ գիտերուն: Անիկա մեկնակէտ ունենալով բոլոր հին ու նոր ժողովորդներու վերջնապէս լուսարանուած պատմութիւնը՝ կը բարձրանայ յղացմանը միակ պատմութեան մը, կ'ընդգրկէ իր մէջ բոլոր մասնաւոր պատմութիւնները: Իր գլխաւոր հերոսը այլևս այս կամ այն անձնաւորութիւնը, այս կամ այն ժողովուրդը չէ, այլ ամբողջ մարդկային սեռը, որ նկատի առնուած իբրև միակ էակ մը՝ կը զարգանայ ժամանակին ու միջոցին մէջ, համաձայն մասնաւոր օրէնքներու՝ զորս գիտութիւնը կը ձգտի հասկնալ ու ցոյց տալ: Ամբողջ երկրագունդն է անոր տարիքը, որ առարկայ կը դառնայ ուսումնասիրութեան, երբ երևցաւ մարդկային կեանքը, ինչպէս տեղի ունեցան նախաւոր սերունդներուն յամբաղանդալ յառաջդիմութիւնը. ծնունդ ընկերութեանց, անոնց տեղափոխութիւնները, ցեղերը, կրօնները, լեզուները, օրէնքները, սովորութիւնները, ինչ կն այն տակաւին խորճդաւոր կապերը՝ որ ժողովուրդները մէկմէկու կը կապեն, վերջապէս այն աստիճանական ընթացքը՝ որ իւրաքանչիւր ազգ կ'առնէ միշտ դէպ ի լաւագոյն վիճակ մը:

Հայ պատմիչներն եւս, սկսեալ Խորենացիէն կը կրեն բոլոր այն թերութիւններն ու առաւելութիւնները՝ որ յատուկ էին հիներուն, Պատմութեան կոչումն հասկնալու իրենց անկատար ըմբռնումովը: Գիտական մեթոտն ու քննադատական վերլուծումը կը բացակայի իրենց քով, իսկ արուեստին մտահոգութիւնը կը բռնէ գերակշիռ տեղ: Այս պատճառով է որ, մեր հին պատմաբաններուն քով առատակները և ճշմարտանմանը խառն են եղելութեանց ու իսկական դէպքերու հետ, յաճախ նոյն իսկ փոխարինելով զանոնք: Նոր ժամանակներու մէջ է որ գիտական մեթոտը սկսաւ կիրարկուիլ նաև հայ ժողովուրդի հին Պատմութեան համար, զտելու համար անոր մէջէն առատ-

պեղները իրականէն, ճշմարտանմանը՝ ճշմարտութենէն: Օտար և հայ բանասէրներ կը շարունակին վերլուծման ու զտման այդ արգասաքեր աշխատանքը, օգտուելով բաղդատական պատմութեան ու լեզուագիտութեան, արձանագրութիւններու, բեւեռագիրներու, գրչագիրներու, գիւտական թղթերու, զրամագիտութեան և այլ օժանդակ գիտութիւններու բոլոր աղբիւրներէն, այսպէս ջանալով վերակազմել մեր ազգային վաւերական ու ստոյգ պատմութիւնը:

Բ. ՊԵՐՃԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

Պերճախօսութիւնը ծաղկած է, ինչպէս հին, նոյնպէս նոր ժամանակներուն, մի միայն այն երկիրներուն մէջ՝ ուր գոյութիւն ունեցած է քաղաքական ազատութիւնը: Բունապետական երկիրներու մէջ, ուր լուութիւնը օրէնք է և քաղաքացիական ստրկութիւնը պայման, Պերճախօսութիւն բնականաբար չի կրնար տեղ ունենալ. այս պատճառով է որ ո՛չ Արեւելքի հին ու նոր միապետական կայսրութիւններու մէջ, ոչ ալ նոյն իսկ Յունաստանի ու Հռովմի միապետական կարգերու թուականին՝ երևան կկան պերճախօսներ: Հանրապետական Աթէնքն ու հանրապետական Հուլիմն էին որ ծնան Գիեմոթիներն ու Կիկերոնները, որովհետև ժողովրդապետութիւնը ինքնին հարկադրական կը դարձնէ որ երկրին քաղաքական ու պատմական ճակատագիրը վարող անձնաւորութիւնները պաշտպանն իրենց սկզբունքները հասարակութեան առջեւ և հակառակորդներու դէմ, կարող ըլլան խօսքի և համոզման ուժով վարկ հանրային կարծիքը՝ որ ամէն վայրկեան տատանման և ծփանքի մէջ է, կարող ըլլան վերջապէս պաշտպանիլ բոլոր այն գործերն ու ձեւաւորիչները՝ որոնք կ'իրագործեն պետութեան մէջ, յանուն հանրային բարօրութեան: Բեմախօսական կանոնները չեն որ— ինչքան ալ, իբրև արուեստի թէքնիք պայմաններ, առատ ըլլան—մարդը կը դարձնեն պերճախօս: Անհատը պէտք է օժտուած ըլլայ անձնապէս բնական յարմարութիւններով, ուսումնասիրած ըլլայ գինքը

չընապատող կեանքը և իր պերճախօսութեան նիւթը գտնէ այն միջավայրին մէջ ուր ծնած է ինք :

Ազատութիւնը պայման է ոչ միայն քաղաքական պերճախօսութեան , այլ նաև դատարանական պերճախօսութեան համար , քանի որ առանց քաղաքական ազատութեան՝ դատարաններու մէջ ևս իշխողն է կամայականութիւնը , — դատաւորները կը դատեն առանց լսելու փաստաբանը , ինքնին աւելորդ դարձնելով յանուն օրէնքին ու յանուն ամբաստանեալին անմեղութեան ամէն պերճախօս պաշտպանողական :

Քրիստոնէութիւնը , իբրև նոր վարդապետութիւն մը՝ որ յեղաշրջեց հին ընկերութիւնները , հազորդելով նոր միտք մը իր ժամանակին , կարելի չէր որ չունենար նաև իր դրոշմը բոլոր արուեստներուն , ինչպէս և Պերճախօսութեան վոսպ : Իր հայածանքի օրերուն մէջ՝ ունեցաւ իր ջատագովները , Յուսարհանոսները , Տէրտուղիանոսները , և երբ յաղթանակեց՝ ունեցաւ իր վարդապետները , որ եկեղեցիին բեմէն սկսան ուսուցանել աւետարանական բարոյականը , ծնունդ առնելով այսպէս Եկեղեցական Պերճախօսութեան կամ Քարոզիկն :

Այսօրուան ազատ երկիրներու մէջ Պերճախօսութիւնը ընդարձակած է իր սահմանները այնքան որքան բազմապատկուած են հանրային կեանքի ասպարէզները և որքան այդ ասպարէզներուն համար Խօսքը ստանձնած է առաջնորդողի անմիջական դեր :

Գ. Վ Է Պ

Վէպը՝ որ արդի արձակին մէջ կը բռնէ ամէնէն գերակշիռ տեղը , հազիւ ճանչցուած հին Յոյներէն և նախաղգացուած Հուովմայեցիներէն , միջին դարուն մէջ խառնուած էր ազգային դիւցազներգութեան , հնութեան վերջուշումներուն , ժողովրդական աւանդավէպերուն և Արեւելքի հէքաթիւներուն հետ : ԺՁ. դարուն մէջտեղը ու վերջերն էր որ երկու անձեր , Ռապրէ ու Սէրվանթէս , առաջինն իր գաղափարներու դիտողութեամբ

այդ բարքերէն այնպիսի իրական նմոշներ , որ ոչ միայն կը յատկանշեն այն ժամանակի Քրանսական ընկերութիւնը , Քրանսական պուրժուային՝ իր թերութիւններովն ու մոլութիւններովը , իր ստոր ընազդներովն ու ետապաշտ ձգտումներովը , այլ և ճշմարտապէս զինքը կը դարձնեն Իրապաես դպրոցին հայրը : Բայց Իրապաշտութիւնը այն ատեն միայն դարձաւ արապետող և որոշ՝ երբ ռամանթիւմը հասաւ ծայրայեղութեան . ահա այն ատեն , երեւակայութեամբ և զգայնութեամբ կազմուած գրականութեան յաջորդեց ուրիշ մը՝ ամբողջովին դրական , որ կ'առաջադրէր շրջասփիւռ կեանքը վերարտադրել միմիայն այն եղանակաւորումներով՝ զորս լոկ արուեստի օրէնքները անհրաժեշտութիւն կը դարձնէին արուեստագետին համար : Այսպէս , գրական բոլոր սեռերն ալ ենթարկուեցան վերանորոգման , — քննադատութիւնը , պատմութիւնը , բանաստեղծութիւնը և մանաւանդ երկու գերիշխող սեռերը՝ վէպն ու թատրոնը : Ինչ որ նախապէս կոչուեցաւ Իրապաեսուքիւն , յետոյ առաւ Բնապաեսուքիւն անունը : Ռոմանթիկ մէն դէպ ի Բնապաշտութիւն տանող փոխանցման հանգույցը կը ներկայացնէ կիւսթալ Միօպէո՝ իր ուղղութեամբ : Միօպէո կը ջանայ սահման դնել երեւակայութեան և հանդարտօրէն , համբերատարութեամբ ընդօրինակել բնութիւնը՝ զայն պատկերացնելու համար իր իսկական և ինքնայատուկ դրոշմին մէջ : Միօպէոի վէպը աւարկայական է , անսնձնական , անզգած : Անոր նպատակն է ընթերցողին յուզում կամ կարեկցութիւն ազդել ոչ թէ վիպագրողին ուղղակի միջոցովը , ուղղակի անոր ճնշումովը , այլ թողուլ որ այդ տպաւորութիւնը բզկի նոյն ինքն իրերու ընթացքէն , իրերուն ծոցէն . վէպը պէտք չէ որ ըլլայ վիպագրողին երեւակայութեան մէկ խաղը , այլ մէկ հայելին մարդկային հոգիին և մէկ պատկերը կեանքին :

Բնապաեսուքեան իսկական միմուդիրն հռչակուեցաւ սակայն Էմիլ Զոլան , որ ոչ միայն ընդունեց իրապաշտ արուեստի եղանակները , այլ վէպին իբրև հիմ դաւաննեցաւ փիլիսոփայական և բարոյական վարդապետութիւն մը՝ կռթնած

գիտութեան վրայ : Զորա իր վարդապետութիւնը բանաձեւեց՝ ազդեցութեանը տակ Ֆլօպէսի, Թէնի և հոգեբան գրողներու, ջանալով մարդկային զգացումներն ու կիրքերը, մոլութիւններն ու թիրուծիւնները պարզարանել միմիայն բնախօսական պայմաններու, միջավայրի, տեղի, կլիմայի ժառանգականութեան ազդեցութեանց շնորհիւ :

Բնապաշտ գարոցին վարդապետներն են Զօրա, Տօտէ, Կոնքուռ եղբայրներ, բայց անոնցմէ ոչ մէկը ճշմարտապէս անթերի կերպով համապատասխան եղաւ բնապաշտական վարդապետութեան՝ որքան կի տը Մօբասան :

ՆՈՐԱՎԷՊ, ՇԷՔԵԱԹ ԵՒ ՍԵՌԻՆ ԱՅՆ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Նորավեպ պարզապէս խտացած վէպ մըն է, ուր աւելի սեղմ չըջանակի և անձուկ սահմանի մը մէջ վեր աւնուած է կեանքի մէկ կողմը կամ բարքերու մէկ նկարը, համառօտելով ամբողջութիւն մը մանրանկարչական գծերով :

Հեքեաթն ալ կը կազմէ վիպադրութեան մաս, ըլլալով հրաշազան վէպ մը՝ որուն յաջողութիւնը կը կայանայ իր անճշմարտանման հանգամանքին մէջ, արտայայտելով երբեմն, այդ ձևով, քմայքն ու երեւակայութիւնը, փիլիսոփայութիւնն ու հոգին ժողովուրդի մը կամ պատմական շրջանի մը :

Պատմական կը կոչուի վէպը, երբ իր անձնաւորութիւնները, ինչպէս նաեւ անոնց գէրծունէութեան շրջանակ ծառայող անցքերը աւնուած են պատմութենէն, կրելով վիպասանին երեւակայութեան համաձայն աւելի կամ պակաս եղանակաւորումներ :

Հովուական վէպը կը նկարագրէ գիւղի մարդոց բարքերը և գեղջկական կեանքը :

Հոգեբանական վէպը նպատակ ունի նկարագրել հոգին, հոգեկան վիճակները, անոր կազմութիւնն ու ձեւափոխութիւնը, վերլուծուած անոր խորհրդաւոր հանգոյցներուն և

անհատին գործերուն լուսարանութիւնը՝ այդ ազդեցութեանց տակ :

Կան տակաւին ուսուցողական վէպը՝ որ կ'ընդլայնէ ուսուցանող նիւթ մը՝ օրինակ, փիլիսոփայական, կրօնական, աշխարհագրական, ևն., Յրգիծական վէպը, Տարախարհիկ, Բարացուցական, Արկածային վէպերը, ևն., ևն. :

Հայ վիպադրութեան մէջ ապահովապէս նախաւոր տեղը կը բռնէ Բաֆֆին՝ Ծերենցի հետ, որոնք մշակեցին պատմական վէպը, — Բաֆֆին իր Կայծերուն և իր Խենթին մէջ յայտնուելով որքան ռոմանթիկ, նոյնքան նաեւ իրապաշտ, ինչպէս անդրադարձած ենք իր կենսագրական ծանօթութեան մէջ : Ծիրվանդատէ, Ս. Ահարոնեան, Վ. Փափազեան, Զոհրապ, Բաշլեան, Ս. Արփիարեան, Տիկին Մարի Սվաճեան և Տիկին Զապէլ Ենայեան եղած են իրենց արուեստով աւելի կամ պակաս իրապաշտ :

Բ Ա Ռ Ա Ց Ա Ն Կ

- Ա.ժասիա**, Էթոսո՛հար, առասպելական հսկայ, դեւերու պետ
- Անգոն**, (Թուրքերէն ճան բառէն) առանց հոգիի, անկենդան, կենսազուրկ, վտիտ
- Անիթիոսիա**, Պայքար օրէնքի եւ բանականութեան միջեւ, հակօրինութիւն
- Առք**, աղօս
- Արտիստ**, Artiste, Արուեստագէտ
- Արուսեմ**, (Թուրք.) մէջտեղէն (երկու առարկայի)
- Բայէ**, Զաւակ
- Բասուրման**, (Ռուս. ռամկական) երեւութօրէն «մուսուլման» բառին աղաւաղումն է եւ կը գործածուի ոչ-քրիստոնէականերու նկատմամբ, ինչպէս որ մահմետականներու կողմէ կեանքը, վայրագ, անհաւատ բառերը
- Բիւն**, հիւղ
- Բուլվար**, Boulevard, Ծառուղի
- Բուֆէթ**, Buffet, ձաշարան (որ կից է ո եւ է ուրիշ հիմնարկութեան, պահարան ձաշի պարագաներու համար (ամաններու, դանակներու, աղի, գինիի եւն.))
- Բուրան**, Զիւնախառն փոթորիկ
- Բօլ**, (Թուրք.) Առատ, առատօրէն
- Գալերէյ**, Galerie, Նրբանցք, ճեմավայր, դեմնուղի
- Գգիր**, Գիւղագետի օգնական, անոր գործադիր պաշտօնեան
- Գժուել**, Խենդենալ
- Գնացք**, կառախումբ, կառաշար
- Գարսել**, Իրերը կարգով երարու վրայ շարել
- Գէն գցել**, Անդին հրել
- Գէտ**, Դեւ
- Զարգանդ**, Սարսափ, արհաւիրք
- Էնդուր**, Անոր համար, այդ պատճառով (էնդուր առանձին չի գործածուիր, այլ «էնդուր որ», «էնդուր համար որ»)
- Էվոլյուցիա**, Evolution, Բարեշրջում, բնաշրջում
- Էրօտիկ**, Erotique, Սիրային, տարփական արուեստի մէջ գործածուող եղանակը կամ միջոցները
- Թեխնիկ**, Technique, Արուեստի վերաբերեալ գիտութիւնը
- Թէկուզ**, Մենչեւ իսկ, եթէ նոյն իսկ

- Թէօլջի** (Թուրք. Թէօլլի) Հարկի բաշխում, հարկաբաշխութիւն
- Ժեւ**, ժայռ, կարծր (քարի նկատմամբ)
- Ինիմ**, Intim, ներքին, մտերմական
- Ինտելիգէնտ**, Intelligent, Մտաւորական կեանք ունեցող, մտաւորական
- Լարէ**, կակաջ
- Լափից**, Ալիք. լափից արով՝ ալիք բարձրացնելով
- Ծէգը**, Ծագումը արեւի, արշալոյս, առաւօտուն կանուխ
- Կատեգորիա**, Catégorie, Դաս, կարգ, կարգով դասաւորուած համացեղ առարկաներու ամբողջութիւնը
- Կարիւր**, Ասպարէզ (կեանքի)
- Կիսար**, Այծեամ
- Կոռ ու բէգար**. Տարագարհակի հարկ, աւատագետական ապօրինի տուրք որ կը վճարուի անձնական աշխատանքով
- Կուռ**, կուռներ, Թեւ (մարդու), Թեւեր
- Կուչ գալ**, Կծկուիլ
- Հօռօլլէլ** (Առաւել բառին աղաւաղումը) կը նշանակէ վերջը հասնք, աւարտեցաւ, խրախուսական բացազանչութիւն
- Ջիսֆարց**, Զիով քաշուած թրամվէյ
- Ճրնի**, Որդ
- Ճիպի**, Ճիպոտ, ճպոտ
- Ճխրուած**, ձղմուած, ջարդուած (կակուղ իրերու, օրինակ՝ պտուղներու մասին)
- Մալոյցեց**, (Ռուս.) Իբրեւ դովասանական բացազանչութիւն՝ ապրի՛ս, բառացի ըսել է՝ կտրիճ
- Մազարէ**, (Թուրք.) Քարանձաւ, քարայր
- Մարալ**, եղնիկ
- Մրուրբիկ կախած**, Խոտուադէմ, յօնքերնին կիտած (Մրուրբ անել)
- Մշակոյթ**, Culture, Մտքի միջոցով կատարուած մշակութիւն
- Մոզայիկ**, Mosaïque, Երփներանգ խճերով նկարուած; խճանկարութիւն
- Մսանց անել**, Մոռնալ, մտքէ հանել
- Նիմֆա**, Nymphe, Հին աղբերու մօտ՝ կիսաստուածուհիներ, որոնք կը մարմնացնէին բնութեան երեւոյթները՝ լեռները, ծովերը, դէտերը, անտառները, հովիտները, եւ ասոնցմէ ալ կը ստանին իրենց մասնաւոր անունները (Ներէիտ, Նայստ, Տրիատ եւն.)
- Շրջկուիլ**, Ազատհարիլ, ազլութենէն քարանալ
- Շրւաք**, Շուք, ստուեր
- Շուռ քալ**, Դարձնել, միւս կողմ դարձնել

Ուրբ, (թուրք. եսլրա) երթիք, տուն, օճախ
Չուել, Լայն Լայն բանալ
Պագալս, (Լաթին.) երկաթաքար
Պագիլիք, Հին յունական բառ, որ կը նշանակէ ա. թագաւորական պալատ, բ. ծածկուած շէնք դատավարութեան համար, գ. եկեղեցի:
Պանդուն, (Յոյն.) Հին ազգերու մօտ այն շէնքը, ուր կը դրուէին բոլոր աստուածներու արձանները. այն շէնքը՝ ուր կ'ամփոփուին, մեր օրերուն մէջ, հայրենիքին մեծ ծառայութիւններ ընող քաղաքացիներուն դամբարանները, ականաւոր մարդոց կենսադրութիւններու ժողովածու
Պնկոց, Ամուր տեղեր, ամրութիւններ
Պոկիլ, **Պոկոսիլ**, Կարեւ. փրցնել, փրցնել հանել
Պոէս, Poète Պուէտ, բանաստեղծ
Ջահել, երիտասարդ, ծաղկահասակ
Ռեյս, Երախ
Սիլուէթ, Silhouette, Դիմաստուէր, երեսի մը շուքին պատկերը
Սկրիլ, Սայթաքիլ
Սկի, երբեք, ամենեւին
Վասէ, (թուրք.) Պայմանագրամ
Վախա, (Ռուս.) Կօշկաներկ, **Վախած**՝ ներկուած (կօշիկ)
Վորեյ, թափել
Տապանակ, Ջարդարուն տուփ ուր կը դրուին սուրբի նշխարներ
Տափ, Գետին
Տէր-ոգորմես, Համրիչ
Փօրթիք, Portique, Անդաստակ, սիւնաղարդ նրբանցք
Բամէ, Camée, Գունաւոր փոքր քար, որուն վրայ նրբօրէն քանդակուած են դէմքեր կամ ուրիշ դարձեր
Բարվասարայ, Պանդուկ, խան
Քեօխուէ, Քէհեա, գիւղապետ
Օպէլիսկ, Obelisque, Եգիպտական քարէ քառանկիւնի կոթող մեհեանագիր արձանագրութիւններով:

ՆՓԻԹԵՐՈՒ ՅԱՆԿ

Հ Ա Յ Գ Ր Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ս. ԱՐՁԱԿՆԵՐ

Էջ

Ահարոնեան Աւետիս	Կենսագրական	51
» »	Արիւնոտ թթխմոր	42
Աասուր Հրան	Կենսագրական	170
» »	Ծերուկ Մալթէզը	167
Արփիարեան Արփիար	Կենսագրական	240
» »	Օրհնեալ գերդաստանը	228
Բաւալեան Լեւոն	Կենսագրական	151
» »	Նոր գգեսուը	147
Բարսեղեան Գեղամ	Կենսագրական	197
» »	Գամ շինողները	195
Եսայեան Ջապէլ	Կենսագրական	104
» »	Նպաստի օր մը	98
Ջարդարեան Ռուբէն	Այս գրքին նպատակը	5
» »	Պուտ մի շուր	155
» »	Գրականութիւն	361
Ջօհրայ Գրիգոր	Կենսագրական	28
» »	Մեղա՛յ Տէր	22
» »	Արփիար Արփիարեան	243
» »	Կոտրելէն ետքը	344
Թլկասիցի (Յ. Յար.)	Կենսագրական	203
» »	Ըսէ ինծի, ի՞նչ կայ	190
Խրիմեան Մկրտիչ	Կենսագրական	13
» »	Պապկէ պսակ	9
Հրանդ Մ. Կիւրճեան	Կենսագրական	84
» »	Պանդուխտի կեանքէն	79
Մարումեան Խ. (Ակնուհի)	Կենսագրական	177
» »	Դէպի երկեր	173
Մալախեան	Գիտութեան վճիռները	214

Յովն. Մ. Վարանդեան	Կենսագրական	76
»	Հայ հերոսները	69
»	Դէպի Պոմպէի	185
Շիրվանգաւտ	Կենսագրական	309
»	Արտիստը	304
Զօպանեան Արեակ	Կենսագրական	18
»	Ես ի՞նչ ընեմ հոգեով	19
»	Գրիգոր Նարեկացի	275
Պարոնեան Յակոբ	Կենսագրական	59
»	Մկրտիչ Տիգրանեան	53
Սրուանձեանց Գարեգին	Կենսագրական	115
»	Բիշգէօլ	113
Րաճճի (Յ. Մելիք Յակոբեան)	Կենսագրական	127
»	Վանքը	121
Փափազեան Վրթանէս	Կենսագրական	135
»	Մերկ գէրվելը	131
Օսեան Գրիգոր	Կենսագրական	225
»	Կանալէթթա	221

Բ. ԲԱՆԱՍՏԵՂ ԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Աբովեան Խաչատուր	Կենսագրական	220
»	Վաթանի երգեր	219
Ալիեան Ղեւոնդ	Կենսագրական	15
»	Հոսնկան գերեզմանաց Հայոց	14
Աղայեան Ղազարոս	Կենսագրական	64
»	Տորք Անգեղ	60
Ասատուր Զապէլ (Միպիլ)	Կենսագրական	31
»	Անցնելու մօտ	0
Դուրեան Եղիշէ	Կենսագրական	288
»	Անառակը	286
» Պետրոս	Կենսագրական	162
»	Տրտունջք	160
Եարճանեան Ա. (Սիամանթօ)	Կենսագրական	78
»	Մօր մը երազը	77
»	Գիւտին փառքը	357
Զարդարեան Ռուբէն	Աստուածներ	20
Թէրզեան Թովմաս	Կենսագրական	213
»	Իմ կեանքը	212

Թէլէեան Վահան	Կենսագրական	300
»	Կուռի երթ	299
Թումանեան Յովհաննէս	Կենսագրական	41
»	Անուշ	40
»	Գուլթանի երգը	25
Խառակեան Աւետիս	Կենսագրական	204
»	Որսկան Աղբեր	203
Կուրդիեան Շուշանիկ	Կենսագրական	280
»	Բանուորները	278
Մեծարեց Միսաք	Կենսագրական	242
»	Ջրաուք	241
Յարութիւնեան Արաւէս	Կենսագրական	144
»	Վերջալուսային	143
Յովհաննէսեան Յ.	Կենսագրական	166
»	Արաղն եկաւ	166
Նալբանեան Միխայէլ	Կենսագրական	154
»	Մանկուլթեան օրեր	152
Նարայէլ Խորէն	Կենսագրական	268
»	Ծիծառնիկ	267
Որբերեան Ռուբէն	Կենսագրական	194
»	Գիւղիս ճամբան	193
Զօպանեան Արեակ	Կովք	183
Զիւանի	Կուզան ու կ'երթան	227
Պասկանեան Ռ.	Կենսագրական	119
»	Արաքսի արտասուքը	116
»	Վանեցի գեղջուկի տաղը	256
Պէճիկբաշեան Մկրտիչ	Կենսագրական	179
»	Քաջօրդուոյն թաղումը	178
Պէճիկթիւրեան Դ.	Կենսագրական	98
»	Սրինգ	97
Սեդրոսեան Լ. (Շանթ)	Կենսագրական	247
»	Գիշերապահ	246
Վարուժան Դանիէլ	Կենսագրական	69
»	Կարմիր հողը	67
»	Հայ ասպետներ	334
Տէվիրնիսպաշեան Ե.	Կենսագրական	261
»	Խօսք ընդ Աստուծոյ	259
Փանոսեան Ա.	Կենսագրական	172
»	Հայոց արեւին	170

Թ Ո Ւ Ր Ք Գ Ր Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Յ Ի Ի Ն

Ապսուլլան ձեվեթ	Կենսագրական	273
» »	Ազատուժեան հերոսի մը	273
Թանսին Նանիս	Կենսագրական	347
» »	Լուսին տակ	346
Թեվճիք Ֆիքեթ	Կենսագրական	130
» »	Ձկնորսները	120
Խալիս Ջիա	Կենսագրական	333 +
» »	Օսման	329 +
Հիւսէյին Ճանիս	Կենսագրական	164
» »	Մանուկի մը	163
» »	Նաւովարը	163
ձեկապ Շեհապէսսին	Կենսագրական	356 +
» »	Տիգրիս	351 +
Մանուկ Էրեմ	Կենսագրական	319
» »	Մահուան վաղորդայն	318
Մեհմէտ Էմին	Կենսագրական	184
» »	Ձգէ', մի' շիներ	183
Մեհմէտ Քուճ	Կենսագրական	302
» »	Գարնան անձրեւ	301
» »	Լուսինը	301
Սիւլէյման Նազիճ	Կենսագրական	343 +
» »	Հինգերորդ նամակ	339 +
Քիզա Թեվճիգ	Կենսագրական	320
» »	Անձայն գիշերներ	320

Օ Տ Ա Ր Գ Ր Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Յ Ի Ի Ն

Ասամ Միգիւիւմիչ	Ալպուխարա	65
Ասա Նէկրի	Ողջոյն ձեզ	145
Բիւվիս քր Շափան	Ինչ է Արուեստը	180 <i>բայ</i>
Բիեր Լօթի	Հայոց Երուսաղէտի վանքը	336 +
Ժան Կուպ	Ինչ՞ը յեղափոխական ենք	269
Ժիւլ Լըմէք	Եօթը քննարկներուն Բ. կեանքը	137
Ինկա Նալբանեան	Կենսագրական	266
» »	Պէլէօրնսթիլէնը Պէլէօրնսօն	262
Իփուլիթ Թէն	Արդի արուեստին նկարագիրը	343

Լեւոնուսով	Մծերի	105
Լերի Հօ	Երկու ընկալարաններ	303
Լեոնիս Անսրէիւլ	Համբուրէ եւ Լոէ	321
Լեոն Տիւրֆու	Ղազարոս	257
Լեոն Ֆրափիէ	Մարտիոց	87
Լրֆոնք քր Լիլ	Փիղերը	85
Լուդվիկ Ուլանդ	Երգչի անէծքը	310
Կոռոյէնկօ	Լոյսերը	285
Մելիցին (Եագուպովիչ)	Պայքարի երգեր	226
Մօռիս Մէքերլիք	Մուսլ ժամեր +	52 <i>բայ</i>
Պէրնար Լազար	Արնոլտ դատաւորին պատահարը	288
Պուլկին	Կովկաս	136
Սիւլի Փրիւսով	Շղթաները	197
» »	Հոգեւարք	327
Տասեւէն Հ.	Անիի աւերակներուն վրայ	322
Օկիւսք Ռօսէն	Խորհուրդը արուեստի մէջ	281
» »	Իրապաշտութիւնը արուեստի մէջ	313
Օսկար Ուալլս	Մահուան պատիժ	205
Ֆրէսթրիք Փասի	Ազգերու համերաշխութիւնը	248

Վ Ր Ի Պ Ա Կ

Էջ	Տող	Սխալ	Ուղիղ
72	9 վարէն	grnade	grande
82	11 »	սանոմատի	սա նորատի
85	7 »	երենց,	իրենց,
86	17 »	պատիժնին	պատիճնին
86	14 »	Մըշուշի պէս,	Մըշուշի պէս,
90	8 »	ոչխարը	ոչխարը
166	4 »	դարդ	դարդով
181	17 »	անարտայայտ	անարտայայտ է
195	6 »	կ'ինջնէ	կ'ինջնէ
214	13 »	ուէր	ուռէր
235	10 »	չէի վերջացներ	չէր վերջացներ
253	11 »	աս կա	ասիկա
277	25 »	անձնական	անանձնական
283	1 վերէն	հոգին	հոգիէն
304	13 »	նակ	իակ
321	13 »	ինքը	(ընջել)
323	3 վարէն	դիտեր	դիտեց
334	7 վերէն	դայն	դայս
334	8 »	թիկնոցի	թիկնոցին
335	8 »	խումբի	կումբի
347	1 վարէն	աւ	լաւ
357	17 »	անբան բաւիչ	անբաւ բաւիղ
366	10 «	Մահապամաթան	Մահապարաթան

